

МИКОЛА ГОГОЛЬ

ЗІБРАННЯ ТВОРІВ
У СЕМИ ТОМАХ

ТОМ
7

Н. Гоголь

НАЦІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ
ім. Т.Г. ШЕВЧЕНКА

МИКОЛА
ГОГОЛЬ

ЗІБРАННЯ ТВОРІВ
У СЕМИ ТОМАХ

До 200-ліття від дня народження

КИЇВ 2012

МИКОЛА
ГОГОЛЬ

ТОМ СЬОМИЙ

ІСТОРИЧНА ПРОЗА
СТАТТІ
МАТЕРІАЛИ

НАУКОВА ДУМКА

УДК 821.161.2=161.1
ББК 84.4УКР1=РОС
Г58

До сьомого тому видання творів Миколи Гоголя у семи томах увійшли глави історичного роману «Гетьман», перша редакція повісті «Тарас Бульба» у перекладі Василя Шкляра, вибрані статті та матеріали, зокрема народні пісні в записах письменника.

Упорядник

П.В. МИХЕД

Переклад

Т.В. МИХЕД, В.М. ШКЛЯРА

Коментарі

П.В. МИХЕДА, Т.В. МИХЕД

На фронтиспісі портрет М. Гоголя з дагеротипу 1844 р.

Випущено на замовлення Державного комітету телебачення і радіомовлення України за програмою «Українська книга» 2012 року

Науково-видавничий відділ філології
та художньої літератури

Редактори *Є.І. Мазніченко*, *С.В. Шарабанова*

ISBN 978-966-00-1174-8 (т. 7)
ISBN 978-966-00-0890-2

ІЗ РАННЬОЇ ПРОЗИ

<ДВІ ГЛАВИ З МАЛОРОСІЙСЬКОЇ ПОВІСТІ «СТРАШНИЙ КАБАН»>

< I >

УЧИТЕЛЬ

Прибуття нової особи у благословенні місця голтв'янські наробило більше галасу, ніж чутки, що пронеслися за два роки перед тим про прибавку рекрутів, ніж раптове зростання ціни на сіль, яку вивозили з Криму українські степовики. У шинку, на вулицях, у млині, на винокурні тільки й розмов було що про приїжджого вчителя. Метикуваті політики у сірих кобеняках і свитах, пускаючи дим собі під носа з щонайфлегматичнішим виглядом, намагалися встановити вплив такої особи, котрій доля, здавалося, від народження вказала височінь ледь-ледь не над головами усіх мирян, котра живе у панських покоях і обідає за одним столом з власницею п'ятдесяти душ їхнього селища. Подейкували, що звання вчителя для нього мало, що, поза сумнівом, уплив його буде накинутий і на господарчу систему; принаймні вже, звісно, не від когось іншого залежатиме спорядження підвід, відпуск борошна, сала та ін. Дехто зі значним виглядом давав збагнути, що заледве й сам прикажчик буде тепер нулем. Лишень мірошник Солопій Чубко дерзнув стверджувати, що старшинам з боку його нічого побоюватись, що готовий він тримати заклад на нову шапку з сірих решетилівських смушок, якщо тямкує вчитель, як зупинити п'ятірку коней і повернути застояне жорно. Та поважна постава, блискуча перемога над дячком, громоподібний бас, який розчулив усіх парафіян, живі були у загальній пам'яті, й вигідна думка про вчителя підтверджувалася. І якщо на честь гостя не було жодного турніру між іменитими мешканцями села, то любі співмешканки їхні не зганьбили себе: обдаровані тим дзвінким і пронизливим язиком, котрий, з незбагненного веління долі, у жінок майже вчетверо швидше повертається, ніж у чоловіків, вони гнучко розгортали його на спростування і захист чеснот учителя.

Тріскотня й різноголосиця, перериванi верещанням і лайкою, лунали у мирних закутках села Мандрик. А позаяк вельможні мешканки його мали похвальну звичку допомагати своєму язику

руками, то на вулицях раз у раз знаходили кумась, що вчепилися так тісно одна в одну, як підлипало чіпляється за щасливця, як скнара за свою бічну кишеню, коли вулиця йде в глушину і самотній ліхтар відливає згасаюче світло своє на палеві стіни заснулого міста. Більше за все діставалося чоловіченькам, які намагалися розборонити їх: очіпки, череп'я як град летіли їм на голову, і часто роздратована кумася, охоплена гнівом, замість чужого лупцювала власного потіпаху.

Тим часом педагог наш майже обвик у домі Ганни Іванівни. Він належав до числа тих семінаристів, *убоявшихся бездны премудрости,* котрими ***ська семінарія наділяє не надто заможних панків у Малоросії, карбованців за сто на рік, у якості домашнього вчителя. Утім, Іван Йосипович дійшов навіть до богослов'я й залетів би невідь куди, ймовірно ще далі, якби не пустуни його товариші, які безупинно підсміювалися з вус та колької його бороди. З роками, коли одні виходили зовсім, а на місце їхнє вступали молодші й молодші, — йому, врешті, не давали проходу: то кидали чіпким реп'яхом у бороду й вуса, то привішували ззаду брязкальця, то пудрили йому голову піском чи підсипали в табакерку його чемерки, так що Іван Йосипович, знудившись бути безмовним глядачем безупинно змінюваного легковажного покоління й дитячою забавкою, приневолений був кинути семінарію і *визначитися на ваканцію* [1].

Переміщення це зробило важливу епоху й перелом у його житті. Безупинні насмішки й витівки пустунів змістило врешті якесь шанування, якась особлива приязнь і прихильність. Та й як було не відчути невільного шанування, коли він з'являвся, бувало, у свято в своєму світло-синьому сюртуку, — зауважте: у світло-синьому сюртуку, це немаловажне. За обов'язок уважаю напоумити читача, що сюртук взагалі (не кажучи вже про синій), був би тільки він не зі смурого сукна, справляє в селах на благословенних берегах Голтви дивовижний вплив: де не з'являється він, там шапки з найбільш неповоротких голів перелітають у руки й статечні, озброєні чорними, сивими вусами, засмаглі обличчя відмірюють у пояс поштиві поклони. Усіх сюртуків, включаючи і хламиду дячка, налічувалось у селі три; але як величний гарбуз гордо громадиться і заслонює інших поселенців багатої *бакши* [2], так і сюртук нашого

[1] Ці слова в українських семінаріях означають піти в домашні вчителі.
[2] Нива, засіяна кавунами, динями, гарбузами і т. п.

приятеля затемняв інших побратимів своїх. Більше всього надавали йому принадності великі кістяні ґудзики, на котрі юрмами задивлялися вуличні дітлахи. Не без задоволення чув наш дженджуристий наставник юнацтва, як матері показували на них немовлятам, і малятка, протягаючи рученята, лопотіли: *«Цяця, цяця!»* [1] За столом приємно було бачити, як статечно, з яким розчуленням поважний наставник, запнувшись серветкою, відправляв усім властивий процес житейського насичення. Ні слова недоречного, ні руху зайвого: весь переселявся він, здавалося, у свою тарілку. Спорожнивши її так, що ніякі приналежні до гастрономії знаряддя, як-от виделка і ніж, нічого вже не могли захопити, відрізував він кусник хліба, наштрикував його на виделку і цим знаряддям проходив удруге по тарілці, після чого вона виходила чистою, наче з фабрики. Але все це, можна сказати, були тільки зовнішні чесноти, що виказували в ньому знання тонких звичаїв світу, і читач дасть великого промаху, якщо виснує, що тут-то і були всі здібності його. Поважний педагог мав безмежні для простолюдина знання, з котрих деякі тримав під секретом, як-от: виготовлення ліків проти укушення скажених собак, мистецтво забарвлювати за допомогою лишень дубової кори і гострої горілки в найкращий червоний колір. Окрім того, він власноруч виготовляв найкращу ваксу і чорнила, вирізував для маленького онучка Ганни Іванівни фігурки з паперу; зимовими вечорами мотав мотки і навіть пряв.

Чи дивно, що з такими обдарованнями зробився він необхідною людиною в домі, коли вся двірня була в нестямі від нього, хоч обличчя його і скресом і кольором достоту було подібним до пляшки, що прездоровенний рот його, котрого зухвалим зазіханням заледве становили перешкоду відстовбурчені вуха, щохвилини робив гримаси, поневолюючи себе зобразити посмішку, і що очі його мали колір яскравої зелені, — очі, якими, скільки мені відомо, жоден герой у літописах романів не був обдарований. Та, либонь, жінки бачать більше нас. Хто розгадає їх? Як там не було, тільки й сама старенька, господиня дому, була дуже задоволена знаннями вчителя у хатньому господарстві, в умінні робити настоянку на шафрані й herba rabarbarum, у вправному розмотуванні мотків і взагалі у великій науці жити у світі. Ключниці більше всього подобався дженджуристий сюртук його і вміння одягатися;

[1] Добре, добре!

втім і вона помітила, що вчитель мав навдивовижу розчулений вигляд, коли зволив мовчати чи їсти. Маленького онучка забавляли надзвичайно паперові півні й чоловічки. Сам кудлатий Бровко ледве тільки побачить, бувало, його, коли виходить на ґанок, як, ласкаво помахуючи хвостом своїм, побіжить йому назустріч і без церемонії цілує його в губи, якщо тільки вчитель, забувши поважність, пристойну своєму сану, зволить присісти під величним фронтоном. Лишень два старших онуки і домашні хлопчаки, з котрими проходив він *Аз — Ангел, Архангел, Буки — Бог, Божество, Богородиця*, боялися красномовних лозин грізного педагога.

За коротке перебування своє Іван Йосипович встиг уже й сам зробити свої спостереження і вивести в голові своїй, буцім на увігнутому дзеркалі, міньятюрне відображення оточуючого його світу. Першою особою, на якій зупинилося шанобливе його спостереження, як, певно, ви здогадаєтесь, була сама власниця маєтку. На обличчі її, торкнутому різким пензлем, котрим час з давніх-давен розписує рід людський і котрий, бозна з яких пір, називають зморшкою, у темно-кавовому її капоті, у чепчику (покрій якого загубився в юрмі подій, що знаменували XVIII століття), в брунатному шушуні, у черевиках без задків, очі його впізнали той період життя, котрий є слабким повторенням минулих, холодний, безбарвний період створінь полум'яного, киплячого вічними пристрастями поета, — той період, коли спогад залишається людині як представник і сучасного, і давнього, і майбутнього, коли фатальні шістдесят років женуть холод у жили, що колись били вогненним джерелом, і термометр життя переходить за точку замерзання. Утім, вічні турботи і жага клопотатися дещо одушевляли погасле життя в рисах її, а бадьорість і здоров'я були вірною порукою ще на тридцять років уперед. Увесь час від п'яти годин ранку до шести вечора, тобто до часу угамування, був безперервним ланцюгом занять. До семи годин ранку вже вона обходила всі господарські заклади, від кухні до погребів і комор, встигала полаятися з прикажчиком, нагодувати курей і свого хову гусей, до яких вона була охоча. До обіду, котрий не бував пізніше дванадцятої години, завертала у пекарню і сама навіть пекла хліби й особливого роду кренделі на меду і на яйцях, котрих один запах викликав незбагненне хвилювання у педагога, пристрасно прив'язаного до всього, що живить душевну і тілесну природу людини. Час від обіду до вечора чи мало чим зайнятися хазяйці? — фарбувати вовну, міряти полотна, солити огірки, варити варення, підсолоджувати наливки.

Скільки способів, секретів, домашніх засобів приводиться в цей час у дію! Від спостережливого погляду нашого педагога не могло уникнути, що й Ганна Іванівна не чужа була марнославства, і тому поклав він за правило розсипатися, — звісно, скільки дозволяла природна його сором'язливість, — у похвалах надзвичайному її мистецтву і знанню хазяйнувати; і це, як після побачив він, послужило йому на користь: поважна старенька до тих пір не закупорювала солодких наливок і варення, поки Іван Йосипович, скуштувавши, не об'являв пречудової доброcті того й другого. Всі інші особи стояли в тіні перед цим світилом — так, як усі споруди у дворі, здавалося, плазували перед чудовою будівлею з прекрасним її фронтоном. Тільки очам пронозливого спостерігача помітними були їхні взаємні співвідношення і особливий колорит, що позначав кожну, і тоді йому відкривалися, наче в мурашиному рою, вічний рух, метушня й гамір, що не припинявся ні на хвилину. І педагог наш, як ми вже бачили, вмів догодити смакам усіх і, наче могутній чародій, прикувати до себе загальну повагу.

Незрозумілими тільки були причини, що змусили його зблизитися з кухмістером. Чи висока повага, яку Іван Йосипович невільно відчував до його мистецтва, чи інша яка обставина — ми цього не беремося вирішити. Доволі, що не минуло двох днів — і в Мандриках воскресли Орест і Пілад нового світу. Але ще незрозумілішою була влада кухмістера над нашим педагогом, так що від природи скромний, сором'язливий учитель, який не брав нічого у рота, крім лікарської настоянки на буквицю і herba rabarbarum, невільно плентався за ним по шинках і по всіх завулках, куди розгульний кухмістер наш показував носа свого. Івану Йосиповичу подобалось романічне розташування його місцеперебування. Швидко оглянув він кухню, сараї, амбари, стайні й комори, що оточили нерівним кружком просторий панський двір, з особливою втіхою зупинився у садочку, що густо розрісся, котрого гігантські мешканці, огорнені темно-зеленими плащами, дрімали, увінчані чудесними сновидіннями, чи, враз звільнившись від марень, різали галузками, наче крилами вітряка, бентежне повітря, і тоді листям ходили незбагненні розмови, й мірні величні порухи всього їхнього тіла нагадували древніх лицедіїв, які викликали на поприще Мельпомени великі тіні покійних. Та очі нашого вчителя шукали свого предмета й ліпилися коло не таких високомовних жильців саду, зате увішаних з ніг до голови грушами й яблуками, котрими кипить розкішна Украйна. Звідси продиралися вони до кухні, за

котрою стелилися плантації гороху, капусти, картоплі й взагалі всього зілля, що входить у мікстуру сільської кухні. Не без особливої втіхи увійшов він у чисту, охайно вибілену і прибрану кімнату, призначену для його розташування, з віконцем, що дивилося на ставок і на лілову, огорнену туманом місцевість.

Ми мали вже нагоду зауважити дещо про вплив нашого вчителя на мандриківських красунь: потуплені погляди, перешіптування, низькі поклони показували, що заволодіння ним вважала кожна з них немаловажною справою. Втім не завадить нагадати любому читачеві, що на Івані Йосиповичеві був синій фабричного сукна сюртук з чорними, величиною з великий гріш, кістяними ґудзиками; отож йому дуже було простимо перетлумачити на свою користь переморгування чорнобрових пустунок. Але, на щастя чи нещастя, почуття, так багато відоме бідолашному людству, яке приносило йому з давніх-давен море нестерпних мук, не торкалося нашого педагога. У цьому випадку Іван Йосипович був справжнім стоїком, і дарма, що не дійшов ще до *філософії*, він твердо знав, що жоден із філософів, починаючи від Сенеки, Сократа і до лектора ***ської семінарії, не ставив ні у що примхливу половину людського роду; ergo, кохання не існує. Такі положення, що перетворилися в нього, зрештою, в правила, були міцними, дуже міцними... «Homo proponit, Deus disponit», — казав частенько лектор ***ської семінарії, відраховуючи удари лінійкою лінивим своїм слухачам; а тому і ми в наступній главі побачимо невелику обставину, що сильно похитнула філософію вчителя і насунула хмару непорозуміння на ум його, який досі неухильно простував стезею своїх великих наставників і бив рівним пульсом у своїй пляшкоподібній сфері.

<II>

УСПІХ ПОСОЛЬСТВА

(Кухмістер, незважаючи на власну сердечну рану, зненацька отриману ним при вигляді Катерини, що милася на березі ставка, вирішує виконати дану ним учителю обіцянку і бути посланником і представником його пристрасті. З таким наміром відправляється він у хату козака Харка Потилиці.)

Закінчивши туалет свій, Ониско не без остраху й таємної втіхи переступив через поріг. Біс ніби навмисно дражнив його

(сам він після зізнавався в цьому), щохвилини малюючи перед ним стрункі ніжки сусідки. «Ех, якби не вчитель! — повторював він кілька разів сам собі, — ну, що було надумати йому трохи пізніше закохатися?..» І в задумі, тихими кроками він міряв широкий вигін, котрим бігла його дорога. Різноголосий гавкіт прорізав хмару задуми, що огортала його, і думки його, як дикі качки, сполохані, розлетілись в усі сторони. Звівши очі, побачив він, що далі йти нікуди. Перед ним стирчали ворота, крізь котрі, наче крізь транспарант, прозирало все нерухоме майно козака. Майнула синя запаска, вогняна стрічка... Серце в нього скакнуло... і білявка-красуня, розганяючи хворостиною докучних собак, зустріла його, відчиняючи ворота.

Двір Харка являв собою великий, на спадині до ставка, квадрат, обнесений з усіх боків тином. Коли ворота були відчинені, очі втуплювалися прямо в чисту вибілену хату з великими, нерівної величини, вікнами, з почорнілими від старості дубовими дверима, з низеньким із глини фундаментом (*призьбою*), обтяженим, за звичаєм малоросіян, білизною, мисками і яким-небудь інвалідом-горщиком, якому, попри рани й каліцтво, не дають відставки і, в нагороду за ревну службу, наливають помиї. По боках хати стояли з розшарпаними крівлями хліви й комори. З-за хати височіло гумно; з-за гумна ще вище піднімалася голуб'ятня, понад котрою вже ходили лишень хмари й плавали голуби. До ставка, наче багата турецька шаль, розвернувся город козака. Купи соломи рознесені були по всьому двору.

Катерина видалась дещо здивованою приходом Ониська. Вважаючи, що його, звісно, заманила нужда до її батька, відчинила вполовину тільки ворота і промовила з якоюсь сором'язливістю:

— *Батька* немає вдома, та й навряд чи до вечора буде.

— *Нехай йому так легенько гикнеться, як з тину ввернеться!* Щоб я був за йолоп Царя небесного, коли б став порати пісну кашу, коли перед самим носом вареники у сметані?

Білява красуня зупинилася спантеличена, не знаючи, як розуміти слова його. Посмішка, викликана цим дивацтвом, з'явилася на обличчі її й чекала, здавалось, на пояснення.

Кухмістер відчув сам, що висловився не зовсім ясно і притому пом'янув батька її дещо кострубатими словами; він провадив далі:

— Лиха година понесла б мене до *батька*, коли є така гарненька дочка.

— Ага, ось воно що! — промовила Катерина, посміхнувшись і почервонівши. — Ласкаво просимо! — й пішла поперед нього до дверей хати.

Дівчата в Малоросії мають набагато більше свободи, ніж будь-де, і тому не має здаватися дивним, що красуня наша без відома батька приймала у себе гостя.

— Ти пішки сюди прийшов, Ониську? — спитала вона його, сідаючи на *призьбі* коло дверей хати і намагаючись прибрати статечного вигляду, хоч лукава посмішка явно зраджувала її й змушувала проти волі показати ряд гарних зубів.

— Як пішки? — «Що за лиха година, невже вона знає про вчорашнє?» — подумав кухмістер. — Звісно, пішки, моя красуне. Хіба чорт би змусив мене запрягати зумисне панського *гнідого*, щоб тільки перетягнутися з одного двору до іншого.

— Одначе ж від кухні до *комори* не так і далеко.

Тут, не стримавшись більше, вона зареготала.

«Ні, хитрунко! сам лукавий не хитріший цієї дівки!» — повторив сам до себе кілька разів кухмістер і голосно послав учителя до чорта, забувши і приязнь, і дружбу їхню.

— Одначе ж, моя красуне, я б згодився, щоб у мене пригоріли на пательні карасі зі свіжопросоленими *опеньками*, аби тільки ти ще раз отак засміялася.

Сказавши це, кухмістер не втерпів, щоб не обійняти її.

— Ось цього-то я вже і не люблю! — скрикнула, спаленівши, Катерина і прибрала сердитого вигляду. — Їй-богу, Ониську, якщо ти вдруге це зробиш, то я прямісінько пущу тобі в голову ось цього горщика.

При сьому слові сердите личко трохи прояснілο, і посмішка, миттю промайнувши на ньому, промовила ясно: «Я не зможу цього зробити».

— Годі вже, годі! *не возом зачепив тебе*. Є через що сердитись! буцім бозна-яка біда — обійняти вродливу дівчину.

— Дивись, Ониську, я не серджусь, — сказала вона, сідаючи трохи від нього подалі й прибравши знову веселого вигляду. — Так що ти, причулось мені, згадав про вчителя?

Тут обличчя кухмістера зробило якомога жалісну міну і щонайменше на вершок витяглось довше звичайного.

— Вчитель... Іван Йосипович тобто... Тьху, чортівня! у мене, наче після запіканки, слова ковтаються раніше, ніж встигають вискочити з рота. Вчитель... ось що я тобі скажу, *серце!* Іван Йоси-

пович *вклепався*[1] в тебе так, що... ну, словом — розказати не можна. Журиться та сумує, як покійна бура, котру *пані* купила в жида і котра здохла після дихавиці. Що робити? зглянувся над горопашним чоловіком: пішов навмання поклопотатися за нього.

— Гарну ж ти вибрав собі роботу! — перервала Катерина з якоюсь прикрістю. — Хіба ти йому сват чи *родич* який? Я радила б тобі ще набрати з усього околодку волоцюг до себе в кухню, а самому вирушити світами жебрати під вікнами для них милостиню.

— Та це все так; одначе ж я знаю, що тобі любо, й сильно любо, що заманулося вчителю приволоктися...

— Мені любо? Слухай, Ониську, якщо ти кажеш з тим, щоб посміятися з мене, то з цього мало тобі прибуде. Соромно тобі ж, що ти обмовляєш бідну дівчину. Якщо ж справді так думаєш, то ти, певно, вже найдурніший з усього села. Слава Богу, я ще не осліпла; слава Богу, я ще при тямі... Та ти ж не здуру це сказав: я знаю, тебе інше щось змусило. Ти, либонь, думав... Ні, ти недобра людина!

Сказавши це, вона втерла шитим рукавом своєї сорочки сльозу, що миттю зблиснула й прокотилася жарко зашарілою щічкою, немов падаюча зірка по теплому вечірньому небу.

«Чорт забирай усіх на світі вчителів!» — подумав Онисько, дивлячись на зашаріле личко Катерини, на якому посмішка, що з'явилася наново, довго сперечалася з неприємним почуттям і зрештою розсіяла його.

— Побий мене грім на цьому самому місці! — закричав він нарешті, не змігши подолати внутрішнього хвилювання і охоплюючи однією рукою кругленький стан її, — якщо я не так само радий тому, що ти не любиш Івана Йосиповича, як старий Бровко, коли я винесу йому помиї.

— Знайшов чому радіти! через це ти станеш ще більше скалити зуби, коли почуєш, що майже всі дівчата нашого села кажуть те саме.

— Ні, Катерино, цього не кажи. Дівчата-то люблять його. Допіру йшли ми з ним через село, так раз у раз і визирають з-за тину, наче жаби з болота. Поглянь направо — так і пропала, а з лівого боку визирає інша. Тільки диявол забери їх разом з учителем! Я б віддав штоф найкращої третьопробної горілки, щоб дізнатися від тебе, Катерино, чи любиш ти мене хоч на копійку?

[1] Тобто закохався.

— Не знаю, чи люблю я тебе; знаю тільки, що ні за що б на світі не вийшла за п'яницю. Кому любо жити з ним? Нещаслива доля родини тієї, де вибереться такий чоловік; у хату і не зазирай: жебрацтво та злидні; голодні діти плачуть... Ні, ні, ні! Хай Бог милує! Дрож проймає мене за однієї думки про це...

Тут прекрасна Катерина проникливо поглянула на нього. Мов засуджений, з пониклою головою, занурився кухмістер у своє минуле. Тяжкі думи, породження таємних гризот сердечних, вирізувались на обличчі його і показували ясно, що на душі в нього не надто було радісно. Проймаючий погляд Катерини, здавалось, пропікав його нутро і піднімав назовні всі розгульні вчинки, що проходили перед ним довгим, безмаль безкінечним ланцюгом.

«Справді, на що я схожий? кому угодне життя моє? Хіба що досаждаю *панії*. Що я зробив до сих пір такого, за що б сказав мені дякую добрий чоловік? Все гуляв та гуляв. Та чи гуляв коли-небудь так, щоб і на душі і на серці було весело? Нап'єшся, як собака, та й протверезієш теж, як собака, якщо не протверезять тебе ще гірше. Ні! чорт забирай... собаче моє життя!»

Чарівна Катерина, здавалось, вгадувала його філософські розумування з самим собою і тому, поклавши на плече йому смаглявеньку руку свою, прошепотіла упівголоса:

— Еге ж, Ониську, ти не станеш більше пити?

— Не стану, *моє серденько!* не стану; хай йому всяка всячина! Все для тебе готовий зробити.

Дівчина подивилась на нього ніжно, і зачарований кухмістер кинувся обнімати її, обсипаючи градом поцілунків, якими давно не наповнювався мирний і спокійний город Харка.

Щойно поцілунки закоханих встигли пролунати, як дзвінкий і пронизливий голос страшніший грому вразив слух розніжених. Підвівши очі, кухмістер з жахом побачив Симониху, що стояла на перелазі.

— Славно! славно! Ото та й дітки! У нас у селі ще й не знають, як хлопці цілуються з дівками, коли батька немає вдома! Славно! Ото та й мандриківська овечка! Кажіть же тепер, що бреше приказка: у тихому болоті чорти водяться. Так ось що діється! так ось які фіґлі!..

Зі сльозами на очах змушена була красуня піти в хату, знаючи, що нічим іншим не можна було позбавитись від отруйних слів хазяйки шинку.

— Тіпун би тобі під язика, стара відьмо! — гримнув кухмістер, — тобі яке діло?

— Мені яке діло? — вела невтомна шинкарка, — оце гарно! Парубки зволять лазити через тини в чужі городи, дівки приманюють до себе молодиків — і мені немає діла! Зволять *женихатися*, цілуються і мені нема діла! Чи ти чув, Карпо? — закричала вона, прудко повернувшись до чоловіка, який, проходячи мимо, не звертаючи ні на що уваги, йшов, помахуючи батогом поперед так само повільно виступаючої корови. — Чи чув ти? зупинись на хвилиночку. Тут така історія. Харкова донька...

— Тьху, диявол! — закричав кухмістер, плюнувши в бік і втративши останній терпець. — Сам сатана перерядився в цю бабу. Постривай, яга! хіба не знайду вже, чим відплатити тобі.

Тут кухмістер наш заніс ногу на тин і в одну мить опинився у панському саду.

Було вже не рано, коли він прийшов на кухню й взявся куховарити вечерю. Явдоха, одначе ж, не могла не помітити в усьому незвичайної його неуважності. Часто задуманий кухмістер підливав оцту у сметанну кашу чи з поважним виглядом насовував свою шапку на рожен і хотів смажити її замість курки. За вечерею Ганна Іванівна ніяк не могла збагнути, чого каша була кислою до неймовірності, а соус так пересолений, що не було жодної можливості взяти до рота. Єдино тільки з поваги до понесених ним у той день трудів залишили його в спокої: іншим часом це не минулося б даремно нашому герою.

— Ні, пане вчителю! — твердив він, лягаючи на свою дерев’яну лавку й підмощуючи під голову свою куртку, — не бачити вам Катерини, як вух своїх! — І, завернувши голову, наче доморослий гусак, поринув у мрії, а з ними і в сон.

<ГЛАВИ З РОМАНУ «ГЕТЬМАН»>

<I> ГЛАВА З ІСТОРИЧНОГО РОМАНУ

Тим часом посланник наш переїхав межу, що відокремлює нині Пирятинський повіт від Лубенського. Загальних, проїжджих доріг тоді не було в Малоросії, але майже кожному відомий був який-небудь путівець — на думку його, найближчий. Часто така дорога, відхиляючись від рівної поверхні, прослизала у вибоїни, дерлася косогором, звішувалася над провалами, і один нерівний, злегка протоптаний підковою коня слід означав її відхилення. Досить було тільки виїхати в дорогу, щоб навчитися не перебирати ночівлями. Головна ж незручність для мандрівника, не знайомого з місцями, була та, що він повинен був, на відстані двадцяти п'яти чи п'ятдесяти пострілів з рушниці, вивідувати чи випитувати путі в жителів, котрих свідчення завжди майже різноголосили.

Пустивши повіддя та похиливши голову, вершник наш давно вже поринув був у роздуми, і тільки грудки й пні зрублених дерев, що зрідка траплялися й змушували спотикатися вірного його товариша, прудкого коня, перерізували враз його думи, котрі знову звичним намистом низалися в голові його. Вперше випадало йому виконувати таке доручення: їхати бозна-куди, у незаселені степи України! І хто цей Глечик?.. Яка нужда Казимиру до начальника якоїсь ватаги, що називає себе полковником Миргородського полку?.. Йому не об'явлено було нічого втішного ні про характер, ні про силу його, ні про те, які він має зносини і з ким... До чого ж ця обачність, яку треба було мати в розмовах з ним? Нащо перелітати таку далину, щоб тільки доставити йому відомості про події, які непокоять Варшаву? І чим міг бути корисним такий віддалений союзник?.. Подумки досадував він на себе, що не вивідав докладно про це від Бригіти: їй, певно, скільки-небудь були відомими причини такого дивного посольства.

Сонце неквапно прощалося з землею. Мальовничі хмари, охоплені по краях вогненними променями, щохвилини міняючись і розриваючись, летіли повітрям. Сутінки похмуро насували сизу

тінь свою і причиняли мало-помалу ставні віконець, що освітлювали світлий Божий світ. Тим часом подорожній наш після довгої степової мандрівки в'їхав у ліс. Роздягнені безжальною осінню дерева просвічували, як решето, і, здавалося, тремтіли від вечірнього холоду. Жовте листя, наче недоїдки й побиті корці від недавньої учти, валялось неприбраним, і лишень шелест його, йдучи лісом, давав знати про присутність у ньому нашого вершника. Крізь оголену вершину лісу темніло небо; різкий вітер піднімався з поля й мчав зажурливі свої волання в гущину лісу. Подорожній мимоволі замислився і зупинив коня свого у ваганнях, що робити, бо дорога зовсім зникла і перед ним стирчав один тільки ліс та незвіданість; як раптом гучний голос «цоб, цоб!» вразив слух його; важко навантажений віз заскрипів, і пара волів з'явилася з-за дерев. Треба уявити себе на місці подорожнього, щоб уповні відчути радість такої зустрічі. Місяць у цей час вирізався на небі. Срібне світло, переплутане тінню від дерев, впало решіткою на землю, освітивши далеко округу, і Лапчинський побачив перед собою кремезного літнього селянина. Сиві, закручені вниз вуса його гордо покоїлися на смаглявому, означеному різкими м'язами обличчі, котре так простодушно відтіняла якась азіатська безпечність. На чорних бровах сріблилась сивина; вогонь вилітав з невеликих карих очей, і у вогні тому висвічувались навперемінки то хитрість, то простодушність. На голові в нього була чорна козацька шапка з синім верхом. Коротенький некритий кожух, затягнутий яснобарвним поясом, служив непроникливими латами від холоду; зверх того убрання на додачу накинутий був звичайний кобеняк з товстого смурого сукна, котрий і понині носять малоросійські мужики. З-за поясу стирчали пищаль і вигнута татарська шабля — зброя, котру в тодішні смутні часи всякий козак, ратник і селянин вважав за необхідність завжди мати при собі.

— Помагай, Боже! — сказав він, зупинивши волів і оголивши увінчану тільки на маківці китицею волосся голову, на знак тієї поваги, яку зазвичай виявляли тоді прості поселяни до ратних людей. Треба нагадати, що Лапчинський, запобігаючи прикростям, яких би він неминуче зазнав від жителів, які не терпіли всього, що тільки носило назву ляха чи належало ляхам, змушений був перемінити ошатний костюм свій на скромне вбрання козацького десятника. Вершник наш відповідав легким нахиленням голови на се привітання:

— Чи не знаєш, земляче, — мовив він з ласкавим виглядом, — чи далеко звідси до Ромоданівського шляху?

— Не зумію, добродію, сказати одразу; зачекайте трошки. — Тут взявся він вираховувати, що виражали пальці, які машинально він загинав. — До Ромоданівського шляху!.. Як би вам сказати... воно не так щоби близько. Треба знати, що козаки наші трохи були перелякалися; хтось приніс чутку, що все шляхетство збирається до нас на Сулу в гості. Похопились здуру й поламали мости; так вам, добродію, щоб не довелося давати великих об'їздів. Утім, Бог його знає: я кажу це тому, що інші кажуть... та, може бути, вибереться й короткий путь; тільки, знаєте, тепер час осінній... тож станеться, що й далеко... Тільки знову ж, як подумаєш, то здається, що й близько. Ось інша справа, якби б були поставлені стовпи на дорозі, які, звісно, самі, добродію, якщо бували в Польщі, зустрічали на тамтешніх дорогах.

Не слід дивуватися протиріччям, що поцяткували монолог нашого поселянина. Крім дійсної невідомості, малоросіяни полюбляли повагатися і в найвідомішій їм справі. Малоросіянин і донині нічого не скаже навмання, але разів з десять виправить себе, а інколи й зумисне заплутає свого слухача так, що той, на подив свій, бачить, що до такого-то місця і далеко і близько.

— Куди ж, принаймні, мені тепер держати путь? — спитав подорожній, втупивши допитливий погляд у свого наставника.

Тут селянин наш оглянув його гарненько з голови до ніг.

— А ви, добродію, хочете тепер їхати?

— Чому ж не тепер?

— Бог з вами! тепер і наш брат, тутешній, хіба вже добре подумавши, поїде. Знаєш, мосьпане! таж нам варто тільки проїхати такий час, в який гарний мужик встигне вимолотити півкопи жита, щоб почути собачий гавкіт з мого двору. Все б краще опочити в теплій хаті, а завтра хоч і з Богом!

Від такої пропозиції неможливо було відмовитися подорожньому, котрий, здається, на те тільки й чекав.

— А куди, — спитав дорогою поселянин наш свого майбутнього гостя, — лежить путь вам, мосьпане?

— Їду-то я далеко, на той бік Ворскли, до миргородського полковника Глечика. Що, земляче, чи не знаєш ти його?

— Як не знати цієї старої собаки! А з яких країв Бог несе?

— З великої станиці, що під Лохвицею.

— Як же це, добродію, ми не чули нічого про те, щоб станиця була під Лохвицею? — Тут встромив він у нього гострий погляд свій, котрий, здавалось, хотів випитати його душу. — Й те сказати!

де вже мужику знати про всі військові справи; до нашої глушини ще й чутки не дійшли про це.

Посланник наш похопився, що не слід втрачати обачності в балачках і з простим селянином, і тому, зібравшись трохи з думками, провадив далі:

— Тобто, ось бачиш, земляче, напевне я ще не можу сказати. У самій-то станиці я не був, а запорозький сотник Шляйко, що зустрівся під Лохвицею, дізнавшись, що я їду в ці місця, дав мені грамотку до миргородського полковника. Летів він як очманілий; з розпитувань його я нічого не зміг дізнатися напевне. Невдовзі перед тим повернувся я з Варшави... Бачиш, він, либонь, мав причини не довіряти мені... тобто... він... ти, думаю, розумієш мене.

— Що ви кажете, добродію! Хіба мужик зрозуміє те, що балакають пани? Їй-богу, ні; де вже нам зрозуміти! У нас і голова не так зроблена, як у панів: чорт знає що таке: більше на капусту схоже, ніж на голову.

«О, та ти штука!» — подумав Лапчинський і поклав собі бути якомога обережнішим у словах.

Він увесь цей час їхав чвалом, зрівнюючи легку ходу свого гордого коня з лінивою виступкою важких волів, поперед яких з флегматичною статечністю йшов селянин, помахуючи батогом і посмоктуючи коротеньку люльку [1]. Дим від неї обнімав хмарами смагляве обличчя його, котре, освітлюючись інколи спалахуючим вогником, здавалося обличчям якого-небудь упиря, що показувався коли-не-коли з непробудного болотного туману і сіяв іскри чудного вогню. Це спонукало Лапчинського частіше вдивлятися йому в очі, щоб переконатися, чи справді то був його товариш. Та селянин наш сам відганяв усякий щодо нього сумнів, не даючи хвилини замислитися своєму гостю.

— Чи чули ви, добродію, про таке диво? — казав він, не випускаючи з рота своєї люльки, — чи бачиш сосну, ген далеко-далеко чорніє перед нами?

І подорожній, на подив свій, справді побачив сосну. Яким чином зайшла вона сюди, коли в усій майже цій стороні Малоросії, на відстані, мабуть, по сто верст в усі сторони, погляд не віднаходив цієї суворої мешканки півночі? Невільно втуплював він у неї очі свої: вона одна тільки посеред оголеного лісу зберігала, здава-

[1] Трубку.

лось, життя. Та чи життя це? Це була мумія, котру з подивом відшукують між голими скелетами, одну, не розтрощену тлінням. У ній видно ті самі риси, та сама прекрасна форма людини обнімає її. Та, Боже, в якому вигляді! Непереборне, незбагненне почуття суму й жаху вривається в душу при погляді на жалюгідний обман, котрим суєтне мистецтво силкується вихопити й втримати щось схоже на життя.

— Це ще не велике диво, що сосна, а ось що диво. Років за п'ятдесят перед тим, як ми балакаємо з вами, жив, ледь чи не на ось цьому місці, у хоромах великий пан. Воєвода чи він був, сотник чи який або просто пан, цього я не вмію сказати; знаю тільки, що він був лях і не нашої віри. Жив він, як усі нечисті польські пани живуть: дім з ранку до вечора ходором ходив від вина і від пісень, і далеченько прихоплювали дрижаки хрещену людину, коли вона чула крики, що лунали з лісу. Хлопці з двірні його раз у раз наїжджали на хутори та оббирали бідних жителів. Цього мало. Стали обкрадати та обдирати Божі церкви, і таке робили... ворог з ними! не хочу й казати, що таке. Побити б їх усіх, добродію, — так не можна, тому що двірні однієї в них було, може, з півтори сотні, та й на кожного бердиші, самопали і вся збруя ратна. Ось і зголосився один диякон, як уже його звали і з якої парафії він був, їй-богу, добродію, не знаю, — зголосився і пішов у ліс. Якби тепер не ніч і не засипало листям, то я, може статися, показав би вам рештки цього диявольського гнізда. На ту пору, — так, видно, Сам Бог уже хотів, — було в них якесь окаянне свято. Диякон йшов уже напропале, сказав: «Господи, благослови!» — і, скільки вистачало духу, штовхнувся у ворота, закриті скупченням люду. Цимбали і бандури бренькали й гули, немов на весіллі, а п'яні пани й двірня з усієї сили утинали краков'як. Щойно побачили диякона, так, добродію, і закричали: «Нащо сюди принесло попа?» А пан каже: «Гей, хлопці! налийте-но попу горілки: хай його танцює з нами, добрими християнами, краков'як, та підганяйте його гарненько кийками!» Диякон, наповнившись, видно, Святим Духом, почав представляти нечестивим увесь гріх беззаконного життя їхнього, і які на тому світі будуть їм муки, і як будуть вони танцювати у пеклі, тільки не зі своєї волі, а їх підганятимуть гарячі вила чортів. «А, так ти ще й проповідь читаєш? Гей, хлопці! підніміть попа на крилас, а щоб не застудив горла, накиньте йому галстука на шию!» Й тут же челядь, з нелюдським сміхом і гиканням, втягнула нещасного диякона на ту саму сосну, повз котру лежить нам дорога. Доз-

вольте, добродію: ось тут і історія. Сосна ця якраз стояла перед хоромами і, наче зумисне ще, перед самими віконцями панської світлиці. От, як ніч уже розігнала всіх: кого на лавку, кого під лавку, — пану нашому ввижається, що на нього капає щось холодне. «Що за нечистий! — подумав пан, — чого це капає?» Встав з ліжка, дивиться: колючі галузки сосни дряпаються до нього крізь стіну і, немов живі, витягуються довше, довше і якраз дістають до нього. Перехрестився, либонь уперше зроду, наш пан, коли побачив, що з них капає людська кров, спочатку холодна, наче крига, а потім пече, та й тільки! До вікна — так і ноги підкосилися: сосна вся посиніла, наче мертвяк, і страшно киває йому чорною скуйовдженою бородою. Спочатку був думав пан, чи не хміль бродить у нього в голові; так наступної ночі те саме диво, і вся двірня в один голос, що у лісі раз у раз відспівують покійника таким страшним голосом, що всякого мороз драв по шкірі й волосся щетиною піднімалося на голові. Чого вже не робили: і погребли з честю тіло диякона, і бралися були рубати сосну, — так сокира не бере: що не вдарять, сокира визубрюється, а дерево стогне, наче дитя нехрещене. Надумались зрештою кинути це окаянне місце. Ось кожного дня і збереться вся челядь, осідлають коней, заберуть усе з собою і виїдуть, ще чорти не б'ються навкулачки; їдуть, їдуть до самого вечора: начебто бозна-куди заїхали! Зупиняться ночувати — дивляться, знайомі все місця: знову той же дикий ліс, ті ж хороми, а клята сосна, простягаючи гілки, немов руки, хапає пана і обдає його кривавими краплями, а чорна скуйовджена борода так само моторошно киває йому... — Тут оповідач наш мигцем вдарив у слухача вогненними очима своїми, які блистіли ще яскравіше посеред ночі, і здавалося, не без втіхи запримітив у ньому враження, викликане його розповіддю. Дійсно, подорожній наш не міг не відчути якогось страху, що потай вривався в душу, і занепокоєно подивлявся навкруг. У цей час порівнялися вони з сосною. Срібне світло падало на сумне гілля її, й падаючі від нього тіні, мовби продовження його, переломлюючись об зустрічні дерева, лягали безкінечною драбиною на землю. Вітер злегка погойдував верхів'я, і коли подорожній, трохи проїхавши, озирнувся назад, то йому здалося, що який-небудь неприязний дух, прибравши дикого, величного образу, повільно слідував за ним, сумно погойдуючи похмурою бородою й розкидаючи темно-зелені обійми свої, з наміром схопити його.

— Що ж далі сталося? — спитав він принишклого оповідача, намагаючись подолати невільну боязкість.

— Що? Сутужно довелося панові: розпустив усю свою двірню, став схимником і як відправив п'ятдесят дві панахиди за упокій душі диякона, тоді тільки стихло чудо. Куди вже подівся після того схимник, цього ніхто не скаже вам. Днів за три до Купала капає з цього дерева день і ніч роса. Подейкують ще, що й занапащена чиясь душа таскається лісом. Теща розповідала років за чотири, коли була ще при пам'яті, що зустріла одного разу в лісі диявола в червоному жупані, в якому ходив і покійний пан... Цоб, цоб, цобе! гей! Ось ми, добродію, й приїхали.

Лапчинський побачив дійсно перед собою низенькі ворота, рідко вбиті впоперек покладеними дошками, які й тепер можна бачити майже у кожного малоросійського поселянина. Гавкіт собак залився по лісу, й стара жінка, в накинутому на плечі кожуху, вийшла відчинити ворота. Очам нашого подорожнього представилось невелике дворище, обнесене парканом з очерету, кілька сараїв і хлівів, укритих таким же очеретом, і звичайна малоросійська хата. У дворі навалений був ворох вуликів, з котрих багато розвішані були на деревах, що нагинали з усіх сторін задумливі гілки свої у двір, буцім низьке буколічне життя його могло доставити їм, величним, цікаве видовище. Позад двору тяглася ще якась будівля, котру за темрявою не можна було розпізнати. З усього можна було виснувати, що садиба ся належала дуже заможному козакові; у тодішні часи не у всякого могла знайтися подібна пишність. Поки господар займався вивантаженням свого в'юка, Лапчинський мав доволі часу роздивитися внутрішність цього житла. Все у ньому було майже так само, як і нині у простолюдинів Малоросії: проти дверей кілька вікон, перед ними стіл, на котрому помітив він житній хліб і сіль, які не знімалися з нього ніколи, на знак того, що гість у всякий час може знайти гостинне прийняття собі. Всю кімнату обходили липові, широкі й вузькі, лави; біля дверей громадилася піч з отвором унизу, заслоненим густою решіткою, з-за котрої визирали кури, гуси, індики та свійські кролики. Кожен із сих безсловесних пожильців метушився по-своєму: скиглив, квоктав, гоготав і давав знати, що він анітрохи не останнє з творінь. На підлозі хлопчак років чотирьох гупотів величезним соняшником по перекинутому горщику, тоді як другий, роком старший, душив за горло кота, наспівуючи якусь пісню, котру, певно, від частого повторення його матері, завчив навіки. Перед великою окованою скринею сиділа дівчинка років одинадцяти, тримаючи на руках немовля, яке плакало з усіх сил, дарма, що вона, прагну-

чи забавити його, побрязкувала величезним замком і страхала малятко зайшлим гостем. На стіні висіли: серп, шабля, рушниця, котрої замок був розгвинчений і лежав біля неї на полиці, ймовірно відкладений для полагодження, сокира, турецький пістоль, ще рушниця, неклепана коса й коротенька нагайка — знаряддя, що з незапам'ятних часів вічно ворогували між собою і котрі незбагненна людина змушує миритися, попри несхожі їхні властивості.

— Прошу не погніватися, добродію, що змусив вас чекати трохи! — сказав, зайшовши, господар. — Так клятий ярмарок ошелешив мене, що досі в голові базар ходить. Щастя ще, що старої моєї немає вдома, а то б вона вимила мені голову. Вдома тільки нас: я та теща.

При сьому слові увійшла та сама стара, котра відчиняла ворота. З якимось сумним почуттям роздивлявся її подорожній: здавалось, перед ним стояла жертва могили, в якій сильна природа зумисне утримувала життя, щоб показати людині всю нікчемність довголіття, до якого так жадібно линуть її бажання. Могильна байдужість розливалася на всіяних зморшками рисах її. Ні іскри якої-небудь жвавості в очах! мутні, вони спрямовувались іноді на нього; але той би обманувся, хто прочитав би в них що-небудь схоже на цікавість. Вони ні на що не дивилися; їм все здавалося пливким, як людині, що не зовсім прокинулась. Поки віддавався він таким почуттям, стара відправилась на піч, завсідне своє мешкання, весь світ свій, котрий так само здавався їй просторим і людним, як і всякий інший; а господар звернувся до дітей своїх.

— От так Федот! — казав він, піднімаючи однією рукою під стелю хлопчика з соняшником. — Де ти взяв такий страшний сонях? [1] Та цим ти як-небудь людину вб'єш. Ти що там робиш, Карпо? кота душиш? Якого ж я тобі гостинця привіз! Ходи мерщій, собачий сину! чого ж ти стоїш і рота роззявив? От, як бачите, добродію, сто разів торочу, що я його батько: досі не вірить, ледащо! [2] А ти, плаксо, довго ревтимеш? А дайте мені батога, ось я його! Давай його сюди, Марусю; я зараз за віконце: хай там з'їдять його вовки або ляхи...

— Тебе-таки, земляче, Бог наділив дітьми? — сказав гість наш своєму хазяїну.

[1] Соняшник, за малоросійською вимовою.
[2] Погана дитина.

— Так, не без того, мосьпане! всіх-то їх у мене семеро. Двоє вже оженилися на чужій стороні, тільки чорт знає яке придане взяли за нареченими: по сажені землі, на котрій нічого не родиться, крім полину та бур'яну. Чого ж ти, Федоте, не скажеш дякую? Пан дає пряника, а він і не вклониться. Не зводьте цілувати його! в нього вся мармиза вимазана попелом. Був мені з ним чималий клопіт. Почув, що їду на ярмарок: «Візьми й мене, тату!» — «Та куди я тебе подіну? там тебе задавлять!» — «Ні, не задавлять, візьми та візьми!» — «Та там тепер стільки циган, що ще вкрадуть тебе, і тоді шукай вітру в полі». — «Візьми, та й тільки!» Що робитимеш? плачу такого учинив, що Боже збав! Насилу вгамував його обіцянкою привезти медового коня з золотою головою. Ну, Марусю, матері нічого дожидатися: давай-но нам вечеряти; баба вже, певно, спить! Так до кого, добродію, — продовжив він, притьмом обернувшись до гостя й сідаючи за стола, — кажеш ти, їдеш? У мене під старість голова як діряве відро: скільки не лий води в нього, все пусто; скільки не втокмачуй розумних речей, все забуде.

— Як, земляче? хіба я не сказав тобі, що до Глечика? — відказував гість, дещо здивований такою дивною забудькуватістю.

— До миргородського полковника? так нічого тобі й забиратися далеко: не хто інший, як він, сидить перед тобою, мосьпане!

Якби в цей час куля пролетіла повз вуха Лапчинського, він був би менше здивований. Так зненацька, так неждано напасти на нього знагла, коли всі думки його розбрелися... коли... Ні, не може бути: він не те почув! І очі його незмигно спрямувалися на хазяїна, немов бажаючи переконатися в оманливості того, про що доніс йому слух його.

1830

<II> <КРИВАВИЙ БАНДУРИСТ

Глава з роману

У 1543 році, на початку весни, вночі тиша маленького містечка Луком'я була скаламучена загоном реєстрових коронних військ. Вищерблений місяць, вирізуючись блискучим рогом своїм крізь безперервно обступаючі його хмари, на мить освітляв дно провалу, в котрому ліпилося це невеличке містечко. На подив небагатьох жителів, які встигли прокинутись, загін, котрого раніше одна поява служила передвістям буйства і грабування, їхав з якоюсь жахаю-

чою тишею. Помітно було, що всю силу напруженої уваги його привертав полонений, що тягнувся між нього в найдивнішому вбранні, яке коли-небудь накладало насилля на людину: він був увесь з ніг до голови ув'язаний рушницями, ймовірно, для надання нерухомості його тілу. Гарматний лафет був закріплений на спині його. Кінь ледве ступав під ним. Нещасний полонений давно б звалився, якби грубий канат не приростив його до сідла. Освітити б місячному променю хоч на хвилину його обличчя — і він би, певно, зблиснув у краплях кривавого поту, що котився по щоках його! Та місяць не міг бачити його обличчя, тому що воно було заковане в залізну решітку. Цікаві жителі, з роззявленими ротами, іноді наважувались підступити ближче, але, побачивши погрожуючий кулак чи шаблю одного з проводирів, задкували й тікали в свої хирляві домівки, закутуючись міцніше в накинуті на плечі татарські кожухи й промерзаючи від свіжості нічного повітря.

Загін минув місто і наближався до самітного монастиря. Ця споруда, зіставлена з двох цілком протилежних частин, стояла майже в кінці міста, на косогорі. Нижня половина церкви була кам'яна і, можна сказати, вся складалася з тріщин, обпалена, закурена порохом, почорніла, позеленіла, вкрита кропивою, хмелем і дикими дзвіночками, носила на собі весь літопис країни, що терпіла криваві жнива. Верх церкви з тими вигинистими дерев'яними п'ятьма куполами, котрі встановила зіпсована архітектура візантійська, ще більше спотворена варваризмом наслідувачів, був увесь дерев'яний. Нові дошки, жовтіючи між почорнілими старими, надавали їй строкатості й показували, що ще не так давно вона була полагоджена богомільними прочанами. Блідий промінь серпорогого місяця, продершись крізь кучеряві яблуні, що вкривали густим гіллям частину будівлі, впав на низькі двері й на виступаючий над ними визубрений карниз, укритий невеликими свавільно виросліми жовтими квітами, котрі того разу блищали й здавалися вогнями чи золотим написом на дикому карнизі. Один з юрмиська з незмірними, будь-коли баченими вусами, довшими навіть за лікті рук його, котрого за замашками й зухвалим владним поглядом вважати можна було начальником загону, вдарив жерлом рушниці у двері. Дряхлі монастирські стіни відгукнулися і, здавалось, зронили вмираючий голос, що журно загубився в повітрі. Після сього мовчання знову заступило своє місце. Лайка на різних наріччях посипалась з-під величезних вус начальника загону: «Терем-те-те,

попівство кляте! А то я знаю, чим вас розбудити!» Пролунав пістолетний постріл, куля пробила ворота й гепнулась у церковне вікно, шибка котрого з брязкотом посипалась усередину церкви. Це викликало сум'яття в келіях, прилеглих до церкви; з'явилися вогні; зв'язка ключів загриміла; ворота зі скрипом відчинилися, — і чотири ченці, поперед яких йшов ігумен, постали бліді, з хрестами в руках.

— Ізидіть, нечисті! опричники! — промовив ледь чутним тремтячим голосом настоятель. — В ім'я Отця і Сина і Святого Духа, ізиди, дияволе!

— Але то ще й бреше, поганий собака! — прогримів начальник мовою, котрій жодна людина не могла б дати імені: з таких різнорідних стихій була вона складена. — То брешеш, лайдаку, же кажеш, що ми дияволи; а то ми не дияволи, ми коронні.

— Що ви за люди? Я не знаю вас! Нащо ви прийшли тривожити православну церкву? — промовив настоятель.

— Я тобі, псяюхо, порохом прочищу очі! Дай нам ключі від монастирських льохів!

— Нащо вам ключі від наших льохів!

— Я, дурний піп, не буду з тобою говорити! Але ти хочеш, басе мазенята, поговори з моїм конем: нех тобі відповідає з-під...

— Принеси їм, антихристам, ключі, брате Касян! — простогнав настоятель, обернувшись до одного ченця. — Тільки у мене немає вина! Як Бог Свят, немає! Ні однієї діжки, ні діжечки, і нічого такого, щоб вам було треба.

— А то мені яке діло! Хлопці хочуть пити. Я тобі кажу, же ти, дурний піп, сіна, стійла і пшениці не даси коням, то я в костел ваш поставлю їх і тебе чоботом до морди.

Настоятель, не кажучи ні слова, підвів на них олов'яні свої очі, котрі давно вже не належали світу сьому, тому що не виражали ніякої пристрасті, й зустрівся зі злісно спрямованими на нього очима єзуїта. Відвернувшись від нього, він зупинив їх на дивному полоненому з залізним наличником. Вигляд цей, здавалося, вразив майже нечулого до всього, крім церкви, старця.

— За що ви схопили цю людину? Господи, покарай їх триіпостасною силою Своєю! Певно, знову який-небудь мученик за віру Христову!

Полонений зронив тільки слабке стогнання.

Ключі були принесені, й при світлі сонно палаючої світильні вся ця ватага підійшла до входу печери, що знаходилася за цер-

квою. Як тільки опустилися вони під земляні потворні склепіння, могильна вогкість обдала всіх. У мовчанні йшов начальник загону, і мінливий вогонь світильні, оточений туманним кільцем, кидав у обличчя йому якийсь блідий привид світла, тоді як тінь від безкінечних вус його піднімалася вгору й двома довгими смугами покривала всіх. Лишень грубо закруглені краї обличчя його були виразно торкнуті світлом і давали розгледіти глибоко нечутливий вираз його, який показував, що все м'яке вмерло і застигло в цій душі; що життя і смерть — байдуже; що найбільша насолода — тютюн і горілка; що рай там, де все деренчить і валиться від п'яної руки. Це була якась суміш порубіжних націй. Родом серб, який буйно викорінив із себе все людське в угорських пиятиках і грабуваннях, за костюмом і дещо за мовою поляк, за жадібністю до золота жид, за тринькання його козак, за залізною байдужістю диявол. Увесь час здавався він спокійним; інколи тільки шуміла між вусами його звична лайка, особливо коли нерівна земляна підлога, час від часу йдучи глибше вниз, змушувала його оступатися. Пильно оглядав він розташовані у земляних стінах нори, зовсім осипані, що служили колись келіями і єдиним притулком у тій землі, де мало якого року не проходило степами й полями руйнування, де ніхто не будував міцних споруд і замків, знаючи, яке нетривке їхнє існування. Врешті показалися дерев'яні, зарослі мохом, поцвілі гниллю двері, закидані важкими колодами і камінням. Перед ними зупинився він і оглянув їх значливо знизу догори. «А ну!» — сказав він, моргнувши бровою на двері, і від брови, здавалось, війнув вітер. Кілька чоловік взялися і не без труда відвалили колоди. Двері відчинилися. Боже! яке обіталище відкрилося очам! Присутні глянули безмовно один на одного, перш ніж насмілились увійти туди. Є щось могильно-страшне у нетрях землі. Там царює у закляклій величі смерть, розпустивши свої костисті члени під усіма квітучими містами, під усім веселим і живим світом. Та коли ця дихаюча смертю внутрішність землі населена ще живими, тими пекельними гномами, котрих один вигляд уже наводить здриґання, тоді вона ще жахливіша. Запах гнилі війнув так сильно, що спочатку зайняло у всіх дух. Ледь не велетенського зросту жаба зупинилася нерухомо, витріщивши свої страшні очі на порушників її самоти. Це була чотирикутна, без усякого іншого виходу, печера. Цілі клапті павутини висіли товстими жмутами з земляного склепіння, яке служило стелею. Обсипана зі склепіння земля лежала купами на підлозі. На одній з них стирчали людські кістки; літаючі

блискавками ящірки швидко миготіли по них. Сова чи летюча миша були б тут красунею.

— А чим не світлиця? Світлиця гарна! — проревів проводир. — Терем-те-те! Лисий дідько начхав би тобі в кашу! Та тобі, псяюхо, тут добре спатиметься. Сам лягай на кавалки, а під голову підмости ту жабу альбо візьми її за жінку на ніч!

Один із коронних здумав був засміятися на це, але сміх його так страшно, безгучно відлунив під вогким склепінням, що сам насмішник злякався. Полонений, котрий стояв перед тим нерухомо, був виштовхнутий на середину і чув тільки, як заскрипіли за ним двері й глухо застукали, навалюючись, колоди, світло пропало, й морок поглинув печеру.

Нещасний здриґнувся. Йому здавалось, що віко труни зачинилося над ним, а стукіт колод, що завалювали вхід її, здавався стуком заступу, коли страшна земля валиться на останню познаку існування чоловіка й могильно-байдужий натовп каже, немов крізь сон: «Його немає вже, але він був».

Після першого жаху він поринув у якусь безтямну увагу, бездушне існування, котрому віддається людина, коли удар буває таким жахливим, що вона навіть не збереться з духом подумати про нього і натомість спрямовує очі на яку-небудь дрібноту і роздивляється її. Тоді вона належить до іншого світу й нічого не поділяє людського. Бачить без думок; відчуває не відчуваючи; дивно живе. Насамперед увага його вп'ялася в темряву. Все було на час забуте — і жах її, і думка про погребіння живого. Він усіма почуттями вселився в темряву. І тоді перед ним розгорнувся зовсім новий, дивний світ. Йому почали ввижатися у темряві світлі струмені — останній спогад світла! Ці струмені прибирали безліч різних візерунків і барв. Цілковитого мороку немає для ока. Воно завжди, як не зажмурюй його, малює й уявляє барви, котрі бачило. Ці різнобарвні візерунки прибирали чи вигляд строкатої шалі, чи хвилястого мармуру, чи, врешті, той вигляд, котрий вражає нас своєю дивовижною незвичайністю, коли роздивляємось у мікроскоп частину крильця чи ніжки комахи. Іноді струнке плетиво вікна, котрого — на жаль! — не було в його темниці, пролітало перед ним. Лазур фантастично мерехтіла в чорній його рамі, потім змінилась на кавову, потім зникала зовсім і перетворювалась на чорну, всіяну чи жовтими, чи блакитними, чи невизначеного кольору цятками. Невдовзі весь цей світ почав зникати: полонений відчував щось інше. Спочатку відчуття це було несвідоме; потім почало прибирати

певності. Він відчував на руці своїй щось холодне; пальці його невільно доторкнулись до чогось слизького. Думка про жабу зненацька осінила його!.. він скрикнув... й одразу переселився у світ дійсний. Думки його пірнули нараз у весь жах сутності. До того ще приєдналося виснаження сил, жахливе задушливе повітря: все це призвело його до тривалої непритомності.

Тим часом загін коронних військ розташувався у монастирських келіях як удома, висилав ченців підчищати стайні і бенкетував від радості, що нарешті схопив того, хто їм був потрібен!

— Попався, псяюха! — казав вусатий проводир. — Хотів би я знати, чого вони такі швидкі на ноги, собачі діти? Ходімо, хлопці, довідаємось, хто з ним був, лисий дідько начхав би йому в кашу!

Жовніри спустилися вниз і знайшли полоненого, який лежав непритомний.

— Дай йому понюхати чого-небудь!

Один із них притьмом насипав йому на руку пороху, до котрої прихилилась його голова, і запалив його. Полонений чхнув і підвів голову, немов після неспокійного сну.

— Штурхоніть його кийком! розказуй, терем-те-те, бабський сину! Але хто з тобою розбійничав? Дванадцять д'яблів твоїй матці! Де твої хлопці?

Полонений мовчав.

— А то я тебе питаю, псяюхо! Скиньте з нього наличника! Зірвіть з нього опанчу! А то лайдак! Але то я знаю добре твою морду: нащо її ховаєш?

Жовніри взялися — розірвали верхню опанчу тонкого чорного сукна, котрою закривався полонений, зірвали наличника... і очам їхнім блиснули дві чорні коси, що впали з голови на груди, чарівлива білизна обличчя, блідого, як мармур, оксамит брів, зімлілі губи й дівочі оголені груди, які сором'язливо затремтіли, втративши покрови.

Начальник загону коронних військ закам'янів від зчудування, команда теж.

— Але то баба? — зрештою звернувся він до них з таким питанням.

— Баба! — відповів дехто.

— А то як могла бути баба? Ми козака ловили.

Ті, що стояли перед ним, знизали плечима.

— На цугундру бабу! Як ти, дурна бабо, диявол би тебе!.. Але як ти насмілилась?.. розказуй, де той псяюха, де Остржаниця?

Напівжива не відповідала ні слова.

— То тебе змусять говорити, лисий дідько начхав би тобі в кашу! — кричав у шаленстві воєвода. — Ламайте їй руки!

І два жовніри схопили її за оголені руки, білизною рівні до пилу хвиль. Пронмаючий душу крик пролунав з вуст її, коли вони стисли їх жилавими руками своїми.

— Що? скажеш тепер, бісова бабо?

— Скажу! — простогнала жертва.

— Залиш її! Розказуй, де той бабський син, сто д'яблів його матці!

— Боже! — промовила вона тихо, склавши свої руки. — Як мало сил у жінки! Чому я не можу стерпіти болю!

— То мені того не треба! Мені треба знати, де він?

Губи нещасної ворухнулися і, здавалось, готові були щось вимовити, як раптом це напруження їхнє було перерване незбагненно дивною подією: з глибини печери почулися доволі ясно благаючі слова: «Не кажи, Ганнулечко! Не кажи, Галюнечко!» Голос, що промовив ці слова, попри тихість, був неймовірно пронмаючим і диким. Він здавався чимось середнім між голосом старого й дитини. В ньому був якийсь, можна сказати, нелюдський прояв; ті, хто почув, відчули, як волосся ворушилось на головах і холод тремтливо бігав по жилах; немовби це був той жахливий чорний голос, котрий чує людина перед смертю.

Допитувач здриґнувся і поклав несамохіть на себе хреста, тому що він завжди вважав себе католиком. Через хвилину вже йому здалося, що це тільки причулося. Жовніри обнишпорили кутки, але нічого не знайшли, крім жаб та ящірок.

— Кажи! — промовив знову невблаганний допитувач, одначе ж не додавши цього разу ніякої лайки.

Вона мовчала.

— А ну, беріться! — При цьому густа брова воєводи моргнула тим, хто стояв перед ним.

Виконавці схопили її за руки.

І ті сніжні руки, за котрі б сотні рицарів переламали списи, ті прекрасні руки, поцілунок у котрі вже дарує стільки блаженства чоловікові, ці білі руки повинні були витерпіти пекельні муки! Не багато очей витримали б те жахливе видовище, коли один із них з варварською люттю звернув їй два пальці, наче рукавичку. Звук хрускоту кісток був тихий, та його, здавалось, чули самі стіни темниці. Серцю з не зовсім оглухлими почуттями не вистачило б сил

чути цей звук. Страшно чути хрипіння людини, яку вбивають; та якщо в ньому занепала сила, воно може винести й не розчулитися її стражданнями. Коли ж вривається в слух стогін істоти слабкої, котра ніщо перед нашою силою, тоді немає серця, котрого б навіть крізь саме шаленство помсти не вжалила отруйна змія жалості.

Полонена ні звуку не зронила. Обличчя її тільки означилось миттєвим судомним рухом муки, й губи затремтіли.

— Кажи, я тебе!.. погана лайдачко!.. — проказав воєвода, котрому муки слабкого доставляли якусь хтиву насолоду, котру він міг тільки порівняти з чаркою горілки, що дорого дісталася.

Та щойно він промовив ці слова, як знову той самий нестерпимий голос так само виразно пролунав і так само нестерпно жалісно вимовив: «Не кажи, Ганнулечко!»

Цього разу страх запав глибше в душу начальника.

Всі повернулись у той бік, звідки пролунав цей дивний голос, — і що ж?..

Жах скував їх. Ніколи не могло постати перед людиною страшнішого фантома!.. Це був... ніщо не могло бути жахливішим і огиднішим за це видовище! Це був... у кого не приголомшило б усі фібри, все єство людини! Це був... жахливо! — це був чоловік... але без шкіри. Шкіра була з нього здрана. Весь він був закипілою кров'ю. Одні жили синіли й простирались по ньому гілками!.. Кров капала з нього!.. Бандура на шкіряній іржавій перев'язі висіла на його плечі. На кривавому обличчі страшно мерехтіли очі.

Неможливо було описати жах присутніх. Все обернулось, здавалося, на нерухомий мармур з усіма ознаками переляку на обличчях. Та, на подив, ця поява, віднявши силу у сильних, повернула її слабкому. Зібравши всю себе, всю душевну міць, молода бранка тихо підповзла до дверей і ступила у земляний коридор, котрого гниле повітря здалося їй райським у порівнянні з її темницею...

1832 рік

<III> <ПОЧАТОК ІСТОРИЧНОГО РОМАНУ>

Глава <I>

Був квітень 1645 року, час, коли природа в Малоросії схожа на перший день свого творіння; найніжніша дитинна зелень вбирала пробуджені дерева й степи. Цей день був перед самим Воскресін-

ням Христовим. Він уже минув, бо молода ніч давно вже обіймала землю. А чисте незаймане повітря, розносячи дихання весни, віяло сильніше. Крізь рідку сіть вишневого листя мерехтіли у вогні вікна дерев'яної церкви села Комишни. Стара, пошматована часом, вкрита моховинням церква наче оновилася; навкруг неї мов рої бджіл юрмились козаки з ближніх і дальніх хуторів, з котрих ледве десята частина помістилась у церкві. Було душно, та щось говорило світлою урочистістю. Автор просить читачів уявити собі цю картину 17 століття.

Мужні, худорляві, з різкими рисами обличчя, підголені голови, опущені вниз вуса, падаючі на груди, широкі плечі атлетичної сили, при кожному майже встромлені за пояс пістолі, шаблі показували вже якої епохи зібрані козаки. Дивно було дивитися на це море голів, що майже не хвилювалося, на цей [зупинений рух, відображений на обличчях].

Благоговійне почуття обіймало глядача. Все тут зібране було характер і воля, але й те, й друге було тихим і безмовним. Світло панікадила, падаючи на всіх, надавало ще сильнішого виразу обличчям. Це була картина Великого художника, вся повна руху, життя, дії і між тим нерухома. Майже непомітно додалося одне нове обличчя до молільників. Воно височіло над іншими цілою головою, якийсь міцний сміливий оклад, якась легка безтурботність означувалась на ньому. Воно було спокійним і заразом таким живим, що, поглянувши, чекав би неодмінно почути від нього слово, щоб побачити його зміненим, начеб воно неодмінно повинне було все заговорити судомами. Та між тим як усі мало-помалу почали обертатися на нього, вся маса рушила з храму для урочистого ходу навкруг церкви, і варта уваги фізіономія змішалася з іншими, виходячи церковними сходами. Біля самого ґанку стояли кілька жидів, які тримали за велінням польського уряду відкуп, і сперечалися між собою, намічаючи крейдою паски, принесені для освячення християнами. Треба було бачити, як на обличчі кожного, хто виходив, випнулись вилиці. Ця постанова уряду була вже давно звіщена; народ з ремствуванням, але покорився. Опозиціоністи були <по>валені, до цього, здається, всі вже звикли, тому що це так вчинено; але, попри це, при баченні цієї постанови, що приводилася в дію, вони так здивувалися, буцімто це була новина. Так злочинець, який знає про свій засуд на смерть, ще рухається, ще думає про всі справи, але прочитаний вирок враз руйнує в ньому життя. Після переміни на обличчі рука кожного невільно опуска-

лась до кинджала чи до пістолів. Та хід закінчився, і всі спокійно увійшли до церкви при співах.

Тим часом остаточно настав ранок. *«Христос Воскресає з мертвих»,* постріли з пістолів і мушкетів потрясали дряхлі стіни церкви. На всіх обличчях засяяла радість: в одних при думці про гойдалки, у дівчат про цілування, а козаків про пиятику. Як раптом страшний галас ззовні змусив багатьох <...> [1] Народ, що оточив церкву, зібрався в гурт, з котрого лунали лайка і крик жидів. Три жиди відбирали в дряхлого, посивілого як лунь козака паску, яйця й барана, стверджуючи, що він <...> [2] за нього грошей.

За старого заступилися двоє, що стояли коло нього, до них пристали ще, й, нарешті, цілий натовп готувався задавити жидів, якби б той же самий широкоплечий, високого зросту, чия фізіономія так вразила присутніх у церкві, не зупинив одним своїм могутнім поглядом.

— Чого ви, хлопці, здуру шалениєте. У вас, вочевидь, немає ні на волосину Божого страху. Люди стоять у церкві й моляться. А ви тут, чорт знає, що робите. Гайда по місцях!

Слухняно всі, наче вівці, розбрелися по своїх місцях, розмірковуючи, що це за чудо таке, звідкіля воно взялося і чого б це встрявав він, куди його не просять, і чому він хоче, щоб <його> слухали. Та це кожен тільки подумав, а не сказав уголос. Погляд і голос незнайомця нібито мали чари, такими були владними. Один жид стояв тільки не відходячи, і щойно заспокоївся від першого страху, то, підбадьорений незваною допомогою, почав був швидко знову приступати, як той же самий і схопив його могутньою рукою за комір так, що бідний нащадок Ізраїлів зіщулився й присів на коліні.

— Еге, <...> [3] свиняче вухо? Так тобі ще мало, що душа залишилась у галанцях? Йди ж, тобі кажу, поганий жидовине, поки не обірвав тобі пейсиків.

Після чого штовхнув його, і жид розчепірився на землі, наче жаба. Підвівшись же трохи, кинувся бігти і через якийсь час повернувся з начальником польських уланів. Це був доволі рослий поляк з дурнувато-пихатою фізіономією, котра завжди майже вирізняє поліцейських служителів.

[1] Одне слово в рукопису не прочитане.
[2] Одне слово в рукопису не прочитане.
[3] Одне слово в рукопису не прочитане.

— Що це? Як це? Гунство терем-те-те. Нащо бійка, холопство кляте? Лисий дідько в кашу зі смальцем? Що ви? Що тут бійка? Порвав би вас собака!..

Охоронець порядку не знав би, куди звернутися й на кого вилити потік своїх настанов, присмачених лайкою, якби жид не підвів його до старого козака, котрого волосся, роздмухуване вітром, наче сніжний іній сріблилося.

— Що ти, дурний холоп, умислив? Що ти почав бійку? Баса мазенята, гунство! Знаєш ти, що жид? Гунство кляте... Знаєш, що борода попа вашого не варта підошви? Чорт би тебе вхопив у бані зубами за пупа! У нього єломок гарніший, ніж ваша *холопська віра...* — При цьому <він> схопив за волосся старого й висмикнув жмут срібного волосся його... Глухий стогін зронив старий козак.

— Бий, пане, дери мене за чуба, дери. Бий ще. Сам я винуватий, що дожив до таких років, що й лік уже їм втратив. Сто років, а може й більше тому назад, мене дерли за чуба, коли я був хлопцем у батька. Тепер знову б'ють. Знати, знову повернулися літа мої. Тільки ні, не те, немає сил тепер і руки підняти. Бий же мене!..

При сих словах стодвадцятилітній старий похилив свою білу голову на руки, складені хрестом на палиці, і, підпершись нею, довго стояв у мальовничій поставі. Слова старого були невимовно зворушливими. Помітно було, що не один хапався рукою за шаблі й пістолі.

Але присутність кількох вусатих уланів на конях і кілька слів, сказаних незнайомцем, змусили всіх прийняти поставу молільників і хреститися.

— Що ти брешеш, дурний мужик, терем-те-те! Що<б> я об тебе руки поганив, гунство кляте! Лисий дідько начхав би тобі в кашу. Гершку! Забери у нього паску! Хай його вівсяним сухарем розговіється! Бач, гунство кляте! — говорив охоронець правосуддя, посуваючись до ряду дівочого й вщипнувши одну з них за руку.

— Що за бійка? Ох, славна дівка! Бач, бійку!.. От так Параска! От так Підорка! Бач, дурний мужик, порвав би його собака!.. Ай, ай, ай, ай, скільки тут жиру...

Охоронець порядку, певно, собі дозволив нескромність, бо одна з дівчат скрикнула на все горло. В цей час паски були посвячені й обідня закінчилася, і багато хто став уже розходитись. Кілька тільки люду обступило козака, що так зацікавив натовп, котрий тим часом підходив до виконуючого звання алгвазила.

— Славний у тебе вус, пане, — промовив він, підступивши до нього близько.

— Добрий! У тебе, холопа, не буде такого! — визнав він <і> розправив його рукою.

— Славний! Тільки не туди ти, пане, його крутиш, ось куди треба, — проказав кремезний козак, смикнувши його сильною рукою так, що половина вуса залишилась у нього. Старий джиґун закректав і заревів від болю. Обличчя його зробилось кольору вареного буряку.

— Рубайте його, рубайте, лайдаки, — кричав він. Та, відчувши себе у руках високого козака і побачивши насмішкуваті обличчя всіх, став шукати очима своїх воїнів. Мальований блазнюк налякався й наїжачився, намагаючись вирватися.

— Як же тобі, пане, не совісно бити такого старого! А якби твого старого батька хто-небудь став безчестити так ганебно при всіх, як ти збезчестив найстарішого з усіх нас. Що тоді? Весело тобі було б терпіти це? Йди, пане! Якби ти не у короля у службі був, я б тебе <не> випустив живого.

Випущений полонений побіг щосил, обтрушуючись. За ним слідом повалив народ. Між тим козак, <...> [1] відв'язавши коня, прив'язаного до церковної огорожі, готувався сісти, як був зупинений середнього зросту воїном, посивілим чоловіком, котрий довго не відводив від нього уваги і зазирав йому в очі з такою цікавістю, як іноді собака, коли бачить того, хто йде його гнати.

— Добродію, аж я вас знаю. Може, й правда? Їй-богу, знаю. Не скажу-таки точно, але, правду, знаю. Їй-богу, знаю. Чи не Остраниця ви Омельченко?

— Може, й він.

— Ну так! Я стою у церкві й кажу: ось те, що стоїть біля нього, — то Тарас Остраниця. Їй, їй, Остраниця. Та, може бути, й ні. Може, й не Остраниця. Ні, Остраниця. [Їй, то тільки] тобі так здалося. Ну, як ні? Остраниця, та й Остраниця. Щойно почув голос, ну, тоді й рукою махнув. Ось так точнісінько покійний батечко, хай йому легко гикнеться на тому світі, так само розумно, бувало, кожне слово відліплять.

Остраниця уважно почав у нього вдивлятися і знайшов справді щось знайоме. Невелике довгувате обличчя його було вже проріза-

[1] Два слова у рукопису не прочитані.

не зморшками, шия, нахилена вниз, надавала йому дещо горбатої статури і нерухомості голові, але зате невеликі сірі очі продирались доволі вертко крізь гущину насунених брів, котрі, певно, надали б обличчю суворого вигляду, якби нижня частина обличчя, щось простодушне й веселе у губах не надавало йому бридкого виразу. Під кобеняком, одягненим у рукава, видно було смушковий кожух, хоч повітря було доволі теплим.

Це<й> усе балакав <...> [1]:

— Я вірю й не вірю, що бачу знову вас. А що, добродію, не у гнів будь сказане, прошу вибачити, хотів би дізнатися, що сталося з тими, котрі пішли з вами? Що Дігтяй, Кузубія? Чи повернулися вони з вами, чи там залишились, чи крук, може, де-небудь доїдає козацькі кісточки?

— Дігтяй твій сидить на палі у турецького султана. А Кузубія гуляє з рибами на дні Сивача й дудлить гнилу воду замість горілки... Та Пуд<ько>. Після про це поговоримо. Я тебе теж упізнав. Здрастуй, старий Пудько! Христос Воскрес!..

— Воістину Воскрес! — казав, цілуючись, Пудько. — Як на біду, крашанки й немає. Жінка давала, побоявся взяти, народу таки чималенько... перетовк би на кисіль. Так, добродію, начеб серце знало...

— Ну Пудько, ти, ти й далі торгуєш усяким непотрібом?

— А що ж робити? Треба торгувати. Ще, слава Богу, що продав тютюн. Минулої зими знову з піввоза накупив кременів, дробу, пороху, сірки, ну й всього, що до мізерії належить. Напросився дорогою жидок один: «Звози, чоловіче, на Хияківський ярмарок — дам три карбованці». Звіз його як доброго, і надув клятий жидок. Їй-богу, надув, хоч би чвертку горілки дав, брудна плішина. Чуєте, у мене ледь було ляхи не відібрали всю худобу, двох кобил узяли під верх вербуни. Тепер у мене тільки й коняки, що Гнідко, — проказав він, сідаючи на гнідого коня й бачачи, що Остраниця повернув коня їхати. — Ет, добродію! Якби тепер хто сказав: «А ну, старий, гайда на війну бити ляхів!» — усе б продав, і жінку і дітей би кинув, пішов би у компанейство.

При цьому Пудько випростався й поскакав за Остраницею, котрий пристрожив сильніше коня свого.

[1] Одне слово у рукопису не прочитане.

— Скажіть, добродію, пане сотнику, — казав він, порівнявшись з ним, — може, ви тепер уже й не сотник, у другому ранзі якому значитесь? Скажіть, до якого це часу дожили, що вже й храми Божі взяло на відкуп жидівство? Як же це, добродію, не прикро? Як було витерпіти всякому християнинові, що горілка знаходиться <у> ворогів Христових? А тепер і храми Божі? Тут, добродію, треба нам узяти вправо, бо повз вал немає вже проїзду. Та й забув, що він при вас був підкопаний. Кажуть, як свічка полетів під самісіньке небо. Боже Ти мій, скільки народу перемерло! Так і Дігтяй, ви кажете, тепер сидить на палі? І Кузубія потонув! А який поважний, який сильний народ був! Скільки, як подумаєш, пропадає козацтва... Ми зараз будемо їхати повз площу, де веселиться народ. Ви чуєте, як розважаються хлопці з мушкетів та хати здриґаються? Якщо ви на хутір свій їдете, добродію, то і я з вами. Краще там розговіюсь святою паскою, ніж удома з бабами. Хай жінка з дочкою залишається сама. Певно, добродію, щось сталося між народом, бо всі з'юрмилися в гурт і покинули всяке гуляння.

Справді, на площі, що відкривалася в цей час з-за хат, народ зрісся в один гурт. Гойдалки, стрілянина й розваги були полишені. Остраниця, поглянувши, одразу побачив причину: на платані був повішений догори ногами жид, той самий, котрого він звільнив з рук розгніваного народу. На ту ж саму шибеницю тягли смільчака з обірваним вусом. Видно було, що <...> [1]. Остраниця жахнувся, побачивши це.

— Треба поквапитись, — казав він, пристроживши коня. — Народ не знає сам, що робить. Йолопи, це на їхні ж голови падає. Стійте, козаки, рицарство й посполитий народ! Хіба отак по-козацькому робити? — промовив він, підвищивши голос.

— Чого зважати <на> нього! — загомоніла молодь. — Вдруге хоче у нас витягти його з рук.

— Послухайте, <у> кого є свій розум. Він правду каже, — казали кілька розважливих.

— Молоді ви ще. Я вам розкажу, як роблять по-козацькому. Коли один та вийде проти трьох — то бравий козак; проти десяти — ще краще; один проти одного — не штука; коли ж три на одного нападуть, то все не козаки. Баби вони тоді, то що... плюнути хочеться, для святого празника не скажу страмного слова. Як же

[1] Два слова у рукопису не прочитані.

назвати тих тепер, братці, котрі гуртом нападуть на беззахисного, буцім на яку фортецю страшну? Питаю вас, братці, — вів Остраниця, помітивши увагу, — як назвати тих?

— А чим назвати його? — гомоніли не одні упівголоса. — Що ж є гіршого баби, чи того, що він посоромився сказати, ми не знаємо.

— Еге, не на те розмову козак звернув, — проказали уголос кілька парубків. — Що ж, хіба ми маємо дозволити, щоб усяка падлюка топтала нас ногами?

— Нерозумні ви ще, невеликий, видко, вус у вас, — вів далі Остраниця. При цьому не один ухопився за вуса й почав покручувати їх, начеб у спростування сказаного ним. — Слухайте, я розкажу вам одну приказку. Один школяр вчився в одного дяка. Тому школяреві не далося Слово Боже, видко, він був придуркуватий, а може бути, й лінь тому завадила. Дяк його побив дубцем раз, а після й другий. А там і у третій. «А сильно б'ється клятий дубець!» — сказав школяр, приніс сокиру й порубав його на шматки. «А стривай же!» — сказав дяк, та й вирубав дубець товщиною з голоблю, й так погладив йому боки, що й тепер ще болять. Хто ж тут винуватий, дубець хіба?

— Тут винуватий... винуватий — король!

Радіючи, що нарешті вдалося заспокоїти народ і врятувати ляшича, Остраниця виїхав із містечка і пристрожив коня сильніше, й почув, що його наздоганяє Пудько.

Дечим обтяжно йому було бачити біля себе іншого. Чимало накопичених почуттів спонукали його до роздумів. Свіже, тихе весняне повітря, ніжно вбрані дерева, все це налаштовувало на такий настрій, коли всякий товариш буває нудним коло <...> [1] на вічно [незайманій], вічно чаруючій природі. І тому Остраниця вигадав привід відіслати вперед Пудька на хутір і чекати на нього там. А сам, сказавши, що йому ще треба заїхати до одного пана, звернув з дороги.

Цим розпорядженням Пудько не надто, здається, не був не задоволений, чи, може, прибрав на себе тільки такий вигляд, бо через це нітрохи не зрадив улюбленій звичці своїй балакати. Вся різниця, що замість Остраниці він усе це переказував своєму Гнідку.

---

[1] Не дописано.

— О, це розумна голова, ти ще не знаєш його, Гнідко. Він тоді ще, коли було піднялося все наше рицарство на ляхів, він славну їм дав перебійку. Дали б і вони йому перцю, коли б не вислизнув на Запоріжжя... Еге ж, поважно жид теліпається на шибениці. А пана даремно були затягли зашморгом за шию. Правда, у нього немає однієї клепки у голові, ну та що ж робити? Він від короля поставлений. Може, ти ще спитаєш, за що ж жида повісили? Адже й він від короля поставлений. Хм!.. Аж ти дурень, Гнідко. Він на те ворог Христа, нашого Бога Святого. — При <сьо>му він ударив хлистом свого скромного слухача. Заколиханий його оповідками <кінь> розвісив вуха і почав ступати вже чвалом.

— Воно не так-то далеко й хутір, а все краще раніше встигнути... Хочеться розговітися, час уже, давно час, святою паскою. Кажи, мовляв: мені не паски, мені вівса давай. Потерпи трішечки, у пана славний овес і пашниці дасть досхочу, й сивухою почастують. Я давно хотів у тебе спитати, Гнідко, що краще для коня, пашниця чи овес? Мовчиш? Ну, й будеш же вік мовчати, бо Бог звелів <говорити> тільки людині та ще одній маленькій пташці...

При цьому він знову хвисьнув Гнідка, помітивши, що він заслухався і став йти знову, як раніше... Але замість того, щоб слухати мудрування наших мандрівників на сідлі й пі<д> сідлом, звернемося до Остраниці, який давно скакав путівцем.

<Глава> II

Щойно рицар випустив з очей свого товариша, тієї ж миті зупинив рись коня свого й поїхав чвалом. Сонце показувало полудень. День був ясний, наче душа немовляти. Зрідка дві чи три невеликих хмарки, зависнувши, ще більше підсилювали собою яскравість небесної лазурі. Промені сонячні були відчутно живоносними. Вітру не було, але щоки відчували якесь млосне віяння свіжості. Птахи цвілікали й пурхали по недавно розритих нивах, на котрих струнко, немов ліс із зелених голок, сходив молодий засів. Дорога входила у вибоїни і була з обох боків стиснена стрімкими глинястими стінами. Знати, дуже давно була прорита ця дорога в горі, тому що з обох боків урвища поросла лішняком, на самій же горі піднімалися з обох боків високі, мов стріла, осокори; іноді клени їх перемежовували, лоза вся у пагонах, іноді дуб товстий, котрому сто років, увесь вбраний повитицею, плющем, велично розпросторював вершину свою над нею і здавався ще вищим від

порослого кущами підмостку. Місцями дика яблуня простягалася покрученими своїми кучерявими гілками на протилежний бік і утворювала над головою звід, і сипала на голову мандрівника срібно-рожеві квіти свої, між тим як із дерев часто визирало урвище, все у квітах і найніжніших первістках весни. Вже дорога ставала ширшою, і нарешті відкрилась рівнина, привільна, [оточена], наче рамами, синіючими вдалині горами і лісами, крізь котрі іскрою срібла блищала перевивиста нитка ріки, і над нею слалися хутори. Тут мандрівник наш зупинився, встав з коня і, начеб у втомі чи у бажанні зібратися з думками, став водити рукою по чолу. Довго стояв він у такому стані, нарешті, ніби зважившись на щось, сів на коня і, не зупиняючись більше, поїхав у той бік, де на косогорі синіли сади і при наближенні ставали білішими розкидані хати. Посеред хутора над ставом знаходилась уся закрита вишневими та сливовими деревами світлиця. Сіра очеретяна її крівля, місцями поросла [зеленню], місцями на котрій яскраво відливалась жовта свіжа латка, з білою трубою, вкритою китайською крівлею, була дуже гарна. Цієї хвилини сонце стало кидати промені вже вечірні, і тоді ніжний срібно-рожевий колір квітучих дерев ставав пурпурним. Мандрівник <зліз> з коня і, тримаючи його за повід, пішов пішки через греблю, намагаючись йти якомога тихіше. Клопітливі качки вкривали ставок, через греблю дівча років 7-ми гнало гусей.

— Вдома пан? — спитав мандрівник.

— Вдома, — відповідало дівча, роззявивши рота і прибравши надзвичайно уважної постави.

— А пані?

— Ї пані вдома.

— А панночка? — це слово вимовив мандрівник якось тихше і з якимось острахом.

— Ї панночка вдома.

— Розумне дівчатко! Я дам тобі пряника. А як зробиш те, що я скажу, дам і другого, ще й злотий.

— Дай, — сказала простодушно дівчинка, простягаючи руку.

— Дам, тільки піди спочатку до панночки й скажи, щоб вона на хвилину вийшла; скажи, що одна баба стара дожидається її. Чуєш? Ну, чи скажеш ти так?

— Скажу.

— Як же ти скажеш їй?

— Не знаю.

Рицар засміявся і повторив їй знову ті самі слова і, нарешті, упевнившись, що вона цілком зрозуміла, відпустив її вперед. А сам у чеканні сів під вербою.

Не минуло кількох хвилин, як мигонула між дерев біла сорочка і дівчина років осьмнадцяти стала спускатися до греблі. Шовкова плахта і кашемірова запаска туго обхоплювали стан її, так що всі форми її були нібито відлиті. Струнка розкіш цілком південних ніг не була прихована, широкі, шиті червоним шовком і всі у мережках рукава спускалися з плеча, й оголене плече, злегка зарум'яніле, виказувалось мило, наче достигаюче яблуко, тоді як на грудях під сорочкою пружно тріпотіли молоді перси. Сходячи на греблю, вона підвела доти опущену голову, і чорні очі й брови мигонули наче блискавка. Це не була правильна зовсім голова, профіль обличчя, зовсім не наближений до грецького, нічого в ній не було законно-прекрасного, правильного, жодна риса обличчя майже не відповідала встановленим правилам краси.

Та в цьому норовливому, дещо смаглявому, ніби вогняному чи живому обличчі щось було таке, що в одну мить вражало всякого. Від погляду її холонуло на серці, душа займалася, і дихання уривчасто <...> [1]

— Звідкіля ти, чоловіче добрий? — спитала вона, побачивши козака.

— А з Запорожжя, панночко. Зайшов сюди на прохання одного пана, коли милості вашій відомо, — Остраниці?

Дівчина зашарілася.

— А ти бачив його?

— Бачив.

— Слухай, ні, кажи по правді. Може, ти навчений злими людьми чи сам маєш якийсь умисел? Ну, скажи ж ще раз, бачив?

— Бачив.

— Побожися!

— Їй-богу!

— Ну, тепер я вірю, — повторила вона, трохи заспокоївшись. — Де ж ти його бачив? Що він, не забув мене?

— Тебе забути, моя Галочко, моє серденько, дорогий ти кришталь мій, голубонько моя! Невже хочеться мені бути розтоптаним татарським конем?..

---

[1] Одне слово у рукопису не прочитане.

Тут він схопив її за руку й посадив поряд з собою. Здивування дівчини таким було великим, що вона червоніла й блідла, не вимовляючи жодного слова.

— Як ти сюди прискакав? — говорила вона пошепки. — Тебе спіймають, ще ніхто не забув про тебе. Ляхи ще не вийшли з Украйни.

— Не бійся, моя голубонько. Я не один, зі мною збереться дехто з наших... Слухай, Пріс<ю>, чи любиш ти мене?

— Люблю, — відповіла вона й схилила йому на груди розпашіле обличчя.

— Коли любиш, слухай же, що я скажу тобі. Втечемо звідси! Ми поїдемо в Польщу до короля, він <...> [1] дасть мені землі. Ні, то поїдемо куди, хоч у Галіцію або хоч до султана, і він дасть мені землі. Ми з тобою не розлучимося тоді <...> [2] й заживемо так само добре, ще краще, ніж тут на хуторах наших. Золота в мене чимало, ходити є в чому, сукна <...> [3] чого захочеш тільки.

— Ні, ні, ні, козаче, — говорила вона, хитаючи головою з сумним виразом обличчя. — Не піду я з тобою. Хай у тебе й золото, й сукна, й одяганки <?>, хоч я тебе більше люблю, ніж усі скарби, але не піду. Як я залишу стару бідну матір мою? Хто догляне за нею? «Дивіться, люди, — скаже вона, — як покинула мене рідна дочка моя». — Сльози покотилися по її щоках.

— Ми не надовго її залишимо, — говорив Остраниця. — Тільки рік один пробудемо на Перекопі чи на Запорожжі. А тоді я вистараюсь грамоту від короля й шляхетства, і ми повернемося знову сюди. Тоді не скаже нічого й батько твій.

Пріся хитала головою все з тим же сумом і сльозами на очах.

— Тоді ми обоє станемо доглядати за матір'ю. І в мене теж є стара мати, набагато старіша твоєї. Та я не сиджу з нею разом. Прийде час, одружусь — тоді й мати буде зі мною...

— Ні, ні. Ти не те, ти — козак, тобі давай коня, збрую та степи, і більше ні про що тобі не думати. Якби я була козаком, і я б запалила люльку, сіла на коня і все мені (при цьому вона махнула граціозно рукою) — дарма. Та що поробиш, я козачка. У Бога не вимолиш, щоб змінив долю... Ще б я покинула, може, коли б вона була на руках у добрих людей, хоч навіть одна, але ти знаєш, який

[1] Одне слово у рукопису не прочитане.
[2] Одне слово у рукопису не прочитане.
[3] Одне слово у рукопису не прочитане.

батько мій. Він приб'є її, життя її, бідолашної моєї матері, буде гіршим полину. Вона й те каже: «Знати, скоро поставлять наді мною хрест, бо мені все сниться, чи що вона заміж виходить, чи що вбирають її в багате плаття, але все у чорних плямах».

— Може, тобі від того так жаль своєї матері, що ти не любиш мене, — говорив Остраниця, повернувши голову вбік.

— Я не люблю тебе? Дивись, я наче хмелинонька коло дуба в'юся до тебе, — говорила вона, обвиваючи його руками. — Я без тебе [нічого не бачу].

— Може, замість мене який-небудь інший. Зі шпорами, з золотою китицею, чого доброго, може, й лях?..

— Тарасе, Тарасе! май серце, зглянься. Мало я плакала за тобою? Нащо ти докоряєш мене так? — сказала вона, майже впавши на коліна й у сльозах.

— О, ваш рід такий, — вів так само Остраниця. — Ви, коли захочете, зчините таке виття, наче десять вовчиць, і сліз, коли захочете, напускаєте досхочу, хоч відра підставляй, а як до діла...

— Ну чого ж тобі хочеться, скажи, що тобі треба, щоб я зробила?

— Їдеш зі мною чи ні?

— Їду, їду.

— Ну, вставай, годі плакати, встань, моя голубонько, Галочко, — говорив він, приймаючи її на руки і обсипаючи поцілунками. — Ти тепер моя! Тепер я знаю, що тебе ніхто не відніме. Не плач, моя... за це згодний я, щоб ти залишилась з матір'ю <...> [1], поки не минеться наше горе. Що робить батько твій?

— Він спав у саду під грушею, тепер я чую, ведуть йому коня, знати, він прокинувся. Прощавай, раджу тобі їхати швидше і краще не навертатися йому тепер, він на тебе сердитий.

При цьому Ганна підхопилася й побігла в світлицю... Остраниця повільно сідав на коня і, виїхавши, обертався кілька разів назад, немов бажаючи згадати, чи не забув він чого, і вже пізно, майже близько півночі, досяг він свого хутора.

<Глава III>

Небо зоріло, та вбрання ночі було таким темним, що рицар ледве міг тільки примітити хати, майже під'їхавши до самого хутора. Іншим часом мандрівник наш, певно б, досадував на темряву,

[1] Два слова у рукопису не прочитані.

що заважала поглянути на знайомі хати, сади, городи, лани, з котрими зрослося його дитинство. Але тепер настільки він переймався подіями дня, що він не звертав уваги, не відчував, майже не помітив, <і як> кінь сам собою пришвидшив ходу, вгадавши родиме стійло, і як, заходячись з усіх боків, собаки стрибали перед конякою його так високо, що, здавалось, хотіли її вкусити за морду. І тільки одні привітні гілки вишень, котрі, перекидаючись через тин, що стискав вузьку вулицю, хльоскали його поли, змушуючи його інколи братися рукою, але цей рух був машинальним. Тоді тільки, коли кінь зупинився перед ворітьми, Остраниця <...> [1] низенькі ґратчасті відчинилися.

— Хто такий?

Так чоловік, котрого будять, відкриває на мить очі й зразу їх склеплює. Він ще не розлучився зі сном, [лінивою] рукою береться він за плаття, але цей рух для того тільки, щоб обманути того, хто розбудив його, буцімто він хоче вставати, а між тим він ще весь у маренні й уві сні, щоки його пашіють, можна <...> [2] цілий водоспад сновидінь, а ранок дихає свіжістю, і промені сонця ще такі жив<лячі> й прохолодні, наче гірське джерело. Зрештою ворота відчинилися. Остраниця в'їхав у двір, та, на подив свій, ледь не наїхав на уланів польських, сплячих у <...> [3] мундирах. Це вигнало всі мрії з голови його.

Він губився у здогадках, звідкіля взялися польські улани. Невже встигли вже дізнатися про його прибуття, і хто б міг відкрити це. Якби точно дізналися, то як можна за такий швидкий час здійснити цю експедицію, і де ж поділися його запорожці, котрі мали були ще вранці утрапити на його хутір? Все це сповнило його такого подиву, що не знав на що зважитись: чи їхати притьмом назад чи залишитись і дізнатися причину такої чудасії. [Посеред] цих розмислів він був торкнутий тим самим, котрий відчинив йому ворота. Першим його рухом було вхопитися за шаблю, та, побачивши, що це запорожець, він опустив руку.

— Та ходімо, добродію, до світлиці, тут не в звичаї говорити, надто велелюдно, — відповідав останній.

---

[1] Не дописано.

[2] Одне слово у рукопису не прочитане.

[3] Одне слово у рукопису не прочитане.

У сінях вийшла стара ключниця, що була нянькою нашого героя, з каганцем у руках. Оглянувши з голови до ніг прийшлого, вона почала бурчати:

— Чого вас носить чорт сюди, всі тільки лякають мене. Я думала, що наш пан приїхав, чого вам треба. Ще мало горілки видудлили?

— Дурна бабо, роздивися гарненько, адже це пан ваш.

Горпина знову почала оглядати з ніг до голови, врешті вигукнула:

— Так це ж ти, мій голубчику! Так це ж ти, моя матусенько. Так це ж ти, мій соколе. Як же ти перемінився увесь. Який же ти засмаглий, як же ти обріс! Та в тебе, я думаю, й голівонька не мита, й сорочки ніхто не дав перемінити!

Тут Горпина зайшлася плачем і зняла таке виття, що гавкіт собак, котрий був почав стихати, подвоївся.

— Божевільна баба, — казав запорожець, відступивши і плюнувши їй ледь не в очі. — Чого здуру ти заревла. Народ увесь розбудиш.

— Годі, Горпино, — перервав Остраниця. — Ось тобі, дивись на мене. Ну, надивилася?

— Надивилася, моя матінко рідна, як не надивитися! Ще коли ти маленьким був, носила я на руках тебе, і як виростав, все не зводила очей. Боже Ти мій, а тепер ось знову бачу тебе. Охо, хо, хо! — і стара зайшлася ридати.

— Слухай, Горпино! — сказав Остраниця, примітивши, що ключниця заради свята нагородила себе неабияким кухлем горілки, — краще ти принеси закусити чого-небудь й наперед подай святої паски, тому що я, грішний, цілий день сьогодні не їв нічого і навіть не смакував паски.

— Та ти ж ось це й паски ще не куштував, бідна моя голівонька, нещасна горопаха я на цьому світі! Охо, хо, хо!

Тут патьоки сліз, вибухнувши, хлинули цілим водоспадом, і [Горпина], підперши щоку рукою, знову було готувалася завити, якби не побачила над собою занесеної руки запорожця.

— Добродію, дозвольте кийком вгамувати кляту бабу! Що це за соромітний народ! Спало ж на думку Господу Богу подарувати отаке плем'я. Чи Йому ніколи тоді було, чи Бог його знає, що Йому тоді було...

Остраниця увійшов між тим до світлиці і, скинувши з себе кобеняк, кинувся на килим. Дорога, голод і зустрічі привели його до

такої втоми, що він, розлігшись на ньому у цілковитій нечутливості, не звертав ні на що очей своїх. А тому наша справа представити опис світлиці, прикметної тим, що побудова її належала дідові. Дуже прикметна достопам'ятність у цій країні, де старожитностей майже не було, де брані, вічні брані, викликали жорстоке [руйнування] й перетворювали на руїни все те, що <...> [1] встигало зробити працелюбство і життя гуртом.

Це була простора, більш видовжена кімната і разом з тим низенька, як звичайно будувалися в колишні часи. Ніщо в ній не говорило про міцність, нібито, здається, будівник був твердо переконаний, що <її> існування має бути ефемерним. Та, одначе ж, попправкам<и>, прибробками ветха споруда простояла біля 50 років. Стіни були дуже тонкими, й вимазані глиною та вибілені ззовні й всередині так яскраво, що очі ледве могли витримувати цей блиск. Вся підлога у кімнаті була теж вимазана глиною, але так була чисто заметена, що на ній можна було лягти, не боячись запорошити плаття. У кутку кімнати біля дверей знаходилась величезна піч і займала майже чверть кімнати; сторона її, звернена до вікон, була покрита білими кахлями, на котрих синьою фарбою були намальовані подоби людських облич з жовтими очима й губами; друга сторона складалася із зелених гладеньких кахлів. Вікна були невеликими, кругла матова шибка, пропускаючи світло, не давала бачити нічого, що відбувалося <на> дворі. На стіні висів портрет діда Остраниці, що воював під знаменом Баторія. Він був зображений майже на весь зріст, у кольчузі, з парою застромлених за пояс <пістолів>, нижню частину ніг до колін не було тільки видно. Потьмянілі фарби ледь дозволяли бачити суворе, мужнє обличчя, котрому жалість і все м'яке, здавалось, були зовсім невідомими. Над дверима висіла також невелика картина олійними фарбами, що зображувала безтурботного запорожця з діжкою горілки з написом «Козак, душа правдива, сорочки не має», котру й донині можна іноді зустріти в Малоросії. Проти дверей — кілька ікон, вбраних калиною і ранніми квітами, а під ними на довгій дерев'яній дошці [декіль<ка>] намальованих сцен зі Святого Письма. Там був Авраам, що цілився з пістолета в Ісака, св. Даміан, який сидів на палі, та інші подібні. Подалі висіли кілька турецьких шабель, рушниця й різної величини пістолети; і пересувний під обра-

[1] Одне слово у рукопису не прочитане.

зами стіл, накритий чистою скатертиною, шитою по краях червоним шовком й потемнілим сріблом, два дивного вигляду <...> [1] стільці. В цьому полягало оздоблення кімнати... Остраниця тепер тільки помітив, що стіл був заставлений дерев'яними тарелями з яйцями, маслом і бараниною. Перша його справа була наблизитися до столу і втамувати голод, котрий тепер почав сильніше докучати йому. В цей час увійшла стара ключниця з паскою, зі сметаною, з сиром.

— Ось тобі, паноченьку мій, і <...> [2] ось тобі й сметанка! — казала <вона>. — Куди ж як зголодніла, бідолашна дитина! Хоч би не вдавилося, бідненьке! А я-то гадала... А я клопоталася... А я бігала, як би йому, моєму сердезі... А от Господь сподобив, знову бачу тебе. Охо-хо-хо-хо!

Горпина знову була хотіла поплакати, і запорожець Пудько, котрий почав був придрімувати, сидячи біля рицаря, який насичував свій голод, спрямував на неї очі й проказав:

— Ну, ну, ну! спробуй тільки заревти!..

Це зупинило намір Горпини.

— Їж, їж, синку мій, їж на здоров'я, їж, я не заважаю тобі. Голубчику мій, ми з тобою тільки раз христосувались. Похристосуємося, моє серденько... похристосуємося...

— Ще й христосуватися! — проказав Пудько крізь сон і ухопив замість чарки баранячу ногу. — Пішла, клята баба!

— Йди, Горпино, годі тобі! — промовив, підвівшись, Остраниця. — А то я, хоч ти стара і гледіла мене, зніму зі стіни ось цей батіг, бачиш ти цей батіг?

Горпина, котра звикла боятися владного голосу <...> [3] пана, відразу підкорилася.

— Ну, Пудько, де ж Тарас? Що він робить? Чому я його не бачу?

— А що ж йому робити? Звісно, що робить, спить де-небудь.

— Ну, так ходімо ж і ми спати, тільки не в душній хаті, а на вільній землі, під небом.

Запорожець натягнув на себе кобеняк і вийшов слідом за Остраницею зі світлиці, <в> якій ледь був не впав, зачепившись за щось, що лежало біля порогу. За голосом, котрий подав загорну-

[1] Одне слово у рукопису не прочитане.
[2] Одне слово у рукопису не прочитане.
[3] Одне слово у рукопису не прочитане.

тий у кожух тулуб, Остраниця впізнав Курника, та помітно було, що він хильнув не менше інших, бо в його словах була дивна супротилежність тому, що він ще казав звечора. Навіть самий спосіб висловлення був не той, чимало слів устрявало таких, котрі дивно й смішно було від нього чути. Помітно було, що на нього багато зробили впливу запорожці. «Ех, славна кіннота у запорожців! Торо, торо, торо, торо, гоп, гоп, гоп... Ех, славна кіннота у запорожців. Торо, торо, гоп, гоп, гоп! Славна кіннота! Слухай-но, паноньку, скажи мені, яка у тебе кіннота? У мене кіннота запорозька. Звідки ти, мужиче? Нащо ти прийшов? Не скажу, в мене кіннота запорозька! Торо, торо, торо, кінь, гоп, гоп!» і тому подібне. Остраниця спробував був підійти до отамана, котрого вказав йому Пудько і котрий лежав, підмостивши собі під голову барильце, та почув від нього одні зовсім незв'язні слова, з чого він виснував, що всі гуляли як слід, і вирішив залишити їх у спокої і приєднатися до інших, котрих хропіння створило найфантастичнішу музику. Швидко все поснуло.

Глава IV

Одначе ж Остраниця довго не міг заснути, намарне перевертався він з боку на бік і пробував усі положення: сон тікав від нього, а думи непрохані приходили й силою лягали в його мозок. Отже його приїзд даремний, стільки приготувань, стільки турбот — усе по-пустому! Вона не хоче їхати з ним. Так ось це те кохання, те гаряче, те безмежне кохання! Їй жаль матері, для матері готова вона забути своє кохання. Чи спроможна вона до пристрасті, коли може ще думати при ній про інше, про батька чи матір? Ні, ні, де кохання справжнє, таке як слід, т<ам> немає ні брата, ні батька.

— Ні, я хочу, — говорив він, простираючи руки, — щоб вона чи мене одного, чи нікого не любила. Цілуй, пригортай мене! Хай жар твого дихання війне мені на щоки, тремтячі груди твої притиснуться до моїх грудей... і ще при цьому думати про інше... О! Як чудно! як дивно створена жінка! Нас приводить вона у шаленство, весь гориш, весь полум'я у серці, душно, туга, а вони... а сама вона, либонь, і не знає, що коїть у нас. Вона собі так, наче й не було нічого, дивиться безпечно і не знає, що за муку призвела.

А тим часом місяць, що плив серед неосяжного синього розкішного неба, і свіже повітря весняної ночі на час заспокоїли його

думки. Вони вилились у довгому монолозі, з котрого, можливо, <читачі> дізнаються скільки-небудь про життя героя.

— І як же їй, справді, залишити бідолашну матір, котра колись її леліяла і котру тепер вона леліє, для котрої немає нічого й не буде вже нічого в світі, коли не буде [з нею дочки]. Вона одна для неї радість, пожива, життя, захист від батька. Ні, права вона... І предивна доля моя! Батька я не бачив, його вбили на війні, коли мене на світі ще не було. Матір потонула, я бачив тільки посинілий і розрізаний труп. Вона, кажуть, потонула. Її витягли мертву й з утроби її вирізали мене, непритомного, неживого. Як мені врятували життя, сам не знаю. Хто врятував? Нащо врятував? Краще б пропав не живши! Чужі пригріли. Ще малим і нерозумним, я вже наїзджав із запорожцями. [Далі] знову випадок: мене полонили татари. Не гоже жити між них християнинові, пити кобиляче молоко, їсти конину. Одначе ж я був веселий душею; ну, вирвусь же коли-небудь на волю! І ось приїхав я на батьківщину сирота-сиротою. Не зустрів нікого знайомого. Хоч би собака була така, котра знала мене в дитинстві. Нікого, нікого! Проте ж, хо<ча> сумна, а все-таки радість була, і печально й радісно. Болісно було дивитися, як глузував католик з православного народу, й заразом весело. Стривай<те>, ляхи, побачите, як розтопче тебе вільний, мов степи, народ! Що ж? Ось тобі й похвалився! Побачив гарну дівчину і все забув, все до дідька. Ох, очі, чорні очі!.. Схотів Бог погубити людей за беззаконня й послав вас. Збиралося компанійство помститися за наругу над Христовою вірою і за безчестя народу. Я ні про що не думав, мене майже силою вже змусили схопитися за шаблю. У лихий час затіялась ця битва. Що-то роблять тепер у полоні зраджений гетьман наш і полковники? Гріх лежить на мені. Ще б можна було поправити, ворожі втрати, певно б, були сильнішими, коли б вдарив із засідки я. Тікає все Запорожжя, побачивши, що й Гальки батько на ворожому боці. А все ви, чорні брови, ви всьому виною! І ось я знову приїхав сюди з ватагою товаришів, та не права помста й не жага відкупити собі славу силою й кров'ю завела мене. Все ви, все ви, чорні брови! Дивне диво кохання? Ні про що не думаєш, нічого на світі не хочеш, тільки б сидіти все біля неї, прикипівши до неї очима, пригорнувши її ближче до себе, так, щоб розпашіла щока торкнулася щоки, і все б дивитися.

Боже, яка гарна вона була сьогодні. Ось вона дивиться на мене. Серденько моє, Галя, Галюнечка, Галочка, Галюня, душко

моя, крихітко моя! Що-то тепер робиш ти? Певно, не спиш і думаєш про мене! Ні, не можу, несила залишити тебе, не залишу ні за що. Як же придумати? Голова моя горить, і не знаю, що робити! Поїду до короля, вблагаю Івана Остраницю, він добуде мені грамоту й королівське прощення і тоді, тоді... Бог знає, що тоді буде, тільки все краще, я буду близько неї жити...

Так роздумував і ледь не розмовляв сам з собою Остраниця. Він уже обнімав у думках своє життя й Галю разом, уже уявляв себе з нею в одній світлиці, вони господарювали разом у родинному раю.

Але дійсність знову втрутилася в це приманливе майбуття, і герой наш у досаді знову простирає руки. Кобеняк злетів з плечей його. Його гризла думка, яким чином об'явити запорозькому отаманові, що тепер уже він залишає свою діяльність і, виходить, допомога його більше не потрібна.

Г<лава> V

Щойно прокинувся Остраниця, то побачив увесь двір, наповнений народом: вуса,<...> [1], жіночі парчеві кораблики, білі намітки, сині кунтуші. Одне слово, так дивно двір являв собою іграшкову крамницю, чи блюдо вінегрету, чи, ще краще, строкату турецьку хустку. З усією цією купою народу <він> мав перецілуватися і прийняти силу силенну яєць, піднесених у шапках, у платках, качок, гусей та іншого — звичайну данину, котру підносили поселяни своєму панові, котрий, зі свого боку, мав віддячити пригощанням. Піднесене прийняте; і позаяк яйця, будучи складені в купу, здавалися пірамідою ядер, виставлених на фортеці, супроти цього козаки викотили за велінням пана два [добрячих] барила з горілкою <для> всіх гостей. І хуторянці зробили найстрашніший вираз, і, погладжуючи вуса, юрма нетерпляче чекала вступити у бій з цим дорогоцінним неприятелем.

І тимчасом як одна юрма кинулась на столи, що тріскались під баранами, смаженими поросятами, сиром <...> [2], а інша до барила, що пустило хмільний водоспад, Остраниця пішов шукати отамана, котрого нарешті знайшов і <...> [3]. Тримаючи в руках канчука, він

[1] Одне слово у рукопису не прочитане.
[2] Одне слово у рукопису не прочитане.
[3] Одне слово у рукопису не прочитане.

шмагав ним одного з підлеглих своїх, котрий стояв нерухомо, тільки чухаючись, як дозволяли сили <...> [1] стану. За кожним ударом отаман приказував таким дружнім чином, що якби б у нього не було в руках канчука, то можна подумати, що він голубить рідного сина...

— Ось це тобі, голубчику, за те, щоб ти знав, як шанувати старших! Ось тобі, любий, ще на додачу. А ось ще один <...> [2], ось тобі ще до пари другий. Так, голубчику, не роби так. А ось це як тобі здається? А цей смакує, зізнайся, смакує? Коли до смаку, так ось ще. Що за славний канчук! Чудовий канчук! Що, як ось це? Знайшлися ж такі мастаки, що так хитро сплели! Чого танцюєш? Тобі, видко, весело, ото я знав, що буде весело. Я для того тебе й благословляю так...

Тут отаман нарешті відчув, що молодий злочинець, попри всі намагання встояти на місці, готовий був закричати, зупинився.

— Ну, тепер підійди, та вклонись же, та нижче вклонись! — Той, що прийняв удари, з потупленими очима, з котрих враз полилися сльози, наблизився і низенько вклонився в ноги.

— Кажи, любий: «Дякую, отамане, за науку».

— Дякую, отамане, за науку.

— Тепер йди! Гайда! задай перцю баранам і сивусі!

— Христос Воскрес, отамане. Ми з тобою ще не христосувались.

— Воістину Воскрес, — відповів отаман.

— Чи немає у тебе в запасі губки? Охота бере люльку затягти.

При цьому вклав у зуби витягнену з кишені люльку.

— Як не бути! Що за козак, коли мізерії не має!

— Я хотів тобі сказати діло, — примовив Остраниця з якоюсь нерішучістю.

— Гм, — відказував отаман, викрешуючи вогонь.

— Моє діло не кроїться.

— Не кроїться? — промовив [отаман], розпалюючи люльку. — Погано!

— Навряд чи нам що-небудь дістанеться тут.

— Не дістанеться? — погано!

— Доведеться нам повернутися ні з чим.

— Гм...

[1] Одне слово у рукопису не прочитане.

[2] Два слова у рукопису не прочитані.

— Що ж ти скажеш? — спитав Остраниця, здивований такою <...> [1] відповіддю.

— Коли повернутися, — відповідав запорожець, спльовуючи, — так і повернутися.

Остраницю підбадьорила така незворушність.

— Тільки я не піду з вами. Я поїду на якийсь час у Варшаву.

— Гм... — відповів отаман.

— Ти, може, сердитий, вибач, що я так обманув і підвів вас. Божуся, що я сам обманутий. — При цьому <...> [2] гримнула музика й разом з нею загриміло тупання танцюючих. Отаман з люлькою в зубах кинувся в гурт танцюючих, кулаками очистив навкруг себе коло й узявся вибивати ногами і навприсядки.

Г<лава> VI

— Що він собі думає, цей дурень Остраниця? — казав старий Пудько. — Щеня! Ще й родичатися надумав зі мною. Поганий нечестивець! Піди до матері своєї, щоб доносила тебе поперед. І стачило духу в нього сказати це. Дурень, дурень! — казав він, сіпаючи рукою начеб драв кого-небудь за волосся.

— Молодий козак, вус ще не пробився.

Старий Кузубія не міг винести, коли бачив, що молодший рівняється зі старшим.

— Знати повинен, що хто надумав помститися, то від того не чекай милості. Швидше сонце посиніє, замість дощу посиплються раки з неба, ніж я забуду минуле. Пропаду, але не забуду. Не хочу! Не хочу! Жінко! Жінко!

Цим вигуком зазвичай закінчував він свою мову, коли бував сердитий, і, Боже бережи, жінці не з'явитися того ж часу. На ці слова, ледве пересуваючи ноги, прийшла чи, краще сказати, приповзла висхла, ледь животіюча істота... Вигляд її не враз <...> [3], треба було вдивитися в ц<і> нещасні рештки людини, в це усоблене страждання, щоб відчути в душі невимовно тоскне відчуття. Уявіть собі довге, все у зморшках, майже безтямне обличчя. Очі чорні, що колись-то [палали всім жаром] пристрасті, як вугілля, вогонь, буря, нині майже нерухомі; губи якогось мертвого кольору, та, од-

[1] Одне слово у рукопису не прочитане.
[2] Одне слово у рукопису не прочитане.
[3] Одне слово у рукопису не прочитане.

наче ж, вони були колись свіжими, мов рум'янець на достигаючому яблуку. І хто б подумав, що ці риси, які злилися в сухі руїни, були колись-<то> по-диявольськи чарівними, що порух цих колись гордих і величних брів дарував щастя, небувале на землі! І все минулось, минулось, перегоріло, [залишились], врешті, лише безтямність, терпіння і безмежна покірність.

<IV> <МЕНІ ТРЕБА БАЧИТИ ПОЛКОВНИКА>

<1>

— Мені треба бачити полковника, я до нього маю справу, — говорив майже отрок сімнадцяти років.

— Тобі полковника?.. — промовив спроквола вартовий козак перед великою ставкою, роздивляючись та розминаючи на своїй долоні з якоюсь недовірою грубий покришений тютюн — цю дивну рослину, котру з такою гідною подиву швидкістю рознесла в усі кінці землі нововідкрита частина світу. Люлька давно у нього була в зубах. — Нащо тобі полковник? — При цьому <він> поглянув на прохача. Це був майже отрок, що готувався бути юнаком, років шістнадцяти, вже з мужніми рисами обличчя, вихованого сонцем <і> здоровим повітрям, у полотняному фарбованому кунтуші й шароварах. — З тобою не стане говорити полковник, — промовив <козак, подивившись> на нього ледь не зневажливо і <...> [1] відкинувши назад ясно-червоний рукав з золотим шнурком.

— Чого ж він не стане зі мною говорити?

— Хто ж з тобою стане говорити? ти ще недавно молоко ссав. Якби б у тебе був хоч сукняний кунтуш та пищаль, тоді б звісно... Адже ти, певно, попович або школяр? Чи знаєш ти цей інструмент? — примовив <козак> з виглядом самовдоволеної гордості, вказавши на люльку.

— Та думати...

Але молодий воїн зупинився, побачивши, що козак раптом занімів, потупив очі в землю й зняв шапку, до того заломлену набакир. Двоє літніх чоловіків — один у короткому плащі з рукавами, стьобаними золотом, з візерунково карбованими пістолетами, другий у шитому каптані зі срібною привішеною до пояса чорни-

[1] Одне слово у рукопису не прочитане.

льницею — пройшли мимо і увійшли в ставку. Тремтячи й бліднучи, шмигнув за ними молодий чоловік і увійшов у ставку.

Молодий чоловік відважив поклон до самісінької землі з переляку, побачивши, як зайшлі поперед нього багаті каптани вклонилися в пояс і шанобливо потупили очі в землю з тією безмежною покірністю, котра так дивно поєднувалася з нестримністю, чим особливо славилися козацькі війська. Прямо на розстеленому килимі сидів полковник. Йому, здавалось на вигляд, було років п'ятдесят. Волосся в нього почало сивіти, сизі вуса величаво опускалися вниз. Довгий синій рубець на щоці й чолі тягнувся по його майже бронзовому обличчю. Здавалося, не можна було відшукати ніякої різкої характерної риси, але просто воно виражало зі спокоєм упевненість козака. Дивлячись на нього, можна було одразу дізнатися, що в нього рука залізна і могутньо може керувати <...> [1]. На ньому були широкі, сині зі сріблом, шаровари. Верхнє плаття недбало валялося на підлозі. Кілька пістолетів і рушниць стояли, і висіли по кутках ставки вуздечки; в кутку лантух соломи. Полковник сам своєю рукою ладнав своє сідло, коли увійшли до нього писар та осавул.

— Здорові були, панове, мої вірні, мої добрі товариші. Ось вам наказ: не пускати далеко на випас, бо татарва тепер гасає степами. Йти якомога подалі, обирайте траву високу, і шапки навіть не знімайте. Та щоб козаки не стріляли на дорогах дрохв і гусей, бо й порох збавлять даремно, та що за м'ясоїд такий козакові? Сухарі та вода — то козацька їда. А ви, мій любий куме і мій ласкавий приятелю (при цьому він повернувся до писаря), зробіть сього ж часу проключку і запишіть усіх, хто наявний. Та дивіться обидва, що<б> усе було як слід; а то я вам скажу, вчора я бачив, як козак вклонявся що<сь> надто часто <на> коні. Я хотів був <...> [2] його, та шкода було заряду: у мене пістолет був заряджений добрим порохом...

<2>

— Мені треба до полковника. Я хочу бачити самого полковника.

— Тобі полковника? — казав напівнасмішкуватим і напівзневажливим тоном вартовий козак, струшуючи відкидними рукава-

[1] Одне слово у рукопису не прочитане.

[2] Одне слово у рукопису не прочитане.

ми ясно-червоного кольору з золотим шнурком і поглянувши пильно на прохача, майже отрока, у темному довгому кунтуші. — Зачекай трошки.

— Мені набридло чекати, я втомився і дуже довго чекаю.

— Зачекай трошки.

— Та до якого часу чекати мені?

— А ось, поки підростеш, — відповідав незворушно козак, готуючи й прочищаючи свою люльку.

— Дядечку, ти мій батько, мати моя рідна, пусти до полковника!

— Якого тобі диявола треба? Пан полковник не стане говорити з такими, як ти.

— Не говоритиме, так прожене. Пусти тільки мене.

— Не можна, пан полковник тепер спить.

— Бреше він. Я не сплю, — почувся голос зі ставки.

Козак підвівся. Молодий прохач здриґнувся: блідість раптом осінила його обличчя, і серце почало так сильно битися, що іншому можна було чути його.

— Ну, ступай, йди. Чого ж став!

Та безпам'ятний насилу міг зібратися з духом. У цей час пішли в ставку осавул і полковий писар. Зрадівши цій нагоді, він скріпився і пішов слідом за ними.

ТАРАС БУЛЬБА

I

— Ану повернися, синку, цур тобі, який ти чудний! Що це на вас за попівські підрясники? І це всі отак ходять в тій академії?

Такими словами зустрів старий Бульба двох своїх синів, які після навчання в київській бурсі повернулися додому.

Вони щойно злізли з коней. Це були два дужих парубки, які, однак, сторожко поглядали спідлоба, як недавні семінаристи. На їхніх обличчях, що пашіли здоров'ям, висіявся перший, ще не голений пух. Вони геть розгубилися від такої зустрічі з батьком і, потупивши очі, стояли мов у воду опущені.

— Стривайте, стривайте, дітки! — провадив далі Тарас, повертаючи їх і так і сяк. — А які ж довгі свити на вас! Оце-то свитки! Ну й ну! Таких ще й світ не бачив! Ану ж бо побіжіть обидва, а я подивлюся, чи не зариєте носом у землю?

— Не смійся, не смійся, батьку! — озвався нарешті старший із них.

— Ти диви, який пишний! А чого ж мені не сміятися?

— А того! Хоч ти мені й батько, а як глузуватимеш, то, їй-богу, боки намну!

— Ах ти, сякий-такий сину! Оце так на батька? — сказав Тарас Бульба і від здивування аж заточився.

— А хоч би й батько, то що? Зневаги нікому не подарую.

— Як же ти хочеш зі мною битися? Хіба що навкулачки?

— Та вже як завгодно.

— Ну, тоді давай навкулачки! — сказав Бульба, засукавши рукави.

І батько із сином, замість привітань після довгої розлуки, почали частувати один одного стусанами.

— Оце вже геть здурів старий! — бідкалася їхня бліда, худорлява і щиросерда мати, що стояла в порозі і ще не встигла навіть обняти своїх рідних дітей. — Їй-богу, здурів! Діти приїхали додому, більше року не бачили їх, а він отаке вигадав — битися навкулачки!

— Та він добре б'ється! — сказав Бульба, переводячи подих. — Їй-бо', непогано!.. Таке, що краще б і не починали, — відсапувався він і помалу приходив до тями. — Славний буде козак! Ну, здоровий був, синку! Почоломкаємося! — І батько із сином розцілувалися. — Добре, синку! Отак духопель усякого, як мене дубасив; нікому попуску не давай! Та все 'дно на тобі чудернацька вдягачка. А що це за мотузок теліпається? А ти, бовдуре, чого стоїш і руки опустив? — звернувся він уже до молодшого. — Чом же і ти, сучий сину, не лупцюєш мене?

— Ще чого вигадай! — сказала мати, обіймаючи тим часом молодшого. — І треба ж до такого додуматися! Де це бачено, щоб дитя та рідного її батька било? Та й хіба зараз до того? Дитина щойно з дороги, проїхала таку далеч, зморилася, — цій дитині було вже двадцять із гаком і сажень зросту, — йому б тепер швидше спочити та попоїсти, а він приневолює битися!

— Е, та ти, видно, мазунчик! — сказав Бульба. — Не слухай, синку, матері, вона — жінка, вона нічого не знає. Вам ці мазання ні до чого, ваші пестощі — чисте поле та добрий кінь. Оце ваші пестощі! А бачите ось цю шаблю? Оце ваша мати! А то все пусте, чим замакітрюють ваші голови: і академія, і всі ті книжки, букварі, філософія, все це казна-що, начхати на нього!.. — Бульба тут доточив таке виразне слівце, що ліпше його пропустити. — Я вас на тому ж тижні спроваджу на Запорожжя. Отам ваша школа, отам тільки ви й наберетеся розуму!

— І всього лишень тиждень вони побудуть удома? — жалібно, зі слізьми на очах перепитала старенька мати. — І погуляти їм, бідним, не вдасться, ні в хаті посидіти, і я не встигну на них надивитися!

— Годі, жінко, годі тобі! Козак не на те, щоб сидіти під спідницею. Іди мерщій та неси все, що маємо, до столу. Тільки не треба маківників, медяників та всіляких пундиків, а тягни нам цілого барана на стіл. Та горілки, горілки чимбільше! І не тої, що з родзинками та витребеньками всякими, а чистої, справжньої, такої, щоб сичала, як біс!

Бульба повів своїх синів у світлицю, з якої полохливо вибігло дві дебелі дівки в червоних намистах, — вони тікали, забачивши паничів, бо ті не любили ні з ким довго панькатися. Світлиця була прибрана за тогочасними смаками, а часи ті сягають XVI сторіччя, коли ще тільки-но починали зароджуватися думки про унію. Скрізь було чисто, побілено. Вся стіна була обвішана шаблями та

рушницями. Вікна в світлиці були невеличкі, з круглими матовими шибками, які тепер можна побачити хіба що в старовинних церквах. На трикутних полицях, що гніздилися по кутках кімнати, стояли глечики, сині й зелені сулії, баклажки, срібні кубки, позолочені чарки венеційської, турецької і черкеської роботи, які потрапили до Бульбиної світлиці різними шляхами, через треті й четверті руки, що було цілком природно для тих відважних часів. Попід стінами — дерев'яні лави, серед кімнати — величезний стіл, а далі широка, розмальована півнями піч, що роз'їхалася на півхати, як гладезна перекупка, — все це було до болю знайоме нашим двом молодцям, які майже щороку пішки приходили додому під час вакацій, — діставалися пішки тому, що не мали ще коней, та й не годилося школярам їздити верхи. Вони мали тільки довгі чуби, за які міг посмикати їх кожен озброєний козак. Оце лиш на честь їхнього випуску Бульба послав їм зі свого табуна двійко молодих жеребців.

— Ну, хлопці, насамперед вип'ємо горілки! Благослови, Боже! Будьте здорові, сини, і ти, Остапе, і ти, Андрію! Дай же, Господи, щоб доля вас не цуралася на війні. Щоб бусурменів били, і турків били, і татарву; а коли й ляхи почнуть щось чинити проти віри нашої, то й ляхів били! Ну ж бо, підставляй свою чарку. То що, добра горілка? А як латиною буде горілка? Ото ж бо, синку, дурні були ті латинці: вони й не відали, що є на світі горілка. Як же це в біса звали того, що латинські вірші складав? Я грамоти, бач, не дуже знаю, то й не пригадую: чи не Горацій?

«Ач, який батько! — подумки здивувався старший син, Остап. — Усе, чортяка, знає, а ще й придурюється».

— Я так собі думаю, що архімандрит, — провадив далі Бульба, — не давав і понюхати вам оковитої. А тепер, хлопці, зізнавайтеся, чи добре шмагали вас березовими та вишневими різками по спині і нижче? Чи, може, як ви такі розумаки, то й нагайка по вас гуляла? Думаю, що, крім суботи, духопелили вас і в середу, і в четвер!

— Нема чого згадувати, батьку, — сказав незворушний з виду Остап. — Що було, те загуло.

— А тепер і ми можемо поскородити кого завгодно, — озвався Андрій, — шаблюками та списами. Ось хай лишень підвернеться татарва під руку.

— Добре, синку, їй-богу, добре! А якщо так, то і я з вами їду! Їй-бо', їду! Якого дідька мені тут висиджувати? Хіба я що, найнявся ходити коло землі та за свинопасами наглядати? Чи з жінкою

возитися? Та пропади вона пропадом! Щоб я заради неї вдома сидів? Я козак, не на те моя воля! Ну то й що, як нема війни? Я й так поїду з вами на Запорожжя, погуляти. Їй-богу, їду! — І старий Бульба помалу-помалу так себе розворохобив, що врешті-решт геть розлютився, схопився з-за столу, розправив плечі й тупнув ногою. — Їдемо взавтра ж! Нема чого м'ятися, якого вражого дідька ми тут висидимо? Навіщо нам оця хата? Навіщо нам оце все здалося? На біса нам ці горщики? — І тут Бульба заходився трощити й жбурляти горщики та сулії.

Сердешна його дружина, що вже звикла до таких витівок чоловіка, з німою тугою дивилася на те все, сидячи на лаві. Вона боялася вимовити бодай слово, а як почула про таку страшну для неї чоловікову забаганку, то не змогла стримати сліз; поглянула на своїх дітей, з якими знов так знагла мусила розлучатися, і в її очах і в судомно стиснутих вустах затремтіла невимовна розпука.

Бульба вдався упертим страшенно. Це була та затята натура, яку могло породити лише свавільне XVI сторіччя, причому на дикому напівкочовому Сході Європи, під час загарбницьких зазіхань на Україну, що стала тоді мовби нічиєю, проте для всіх ласою землею. Споконвічна потреба боронити свій край від трьох різношерстих націй, постійна готовність до відсічі — усе це надавало величі, якогось вільного, широкого розмаху звитягам синів України і гартувало незламність духу. Ця незламність увійшла в плоть і кров Тараса Бульби.

Коли Баторій запровадив полки в Україні і зодягнув її в ту войовничу твердь, якою спершу славилися лише мешканці порогів, тоді й Бульба став одним із перших полковників; однак за першої ж нагоди пересварився з усіма за те, що здобич, відвойовану у татар з'єднаними польськими й козацькими військами, не поділили між ними порівну і польські війська отримали більше переваг. Бульба тоді, скликавши всіх, поклав свої клейноди й сказав: «Якщо ви, панове полковники, самі не знаєте своїх прав, то нехай вас дідько водить за ніс! А я наберу собі власний полк, і хто в мене вирве моє, тому я знатиму, як утерти писка!»

І справді, за короткий час він зі свого ж таки родинного маєтку зібрав чималий загін, до якого ввійшли селяни та козаки, котрі підкорялися йому сповна. Взагалі Тарас був вельми охочий до побоїщ і бунтів; нюхом чув, де і в якому місці спалахувало заворушення, а тоді вже, як грім із ясного неба, з'являвся на своєму коні. «Ну, діти мої, що тут і як? Кого й за що треба бити?» — як завжди,

питав він і втручався у справу. Але насамперед він ретельно вивчав обставини і приставав на бік бунтівників лише тоді, коли бачив, що ті справедливо взялися до зброї; таке право, на його думку, вони мали тільки в особливих випадках: якщо сусідня нація займала худобу чи втинала частину землі; або якщо комісари накладали надмірну повинність чи не шанували старшин і розмовляли перед ними в шапках, або кепкували над православною вірою. У таких випадках неодмінно треба було братися за шаблю; а от проти бусурменів, татар і турків справедливо підняти зброю в будь-яку годину, вважав він, — на славу Божу, християнства й козацтва. Тодішнє становище мало кому відомої України, ще не зведене в жодну систему, сприяло промислам багатьох розрізнених партизанів. Жив Бульба скромно, невибагливо, і його не можна було б відрізнити від простого козака, якби вольове обличчя не зберігало в собі якоїсь владності, а то й величі, особливо коли він брався щось боронити.

Зараз Бульба заздалегідь тішився думкою, як він з'явиться на Січ із двома синами і скаже: «Ось погляньте, яких лицарів я до вас привів!» Він думав про те, як повезе їх на Запорожжя — цю військову школу тодішньої України, як похвалиться ними перед своїми товаришами, а потім подивиться, як вони призвичаюватимуться до ратної науки і товариської чарки, яку він також шанував як одну з головних чеснот лицаря. Спершу він хотів було відпровадити їх самих, бо збирався зайнятися новим формуванням полку, який потребував його присутності, та побачивши своїх синів, що вдалися і зростом, і силою, Бульба раптом спалахнув відвагою та завзяттям і вирішив сам їхати з ними наступного ж дня, хоча в такій нагальності була сама тільки впертість.

Не гаючи ні хвилини, він уже заходився віддавати накази своєму осавулові, якого називав Товкачем, бо той справді скидався на якесь холодне знаряддя: під час бою він незворушно йшов ворожими лавами, розчищаючи шлях своєю шаблюкою, мовби тісто місив, — так хіба що добрий кулачний боєць прокладає дорогу. Головний наказ полягав у тому, щоб осавул Товкач залишався на хуторі, поки Бульба дасть йому знати, що пора вирушати в похід. Після того він сам обійшов свої курені, загадав декому їхати з ним, напоїти коней, нагодувати їх пшеницею, а йому подати коня, що звався Чортом.

— Ну, діти, тепер треба спати, а взавтра робитимемо те, що Бог дасть. Та не стели нам постелі! Постіль нам ні до чого, ми спатимемо надворі.

Ніч ще тільки-но сповила небо, проте Бульба завжди рано вкладався спати. Він розлігся на килимі, вкрився овечим кожухом, бо нічне повітря було прохолодним, а Бульба, коли був удома, любив укритися якомога тепліше. Незабаром він захропів, а за ним і всеньке подвір'я. Усе, що тільки лежало по його кутках, захропло й заспівало. Першим заснув сторож, бо він найдужче упився з нагоди приїзду паничів.

Тільки сердешна мати не спала. Вона припала до узголів'я своїх рідних синів, що лежали поруч. Розчісувала гребінцем їхні молоді, недбало скуйовджені кучері і зрошувала їх слізьми. Вона дивилася на них усією собою, всією душею — усе єство її стало зором і не могло надивитися; вона вигодувала їх своїми грудьми, вона виростила, викохала цих дітей — і тільки одну мить бачить їх перед собою. «Сини мої, синочки мої любі!.. Що з вами буде? Яка вас доленька жде? Хоч би тиждень мені на вас подивитися!» — примовляла вона, і сльози застигали у зморшках, які зістарили її колись вродливе обличчя.

Вона справді була нещасна, як і кожна жінка тих безжальних часів. Вона тільки мить жила коханням, тільки в першому запалі жаги, в першому вогні юності, і вже суворий спокусник залишав її заради шаблі, заради товариства, заради хмільних розваг. Вона бачила чоловіка два-три дні на рік, а потім кілька літ від нього не було ні слуху ні духу. Та й коли бачилася з ним, коли вони жили разом, хіба то життя було? Вона терпіла образи, навіть побої; любощі їй діставалися хіба що як милостиня; вона була якоюсь чудною істотою в цьому збіговиську лицарів, які зневажали жіноцтво і на яких розгульне Запорожжя наклало свій суворий колорит. Молодість без насолод промайнула перед нею, як мить, і її прекрасні свіжі щоки та перса відцвіли без цілунків і побралися передчасними зморшками. Вся любов, усі почуття, все, що є ніжного й палкого в жінці, обернулося в ній на єдине материнське чуття. Вона з пристрастю, з палом, зі слізьми, як та степова чайка, квилила над своїми дітьми. Її синів, її рідних кровинок забирають од неї, забирають назавжди, і вона не побачить їх більше ніколи. Хто знає, можливо, за першої ж битви татарин зітне їм голови, і вона навіть не знатиме, де лежать їхні покинуті тіла, які розклює хиже вороння і за які вона — за кожну краплину крові — віддала б усе на світі. Ридаючи, вона заглядала їм в очі, які вже стуляв незборимий сон, і думала: «А може, Бульба вранці прочумається й відкладе на день-другий від'їзд? Може, він ні сіло ні впало надумав їхати, бо забагато випив?»

Місяць із високості давно вже осявав наповнене сном подвір'я, густу купину верб і високі бур'яни, в яких потонув частокіл, що оточував це подвір'я. А вона все ще сиділа в узголів'ї своїх дітей, ні на мить не зводила з них очей і навіть думки не мала про сон. Уже й коні, зачувши світанок, виляглися на траві й перестали жувати; горішнє листя верб почало дрібно лопотіти, і той шелестливий струмок потроху поповз до самого низу.

Вона просиділа аж до світанку, не відчуваючи змори, і всім єством своїм прагла, щоб ця ніч тривала якомога довше. Зі степу долинуло дзвінке іржання лошати. Червоні смуги зблиснули на небі.

Бульба зненацька прокинувся і схопився з місця. Він добре пам'ятав усе, що вчора загадував.

— Ну, хлопці, годі спати! Пора, пора! Напувайте коней! А де стара? —Так він звик називати дружину. — Мерщій, стара, рихтуй нам сніданок, бо дорога далека!

Нещасна жінка, втративши останню крихту надії, понуро подибала в хату. Поки вона, заплакана, готувала сніданок, Бульба тим часом роздавав свої накази, порався в стайні і сам вибирав для синів найкраще вбрання. Бурсаки враз до того змінилися, що й не впізнати: замість старих запорошених чобіт на них з'явилися червоні сап'янці; шаровари, завширшки як Чорне море, з тисячею хвилястих бганок, хлопці підперезали золотими очкурами, на яких були ще довгі ремінці з китицями і всілякими брязкальцями для люльки; червоні жупани ясного, як вогонь, сукна вони також підперезали візерунчастими поясами; за тими поясами стриміли карбовані турецькі пістолі; шаблі брязкали об їхні коліна. І навіть обличчя, ще не дуже засмаглі, здавалося, погарнішали і побілішали: молоді чорні вуса тепер виразніше відтінювали їхню білість і здоровий, дужий подих молодості; вони були напрочуд гарними під золотоверхими шапками з чорного смушку.

Безталанна матінка! Вона як побачила їх, то не змогла промовити й слова, і сльози зупинилися в її очах.

— Ну, хлопці, все готове! Нема чого баритися! — сказав нарешті Бульба. — Тепер, за нашим звичаєм, треба всім сісти перед дорогою.

Усі посідали, навіть хлопці, що вже поштиво стояли біля дверей.

— Тепер благослови, мати, дітей своїх! — сказав Бульба. — Моли Бога, щоб вони воювали хоробро й завжди боронили нашу лицарську честь. Щоб стояли завжди за віру Христову. А ні — то

нехай краще пропадуть, щоб і духу їхнього не було на землі! Підійдіть, діти, до матері. Молитва материнська і на воді, і на суші рятує.

Мати, ледве жива, обняла їх, дістала дві невеличкі іконки, наділа, ридаючи, обом на шию.

— Нехай береже вас... Матір Божа... Не забувайте, синочки, і свою матір... передайте хоч вісточку про себе... — далі вона не змогла говорити.

— Ну, рушаймо, хлопці! — сказав Бульба. Біля ґанку вже стояли осідлані коні. Бульба скочив на свого Чорта, який скажено сахнувся, відчувши на собі двадцятипудовий тягар. Бульба був надзвичайно гладкий і важезний.

Коли мати побачила, що вже й сини її сіли на коней, вона кинулася до меншого, у якого в рисах обличчя було більше якоїсь ніжності; вона схопила його за стремено, припала до сідла і з відчаєм, що охопив її всю, не відпускала сина від себе. Два дужих козаки взяли її обережно і занесли в хату. Та коли вони виїхали за ворота вона зі спритністю дикої кози, з легкістю, не властивою її літам, вибігла на шлях, із незбагненною силою зупинила коня і в якійсь божевільній, безтямній гарячці ще раз обняла сина. Її знов одвели до хати.

Молоді козаки їхали зажурені і стримували сльози, соромлячись батька. Бульба також був трохи розчулений, хоча й силкувався те приховати. День видався сірий, тільки зелень ясотіла довкруж. Пташки щебетали якось не в лад.

Трохи проїхавши, вони озирнулися; їхній хутір немов провалився; тільки бовваніли над землею два комини їхньої непоказної хати; ще видніли вершечки дерев, тих дерев, по яких вони лазили, як ті білки; а ще там слався далекий луг — той луг, завдяки якому вони могли пригадати всеньке своє життя: від тієї пори, коли качалися його росянистими травами, до юних літ, коли дожидали там чорнобриву козачку, що боязко поспішала до них своїми білими, прудкими ніжками. Ось уже видно тільки «журавля» над криницею з прив'язаним угорі колесом від воза, що самотньо стримить у небі; уже рівнина, яку вони проїхали, віддалік здається горою і все собою закрила. Прощавайте, і дитинство, й веселі розваги, і все-все!

II

Усі троє вершників їхали мовчки. Старий Тарас думав про давнє: перед ним зринала його молодість, його минулі літа, що за ними завжди сумує козак, який не проти, аби все його життя було молодістю. Він думав про те, кого зустріне на Січі зі своїх колишніх побратимів; він розмірковував, хто вже помер, а хто ще живий. Сльоза тихо круглилася на його зіниці, і він понурив свою сиву голову.

Синів його обсідали інші думки. Тепер доречно сказати про них більше.

Після дванадцяти років їх віддали до Київської академії, оскільки вся тодішня поважна старшина вважала за необхідне дати своїм дітям виховання, хоча й робилося це для того, щоб згодом його геть забути. Вони тоді були, як і всі, хто вступав до бурси: відлюдкуваті, виховані на волі, і тільки там уже, як то ведеться, трохи обтесувалися й набиралися чогось спільного, що робило їх схожими одне на одного. Старший, Остап, розпочав свою науку з того, що першого ж року накивав п'ятами з бурси. Його завернули, дали доброї прочуханки й посадили за книжку. Чотири рази він закопував свій буквар у землю і чотири рази, відлупцювавши його по-звірячому, купували йому новий. Але Остап, певна річ, зробив би те саме і вп'яте, якби батько врочисто не присягнувся, що протримає його в монастирських служках аж двадцять років і він повік не побачить Запорожжя, якщо не повивчає в академії всі науки. Цікаво, що це казав той самий Тарас Бульба, який ганив усяку вченість і радив дітям, як ми вже бачили, чхати на неї. Відтоді Остап з неабияким старанням засів за нудну книжку і невдовзі опинився серед відмінників. Тодішнє навчання страшенно розбігалося з життям. Ці схоластичні, граматичні, риторичні й логічні тонкощі аж ніяк не дотикалися до повсякденного побуту, ніколи не застосовувалися на практиці. І ті знання, навіть менш схоластичні, не було куди приліпити в житті. Виходило так, що найученіші тоді були найбільшими невігласами, бо не знали, що таке досвід. До того ж цей республіканський дух бурси, це жахливе скупчення молодих, дужих, здорових людей — усе це спонукало їх до пошуків занять та пригод далеко поза наукою. Іноді погане утримання, постійні покарання голодом та й природні бажання, що пробуджувалися в міцному, свіжому, здоровому юнакові, — усе це вкупі породжувало в них ту кмітливу натуру, яка потім розвива-

лася на Запорожжі. Голодна бурса нишпорила вулицями Києва і примушувала всіх бути на сторожі. Перекупки, що сиділи на ярмарку, забачивши ще здалеку бурсака, мерщій закривали руками свої пироги, бублики, гарбузове насіння, як орлиці своїх дітей. Консул, себто старший бурсак, зобов'язаний наглядати за підлеглими йому товаришами, мав такі страшнющі кишені в своїх шароварах, що міг помістити в них усю крамничку перекупки, яка ловить ґав. Ця бурса була зовсім окремішнім світом: її вихованців не допускали до вищого кола польських дворян та московитів. Сам воєвода Адам Киsіль, дарма що опікувався академією, не вводив їх до вищого товариства і наказував тримати якомога суворіше. Втім, ця настанова була зовсім зайвою, бо ректор та професори-ченці без того не шкодували різок та канчуків, і за їхнім наказом ліктори часто шмагали своїх-таки консулів так нещадно, що ті кілька тижнів чухали свої шаровари. Багатьом із них це було ще нічого і здавалося не набагато міцнішим за добру горілку з перцем; іншим такі безпросвітні припарки, врешті-решт, набридали, і вони втікали на Запорожжя, якщо, звичайно, вміли знайти дорогу і якщо їх на тій дорозі не перехоплювали.

Остап Бульба, дарма що дуже старанно почав студіювати логіку і навіть богослов'я, ніяк не міг уникнути невблаганних різок. Зрозуміло, що все це мусило загартувати його вдачу, прищепити йому суворої твердості, завжди притаманної козакам. Остапа вважали одним із найкращих товаришів. Він рідко верховодив іншими у зухвалих витівках — обчистити чужий садок чи город, зате завжди був серед перших, хто ставав під хоругву кмітливого бурсака, і ніколи, в жодному разі не виказував своїх товаришів. Ніякі нагаї, ніякі різки не могли змусити його це зробити. Він був стриманий до всіляких спокус, окрім війни та хмільної гульні; принаймні майже ніколи про інше не думав. Він був щирим із такими, як сам, і мав таку добру душу, яку тільки можна було мати з такою вдачею і в тодішні часи. Остапа глибоко зворушили сльози нещасної матері, і це його так засмутило, що він у задумі повісив голову.

Менший брат його, Андрій, душею був трохи жвавіший і, можна сказати, розвиненіший. Навчався він з більшою охотою і без тих особливих зусиль, з якими дається наука людям важкої і мужньої вдачі. Він був кмітливіший за брата; частіше верховодив у зухвалих, небезпечних пригодах і нерідко, завдяки своїм хитрощам, умів викрутитися від покарання, тоді як його брат Остап, ні на що не сподіваючись, скидав із себе свиту, лягав на лаву і навіть не ду-

мав просити помилування. Андрій також горів жадобою подвигу, але водночас душа його була відкрита й для інших почуттів. Спрага кохання спалахнула у хлопцеві, щойно йому перейшло за вісімнадцять. Жінка дедалі частіше стала приходити в його мрії. Він, слухаючи філософські диспути, бачив її щохвилини — чорнооку, ніжну, соковиту. Йому повсякчас марилися її пругкі білі перса, витончена оголена рука, плечі; та вже сама сукня, що облягала свіже, незаймане і звабливо туге тіло, дихала в його мріях якимось недосяжним сластолюбством. Він ревно приховував од своїх товаришів ці поклики грішної душі, адже в ті часи було соромно і принизливо думати козакові про жінку й кохання, ще не понюхавши пороху. Взагалі останнім часом він дедалі рідше верховодив якою-небудь ватагою та все частіше блукав самотиною тихими куточками Києва, які потопали у вишневих садках, серед присадкуватих хатин, що манливо позирали на нього своїми віконцями. Іноді він опинявся й на вулиці багатіїв, у теперішньому старому Києві, де мешкали українські й польські дворяни і де будинки було зведено набагато вибагливіше.

Одного разу, коли він заґавився, його ледве не переїхав ридван якогось польського пана, і кучер зі страшнющими вусами щосили врепіжив Андрія батогом. Молодий бурсак оскаженів; із дивовижною хоробрістю він ухопив міцною рукою заднє колесо й зупинив ридван. Та кучер, злякавшись розправи, вперіщив коней, вони рвонули, й Андрій — добре хоч устиг прибрати руку, — гепнувся на землю просто обличчям у болото. І почув напрочуд дзвінкий і веселий сміх. Він підвів голову і побачив чорняву дівчину, що стояла біля вікна, — таку вродливу, що й не сказати, чорнооку і білолицю, як той сніг, осяяний вранішнім рум'янцем сонця. Вона сміялася з усією щирістю, і сміх надавав її сліпучій вроді якоїсь вогненної сили.

Він отетерів. Він дивився на неї розгублений вкрай, витираючи з лиця грязюку, яка ще більше розмазувалася. Що за одна? Хто така ця красуня? Він хотів було розпитати в челяді, котра юрбою, в дорогому вбранні, стояла за ворітьми довкола молодого кобзаря і слухала, як той вигравав, однак челядь здійняла регіт, побачивши його замурзану пику, і нічого йому не сказала. Та зрештою він таки дізнався, що то була дочка ковенського воєводи, який прибув сюди тимчасово. Наступної ж ночі з нечуваним зухвальством, властивим хіба що бурсакам, він переліз через частокіл у садок, виліз на дерево, що своїм розлогим гіллям діставало аж до даху бу-

динку, а вже з дерева переліз на дах і через димар каміна прослизнув прямісінько в спальню красуні, яка саме сиділа перед свічкою і виймала з вух свої коштовні сережки.

Красуня полячка, зненацька вгледівши перед собою незнайомого чоловіка, до того перелякалася, що їй відібрало мову; та коли побачила, що той стоїть, потупивши очі, і так зніяковів, що не сміє поворухнутися, коли впізнала в ньому того самого бурсака, який розпластався перед нею на вулиці, її знов розібрав сміх. До того ж з вигляду Андрій зовсім не здавався страшним: навпаки, він був дуже гарний із себе. Вона сміялася від щирого серця й довго потішалась над ним. Красуня була з вітром у голові, як полячка, але очі, її чарівні очі, пронизливо-ясні, випромінювали такий довгий погляд, як сама вічність. Бурсак не міг поворухнутися, він був наче зв'язаний у мішку, коли дочка воєводи сміливо підійшла й наділа йому на голову свою осяйну діадему, повісила йому на губи сережки й накинула на нього прозору мереживну пелерину з гаптованими золотом фестонами. Вона розцяцьковувала його і робила з ним тисячі всіляких дурниць із тією дитячою примхливістю, якою вирізняються вередливі полячки і яка довела бідолашного бурсака до цілковитого зніяковіння. Він уже скидався на блазня, що, роззявивши рота, незмигно дивився в її сліпучі очі.

Стукіт, що почувся за дверима, сполохав її. Вона звеліла йому сховатися під ліжком і, як тільки тривога минула, гукнула свою покоївку, татарку-полонянку, і наказала їй нищечком вивести його в садок, а звідти випровадити через огорожу. Однак цього разу наш бурсак переліз через ту огорожу не так вдало: сторож, що саме прокинувся, добряче полудив його по ногах, а тут ще збіглася челядь і довго лупцювала його вже на вулиці, поки він не дременув геть.

Після цього проходити біля будинку воєводи було небезпечно, бо челяді водилося там чимало. Якось він побачив її в костелі. Вона помітила його і дуже мило всміхнулася, як давньому знайомому. Після того він ще раз бачив її мигцем у вікні, та незабаром ковенський воєвода виїхав з Києва, і замість чарівної, звабливої чорнявки з вікон виглядала якась гладка мармиза.

Ось про що думав Андрій, похнюпивши голову і втупивши очі в гриву свого коня.

А тим часом степ уже давно взяв їх у свої зелені обійми, високі трави обступили й сховали їх, тільки чорні козацькі шапки миготіли між тонкими колосочками.

— Е-е-е, що ж це ви, хлопці, принишкли? — обізвався нарешті Бульба, отямившись від своєї задуми. — Наче якісь ченці! Анумо, разом, разом! Усі думання до дідька! Беріть у зуби люльки та закуримо, та приострожимо коней, та й полетимо так, щоб і пташка нас не догнала!

І козаки, пригнувшись над кінськими гривами, щезли у травах. Уже не видно було і їхніх чорних шапок; тільки смуга, як блискавка, лягла за ними в столоченій траві.

Сонце давно виглянуло на розхмареному небі і залило степ своїм живим, світлим теплом. Де й поділися сум'яття і смуток, що гнітили душу козаків; серця їхні стрепенулися птахами.

Степ дедалі гарнішав. Тоді весь південь, увесь той простір, що обіймає нинішню Україну, аж до Чорного моря був зеленою незайманою пусткою. Ніколи плуг не торкався цих безмежних хвиль дикого різнотрав'я. Хіба що коні їх толочили, які ховалися тут, як у лісі. Нічого в природі не могло бути кращого. Вся поверхня землі здавалася зелено-золотим океаном, по якому розбризкали мільйони всіляких квіток. Крізь тонкі, високі стебла трави прозирали блакитні, сині й лілові волошки; жовтий дрок вихоплювався догори своєю пірамідальною верхівкою; біла кашка рябіла на поверхні своїми шапочками, схожими на парасольки; завіяний бозна-звідки пшеничний колосок наливався в тій трав'яній гущині. При самісінькій землі шугали, витягнувши свої шиї, куріпки. Повітря тремтіло тисячами різних пташиних щебетів. У небі нерухомо зависали цілі хмари яструбів, які, розгорнувши крила, гострили свій зір на трави. Крик зграї диких гусей, що повагом пролітала стороною, відлунював у бозна-якому далекому озері. Із трав здіймалася рівними пружними помахами крил чайка і розкішно купалася в синіх хвилях повітря. Ген вона щезла у високості й тільки миготить чорною цяткою. Ген вона перевернулася крилами і зблиснула проти сонця. Який же ти гарний, степе, дідько б тебе вхопив!

Наші подорожні лише на кілька хвилин зупинялися, щоб підобідати. Загін із десяти козаків, що їх супроводжував, злазив з коней, відв'язував дерев'яні баклажки з горілкою і гарбузи, які вживали замість посудин; їли тільки хліб із салом або коржі; пили всього лиш по одній чарці, бо Тарас Бульба ніколи не дозволяв напиватися в дорозі, — і знову їхали далі, аж до вечора.

Увечері степ ставав зовсім інакшим. Увесь його барвистий простір, огорнутий останніми яскравими відблисками сонця, поволі темнів — так, що видно було, як по ньому перебігали тіні і він

ставав темно-зеленим; випари здіймалися густіші; кожна квітка, кожна травинка видихала амбру, і весь степ стояв у духмяному серпанку. Темно-голубе небо ніби хтось велетенським квачем попідводив широкими смугами з рожевого золота, де-не-де біліли клаптики легких прозорих хмаринок, і свіжий-свіжий, звабливий, як морська хвиля, вітрець злегка погойдувався на вершечках трав і ледь-ледь доторкався до щік. Уся музика, якою повнився день, затихла, її замінила інша. Плямисті ховрашки виповзали зі своїх нір, ставали на задні лапки й висвистували на весь степ. Дедалі голосніше сюрчали коники. Іноді від якогось дикого озера долинав лебединий крик, що, як срібло, розсипався в повітрі.

Подорожні, зупинившись серед поля, готувалися до ночівлі, розкладали багаття і ставили на нього казан, у якому варили куліш, — від нього сходила пара і теж, наче дим, вилася в повітрі. Після вечері козаки влягалися спати, а стриножених коней пустили на трави пастися.

Вони розлягалися просто неба на свитах, і на них прямо дивилися нічні зорі. Кожен чув своїм вухом увесь незліченний світ комах, який кишів у травах; усе стрекотіння, свист, дзумріння, що гучно лунало серед ночі, очищалося в свіжому нічному повітрі і лоскотало слух злагодженою мелодією. А коли хтось із них підводився на часину, то степ йому ввижався засіяним блискучими іскрами світлячків.

Іноді нічне небо то там, то там освітлювала далека заграва від запалених по лугах та річках сухих очеретів, і темна вервечка лебедів, що летіли на північ, раптом висвічувалася в срібно-рожевому сяйві, і тоді здавалося, що то червоні хустини пролітають у темному небі. Подорожні їхали без жодних пригод. Ніде ні деревинки; куди не кинь оком — усе той-таки вільний, безмежний, прегарний степ. Тільки вряди-годи десь далеко збоку синіли верхівки лісу, що тягся берегами Дніпра. Лише один раз Бульба показав синам на маленьку цяточку, яка чорніла далеко у травах, і сказав: «Дивіться, діти, он скаче татарин!»

Маленька голівка з вусами вирячила здалеку прямо на них свої вузенькі очиці, сапнула носом повітря, як гончий пес, а потім, побачивши, що козаків тринадцять душ, чкурнула, мов сарна.

— Ану, хлопці, спробуйте наздогнати татарина!.. І не намагайтеся, повік не впіймаєте: у нього кінь прудкіший за мого Чорта.

Однак Тарас не забув про обачність. Остерігаючись того, що десь могла причаїтися засідка, вони помчали до невеличкої річки,

що впадала в Дніпро і називалась Татаркою, кинулися прямо на конях у воду і довго пливли, щоб приховати свої сліди. А згодом вибралися на берег і сушею рушили далі.

Через три дні після цього вони вже доїжджали до того місця, яке й було метою їхньої подорожі. В повітрі раптом повіяло прохолодою; вони відчули подих Дніпра. Ген він виблискує вдалині і темною смугою відмежувався від обрію. Він повівав холодними хвилями і розстилався все ближче та ближче, поки нарешті охопив половину поверхні землі. Це було те місце Дніпра, де він, доти скутий порогами, врешті-решт таки брав своє і, розлившись на волі, шумів, як те море; де розкидані серединою Дніпра острови витісняли його ще далі із берегів, і хвилі звільна слалися рівниною, не наштовхуючись ані на скелі, ані на пагорби.

Козаки спішилися, зійшли на пором і через три години доплили до берегів Хортиці — острова, де стояла тоді Січ, що так часто змінювала своє пристановище. Юрба людей сварилася на березі з перевізниками. Козаки підпружили коней; Тарас набрав молодецького вигляду, тісніше затяг на собі пояс і гордо пригладив вуса; його молоді сини теж оглянули себе з голови до п'ят з якимось острахом і боязким задоволенням, а тоді всі разом вони в'їхали в передмістя, яке лежало за півверсти від Січі. Коли в'їжджали, їх оглушили п'ятдесят ковальських молотів, що клепали у двадцяти п'ятьох кузнях, викопаних у землі і вкритих дерном. Дебелі кожум'яки сиділи на вулиці під дашками ґанків і м'яли своїми цупкими руками волячі шкури. Крамарі розсілися під ятками з купами кременів, кресалами, порохом. Вірменин розвісив дорогі хустки. Татарин перевертав на рожнах баранячі скрутні з тістом. Жид, витягши вперед свою голову, цідив із бочки горілку.

Але першим, хто трапився їм назустріч, був запорожець, що спав прямісінько серед шляху, розкинувши руки й ноги. Тарас Бульба не міг не зупинитися і не помилуватись на нього.

— Ого, як поважно розлігся! Ти диви, яке велике цабе! — сказав він, притримавши коня.

Це й справді була доволі зухвала поза. Запорожець, як лев, простягся на дорозі. Його гордо відкинутий назад оселедець сягав піваршина. Малинові шаровари з дорогого сукна були засмальцьовані дьогтем, щоб показати цілковиту зневагу до них.

Помилувавшись, Бульба рушив далі тісною вулицею, запрудженою майстровими, що тут-таки справляли своє ремесло, і людьми всіх націй, які переповнювали це передмістя Січі, схоже на

ярмарок, — воно годувало й зодягало ту ж таки Січ, яка поза війнами любила ще добряче гульнути та посмалити з рушниць.

Нарешті вони поминули передмістя й побачили кілька розкиданих куренів, укритих дерном або, по-татарському, повстю. Біля деяких стояли гармати. Ніде не видно було огорож або тих приземкуватих будиночків із піддашшями, на низеньких дерев'яних стовпчиках, які були в передмісті. Невеличкий вал та засіку з нагромаджених дерев не охороняла жодна жива душа, що свідчило про тутешню безтурботність і самовпевненість. Кілька дебелих запорожців, що лежали з люльками в зубах на самісінькій дорозі, поглянули на прибульців байдуже і не зрушили з місця. Тарас, обережно проїжджаючи із синами поміж ними, привітався: «Здорові були, панове!» — «Здорові будьте і ви!» — відповіли запорожці.

На широкому просторі у п'ять верст повсюдно купчилися люди. Всі вони збиралися гуртами. То ось ти яка, Січе! Ось те гніздо, звідки вилітають усі горді й могутні, як леви! Ось звідкіля розливається воля й козацтво на всю Україну!

Подорожні виїхали на широкий майдан, де зазвичай збиралася рада. На великій перекинутій діжці сидів запорожець без сорочки; він тримав її в руках і неквапом зашивав дірки; їм знову загородила шлях ціла юрба музик, посеред якої витанцьовував молодий запорожець. Він чортом заломив свою шапку і, здійнявши догори руки, вигукував: «Грайте шпаркіше, музики! Не шкодуй, Хомо, горілки православним християнам!» І Хома з підбитим оком щедро відміряв по величезному кухлю кожному, хто приставав до гурту. Біля молодого запорожця четверо старих козаків хвацько вибивали дрібушки, то вихором кидалися вбік, заледве не на голови музикам, то, враз присівши, летіли навприсядки і міцно та круто притупували своїми срібними підковами об твердо втрамбовану землю. Земля глухо гула на всю округу, і в повітрі тільки відлунювало: тра-та-та, тра-та-та! Натовп дедалі збільшувався: до кола приєднувалися все нові танцюристи, і зрештою весь майдан пішов навприсядки. У цьому було щось захопливе до безтями. Хіба можна без трепету всієї душі дивитися, як багатолюдний натовп іде до танцю — найвільнішого, найшаленішого, якого не побачиш більше ніде на світі і який могутні його творці назвали козачком.

Тарас Бульба аж скрикнув од нетерплячки й досади, що кінь заважав і йому піти до танцю. Дехто здавався занадто кумедним через ту поважність, з якою він перебирав ногами. А хто був уже

геть підтоптаний, ті прихилилися до стовпа, до якого на Січі прив'язували злочинців, <і> притупуючи, переминалися з ноги на ногу. Вільно лунали вигуки та пісні, які тільки могли спасти на думку людині під час веселого гульбища.

Тарас невдовзі побачив багато знайомих облич. Остап з Андрієм тільки й чули привітання: «А це ти, Печерице!? — Здоров, Козолупе! — Звідки послав тебе Бог, Тарасе? — Ти як тут опинився, Долото? — Здоровий був, Застібко! — Не думав і не гадав побачити тебе, Ремене!» І витязі, що зібралися зі всієї волелюбної України, міцно розціловувалися, а відтак знову засипали одне одного запитаннями: «А як там Касян? — А що з Бородавкою? — Де тепер Колопер? — А Підситок?» І тільки й чув у відповідь Тарас Бульба, що Бородавку повісили в Толопані, що з Колопера здерли шкуру під Кизикирменом, а Підситкову голову засолили в діжці й відвезли в самий Царгород. Похилив голову старий Бульба в гіркій задумі та тільки й мовив: «Добрі були козаки!»

III

Уже з тиждень жив Тарас Бульба зі своїми синами на Січі. Остап та Андрій не мали змоги постійно займатися військовим вишколом, хоча їхній батько ревно просив бувалих у бувальцях, вправних вершників узяти хлопців під своє крило. Взагалі-то можна сказати, що на Запорожжі не було якихось теоретичних навчань чи визначених правил; молодь опановувала військову науку і здобувала виховання завдяки власному досвіду — під час запеклих боїв, які точилися безнастанно. А в перервах між ними для козаків було б великою нудьгою вивчати якусь дисципліну. Вряди-годи вони влаштовували змагання, але більшість часу віддавали гульні, як того прагла вільна широка душа. Січ — то було незвичайне явище. Часом усе переходило в гучний безкінечний бенкет. Дехто займався своїм ремеслом, дехто мав крамничку і торгував, але більшість гуляла від ранку до вечора, якщо в кишенях ще щось бряжчало і поки добуте добро не перекочувало до рук крамарів та шинкарів. Це бенкетування всією громадою чимось заворожувало. То не було якесь збіговисько гультяїв, що дудлили з горя, — це було шалене буяння веселощів. Кожен, хто приходив сюди, забував і кидав усе на світі, що доти його цікавило. Він, можна сказати, плював на своє минуле і з азартом фанатика віддавався волі й товариству таких, як і сам, сіром, що не мали ні сім'ї, ні рідні, ні

своєї домівки, не мали нічого, окрім вільного неба і вічного свята душі. Це породжувало ту скажену веселість, яка не могла з'явитися більше ніде. Оповіді, жарти, що їх можна було почути серед козаків, які гуртом лежали на траві, до того були дотепні й іскрилися таким гумором, що треба було мати хіба що незворушність запорожця, аби не луснути зо сміху. Ні, це не скидалося на якусь п'яну корчму, де бездумно, з похмуро-потворною веселістю чоловік впадає у забуття; це було тісне коло шкільних товаришів. Різниця полягала тільки в тому, що замість зубріння з примусу і пісних настанов учителя вони тепер могли налетіти на ворога на п'яти тисячах коней; замість лугу, де вони гралися в м'ячика, тепер були відкриті широкі кордони, з-за яких вистромляв свою метку голову татарин і незрушно, суворо позирав турок у зеленій чалмі; різниця була та, що замість вимушеної волі, яка єднала їх у школі, тепер вони самі покинули батьків і втекли з рідних домівок; що тут були ті, за чиєю шиєю вже плакав зашморг і хто замість кістлявої смерті побачив життя, причому життя розгульне; що тут були ті, хто через щедрість своєї душі не міг утримати в кишені ані копійки; що тут були ті, хто доти червінця вважав за багатство, у кого з ласки орендарів-жидів можна було вивернути з кишень хіба що вітер. Тут були всі бурсаки, які не захотіли терпіти академічних різок і не винесли зі школи жодної літери, та були тут і такі, що знали, хто такий Горацій, Цицерон і що таке Римська республіка. Сюди прибилося багато досвідчених вояків, які мали тверде лицарське переконання, що все одно, де воювати, аби лиш воювати, бо непристойно порядному чоловікові сидіти без битви. Тут було чимало офіцерів із польського війська. Втім із якої тільки нації не понасходилося сюди люду? Ця дивовижна республіка була вимогою того часу. Охочим до вояцтва, голінним до золотих кубків, розкішної парчі, дукачів та реалів завжди знаходилася тут робота. Лише ловеласи не могли знайти тут нічого, бо жодна жінка не мала права поткнутися навіть до передмістя Січі.

Остап та Андрій були просто вражені тим, скільки люду сходилося на Січ уже на їхніх очах, — і хоч би хто-небудь запитав у них, хто вони, звідкіля і як звуться. Вони йшли сюди, буцімто поверталися до рідної домівки, звідки зовсім недавнечко відлучилися на часину. Кожен приходько з'являвся тільки на очі кошовому, а той казав для годиться: «Ну, здоровий був! У Христа віруєш?» — «Вірую», — відповідав приходько. «І в Святу Трійцю віруєш?» — «Вірую». — «І до церкви ходиш?» — «Ходжу». — «Ану, перехрести-

ся!» Той хрестився. «Ну, добре, — казав кошовий, — тепер іди до якого хочеш куреня». На цьому й закінчувалася церемонія. Уся Січ молилася в одній церкві і готова була боронити її до останньої краплі крові, хоча й чути не хотіла про піст та всілякі такі обмеження. Тільки корисливі, грошолюбні жиди, вірмени й татари наважувалися жити і ґендлювати в передмісті, а запорожці ніколи не любили торгуватися і скільки грошей рука зачерпне в кишені, стільки й платили. А втім, доля цих корисливих крамарів була незавидною. Вони нагадували тих, хто оселявся біля підніжжя Везувію, бо, як тільки у запорожців не ставало грошей, буйні голови трощили крамнички і забирали все задарма. Ось такою була вона, Січ, що мала стільки спокус для молодої людини.

Остап та Андрій поринули з головою в це розбурхане море. Вони швидко забули і юність, і бурсу, і батьківську хату, і все, що таємниче хвилює ще молоду, цнотливу душу. Вони гуляли, браталися з безжурними козаками-нетягами і, здавалося, про інакше життя навіть гадки не мали.

А тим часом Тарас Бульба вже мізкував над тим, як би його закрутити якусь гучну веремію: він не міг довго сидіти без діла.

— А що, кошовий, — сказав одного разу Тарас, прийшовши до отамана, — мабуть, настав час і погуляти запорожцям?

— Нема де гуляти, — відповів кошовий, вийнявши з рота маленьку люлечку, і сплюнув набік.

— Як-то нема? Можна піти на турка або на татарву.

— Не можна ні на Туреччину, ні на татарву, — відказав кошовий і знов узяв до рота люлечку.

— Як це не можна?

— А так. Ми обіцяли султанові мир.

— Та він же бусурмен! І Бог, і Святе Письмо велять бити бусурменів.

— Не маємо права. Якби ми не присягалися нашою вірою, то ще якось можна було б.

— Як же так, кошовий? Про яке ж це ти право кажеш? Ось у мене двоє синів, молоді хлопці: їм же треба призвичаюватися до війни, треба понюхати пороху, а ти кажеш, що запорожцям заказано йти на війну.

— Що поробиш? — так само незворушно відказав кошовий. — Треба підождати.

Але це Бульбу не задовольнило. Він зібрав деяких старшин та курінних отаманів і влаштував їм застілля на всеньку ніч. Розгу-

лявшись добряче, вони гуртом подалися на майдан, де завжди збиралася рада і стояли прив'язані до стовпа литаври, якими скликали всіх козаків. Палиць до литавр козаки, певна річ, не знайшли, бо їх тримав біля себе довбиш, то вони вхопили по першому-ліпшому дрючкові і давай калатати. На сполох найпершим прибіг той-таки довбиш, високий чоловік з одним тільки оком, та й те було заспане.

— Хто посмів бити в литаври? — закричав він.

— Замовкни! Візьми свої палиці і калатай, тобі сказано! — відповіли підпилі старшини.

Довбиш хутко витяг з кишень палиці, які він обачно прихопив із собою, бо добре знав, чим закінчуються такі витівки. Литаври гримнули, і незабаром на майдані, як ті джмелі, стали збиратися чорними роями запорожці.

Кілька чоловік пішли й привели на майдан кошового.

— Нічого не бійся! — сказали старшини, що вийшли йому назустріч. — Скажи громаді, як не хочеш, аби було гірше, то скажи своє слово, щоб іти запорожцям війною проти бусурменів!

Кошовий, побачивши, що тут непереливки, вийшов на середину майдану, вклонився на всі чотири боки й промовив:

— Панове запорожці! Чи дозволить ваше добірне товариство сказати мені промову?

— Кажи, кажи! — загули запорожці.

— Я хотів би повести мову про те, панове добродії, та ви, мабуть, і самі це знаєте ще краще за мене, що багато хто з нас, запорожців, так заліз у борги до жидів-шинкарів та й до свого ж таки брата, що тепер їм сам дідько віри не йме. А до того ж мова про те, що є чимало таких хлопців, які ще й не нюхали пороху, хоча молодій людині, самі розумієте, панове, без війни пробувати негоже. Який же із нього запорожець, якщо він ще ні разу не бив бусурмена?

— Ти бач, а він добре каже, — ліктем штовхнув Бульбу писар. Той кивнув головою.

— Не думайте, панове, що я це поміж іншим кажу для того, аби порушити мир. Боже борони! Це я так тільки до слова. До того ж у нас храм Господній — гріх і сказати який. Ось уже скільки літ з Божої ласки стоїть Січ, а й досі церква не тільки зверху не доведена до пуття, а навіть усередині образи не оздоблені. Хоч би до них срібний оклад хтось здогадався викувати. Церква ж тільки те й отримала, що їй заповіли в духівницях деякі козаки. А дари ті були

мізерні, бо майже все вони пропили ще за життя. То я веду цю мову не до того, щоб розпочати війну з бусурменами, тому що ми обіцяли султанові мир і то було б великим гріхом, адже ми присягали за нашим законом.

— Що він верзе? Що це він, клятий, туману напускає? — обернувся Бульба до писаря.

— Отож, як бачте, панове, ми аж ніяк не можемо розпочати війну: лицарська честь не дозволяє. А як на свій куций розум, то я ось що думаю: відпустити з човнами лише молодих — нехай трохи пошарпають береги Анатолії. Чи як гадаєте, панове?

-- Веди всіх, усіх веди! — тут і там загукали в натовпі. — За віру ми готові накласти головою!

Кошовий злякався. Він зовсім не хотів підіймати все Запорожжя. А до того ж щиро таки вважав, що порушити мир — неправедний крок.

— Дозвольте, панове, іще вам дещо сказати!

— Годі! — кричали запорожці. — Мудрішого вже не скажеш!

— А коли так, то хай буде гречка, якщо хочете більшого роздолля. Тільки ж ви добре знаєте, панове, що султан не подарує нам того задоволення, яким утішаться наші молоді козаки. А ми тим часом будемо напоготові, зі свіжими силами. Коли ж відлучимося, то ще, чого доброго, й татарва нападе на Січ. Та якщо по правді, то в нас і човнів немає в запасі, щоб можна було геть усім вирушати. А щодо мене, то я з дорогою душею, я слуга вашої волі.

Хитрий отаман примовк. Запорожці стали перемовлятися гуртами, курінні отамани радилися між собою, і вирішили послати в похід невеличкий загін молодих козаків на чолі зі старшими і досвідченішими.

Всі були впевнені, що в такий спосіб вони справедливо дійшли згоди щодо подальших дій. Таке розуміння справедливості було цілком природним для людей, що осіли на небезпечних кордонах серед войовничих сусідів. Було б дивним, якби вони вчинили інакше. Татари кільканадцять разів порушували своє хистке перемир'я і подавали в цьому спокусливий приклад. Та і як можна було таким буйним лицарям і в такі буйні часи прожити кілька тижнів без війни!

Молодь мерщій подалася оглядати човни і лаштувати їх у дорогу. Тут-таки надійшли і теслі з сокирами. Старі, засмаглі, кремезні запорожці, із сивиною у вусах, підкотивши холоші, забрели по коліна у воду і міцним канатом стягували човни з берега.

Кількох чоловік послали в скарбницю на протилежний скелястий берег Дніпра, де в неприступній схованці запорожці тримали запаси зброї та іншу військову здобич. Бувалі в бувальцях козаки повчали молодих з великою втіхою, зберігаючи при тому поважний, суворий вигляд. Увесь берег ходив ходором — після безтурботного роздолля закипіла робота.

Тим часом до берега став причалювати великий пором. Купа людей, що стояли на ньому, ще здалеку махали руками. Це були козаки в обірваних сіряках. Дехто з цієї голоти взагалі не мав нічого, окрім драної сорочини та люльки, — чи то біда їх так низько пригнула, чи вони прогуляли все чисто до нитки. З-поміж них виступив наперед присадкуватий, плечистий, років п'ятдесяти чоловік. Він кричав голосніше за всіх і найзавзятіше вимахував рукою.

— Боже поможи вам, панове запорожці!

— Здорові були! — відгукнулися ті, що працювали в човнах, і підвели голови.

— Дозвольте, панове запорожці, слово сказати!

— Кажи!

І натовп висипав на берег.

— Чи ви чули, що діється на Гетьманщині?

— А що? — обізвався один із курінних отаманів.

— Таке коїться, що й слів немає!

— Що коїться?

— Таке, що й не сказати! І родилися, і хрестилися, а такого ще не бачили, — і далі копилив губу присадкуватий козак, бо знав, бач, неабияку таємницю.

— Та швидше розказуй, що там таке! — кричала в один голос юрба.

— А хіба ви, панове, досі не чули?

— Ні, не чули.

— Як же так? Хіба ж ви за горами живете? Чи вам татарин заткнув клейтухом вуха?

— Розповідай! Годі теревені правити! — звеліли старшини, що стояли попереду.

— То ви так-таки й не чули нічого про те, що жиди вже орендують святі церкви, як шинки?

— Ні!

— То ви не чули й про те, що вже християнинові навіть паски не можна їсти, поки сучий жид не покладе на неї знак своєю нечистою рукою?

— Нічого не чули! — кричала юрба, підступаючи ближче.

— І що ксьондзи їздять від села до села в таратайках, запряжених — якби кіньми, то ще нічого, а то ж православними християнами! То ви, либонь, і того не знаєте, що нечестиве католицтво хоче, аби ми зреклися й віри християнської? Ви, може, не чули й про те, що вже із попівських риз жидівки шиють собі спідниці?

— Стривай, стривай! — перебив його кошовий, що доти стояв, потупивши очі в землю, як і всі запорожці, котрі у важливих справах ніколи не піддавалися першому гніву, а мовчки, поволі закипали обуренням. — Стривай, і я скажу слово. А що ж ви, дідько побив би вашого батька, куди ж ви дивилися? Хіба у вас шабель не було, чи що? Як же ви допустили таке беззаконня?

— Еге, як допустили! — сказав присадкуватий козак. — А стали б ви на наше місце, коли п'ятдесят тисяч було самих ляхів, а до того ще й багацько гетьманців перекинулося в їхню віру!

— А гетьман ваш, а полковники що робили?

— Е, гетьман і полковники! А знаєте, де тепер гетьман і полковники?

— Де?

— Голови й руки полковників розвозять по ярмарках, а гетьман, засмажений у мідному бику, ще й досі лежить у Варшаві.

Аж здриґнулася вся юрба; мовчання, яке передує бурі, застигло в усіх на вустах, а тоді почуття, досі притлумлені в душах тільки силою волі, вирвалися цілими потоками слів.

— Як?! Та щоб нашу Христову віру проганяла проклята жидва! Щоб отаке виробляти з православними християнами! Щоб отак замордувати наших! Та ще й кого! Полковників і самого гетьмана! Та щоб ми отаке терпіли?! Ні, не бути цьому!

Гомін прокотився лавою запорожців, і в тій одностайності вони відчули свою велику силу. Це не схоже було на хвилювання легкодухого люду. Тут вирували тяжкі і тверді характери. Вони розпікалися повільно, вперто, зате розпікалися так, щоб уже довго не охолонути.

— Як?! Щоб жидва над нами панувала! Нумо, браття-панове, перевішаймо всю жидву! Щоб і духу її не було! — вигукнув хтось із натовпу. Ці слова пролетіли, як блискавиця, і натовп посунув на передмістя з гарячковитим бажанням вирізати всіх жидів.

Сердешні сини Ізраїля, втративши рештки й без того кволого духу, ховалися в порожніх горілчаних бочках, у печах і навіть зала-

зили під спідниці своїх жидівок, проте невблаганні, нещадні месники знаходили їх повсюди.

— Ясновельможне панство! — верещав один довготелесий і худющий жид, витромивши з купи своїх одноплемінників жалюгідного писка, спотвореного жахом. — Ясновельможне панство! Ми вам таке повідаємо, чого ви ще й не чули ніколи! Таке важливе, таке вже пильне, що я вам передати не можу!

— Ну що ж, нехай скажуть! — погодився Бульба, який завжди волів вислухати звинуваченого.

— Ясновельможне панство! — промовив жид. — Таких панів, як ви, ще ніколи й ніде не бачено, — їй-богу, ніколи! Бо таких добрих, хоробрих та славних не було ще на світі... — Голос його завмирав і тремтів од страху. — Хіба ж можна, щоб ми щось погане думали про запорожців? А ті, що орендарюють в Україні, — то зовсім не наші! Їй-богу, не наші! То ніякі не жиди, то чортзна-що; то таке, що тільки плюнути на нього й розтерти. Ось і вони не дадуть збрехати. Хіба не так, Шльомо? І ти, Шмулю, скажи!

— Їй-богу, правда! — вигукнули з натовпу Шльома і Шмуль у подертих ярмулках, обидва білі, як глина.

— Ми ще ніколи, — правив своєї довготелесий жид, — не змовлялися з ворогами. А католиків не хочемо й знати, хай їм чорт! Ми із запорожцями як рідні брати.

— Як! Щоб це запорожці та були вам братами?! — отетерів котрийсь із козаків. — Не діждете, прокляті жиди! У Дніпро їх, панове! Всіх утопити поганців!

Ці слова стали сигналом. Жидів почали хапати і жбурляти у воду. Розпачливий крик розлігся довкола, проте нещадні запорожці тільки сміялися з того, як жидівські ноги в черевиках і панчохах дриґалися в повітрі. Бідолашний довготелесий промовець, що сам накликав на свою голову біду, обняв Бульбу за ноги і жалібно став благати:

— Великий господарю, ясновельможний пане! Я знав і брата вашого, покійного Дороша. Який славний був лицар! Я йому вісімсот цехінів дав, коли треба було відкупитися з турецького полону.

— Ти знав брата? — перепитав Бульба.

— Їй-богу, знав! Великої душі був чоловік!

— А як тебе звуть?

— Янкель.

— Гаразд, я тебе проведу. — Тарас повів його до свого обозу, біля якого стояли вірні йому козаки. — Ну, залазь під воза, ляж там і не ворушися. А ви, братця, не випускайте жида.

Мовивши так, він вирушив на майдан, бо литаври вже скликали на раду. І хоча звістка про лихо в Україні роз'ятрила в ньому тугу та біль, Тарас відчув і певне вдоволення від того, що тепер відкривалися широкі шляхи для подвигів, до того ж для таких героїчних звитяг, які обіцяли терновий вінець після смерті.

Уся Січ, все живе, що було на Запорожжі, зійшлося на майдан. Старшини, курінні отамани після короткої ради постановили всім військом рушати прямо на Польщу, оскільки звідти пішло все зло, — думка була не лише спустошити землю ворога, але й захопити здобич.

І вся Січ в одну мить переродилася. Скрізь тільки й чути було випробувальні постріли з рушниць, брязкіт шабель, скрипіння возів; усе підперізувалося, лаштувалося до походу. Шинки зачинилися, ніде не було жодного п'яного. Де панувала розхристана безтурботність, там закипіла злагоджена робота. Кошовий виріс на цілий аршин. Це вже був не той боязкий виконавець кручених забаганок вільного люду; це був усемогутній повелитель, майже деспот, який тільки те й умів, що наказувати. Всі розгнуздані, самоправні лицарі струнко стояли в шеренгах і не сміли підвести очей, коли кошовий тихо і зважено віддавав накази як людина, котра бездоганно знає свою справу і вже не вперше доводить її до кінця. У невеличкій дерев'яній церкві священик відслужив молебень, усіх окропив святою водою; козаки цілували хреста.

Коли запорозьке військо вийшло із Січі, кожен озирнувся назад. «Прощавай, наша мати! — сказали чи не всі в один голос. — Нехай береже тебе Господь од усякого лиха!»

А як проходили передмістям Тарас Бульба аж рота відкрив од подиву: його жидок уже розіклав свою крамничку і продавав якісь крем'яшки та всілякий непотріб.

— Ти чого тут розсівся, дурню? — спитав його Тарас. — Невже хочеш, щоб тебе підстрелили, як горобця?

— Мовчок, — відповів жид. — Я піду за вами й за військом і продаватиму провіант так дешево, як іще ніхто ніколи не продавав. Їй-богу, що так, ось побачите!

Бульба знизав плечима і від'їхав до свого загону.

IV

Незабаром увесь польський південний захід став жертвою страху; скрізь тільки й чути було про запорожців. Чимало містечок та сіл вони стерли з лиця землі. Жидів-орендарів вішали купами,

разом із католицьким духовенством. Запорожці, немов бенкетуючи, торували свій шлях, залишаючи позад себе спустошений простір. Ніде не міг зупинити їх загін польського війська — за першої ж сутички його стирали на порох. Ніщо не могло вистояти супроти азійського натиску запорожців. Прелат, який сидів тоді в Радзивилівському монастирі, послав од себе двох ченців з нагадуванням, що між запорожцями та урядом існує мирна угода і що вони свавільно порушують свої зобов'язання щодо короля, а заодно й народні права.

«Передай єпископу від імені всіх запорожців, — сказав кошовий, — щоб він нічого не боявся: це козаки лишень люльки розкурюють». А невдовзі величне абатство було охоплене нищівним полум'ям, і його здоровенні готичні вікна суворо дивилися крізь розмежовані хвилі вогню. Юрми біженців — ченці, вояки, жиди — переповнили й без того велелюдні міста і села, залишені напризволяще.

Лише одне місто Дубно не здавалося. Це дратувало всіх старшин, серед яких не останнє місце посідав Тарас Бульба. Вони вирішили взяти місто голодом. Юрмиська вільних вершників обложили з усіх боків міські мури і розташувалися під ними зі своїми обозами, які майже повсякчас рухалися за ними. Мешканці з невеликою кількістю війська відважилися перетерпіти лихо, поки змога, але в жодному разі не здаватися. Запорожці подвоїли стеження, аби жодна підмога не проникла до міста, грали в чіт чи лишку, диміли люльками і з нищівним спокоєм дивилися на міські мури. Минуло два тижні, і хоча вони свої вільні наскоки полюбляли дужче за облогу, проте ніщо не могло урвати їхнього терпіння. Молоді, що вже скуштували боїв і небезпек, згоряли від нетерплячки, і серед них були Остап та Андрій, які занадто швидко приноровилися до війни. Повні відваги, гарячі, вони поривалися до нових сутичок, до нових знань про способи й несподіванки бою і поспішали показати своє уміння гратися з небезпеками. Остап, здавалося, тільки й народився для того, щоб гуляти на вічнім бенкеті війни. Він уже скидався на могутнього велетня. Поводився гідно і впевнено, а колись приховані риси його хороброї вдачі тепер набули левиного розмаху. Андрій також із головою поринув у чарівливу музику щабель та куль, бо ніде — тільки в битві — воля, забуття, смерть, насолода злютовуються в таку єдину звабливу і страшну красу.

Їм не подобався цей затяжний спочинок перед мурами міста. Андрій довго сидів біля свого обозу, тоді як усі вже спали, окрім

вартових. Ніч, лагідна червнева ніч з міріадами зірок обіймала спустошену землю. Довкола поставало грізне видовище: тут і там відсвічували заграви запалених сіл. В одному місці полум'я спокійно і гордовито стелилося небом, а в іншому, наткнувшись на щось займисте, воно раптово здіймалося вихором, гуготіло аж до зірок, і його відірвані віхті згасали далеко під небесами. А ген обвуглений чорний монастир грізно застиг, як суворий картезійський чернець, і в кожному відблиску ще показує свою похмуру велич. В іншому місці горів новий будинок, що потопав у садках. Дерева сичали й огорталися димом; іноді там вихоплювалася лава вогню, і кетяги груш, що обліпили гілляки, відсвічували червоним золотом; здалеку видно було навіть сливи, що набрали фосфоричного, лілово-вогненного кольору; і серед усього цього то тут, то там чорніло на тлі білої стіни тіло повішеного нещасного жида або ченця, що його ось-ось мало поглинути полум'я разом із будівлею. Вгорі над ними хмарою темних цяток кружляли пташки — на вогненному тлі вони здавалися ледь помітними хрестиками. А тут тишу сколихували тільки стриножені коні, і їхнє дзвінке іржання перекочувалося тремтливим відлунням.

Андрій у якомусь заціпенінні дивився на це страшне, химерне видиво і раптом відчув ніби чиюсь присутність; йому здалося, що хтось біля нього стоїть. Він озирнувся і справді побачив жінку. Смагляве, з азійськими рисами обличчя видалося йому знайомим. Він придивився пильніше: так, це була татарка, та сама татарка, яка служила покоївкою при дочці ковенського воєводи. Він стрепенувся. Серце дужим поштовхом скинулося в його могутніх грудях, і все минуле, що чаїлося в глибині, що було запечатане, приглушене, задавлене вільним життям, — усе це зненацька випливло на поверхню, втопивши заразом теперішнє; вся горда молодеча сила раптом спалахнула млосною хвилею нестерпного й жагучого неспокою. Запитання потоком полилися з його грудей: «Звідки? Як? Де твоя панна? Яким побитом ти опинилася тут? Що це означає? Говори, не муч мене!»

— Тихіше, ради Бога тихіше! — мовила татарка й загорнулася в козацький кобеняк, який щойно скинула було з себе. — Панна впізнала вас поміж запорожцями. Вона в місті.

— Ісусе милосердний! Вона тут? Що ти кажеш? Вона в місті?

Татарка ствердно кивнула головою.

— І як вона? Говори, говори! Чого ж ти мовчиш?

— Вона вже другий день нічого не їла.

— Як?

— Ні в кого з мешканців міста немає ані кусника хліба. Всі давно вже їдять саму землю.

— Спасителю Ісусе! І ви досі не зробили жодної вилазки?

— Не можна: запорожці кружка облягли всі мури. Є лише один потаємний лаз, але саме там стоять ваші обози. І якщо дізнаються про цей лаз, то місто, вважай, уже взято. Панна звеліла мені все розповісти вам, бо ви не захочете її зрадити.

— Боже, зрадити її! І я її побачу! О, хоч би не померти до тієї години! — Його груди гостро пронизала радість. Він у гарячковому поспіху кинувся на пошуки всього, що тільки міг знайти їстівного, і невдовзі два невеликих мішки були наповнені пшоном та сухарями. Андрій дав їх татарці, закутав її у кобеняк і звелів переказати панні, що незабаром він прийде сам. Він сказав, щоб татарка віднесла припаси й чекала, поки він прийде. Тепер Андрій думав тільки про те, як безпечніше провести її до того місця, де був замаскований підземний прохід. Цей лаз починався прямо під возом, навантаженим гарматними снарядами. На щастя, запорожці, не звиклі до особливої пильності, спали як убиті. Андрій з татаркою тихо йшли поруч, та, обминаючи сплячих, він ненароком зачепив її ліктем, кобеняк злетів, і заграва яскравим відблиском освітила її білу сукню. Спасителю, вона як на долоні! Все пропало. Душа його похолола, він зі страхом повів очима довкола. Господи, яке щастя! Навіть пильний вартовий, що стояв на особливо небезпечному посту, куняв, схилившись на рушницю. Татарка щільніше загорнулася в кобеняк і полізла під воза; піднявся невеликий чотирикутник дерну — і вона пішла в землю.

Андрій мерщій повернувся на своє місце, щоб роздивитися, чи всі сплять і чи все там спокійно.

— Андрію! — зненацька обізвався, підвівши голову, старий Бульба. — Що це за татарка до тебе приходила?

Якби під ту хвилину хтось глянув на Андрія, то подумав би, що це небіжчик підвівся з могили.

— Ой, дивись мені, сину! Їй-богу, так відшмагаю батогом, що до нових віників пам’ятатимеш. Жінки не доведуть тебе до добра.

Сказавши це, Бульба перекинувся на другий бік і заснув, — чи то він був дуже заклопотаний, чи обтяжений іншими думками, але йому й на гадку не спало, що татарка могла бути з міста. Він сприйняв її за сільську біженку, з якою син його закрутив шури-мури.

Андрій перевів подих. З тремтячим серцем кинувся він до обозів, обнишпорив усе, де тільки були харчі, понасипав їх у мішки та в свої широчезні шаровари, і, поки він це робив, серце його мліло, дух перехоплювало і геть відбирало від самої думки про ту радість, яка чекала його попереду. Він ще раз роздивився довкола, хоча вже не відчував, на якому він світі, і поліз під воза. Невеликий отвір раптом відкрився і знов затулився за ним.

Він опинився в цілковитій темряві. Хтось ухопив його за руку і сходами повів униз. Вони йшли довго; нарешті сходи закінчилися, під ногами була гладенька земля. Світло ліхтаря блиснуло в підземному мороці.

— Тепер ідіть прямо, — сказав йому голос. Це була татарка.

Коридор тягся під міським муром і закінчувався такими само сходами, що вели вгору. Нарешті Андрій опинився серед міста; вже займався світанок і перепурхував вранішній вітерець. Над жодним комином не вився дим. Мертве місто подекуди озивалося лише кволим хворобливим стогоном, і це не могло не вразити Андрія. На сторожі стояли бліді, як смерть, вартові; це були радше привиди, а не люди. Прямо посеред дороги трапилася їм ще одна жахлива картина: тут лежала жінка, страшна жертва голоду, яка на останньому видиху закусила зубами свою висохлу руку. Здриґнувшись, Андрій поквапився за татаркою; він усією душею поривався швидше побачити ту, за чиє щастя ладен був віддати своє життя.

Він вискочив на ґанок; він зайшов до покою. Скрізь було тихо: всі або спали, виснажені голодом, або заніміли від муки. Він ступив на поріг спальні. О, як завмерло його серце! Як він увесь зомлів, коли воно, серце, підказало йому, що через секунду, через блискавичну мить він побачить її!

І він її побачив, побачив ту, яка була колись безтурботною, веселою, грайливою пустункою, котра чіпляла на нього сережки і зодягала його в своє чудове, легке, мов крильця метелика, вбрання. Він знов побачив її. Вона сиділа на отоманці, підібгавши під себе чарівну, струнку ніжку. Вона була бліда, змарніла, але білість її була пронизлива, як сяйливі шати серафима. Темні брови, тонкі, красиві, надавали її обличчю якоїсь стрімкості, від чого кожний, хто вперше на неї глянув, проймався священним трепетом солодкого страху. Її опущені вії, довгі, як мріяння, темними тонкими стрілами чітко вирізнялися на янгольському обличчі. Це було небесне створіння! І це створіння, яке, здавалося, було народжене для земного дива, до ніг якого було б замало кинути увесь світ ра-

зом із його скарбами, — це небесне створіння зносило голод і все найгіркіше, що судилося простим смертним. Запліснявіла скоринка хліба, що лежала, як найдорожча коштовність, на золотій тарелі, свідчила про те, що тут ще зовсім недавно лютував голод. Почувши кроки, вона підвела голову і подивилася на нього довгим, спопеляючим поглядом. Він знову, здавалося, щезнув, згинув на місці. Її обличчя спершу видалося йому немовби інакшим: так, у ньому були знайомі риси, але з'явилося безліч нових, прекрасних, як небеса. Ця печать німого страждання, цей хворобливий вигляд... о, до чого ж вона погарнішала! Він упав на коліна, припав до її ніг і дивився у її всеможні очі. Усмішка якоїсь дивної радості майнула на її вустах, та водночас тиха сльоза, як діамант, затремтіла на віях.

— Царице! — спитав він. — Що для тебе зробити? Чого бажає твоя душа?

Вона незмигно дивилася на нього, відтак поклала йому на плече свою красиву руку. Він став її обціловувати з невситимою пристрастю, яка спалювала його живцем.

— Ні, я не піду від тебе! Я біля тебе помру! Хай же я, заморений голодом, помру біля ніг твоїх разом з тобою, панно моя! І за смерть, за солодку смерть біля ніг твоїх нічого не хочу!

— А твої товариші, а твій батько? Ти мусиш іти до них, — мовила вона тихо. Вуста її ще довго ворушилися без слів, а очі, повні сліз, невідступно зоріли на нього.

— Що ти кажеш таке! — промовив Андрій з усією рішучістю. — Що б то за кохання було, якби я покинув заради тебе тільки те, що легко покинути! Ні, моя панно, ні, красуне моя! Я кохаю не так! Батька, брата, матір, вітчизну, все, що є на землі, — все віддаю за тебе. Усе прощавай! Я тепер ваш, я твій! Чого іще хочеш?

Вона схилила до нього голову. Він відчув, як її магнетично-гаряча щока торкнулася його щоки, і поцілунок — ох, який поцілунок! — злив їхні вуста воєдино.

V

— Пане! — жид Янкель просунув свою ярмулкў в намет, де сидів Бульба. Це був той Янкель, якого він врятував од смерті і який тепер підторговував і шпигував при запорозькому війську. — Пане, а чи знаєте ви, що діється?

— А що?

— Іде п'ятнадцять тисяч війська польського й гармати везуть.

— Били двадцять, поб'ємо й п'ятнадцять! — відказав Бульба.

— А чи знаєте, що іще діється?

— А що?

— Ваш син Андрій, ой, вей мір, що то за славний лицар!..

— Ну?

— Він тепер перебіг до поляків.

— Як?! — Бульба схопився з місця. — Щоб моя дитина... щоб мій син... та я тебе вб'ю, проклятий жиде! Брешеш ти, чортове сім'я!

— Ай, ай! Хіба ж я можу брехати? Нехай моєму батькові на тому світі щастя не буде, якщо я брешу!

— Як! Щоб це син Тараса Бульби та докотився до такого?!

— Далібуг, їй-богу, що так!

— Щоб він продав віру Христову й вітчизну?!

— Далібуг, так. Я його бачив на власні очі. Фай, який пишний лицар! Сто вісімдесят червоних самі обладунки на ньому коштують... Багаті обладунки, всі в золоті. А якби ви ще побачили, як він славно муштрує солдатів!

Тараса Бульбу як грім ударив.

— Ти щось наплутав, проклятий Юдо! Не може бути, щоб хрещена дитина продала віру. Він же не турок і не жид нечестивий... Ні, не міг він такого зробити! Їй-богу, не міг!

А проте Бульба згадав, що вже два дні не бачив Андрія; він пригадав татарку, яка крутилася в їхньому таборі, й очі його взялися лихим блиском. Лють, залізна скажена лють, розлюченість тигра спалахнула на його обличчі.

«Ти бач, дідько лисий таки взяв своє! Сплодив же тебе чорт на ганьбу всьому роду».

Розпашілий од гніву, він вийшов із намету і наказав сідлати коней.

Тим часом і кошовий віддавав накази, щоб усі були напоготові і в жодному разі не дозволили тим, що були в облозі, з'єднатися з польським військом. А того лядського війська було, одначе, більше як п'ятнадцять тисяч. Кошовий разом із радою старшин вирішили зміцнити лінію оборони в тому напрямку, звідки насувався ворог. Через те ланцюг з протилежного боку міста ослаб, і хоча наступ ворожого війська було відбито з першого разу, причому з великими для нього втратами, однак загін, який перебував у місті, відважився скористатися малою чисельністю прикриття і

зробив зухвалу вилазку. Він прорвався через ослаблений ланцюг і таки встиг з'єднатися зі своїми майже на очах у запорожців. Бульба рвав на собі чуба з досади, що вже не можна було їх виморити голодом. Запорожці зійшлися в щільну непробивну стіну — маневр, який завжди давав їм неабияку вигоду, адже ця тактика поєднувала азійську рухливість та європейську позиційну міць. Ворог, дарма що вдвічі переважав запорожців силою, ніяк не міг цим скористатися. Бій зав'язався кривавий і лютий. Тарас Бульба був серед головних отаманів, і три коронні полки, не стримавши його атаки, вже ладні були кинутися навтікача, аж раптом Бульба спрямував усі сили зовсім в інший бік.

Там він запримітив загін, що, вочевидь, стояв у засідці. І впізнав свого сина Андрія. Бульба дав настанови Остапові, як діяти далі, а сам, з невеликим числом козаків, кинувся, як скажений, на цей загін. Андрій упізнав його здалеку, і навіть з тієї відстані було видно, як він увесь затремтів. Він, як спідлений боягуз, сховався за шеренги своїх вояків і звідти командував загоном. Сили Тараса були нечисленні, всього-на-всього вісімнадцять козаків, та він накинувся на ворога з такою ненавистю, з таким диким шаленством, що шеренги розбігалися з переляку перед цим розлюченим вепром.

Та ні, тієї миті він був незрівнянний! Шапка давно злетіла з його голови, чуб розвівався, як полум'я, оселедець змією звивався в повітрі; його скажений кінь гриз і кусав ворожих коней; дорогий жупан був на ньому роздертий; він уже не хапався за шаблю й рушницю, а тільки розмахував страшною важезною булавою з мідними шпичаками. Достатньо було глянути лишень на його лице, щоб побачити втілення найлютішого гніву і зрозуміти переляк Андрія, який відчував на душі тяжкий гріх. Блідий од страху, він бачив, як гинуть і розбігаються його поляки, бачив, як найхоробріші з них, ті, що захищали його, оточивши кільцем, уже наврипилися тікати; він бачив, як дехто вже, розвернувши коня, кидав зброю.

— Рятуйте! — закричав Андрій, розпростерши у відчаї руки. — Куди ви тікаєте?! Погляньте — він же один!

Отямившись, деякі вояки зупинили коней і справді збадьорилися, бо побачили, що за ними женеться лише один навіжений з трьома змореними козаками. Але намарне вони силкувалися вистояти проти такої відчайдушної волі.

— Ні, ти не втечеш од мене! — кричав Тарас, добиваючи втікачів, які тільки й встигали подумати, що зустріли самого диявола.

Андрій у розпачі теж кинувся було тікати, та пізно: розлючений батько вже стояв перед ним. Втративши останню надію, Андрій застиг на місці. Тарас озирнувся: позад нього не було вже нікого, всі його товариші полягли на бранному полі. Тільки їх двоє стояли один проти одного.

— Що, синку? — спитав Бульба, дивлячись йому в очі.

Андрій мовчав.

— Що, синку? — повторив Тарас. — Помогли тобі твої ляхи?

Андрій як води в рот набрав; він стояв мов на суді.

— Отак запродати... запродати віру! Проклятий той день і та година, коли ти народився на світ!

Мовивши так, Бульба повів довкола очима, в яких світився незбагненний подив.

— Ти думав, що я віддам кому-небудь свою дитину? Ні, я тебе породив, я тебе і вб'ю! Стій, і не ворушися, і не проси в Господа Бога відпущення. Такого не прощають на тому світі.

Андрій, блідий як полотно, прошепотів губами лише одне ім'я; але це не було ім'я вітчизни, чи батька, чи матері; це було ім'я чарівної полячки.

Тарас відступив на кілька кроків, зняв з плеча рушницю, прицілився... пролунав постріл...

Як житній колосок, підтятий серпом, мов те молоде ягня, якого торкнулося смертельне залізо, поліг він головою на траву, не мовивши жодного слова.

Застиг синовбивця й замислився: чи віддати тіло зрадника на поталу й наругу, щоб хиже вороння клювало його і вовки-сіроманці розшарпали, розтягли білі кості, чи поховати, як годиться, в землі?

Тим часом під'їхав Остап.

— Батьку! — покликав він. Тарас не чув.

— Батьку, це ти його вбив?

— Я, синку.

На Остаповому обличчі з'явився якийсь німий докір. Він кинувся обіймати свого брата-товариша, з яким вони двадцять літ росли вкупі, ділячи все навпіл.

— Годі, синку, годі! Поховаємо тіло його, — сказав Тарас, тамуючи в грудях терпкий клубок.

Вони взяли тіло і понесли його в обпалений ліс, що стояв у тилу запорозького війська. Шаблями і списами вирили яму.

Тарас відклав списа і подивився на труп сина. Він і мертвий був дуже гарний: його мужнє обличчя, недавно сповнене сили і

владної для жінок вроди, ще й тепер зберігало ці риси; чорні брови, як жалобний оксамит, відтінювали його біле чоло.

— Чим би не козак був? — мовив Тарас. — І зростом удався, і чорнобровий, і лице як у дворянина, і рука була міцною в бою. Пропав! Пропав без слави!..

Тіло опустили в яму, засипали землею, і через хвилину Тарас уже вимахував шаблею серед ворожих лав, ніби нічого й не сталося. Різниця була хіба в тому, що тепер він бився ще з більшою ненавистю, палаючи бажанням помститися за смерть сина. Саме під той час підоспів його власний полк на чолі з Товкачем і забезпечив йому значну перевагу. Нарешті, Тарас дізнався й про те, з чиєї вини його син став відступником, і затявся за всяку ціну взяти місто. І він би таки домігся свого: він би, як сама смерть, промчав його вулицями, він би дістав її своєю залізною рукою — її, чарівну, тендітну, вродливу — потяг би за довгі звабливі коси, і його б крива шаблюка блиснула біля її голубиного горла... Але одна непередбачена обставина зупинила його на шляху до непримиренної помсти.

VI

До запорозького війська докотилася звістка, що татари захопили й розграбували Січ — забрали в полон більшість запорожців, які там лишилися, разом з гарматами. У таких випадках козаки завжди поспішали наздогнати ворога на його зворотному шляху, визволити бранців та перехопити здобич, бо якщо цього не встигнеш зробити, то через три тижні полонені козаки вже могли опинитися на ринках великої Азії. Кошовий вирішив, і на його думку пристали інші отамани, йти на допомогу негайно. Вони вважали, що вже й так добряче помстилися полякам за зраду та смерть гетьманів і що спустошені землі надовго запам'ятають, як тут гостювали запорожці.

На це дав згоду і Бульба, хоча йому страх як кортіло взяти місто. Він уже пішов було віддати наказ, щоб сідлали коней і змащували вози, аж раптом зупинився й сказав:

— Я хотів тебе, отамане, ще ось що поспитати. Адже й тут, у полоні у ворога, ще наших козаків зо тридцять буде?

— Я посилав просити про обмін — не погоджуються.

— То, виходить, ми їх так і покинемо?

— А що зробиш?

— Як?! Щоб вони і цих замучили?

— А що ж робити? — знов одказав кошовий. — Адже допомогти ми не можемо. Якщо й зостанемося, то не подужаємо їх, а тим часом і своє прогуляємо. Татарва нас не ждатиме.

— То, виходить, хай єретичне поганство й надалі збиткується над християнською вірою?

Кошовий знизав плечима.

— А мені здається, отамане, що цьому не бути.

— А що ж ти вдієш?

— Я вже знаю.

— Овва, який ти пишний! — сказав кошовий, притоптуючи пальцем тютюн у люльці.

— Чи ви чули, панове, що кошовий намислив зробити? — звернувся Бульба до запорожців після цієї розмови. — Він хоче, щоб ми прямо зараз вирушили на Січ, а побратимів, тих, що потрапили в полон, покинули напризволяще і щоб їх замучили погані єретики. Що ви на це скажете?

— Не послухаємося кошового! — в один голос відповіла майже половина запорожців, які тут-таки стали відходити вбік. Їх було близько двох тисяч.

Прийшов кошовий. Він уже почув шум-гам, який зчинив невгамовний Бульба.

— Чого ви хочете? Через що такий ґвалт зчинили? — грізно гукнув він.

— Ми не хочемо йти на Січ! Ми зостаємося тут! — кричали з натовпу.

— Ви що, здуріли? Я вас, чортове поріддя, всіх пов'яжу!

— Яка в нього влада над нами? — звернувся Тарас до запорожців. — Ми — вільні козаки!

— А що? Ми — вільні козаки! — загомоніли запорожці.

— Я вам дам вільних! Ви де вільні? На Січі, ось там ви вільні! Там ви можете забрати в мене клейноди, зв'язати мене і вбити — все, що вам заманеться, а тут мовчіть. Ви знаєте, що таке військове право? А ти чого тут бунтуєш? — звернувся він до Бульби.

— Ні, я не бунтую, а виконую християнську повинність, — спокійно відказав Тарас. — Я стою за наші права, бо ми мусимо боронити християнську кров.

— Я тебе, старий дідьку, прив'яжу до обозу.

— Ану, спробуй!

— Послухайте мене, браття-панове! — сказав кошовий уже сумирніше. — За що ж ви кидаєте напризволяще тих своїх товари-

шів, яких татарва полонила на Січі? Чи ви думаєте, що татари поведуться краще за ляхів?

— То татари, а то ляхи! — сказав Бульба. — У бусурмена ще є совість і страх перед Богом, а в католицтва його не було й не буде. Ось послухайте, хлопці: а що, якби ви потрапили в полон і з вас живих шкуру здирали або смажили на сковороді, — що б ви тоді сказали? А ваші краяни, ваші товариші, ті, хто повинен вас боронити до останньої краплі крові, та не схотіли вам запомогти, — що б ви тоді сказали?

— А що б сказали? — почулися голоси. — Сказали б, ви покидьки, а не запорожці! — Було видно, що Тарасові слова їх дуже вразили.

— Стривайте, хлоп'ята, і я скажу! — кричав кошовий. — Ну, скажіть, панове-браття, куди ви поділи свій розум! Самі подумайте: де вам упоратися з таким ворогом? Його більше як десять тисяч, а вас тільки дві. Та ви ж усі пропадете на місці!

— Пропадати — то й пропадати, — сказав Бульба.

— Зоставайтеся тут, якщо так захотіли погибелі, а хто розумніший за вас — гайда в дорогу!

— Ви робіть своє, а нам робити своє! — сказав Бульба.

Обидві сторони затято стояли одна проти одної, і на хвилину запала могильна тиша.

Нарешті сиві вже запорожці, що стояли в перших шеренгах, потупивши очі в землю, повели таку мову: «Воно, звичайно, якщо розсудити справедливо, то і ви тримаєтесь лицарської честі, і ми чинимо за лицарським звичаєм. На те й живе чоловік, щоб захищати віру та звичай. Причому життя така штука, що якщо за ним шкодувати, то хто його знає, за чим і не шкодувати. Так ми докотимося до того, що й за жінками своїми будемо шкодувати. Треба ж скуштувати, що таке смерть. Адже ми вже сьорбнули всякого лиха. І так, і так ми не повинні мати серця одне на одного. Ми всі запорожці, всі з одного гнізда, всіх нас вигодувала Січ-мати, усі ми рідні брати... Запитаймо у кожного: чи не має він проти нас якогось невдоволення?

— Ніякого! Завжди були в догоді! — загукали всі в один голос.

— Ну, то давайте ж на прощання... що там попереду — тільки Бог знає, може, ніхто з нас більше не побачить одне одного... тож давайте всі поцілуємося.

І дві тисячі війська перецілувалися з іще двома тисячами. Кошовий обняв Тараса.

— Ну, прощавайте ж, панове-брати, лицарі славні! Хай усе буде так, як хоче Бог! Якщо ми покладемо голови, то ви розкажіть про нас, що такі гуляки, мовляв, не нудили марно світом. А якщо ви поляжете чесною смертю, то ми розкажемо всім, щоб знала вся Україна, та й інші землі, що були ось такі й такі лицарі, які вміли і віру Христову боронити, і товариство шанували. Прощавайте! Нехай Боже благословення буде і з вами, і з нами!

Обидві половини війська знов зійшлися докупи, аби ворог не здогадався, що вони роз'єдналися, потім відступили до спаленого монастиря, біля якого був глибокий яр. Одна половина на чолі з кошовим спустилася схилом гори і тишком-нишком, щоб не чув і не бачив ворог, потяглася яром далі.

Утім, польський загін, який стояв на пагорбі, не міг не помітити заворушення в запорозькому війську і вже вирішив було негайно піти в наступ, але його зупинив французький інженер-артилерист, що служив у поляків: «Ні, ні, панове! — сказав цей великий знавець військової справи. — Це не те, що ви думаєте! Це ніщо інше як диявольська засідка. О, цей народ запороти! — сказав він, поклавши палець на свій яструбиний ніс, і його доти хрипкий голос пискнув дискантом. — Цей народ запороти хитрющий, як сам чорт або як капітан-диявол!»

— Ну, панове лицарі! — сказав Бульба після того, як відійшла половина війська. — А тепер настала наша пора показати честь запорозьку. Дивіться ж мені: якщо доведеться геть скрутно, що вже й несила буде вистояти проти ворога, то, панове, щоб усі полягли на місці, щоб жоден не зостався живий, щоб усі, як вірні побратими, покотом лягли в одну могилу. А зараз, перед вирішальною годиною, вип'ємо, панове-браття, горілки, бо доля наша тепер схожа на весілля, де кожен повинен веселитися.

П'ятдесят козаків подалися до обозів і, раді справляти повинність чашників, дістали баклаги. Дві тисячі козаків підставили свої коряки.

— Насамперед, панове-браття, — сказав Бульба, високо піднявши свій коряк, — обов'язок велить нам випити за віру Христову! Аби настали нарешті такі часи, щоб вона розійшлася всім світом і всі бусурмени зробилися християнами! А заодно вип'ємо й за Січ, щоб довго-довго вона стояла на погибель усім бусурменам і щоб рік у рік виходили з неї лицарі один за одного кращий! Та вже заразом вип'ємо і за нашу славу, щоб сказали онуки й сини тих онуків, що були колись ось такі ми, хто не осоромив побратимства

і не запродав своїх! Отож, панове-браття, щоб як оця горілка грає і шумує бульбами, отак і ми йшли на смерть. Нумо, разом за віру!

— За віру! — відгукнулися ближні шеренги, піднімаючи вгору коряки. — За віру! — підхопили дальні.

— За Січ! — гукнув Бульба і знов підняв свій коряк.

— За Січ! — гримнули ближчі. — За Січ! — покотилося далі.

— За славу і за всіх християн, що живуть на Божому світі!

— За славу і християн! — повторили ближчі. — За славу і християн! — відгукнулися дальні.

— Тепер на коней, хлопці!

Усі скочили на коней і виїхали разом стрункою кіннотою. Всі вони дихали надприродною силою. Це не була дика рвійність, породжена відчаєм; це було щось зовсім інакше. Якась Божа іскра веселості, якийсь трепет натхненної величі пульсував у серцях цього буйного і безстрашного товариства. Їхні чорні і сиві вуса величаво спадали донизу; їхні лиця ясніли упевненістю. Кожен порух був красивим і вільним. Ця дивовижна комонна рать рішуче налетіла на ворога, не напружуючи всіх своїх сил, а так, ніби гралася і веселилася. Під свист куль вони гарцювали, як під весільну музику. Без будь-якого теоретичного розуміння регулярності вони наступали з дивовижною регулярністю, бо серця їхні й прагнення, злютовані в одне ціле, билися в єдиному ритмі. Ніхто не відставав, ніде не розривався цей моноліт. Польське військо, яке спершу зустріло їх запеклим опором, почало панічно відходити, настрахане думкою, що на підмогу козакам підоспіла якась нечиста сила. Кращі підрозділи армії було знищено вщент цією руйнівною силою. Це комонне юрмище летіло так натхненно і злагоджено, що його запал не наростав і не зменшувався. То була картина, гідна геніального пензля. Французький інженер, у душі справжній митець, відкинув ґніт, яким збирався запалювати гармати, і, забувши, де він, плескав у долоні й голосно кричав: «Браво, месьє запороти!»

Близько двох тисяч ворогів було вбито і не менше розбіглося хто куди, рятуючись втечею. Підоспіле свіже військо зупинилося, збите з пантелику. Запорожці також не наважилися йти далі. Перед самим носом у ворога вони забрали залишені гармати, частину обозу з провіантом і відступили так само страшно, так само злагоджено, до спаленого монастиря, який був надійним прикриттям. Бульба бенкетував разом із запорожцями після такої славної битви; та коли оглянув і полічив своє військо, то побачив, що його

лишилося не більше тисячі. А тим часом на допомогу полякам підтягувалися все нові й нові сили, і козаків урятував від ворожого нападу хіба що глибокий здогад французького інженера, який примусив поляків остерігатися великої кількості запорожців, що начебто причаїлися в засідці.

Тим часом Бульба довідався, що їхніх полонених повели з конвоєм варшавським шляхом. Він одразу вирішив їх перехопити. Звідомивши про це козаків, він потай став готуватися до відступу. Цілий день запорожці змащували дьогтем свої вози, щоб не скрипіли; більшу половину гармат закопали в землю, аби не дісталися ворогові, і далі вели безперервну перестрілку. Частина козаків познімали із себе верхній одяг, зробили з нього опудала і розставили на монастирських стінах скрізь, де мала б стояти сторожа. За монастирем вони знайшли дорогу, про яку ворог, певніше за все, нічого не знав. Вона губилася між двома рівчаками і була геть-чисто завалена зрубаними деревами та обгорілими головешками. Скориставшись глибокою нічною пітьмою, козаки з усім обозом валкою потяглися цією дорогою і так продиралися п'ять верст, поки нарешті вибралися в чисте поле. Тут уже ворога не було. Запорожці помчали галопом. Ще півгодини — і вони б, напевне, зустріли своїх закутих краян, вони ще мали б достатньо часу, щоб вихопитися на польовий путівець, і, можливо, завдяки прудкості татарських коней Січ ще побачила б своїх головних оборонців.

Однак тут, як на лихо, польське військо вирішило напасти на монастир. Далекоглядний інженер майстерно підпалив ліс, що підступав до його стін, і пообіцяв, що всі матимуть славну печеню з козацької дичини. Але глибока тиша вразила їх. І яким же було те здивування, коли вони замість помічених здалеку запорожців побачили самі опудала. За багатьма прикметами вони здогадалися, що козаків було небагато. Від того їх узяла ще більша досада, і командувач війська, чоловік гарячковитий, відразу дав наказ наздоганяти запорожців.

Якби Бульба йшов легшим обозом, він би досі був набагато далі і, можливо, втік би від переслідування. Та йому шкода було покинути кілька гармат, а через якийсь час він уже побачив, як здіймається курява над польським військом, що підходило з двох боків. «От чортяка, ляхи таки винюшили!» — сказав він і випустив з рота люльку, яку тільки-но почав розкурювати з незворушним спокоєм.

Тарас бачив, що відступити од такої тьми війська не вдасться, а тому, не вагаючись, наказав ущільнити обоз докупи й оточити його

кількома захисними шеренгами. Цей маневр був вершиною козацької тактики і викликав захоплення навіть у найбільших теоретиків тодішнього військового мистецтва. Його мета полягала в тому, щоб закрити весь тил. Тут козаки були нездоланні: оточивши обоз непробивною стіною, вони зусібіч стояли лицем до ворога. І гармати давали велику вигоду — тримали ворога на відстані, козаки уникали тісних виснажливих сутичок. А супротивник якраз під час гонитви був без важкого озброєння. Польське військо, яке завжди вирізнялося своєю нетерплячістю, вже ладне було облишити цю гонитву, аж тут одна помилка запорожців полегшила його наміри.

Остап вистріляв на своєму боці усі гарматні заряди і, розгарячілий та невдоволений затишшям, віддалився трохи від обозу, почав дрібну перестрілку, а потім зопалу кинувся і в рукопашний бій. З лютим завзяттям косив він ворожі лави, однак відчаяку швидко взяли в кільце, схопили, і старий Тарас бачив на власні очі, як його зв'язали мотузками і кудись повели. Бажання допомогти і звільнити рідного сина примусило його забути про все на світі. Разом із більшою частиною запорожців він залишив обоз і кинувся у самісіньку гущу ворога, туди, де ще мав бути Остап. Запорожці зовсім погубилися у незліченній масі польського війська. Розпорошені, вони мусили битися кожен окремо проти цілого натовпу, і треба було бачити, як кожен козак блискавицею вивертався на всі боки, вимахуючи і шаблюкою, і рушничним прикладом, і канчуком та києм. Кожен бачив перед собою смерть і тепер тільки намагався якомога дорожче продати своє життя. Бульба, мовби якийсь гігант, вирізнявся у тому хаосі. Він завдавав ворогам дошкульних та лютих ударів і все дужче і дужче паленів од тих, що сипалися на нього. До того ж Бульба так дико і страшно кричав, що голос його, як далеке іржання жеребця, луною розлягався дзвінкими полями. Нарешті удари щабель сипонули на нього так густо, що Бульба впав непритомний. Юрба зім'яла його, коні розтоптали могутнє, покрите порохом тіло. Жоден із запорожців не лишився живий: всі як один полягли на місці, і не було навіть жодного козацького бранця, який би став свідком перемоги, здобутої лядським військом.

VII

— Довго ж я спав! — сказав Бульба, оглядаючи стіни хатини, в якій він лежав, увесь побитий і зранений. — Чи це я спав, чи бачив усе наяву?

— Та трохи навіки не заснув! — одказав Товкач, який сидів поруч, і лице його на якусь хвилю ожило, а відтак знову закам'яніло.

— Добра січа була! Як же це я врятувався? Наче ж опинився під шаблями, а що було далі, то й не згадаю...

— Про те, як порятувався, нема чого розбалакувати. Добре, що так.

Товкач був із того десятка, хто робить свою справу мовчки і не любить про це патякати.

Та навіть з блідого і перев'язаного обличчя Тараса було видно, як він силкується все пригадати.

— А що з моїм сином?.. З Остапом? Він теж поліг з усіма чесною смертю?

Товкач мовчав.

— Чого відмовчуєшся? Стривай, пригадую: я бачив, як йому заломили руки за спину і взяли в полон нечестиві католики... І я не визволив тебе, мій сину, Остапе мій! Таки зрадила сила.

Чоло його збрижилося, і на лице, вкрите рубцями, лягла тяжка зажура.

— Мовчи, пане Тарасе. Від долі не втечеш. Мовчи та кріпися: нам ще більше як сто верстов треба проїхати.

— Навіщо?

— Бо тебе тепер розшукує всяка нечисть. Ти ж не знаєш, що за твою голову обіцяно дві тисячі червінців тому, хто принесе її?

Але Тарас не чув Товкача.

— Сину мій, Остапе рідний! — казав він. — Я не визволив тебе!

І від тяжкої туги Бульба знов поринув у забуття. Товкач цілий день сидів біля нього, а як споночіло, повіз непритомного Тараса далі. Загорнув його у волячу шкуру, поклав у чималий, як ліжко, ящик, примоцував упоперек сідла і помчав на татарському скакуні. Дикі байраки та непрохідні яруги бачили, як поспішав він зі своєю важкою ношею. Товкач боявся гонитви та небажаних зустрічей, і хоча він уже їхав степом, де господарями більше за інших вважалися запорожці, проте тодішні кордони були настільки непевними, що тут хто завгодно міг прогулюватися, як на власній землі. Він не хотів везти Тараса на його хутір, де могла чатувати небезпека, а тому їхав прямо на Запорожжя. Товкач був упевнений, що зустріч із давніми товаришами, добра чарка і нові битви швидко розворушать Тараса і повернуть його до життя.

І він не помилився. Залізна сила взяла гору, хоча Бульбі стукнуло вже шістдесят: через два тижні він уже був на ногах. Але ніщо не могло розворушити його. Видно було, що й хмільні розваги запорожців навіювали йому гіркоту. Бульба ні на хвилину не забував тих часів, — відтоді не минуло й двох місяців! — коли він гуляв зі своїми

синами, ще міцними, молодими та дужими, і на його колись незворушному обличчі проступала смертельна туга, він тихо, похнюпивши голову, тільки й повторював: «Сину мій, Остапе рідний...»

Запорожці зібралися в морський похід. Двісті човнів було спущено в Дніпро, і Мала Азія бачила їх, з поголеними головами і довгими оселедцями, бачила, як пройшли вони з вогнем і мечем її квітучими берегами, бачила розкидані ними магометанські чалми, що червоніли, мов квіти, на політих кров'ю полях і плавали біля берегів; вона бачила багато вимазаних дьогтем запорозьких шароварів, м'язистих рук із чорними нагаями. Козаки поїли й витоптали увесь виноград, у мечетях залишили цілі купи кізяків, перськими дорогими шалями підперізували, як очкурами, свої брудні семеряги. Після того ще довго там знаходили запорозькі коротенькі люльки. Козаки весело пливли назад, за ними гнався десятигарматний турецький корабель і залпом з усіх тих гармат розігнав, як птахів, їхні легкі човни. Третина запорожців потонула в морських глибинах, але всі, хто вцілів, знов зібралися докупи і прибули до гирла Дніпра з дванадцятьма барилами, повними цехінів. Та все це вже не цікавило Тараса. Незрушно сидів він на березі, ворушив губами, промовляючи тихо: «Остапе мій, сину рідний...» Перед ним слалося і виблискувало Чорне море, в далеких очеретах квилила чайка, білий вус його відсвічував сріблом, і сльоза капала одна за одною.

Коли жид Янкель, котрий на той час опинився у місті Умані і займався якимись підрядами та аферами з тамтешніми орендарями, — коли він молився, напнувшись заяложеним саваном, і якраз обернувся, щоб за звичаєм своєї віри востаннє сплюнути, то зненацька угледів Бульбу, який стояв у нього за спиною. Перед жидовими очима відразу замаячіли дві тисячі червінців, обіцяних за Тарасову голову, але він тут-таки й засоромився своєї захланності і намагався притлумити в собі цю споконвічну думку про золото, яка, мов черв'як, роз'їдає жидівське нутро.

— Послухай, Янкелю! — сказав Тарас жидові, котрий, низько вклоняючись гостеві, швиденько замкнув двері, аби їх не бачили. — Я врятував тобі життя, тепер ти зроби мені послугу!

Жидове лице зморщилося.

— Яку послугу? Якщо така послуга, що можна зробити, то чого ж не зробити.

— Не розбалакуй. Вези мене до Варшави.

— До Варшави? Як... до Варшави? — перепитав Янкель, і від здивування його брови і плечі піднялися вгору.

— Не розбалакуй. Вези мене до Варшави! Хай там що, а я хочу побачити Остапа, сказати йому бодай одне слово.

— Та що ви таке кажете? — жид аж пальці розчепірив на обох руках. — Хіба ж пан не чув, що його...

— Знаю, все знаю: за мою голову дають дві тисячі червінців. Склали ж їй, дурні, таку ціну. Я тобі дванадцять дам. Ось тобі дві тисячі зараз! — Бульба висипав із шкіряного гамана дві тисячі червінців. — А решту коли повернемося.

Жид миттю вхопив рушника і накрив ним червінці.

— Славна монета! — сказав він, покрутив одну в пальцях і взяв на зуб.

— Я б тебе не просив, я б і сам якось знайшов дорогу до Варшави, але мене можуть десь упізнати й схопити прокляті ляхи. Я на вигадки не мастак. А ви, жиди, на те й створені, ви й чорта обдурите, бо знаєте всякі штуки. Ось чому я прийшов до тебе! Та й у Варшаві сам я нічого не зроблю. Хутчій запрягай підводу й вези мене!

— А як же, ви собі міркуєте, я можу сховати пана?

— Та вже ви, жиди, знаєте як: у порожню бочку чи куди там.

— Як то — в бочку?! Всяк подумає, що там горілка!

— Ну то й що? То й добре.

— А що ж тут доброго? Ох, Боже мій! Як можна таке придумати! Хіба пан не знає, що Бог створив горілку на те, аби всяк її куштував? Там усі такі ласі до неї, що Боже борони! А особливо військовий народ: бігтиме верстов п'ять за бочкою, продовбає дірочку, побачить, що не тече, та й скаже: «Жид порожню бочку не повезе! Мабуть, тут щось є».

— Ну, то накрий мене рибою на возі.

— Ох, вей мір! Не можна, їй-богу, не можна! Там скрізь на дорогах люди голодні, як собаки. Розтягнуть усе і намацають пана, хоч як стережи!

— То вези мене хоч на чортові, тільки вези!

— Стривайте, стривайте! Тепер дорогами возять багато цегли. Там будують якісь фортеці. Нехай пан ляже на споді воза, а я закладу його цеглою. Пан здоровий, кремезний, то нічого, що буде важкенько. А я зроблю у возі дірочку знизу, щоб годувати пана.

— Роби як знаєш, тільки вези!

І через годину віз, навантажений цеглою і запряжений двома конячинами, виїхав з Умані. На одній із них охляп сидів довготелесий Янкель, і його довгі кучеряві пейсики щоразу розвівалися під ярмулкою, коли він підгуцувався на шкапині.

VIII

На той час, коли це діялося, на прикордонних межах не було ще ніяких митників та об'їждчиків — цієї Господньої кари для торгового люду, і тому кожен міг везти все, що йому заманеться. Якщо ж хтось і брався до трусу чи до ревізії, то робив це переважно задля власного задоволення, особливо коли на возі були привабливі речі чи харч і якщо його власна рука мала неабияку вагу і силу. Але на цеглу ніхто не зазіхав, і віз безперешкодно в'їхав у головну міську браму.

Бульба у своїй тісній клітці чув тільки шум-гам, вигуки візників та й більш нічого. Янкель, підгуцуючи на своїй коротконогій, запорошеній конячині, покружляв трохи містом і завернув у темну вузеньку вуличку, яку називали Брудною, або ще Жидівською, бо тут і справді мешкали чи не всі варшавські жиди. Ця вулиця дуже нагадувала вивернуті нутрощі задвірків.

Здавалося, що сонце сюди не зазирало ніколи. Зовсім зчорнілі дерев'яні будинки з безліччю висунутих із вікон жердин, на яких сушилося шмаття, ще дужче згущували морок. Зрідка між ними червоніла цегляна стіна, але й та вже у багатьох місцях почорніла. Лиш де-не-де горою траплялася тинькована латка, яка блищала на сонці нестерпною для ока білизною. Тут усе різало око: труби, ганчір'я, лушпиння, викинуті розбиті чани. Кожен викидав на вулицю всякий непотріб, примушуючи перехожих милуватися цією покиддю. Янкель, сидячи на коняці, трохи-трохи не діставав рукою до жердин, що тяглися через вулицю від будинку до будинку і на яких висіли жидівські панчохи, куценькі панталони і вуджена гуска. Іноді з ветхого віконця визирало доволі гарнюнє личко єврейки, вбраної в потемніле намистечко. Купа жиденят, замурзаних, обідраних, з кучерявими чубчиками, верещали і качалися в грязюці. Рудий жид з обсипаним ластовинням лицем, схожим на горобине яйце, виглянув із вікна й заджеркотів до Янкеля своєю тарабарською говіркою, після чого той відразу заїхав до одного двору. Вулицею ішов ще один жид, пристояв, також встряв у балачку, і коли Бульба вибрався нарешті з-під цегли, то побачив трьох жидів, що вели жваву розмову.

Янкель обернувся до нього й сказав, що все буде зроблено, що Остап сидить у міській в'язниці, і хоча сторожу вмовити важко, однак він сподівається влаштувати йому побачення.

Бульба зайшов разом із трьома жидами до кімнати.

Ті знов заджеркотіли своєю незрозумілою мовою. Тарас поглядав на кожного з них. Щось його дуже вразило. На грубому і збай-

дужілому обличчі раптом спалахнуло якесь живе полум'я надії, тієї надії, яка часом навідує людину на останній межі відчаю. Його старе серце забилося, як у юнака.

— Послухайте, жиди! — сказав він, і в його голосі було щось урочисте. — Ви все на світі можете зробити, дістанете будь-що навіть із дна морського, і недарма є приказка, що жид самого себе вкраде, якщо тільки захоче. Звільніть мого Остапа! Дайте йому нагоду втекти від диявольських рук! Ось я обіцяв цьому чоловікові дванадцять тисяч червінців, — я накину іще дванадцять. Усе, що маю, — дорогі кубки, закопане в землю золото, хату й останню свитину продам і складу з вами довічну угоду, що все добро, добуте мною на війні, ділитиму з вами навпіл!

— О, не можна, панонцю! Не можна! — сказав, зітхаючи, Янкель.

— Ні, це неможливо! — сказав іще один жид. Усі троє жидів перезирнулися.

— А якщо спробувати? — сказав третій, боязко поглядаючи на тих двох. — Може, Бог допоможе?

Тепер вони всі троє заговорили німецькою. Бульба, хоч як наставляв свої вуха, нічого не міг второпати. Він уловив тільки часто повторюване ім'я Мардохай, а більше нічого.

— Послухайте, пане! — сказав нарешті Янкель. — Треба порадитися з таким чоловіком, якого ще світ не бачив. У-у-у, то такий мудрець, як Соломон, і якщо він нічого не зробить, то вже не зробить ніхто на світі. Сидіть тут і нікого не впускайте. Ось ключ.

Жиди вийшли надвір.

Тарас замкнув двері і дивився в маленьке віконечко на брудну вулицю — такий собі жидівський проспект. Троє жидів стали посеред нього і знов завели запальну суперечку. Незабаром до них приєднався четвертий, а потім і п'ятий. Бульба знов тільки й чув: Мардохай, Мардохай. Жиди всякчас поглядали в один кінець вулиці. Нарешті там з-за рогу однієї розвалюхи вигулькнула нога в жидівському черевику і замиготіли поли куценького каптана. «О, Мардохай! Мардохай!» — зарепетували всі жиди в один голос.

Худющий жид, трохи нижчий за Янкеля, але набагато зморшкуватіший, з величезною верхньою губою, підійшов до нетерплячого гурту, і всі жиди навперебій стали йому щось розповідати, а Мардохай поглядав на віконечко, за яким сидів Тарас, і той здогадався, що мова про нього. Мардохай вимахував руками, слухав, перебивав, часто спльовував набік і, піднімаючи поли каптана, засовував руку в кишеню, діставав якісь брязкальця, показуючи ще

й свої заяложені панталони. Нарешті всі жиди зчинили такий галас, що жид, котрий вартував, аби їх не підслухали, подав знак замовкнути, і Тарас уже став побоюватися за свою безпеку. Але він одразу згадав, що жиди звикли вести серйозні розмови на вулиці і що їхньої мови сам дідько не втне, тому заспокоївся.

Через хвилину-другу вони всі разом зайшли до його кімнати. Мардохай підступив до Тараса, поплескав його по плечу і сказав:

— Якщо ми та Бог захочемо щось зробити, то буде так, як треба.

Тарас подивився на цього Соломона, якого ще світ не бачив, і в ньому знов прокинулася надія. Справді-бо, його вигляд справляв враження: верхня губа просто наганяла страх; її товщина, звичайно, була не вродженою. У бороді цього Соломона стирчало всього лиш кільканадцять волосин, та й то тільки з лівого боку. А на обличчі було стільки знаків од побиття, отриманих за Соломонову мудрість, що бідолаха, напевно, давно втратив їм лік і вважав за родимі плями.

Мардохай десь пішов разом з товаришами, що так захоплювалися його мудрістю. Бульба залишився сам. Він опинився у дивному, незнаному досі становищі: уперше в житті відчував незнайомий неспокій, душу його лихоманило. Це вже був не той Бульба, що колись, — незламний, непохитний, міцний, як дуб; ні, тепер він був присмирнілий, боязкий, майже безпорадний. Він здриґався від найменшого шурхоту, від кожної жидівської постаті, що виринала в кінці вулиці. У такому стані він пробув цілий день: не їв, не пив, прикипів до вікна і застиг у чеканні. Нарешті, вже пізнього вечора, з'явилися Мардохай та Янкель. Серце Тараса завмерло.

— Ну що, вдалося? — запитав він із диким нетерпінням.

Але ще до того, як жиди набралися духу, щоб йому відповісти, Тарас помітив, що в Мардохая уже не було того останнього пасма волосся, яке масними кільцями вибивалося з-під його ярмулки. Він намагався щось пояснити, проте нагородив таких нісенітниць, що Тарас не второпав нічого. Янкель те й робив, що затуляв долонею рота, наче вхопив застуду.

— О, ласкавий пане! — сказав він нарешті. — Тепер зовсім не можна! Їй-богу, не можна! Такий поганий народ, що йому треба наплювати на самісіньку голову. Ось і Мардохай скаже. Мардохай робив таке, чого ще не робила жодна людина на світі. Однак Бог не захотів, щоб так було. Там три тисячі війська стоїть, і взавтра їх усіх стратять.

Тарас подивився в очі жидам, але вже без нетерпіння і гніву.

— А якщо пан хоче побачитись, то це треба взавтра дуже рано, ще до схід сонця. Вартові згоджуються, й один левентар обіцявся. Тільки бодай їм добра не було й на тому світі, ох, вей мір, що то за ненажерливий народ! І поміж нас таких здирників не знайдеш. По п'ятдесят червінців я дав кожному, а левентареві...

— Добре. Веди мене до нього! — твердо сказав Тарас, і вся колишня рішучість виповнила його душу. Він пристав на пропозицію Янкеля перевдягнутися іноземним графом, який начебто приїхав з німецької землі, — для цього завбачливий Янкель уже встиг навіть припасти одяг.

Була вже ніч. Господар оселі, той-таки рудий жид у ластовинні, постелив на лаві тонкий сінник з рогожею для Бульби. Янкель ліг на підлозі на такому самому сіннику. Рудий жид випив невеличку чарочку якоїсь наливки, скинув каптан (у панчохах та черевиках він став схожим на курча) і почалапав зі своєю жидівкою у щось схоже на шафу. Двоє жиденят, як хатні цуценята, примостилися в кутку на підлозі.

А Тарас навіть не лягав. Сидів у задумі і злегка барабанив пальцями по столі. Він тримав у роті люльку і попихкував димом, від якого жид чхав спросоння і ховав під ковдру носа. Ледве небо зайнялося блідим передвістям світанку, як він уже штурхнув ногою Янкеля.

— Вставай, жиде, і неси свою графську одіж!

За хвилину він зодягнувся. Почорнив вуса, брови, примостив на голову маленьку темну шапочку — і тепер Бульбу навіть ніхто з його козаків не впізнав би. З вигляду йому було не більше як тридцять п'ять років. Свіжий рум'янець заграв на його щоках, а шрами робили обличчя суворим і владним. Одяг, гаптований золотом, дуже йому пасував.

Місто ще спало. Жодна гендлярська душа ще не вийшла на вулицю зі своїм крамом. Бульба з Янкелем прийшли до будівлі, схожої на сидячу чаплю, — вона була зчорніла, приземкувата, зате широчезна, і з одного її боку вгору тяглася, як журавлина шия, довга й вузька башта, над якою звисав шматок даху. Ця споруда відбувала чимало всіляких служб. Тут містилися і казарми, і в'язниця, і навіть карний суд.

Бульба з Янкелем увійшли в браму й відразу опинилися чи то серед просторої зали, чи критого подвір'я. Близько тисячі чоловік спали тут укупі. Далі були низенькі двері, перед якими сиділо двоє вартових і грали в якусь таку гру, що один другого бив двома пальцями по долоні. Вони не зважали на двох прийшлих людей і повернули голови тільки тоді, коли Янкель сказав:

— Це ми... чуєте, панове? Це ми!

— Проходьте, — сказав один із них і відчинив однією рукою двері, а другу підставив своєму товаришеві, щоб той бив його по долоні.

Вони зайшли у вузький і темний коридор, який знов привів їх до такої ж просторої зали з крихітними віконцями вгорі.

— Хто йде?! — пролунало кілька голосів, і Тарас побачив чимало озброєних людей. — Нам не дозволено нікого пускати.

— Це ми! — кричав Янкель. — Їй-богу, ми, ясновельможне панство!

Та ніхто не хотів і слухати. На щастя, в цей час підійшов якийсь товстун, котрий, видно з усього, був тут начальником, бо лаявся дужче за всіх.

— Пане, це ж ми! Ви вже знаєте нас, і пан граф віддячить іще.

— Пропустіть, сто дяблів чортовій матці! І більше нікого не впускайте. Та дивіться, щоб шабель ніхто не знімав і не псячився на підлозі!

Далі Бульба з Янкелем уже не чули тих красномовних наказів.

— Це ми, це я, це свої! — повторював Янкель кожному зустрічному.

— А що, тепер можна? — запитав він в одного вартового, коли вони нарешті дійшли до кінця коридору.

— Можна, тільки не знаю, чи пропустять вас у саму в'язницю. Зараз немає Яна, його заступив інший, — відповів вартовий.

— Ай, ай! — тихо забідкався жид. — Це погано, ласкавий пане!

— Веди! — грізно сказав Тарас. Жид послухався.

Біля дверей підземелля, що сходилися вгорі гострим кутом, стояв гайдук із вусами на три яруси. Верхній ярус був закручений назад, другий прямо вперед, а третій донизу, від чого гайдук був дуже схожий на кота.

Жид зігнувся у три погибелі і майже боком підступився до нього.

— Ваша ясновельможносте! Ясновельможний пане!

— Це ти, жиде, до мене звертаєшся?

— До вас, ясновельможний, пане.

— Гм... а я простий гайдук! — сказав триярусний вусань, і його очі повеселішали.

— А я, їй-богу, подумав, що це сам воєвода. Ай-ай-ай!.. — жид покрутив головою і розчепірив пальці. — Ай, який пишний із себе! Їй-богу, полковник! Ну геть тобі полковник! От ще б тільки на ніготь додати — і готовий полковник! Пана треба посадити на жеребця, такого прудкого, як муха, та й нехай муштрує полки!

Гайдук поправив нижній ярус вусів, і його очі стали зовсім веселими.

— Що за народ ці військові! — співав своєї жид. — Ох, вей мір! Що за милий народ! Поворозочки, бляшечки... блищать, як сонце. А дівки як тільки забачать військових... ай-ай! — Жид знов похитав головою.

Гайдук підкрутив верхні вуса і процідив крізь зуби щось схоже на коняче іржання.

— Прошу пана зробити послугу! — сказав жид. — Ось князь приїхав із чужого краю, хоче подивитися на козаків. Він ще зроду не бачив, що воно за народ такий, ті козаки.

Поява іноземних графів та баронів для Польщі не була дивиною: їх часто заманювала сюди цікавість поглянути на цей майже напівазійський куточок Європи (Московію та Україну вони взагалі мали за Азію); тому гайдук низенько вклонився і вирішив, що буде пристойно, коли він додасть кілька слів і від себе.

— Я не знаю, ваша ясновельможносте, — сказав він, — навіщо вам на них дивитися. Це собаки, а не люди. І віра у них така, що її ніхто не шанує.

— Брешеш ти, сучий сину! — не стримався Бульба. — Сам ти собака! Як ти посмів сказати, що нашої віри не шанують! Це вашої єретичної віри не шанують!

— Еге-ге! — сказав гайдук. — А я знаю, друже, хто ти такий: ти сам із тих, що сидять тут у мене! Стривай же, я гукну сюди наших!

Тарас зрозумів свою необачність, проте впертість і злість не давали йому й подумати, як би викрутитися з такого становища. На щастя, Янкель і тут не забарився встромити носа.

— Ясновельможний пане! Де таке бачено, щоб граф та був козаком? А якби він був козаком, то де б роздобув такий одяг і таку графську зовнішність?

— Розкажи це самому собі! — і гайдук уже роззявив свого широкого рота, щоб закричати.

— Ваша королівська величносте! Мовчіть! Мовчіть, ради Бога! — заблагав Янкель. — Мовчіть, ми вам за це так заплатимо, що нікому й не снилося. Ми дамо вам два золотих червінці.

— Еге, два червінці! Два червінці для мене ніщо. Я перукареві даю два червінці за те, щоб він мені тільки півбороди виголив. Жени сто червоних, жиде! — гайдук підкрутив верхні вуса. — А як не даси, то зараз кричатиму!

— І чого ж так багато? — скрушно спитав сполотнілий жид, розв'язуючи свого шкіряного мішечка. Однак він тішився бодай

тим, що в його гаманці не було більше і що гайдук не вмів лічити далі як до ста.

— Пане! Пане, боржій ходімо звідси! — сказав Янкель Бульбі, побачивши, як гайдук перебирає на долоні гроші, шкодуючи, що не заправив більше. — Бачте, який тут недобрий народ!

— Що ж ти, чортів гайдуче, — сказав Бульба, — гроші взяв, а показати й не думаєш? Ні, ти мусиш показати. Якщо вже гроші отримав, то не маєш права відмовити.

— Ідіть, ідіть геть до дідька! А то я зараз же дам знати, і вас тут... Вимітайтеся, кажу вам, та швидше!

— Пане, пане! Ходімо, їй-богу, ходімо! Цур їм! Хай їм присниться таке, що тільки плюватися! — благав бідолашний Янкель.

Бульба, понуривши голову, спроквола повернувся й пішов назад, не слухаючи докорів Янкеля, якого доймала гризота за даремно витраченими червінцями.

— Навіщо було огризатися? Хай би, собака, лаявся! То вже такий народ, що не може не лаятися! Ох, вей мір, яке щастя Бог посилає людям! Сто червінців тільки за те, що вигнав нас! А нашому братові і пейси обскубуть, і з пики зроблять таке, що глянути страшно, а ніхто не дасть сто червінців. О, Боже мій милосердний!

Та невдача ця куди більше приголомшила Бульбу. Вона просто палахкотіла в його очах.

— Ходімо! — твердо сказав він, ніби отямився. — Ходімо на майдан! Я хочу подивитися, як його мордуватимуть.

— Ой, пане, навіщо туди йти? Цим уже не зарадиш.

— Ходімо! — наполіг на своєму Бульба, і жид, як нянька, зітхаючи, поплентав услід за ним.

Майдан, де мали стратити козаків, знайти було неважко: народ сунув туди з усіх усюд. За тих суворих часів це було одне з найцікавіших видовищ не тільки для простого люду, але й для шляхти. Багато набожних бабусь, найполохливіших жінок та дівчат, яким після того цілу ніч марилися закривавлені трупи, які спросоння кричали так голосно, як може кричати лише п'яний гусар, все одно не пропускали нагоди поторгувати тут витрішками. «Ох, які муки!» — вигукували вони в істериці, заплющуючи очі і відвертаючись, та все-таки вистоювали там до кінця. Дехто, роззявивши рота, простягав руки і ладен був вилізти всім на голови, щоб роздивитися краще. Із безлічі вузьких, невеликих і звичайних голів вистромляв свою тлусту пику різник, спостерігав за тим дійством з виглядом знавця і кидав слівце-друге майстрові-зброяреві, якого називав кумом, оскільки у свята напивався з ним в одному шинку. Дехто за-

чинав запальну суперечку, деякі навіть билися об заклад, але більшість була із тих, хто на весь світ і на все, що діється в цьому світі, дивиться, колупаючись пальцем у носі.

Попереду, біля самих вусанів із міської гвардії, стояв у військовому однострої молодий шляхтич (чи, може, він тільки здавався шляхтичем), який нацупив на себе усе, що мав, тож у нього вдома зосталися тільки старі чоботи та драна сорочина. Два ланцюжки, один поверх одного, висіли в нього на шиї з якимось дукачем. Він стояв зі своєю коханкою Юзисею і весь час озирався, щоб хтось, бува, не забруднив її шовкової сукні. Він усе їй пояснював з такими подробицями, що додати не було вже чого. «Оце, моє серденько Юзисю, — казав він, — усі люди, які перед вами, прийшли для того, щоб побачити, як страчуватимуть злочинців. А он той, серденько, що ви бачите, тримає в руках сокиру та інше знаряддя. То кат, і каратиме саме він. Коли почне колесувати і чинити інші тортури, то злочинець ще буде живим, а вже як відрубають голову, то він, серденько, відразу помре. Спершу кричатиме й корчитиметься, та як тільки відсічуть голову, тоді він не зможе ні кричати, ні їсти, ні пити, бо в нього, серденько, вже більше не буде голови». І Юзися все це вислуховувала зі страхом і цікавістю.

На дахах будинків теж було повно людей. З горішніх вікон визирали химерні фізіономії з вусами і в чомусь такому, як очіпки. На балконах, під балдахінами, сиділи аристократи. Гарненька руця усміхненої, осяйної, як білий цукор, панночки трималася за поручень. Огрядні ясновельможні пани дивилися поважно. Холоп у пістрявому вбранні з відкидними рукавами тут-таки розносив напої та наїдки. Чорноока пустунка хапала своєю білою ручкою тістечка й фрукти і кидала їх у натовп. Юрба голодних лицарів мерщій підставляла свої шапки, і якийсь високий шляхтич у вилинялому червоному кунтуші з почорнілими золотими поворозками вихоплювався поперед усіх, першим хапав своїми довгими руками здобич, цілував її, тулив до серця і тільки потім клав до рота. Сокіл, що висів під балконом у золотій клітці, також був глядачем; перехнябивши дзьоба набік і піднявши лапу, він і собі уважно розглядав це людське збіговисько.

Аж ось зчинився шум-гам, і з усіх боків залунали вигуки:

— Ведуть! Ведуть!.. Козаки!

Вони йшли простоволосі, з довгими оселедцями. У них уже повідростали навіть бороди. Вони йшли і не боязко, і не понуро, а з якоюсь тихою гордовитістю; їхній одяг із дорогого сукна зносився і теліпався клаптями. Вони не дивилися на людей і нікому не кланялися.

Попереду йшов Остап.

Що відчув старий Тарас, коли побачив свого Остапа? Що діялося тоді в його серці? Він дивився на сина з натовпу і ловив кожен його порух. Вони підійшли вже до місця страти. Остап зупинився. Йому випало першому випити цю гірку чашу. Він глянув на своїх, підняв догори руку і промовив голосно:

— Дай нам, Боже, щоб ніхто з єретиків, які тут стоять, не почув, нечестивий, як мучиться християнин! Щоб ніхто з нас не зронив жодного слова!

Після цього він підійшов до ешафоту.

— Добре, синку, добре! — тихо сказав Бульба і похилив свою сиву голову.

Кат зірвав з Остапа лахміття; його руки і ноги вставили в зроблені саме для тортур лещата і... Не треба пригнічувати читача картиною пекельних мук, від чого волосся на голові стане сторчма. Ці тортури були породжені тими жорстокими, лютими часами, коли людина жила кривавим войовничим життям і загартувалася в ньому душею до того, що стала глухою до людяності й милосердя. Варто, однак, сказати, що король майже завжди першим виступав проти таких жахливих покарань. Він добре знав, що така бездушність здатна тільки ще дужче розпалити помсту козацької нації. Але король нічого не міг удіяти супроти державних магнатів, котрі своєю немислимою короткозорістю, дитячим самолюбством і пихатою зарозумілістю перетворили сейм на урядову комедію.

Остап терпів катування, як велетень, із незбагненною стійкістю, і коли почали перебивати йому кістки на руках і ногах, так що жахливий хрускіт почули серед принишклого натовпу найдальші роззяви, коли панянки відвели свої очі, — нічого схожого на стогін не вихопилося з його вуст. Жоден нерв не здриґнувся на його обличчі.

Тарас стояв у натовпі, опустивши голову, та очі його дивилися прямо, і він гордо промовив: «Добре, синку, добре!»

Нарешті Остап, здавалося, став підупадати на силі. Коли він побачив нові знаряддя тортур, якими збиралися витягувати з нього жили, губи його заворушилися. «Батьку! — промовив він усе ще твердим голосом, пересилюючи нестерпні муки. — Батьку, де ти? Чи ти чуєш мене?

— Чую! — пролунав голос Бульби серед могильної тиші, і вся тьма-тьмуща народу здриґнулася водночас. Військові вершники притьмом кинулися на той вигук у натовп. Янкель сполотнів, як смерть, і коли гайдуки проїхали повз нього, злякано оглянувся. Але Тараса біля нього вже не було: за ним не лишилося й сліду.

IX

Знайшовся Тарасів слід! Тридцять тисяч козацького війська зринуло на кордонах України. Це вже не був якийсь там загін, що вирушив на пошуки здобичі чи задля своєї окремої мети; це була всенародна справа. Ціла нація, терпіння якої дійшло до краю, піднялася на помсту за свої потоптані права, за наругу над її релігією та звичаями, за бузувірське вбивство гетьманів та полковників, за свавілля жидівських орендарів і за всі ті кривди, яких зазнав пригнічений народ.

Очолив військо ще молодий гетьман Остряниця, переповнений прагненням якомога швидше покласти край нещадній деспотії та самочинству державних магнатів й очистити Україну від жидівства, унії та іншої чужинської наволочі. Біля Остряниці був знаний, уже підстаркуватий, зате бувалий у бувальцях його товариш і радник Гуня. Сорок тисяч коней норовисто іржали під вершниками і без них. Вісім полків, серед яких половина була комонних, половина піших, у червоних, синіх і жовтих жупанах виступали в похід браво і гордовито. Вели їх вісім досвідчених полковників, яким достатньо було моргнути бровою, щоб підігнати чи зупинити це нетерпляче рушення.

Одним із них був і Бульба. Мудрість, слава та багатолітній досвід вирізняли Тараса серед козацької старшини; але його люта, нещадна жорстокість наганяла жах навіть на своїх. Дух нищення заволодів Бульбою, і його сива голова визнавала тільки вогонь і шибеницю.

Битви, в яких показали себе козаки, і весь їхній визвольний здвиг належать історії. Вона до подробиць оповідає, як утікали польські гарнізони зі звільнених міст, як перевішали всіх безбожних орендарів-жидів; яким безпорадним був коронний гетьман Микола Потоцький зі своєю могутньою армією проти цієї нездоланної сили; як він, розгромлений, під час втечі потопив у невеличкій річечці кращу частину свого війська, як обложили його в містечку Долонному відважні козацькі полки, і як, потрапивши у безвихідь, польський гетьман присягався, що король та державні магнати задовольнять усі вимоги козаків і повернуть колишні права та вольності. Але козаки, навчені бузувірством шляхти, були невблаганні, і Потоцький більше не хизувався б на своєму дорожезному аргамаку, приваблюючи погляди знатних панянок і викликаючи заздрість дворянства, якби його не врятувало православне духовенство того-таки містечка. Врочиста процесія з образами й хрес-

тами та ревні благання старого священика зворушили козаків, які ще відчували певну прихильність до короля. Гетьман і полковники все-таки вирішили відпустити Потоцького, але тільки після вигідної для козаків угоди.

Лише непохитний Тарас вирвав зі своєї сивої голови жмут волосся, коли побачив таке, як він сказав, баб'яче м'якосердя полковників. «Не допущу, панове, щоб ви на таке пристали!» — закричав він рішуче. Але цього разу до його слова не прислухалися. «Гей, панове, не вірте ляхам!» — затято стояв на своєму Бульба, помахуючи нагайкою, і спересердя шмагонув нею гармату. А коли писар подав уже готову угоду підписати гетьманові, Бульба махнув рукою і сказав: «Тоді зоставайтеся здорові, панове, а мене ви більше не побачите. Тільки ж ви ще згадаєте моє слово! — у голосі його бриніло пророцтво. — Ви думаєте, що цим купили собі спокій і тепер запануєте! Ось побачте, що цього не буде! Здеруть, гетьмане, із твоєї голови шкуру, напхають її гречаною половою і ще довго бачитимуть її на ярмарках! Та й вам, панове, не зносити своїх голів! Пропадете ви у сирих льохах, замуровані в кам'яні стіни, якщо не зварять вас живцем у казанах, як баранів!»

— А ви, хлопці, хочете помирати? — звернувся він уже до свого полку. — Помирати так, як помирають доброчесні козаки? Чи, може, ви хочете ще пожити — залягти вдома на печі та й лежати там, поки ворог вас звідти не стягне? То що ж краще? — питаю я вас, побратими: чи вернутись додому, щоб день у день вас гризла жінка, а тоді пропасти п'яному де-небудь під тином, як собака, чи всім, як справжнім лицарям, як рідним братам, полягти разом на бранному полі й зоставити по собі славу навіки?

— За тобою, пане полковнику! Всі за тобою! — відповіли ті, що стояли попереду. — Веди! Їй-богу, веди!

— Добре, панове! — сказав Тарас, зняв свою шапку і знову надів на голову. Очі його заблищали. — Виріжемо все католицтво! Щоб і духу його не зосталося! Хай пощезнуть нечестиві! Гайда, хлопці!

І затятий сивий козарлюга вирушив зі своїм полком на нові звитяги. А ті, що лишилися, заздро дивилися їм услід, і тільки сувора підлеглість полковникам, завжди шанована поміж козаками, не дозволяла багатьом охочим приєднатися до своїх товаришів.

Гетьман і полковники не зупиняли непокірного полку. Здавалося, Тарасове пророцтво трохи збентежило їх, принаймні якийсь час вони сиділи мовчки і не дивилися одне на одного. А невдовзі пророчі Бульбині слова таки справдилися. Небагато й часу мину-

ло, як після подій під Каневом голову гетьмана було посаджено на палю разом із головами його старшин.

А що ж поробляв Тарас зі своїм полком? А Тарас спалив вісімнадцять містечок, десь із сорок костелів і вже доходив до Кракова. Даремно невеликі загони військ намагалися його перейняти: він майже завжди розминався з ними. Діяв він несподівано, ніхто не міг угадати його намірів: коли якесь село чи містечко з жахом очікувало його нападу, Бульба неждано-негадано змінював напрямок і сіяв смерть там, де цього зовсім не чекали. Немає слів, щоб передати ту несамовиту лють, з якою він нищив і спустошував усе, що траплялося на його шляху. Нічого схожого на жалість не торкалося цього старого серця, що клекотіло жадобою помсти. Пощади не було нікому. Даремно нещасні матері, молоді дружини й дівчата, іноді такі вродливі й невинні, як ті конвалії, сподівалися врятуватися біля вівтарів: Тарас палив їх разом з костелом. І коли чув розпачливі крики, коли білі руки здіймалися з вогненної повені до неба і розтріпані коси куйовдились разом із димом, а розлючені козаки підхоплювали на списи заплаканих малят і кидали їх до матерів у вогонь, — він дивився на те з якоюсь жаскою насолодою і примовляв: «Це вам, вражі ляхи, поминки по Остапові!» І ось так він поминав Остапа в кожному селі й містечку. Нарешті польський уряд побачив, що Тарасове безчинство — це щось набагато більше за звичайний розбій, і доручило тому ж таки Потоцькому з п'ятьма полками будь-що впіймати Тараса.

Бульба відчув небезпеку і повернув назад. Польовими путівцями, вночі, він мчав з козаками щодуху, і такий шалений галоп могли витримати лише татарські коні, яких він — цілий табун — завжди мав при своєму полку. Та цього разу Потоцький був гідний покладеного на нього завдання: він гнався за Бульбою з дивовижною витривалістю і врешті-решт таки наздогнав на березі Дністра, де Тарас зупинився для короткого перепочинку в напівзруйнованій фортеці.

Ця покинута фортеця стояла над самісінькою кручею, що стрімко спадала до річки і, здавалося, ось-ось загримить у воду. Майже за двадцять сажнів унизу шумів Дністер. Саме тут Потоцький оточив своїм військом Бульбу із трьох боків — од поля та по горбастих берегах. Тарас, завдяки своїй хоробрості і незламній волі, міг звести нанівець усі зусилля ворога, але в порожній фортеці не було ані крихти їжі, а козаки найгірше мирилися з голодом, особливо коли бачили, що він закінчиться повільною смертю. З річкою сполучення не було: вузенька доріжка обривалася вгорі, а

далі вона провалилася в Дністер разом із брилою скелі, що відкололася, і там утворилося урвище.

Тарас вирішив залишити фортецю, спробувати прорватися крізь ворожі лави і берегом дістатися такої місцини, звідки можна було б на конях кинутися в річку і перепливти на той бік. Він вихором вилетів із фортеці, і вже козаки прорвалися крізь оточення, аж раптом Тарас зупинився, пригнувся до землі й сказав: «Заждіть, братця! Люльку впустив!» Саме тут де не взявся цілий ворожий загін, Тараса відрізали од своїх, і він опинився в міцних руках. Труснув усім тілом, але гайдуки вже не посипалися на землю, як було колись. «Ех, старість, старість!» — сказав він і ледве не заплакав.

Йому скрутили руки, зв'язали всього мотузками та ще й ланцюгами, примоцували до величезної колоди; праву руку для більшої надійності прибили цвяхом і поставили цю колоду на попа в розколині фортечної стіни так, що Бульба височів над усіма і польське військо могло споглядати його, як свій переможний трофей. Вітер куйовдив його білого чуба. Здавалося, що він стоїть у повітрі, і це, разом із тим страшним безсиллям, що відбилося на всій Тарасовій поставі, робило його чимось схожим на духа, який зійшов із небес, щоб перешкодити своєю всевишньою владою якомусь нікчемству. На його обличчі не було жалю до себе. Він прикипів очима туди, де відстрілювалися козаки, і з висоти бачив усе, як на долоні. «Займайте, хлопці, — кричав він, — займайте мерщій, кажу вам, чортові діти, отой пагорб за лісом: туди вони не підступляться! — Але вітер не доніс його слів. — Ой, пропадуть, пропадуть ні за цапову душу!» — заскреготів він зубами і глянув униз, де блищав Дністер. Радість загорілася в його очах. Він побачив, що з-за прибережних кущів виглядає три корми. Зібрався на силі і так заволав, що ті, хто був поблизу, трохи не оглухли: «Хлопці, до берега! До берега! Під кручею, де фортеця, стоять човни! А за двадцять кроків од вас — узвіз до берега! Та забирайте всі човни, щоб вас не доганяли!»

Цього разу вітер подув з іншого боку, і козаки почули його. Але від удару обухом по голові за таку пораду в його очах перевернувся світ. Тараса разом з колодою опустили нижче, щоб він більше не давав своїх настанов.

Козаки повернули коней і щодуху помчали вздовж берега, який усе ще був дуже крутим. Вони б швидко дісталися пологого схилу, якби дорогу не перетнула прірва завширшки в чотири сажні: лише палі зруйнованого мосту стирчали по обидва боки; із

темної глибини ледь-ледь долинало жебоніння якогось виснаженого струмка, що впадав у Дністер. Цю прірву можна було об'їхати, взявши праворуч, але вороже військо вже наступало їм на п'яти. Козаки зупинилися тільки на мить, відтак змахнули нагайками, свиснули — і їхні татарські коні, відірвавшись од землі, розпростерлися в повітрі, як змії, і пролетіли над прірвою. Лише під одним одчаякою коник спіткнувся, але, звиклий до кримських проваль, зачепився копитом за край урвища і видерся разом із вершником.

Загін ворожого війська вражено зупинився на краю прірви. Його командир, хоробрий до безтями молодий полковник (він доводився братом красуні-полячці, яка причарувала нещасного Андрія), не довго думаючи, відважився і собі на такий стрибок і, щоб подати приклад своєму загону, кинувся на коні вперед, однак полетів у прірву й розбився об гостре каміння — його закривавлений мозок забризкав кущі, що росли на виступах урвища.

Коли Бульба трохи прийшов до тями після удару обухом і подивився на Дністер, то побачив унизу козаків, які вже сідали в човни. Очі його засвітилися радістю. Град куль сипався зверху на козаків, та вони на те не зважали і відпливали од берега.

— Прощавайте, панове-браття товариші! — промовляв він до них згори. — Згадуйте часом про мене! А за недолю мою не журіться! Я знаю, що мене жде! Знаю, що мене пошматують живцем, і нічого від тіла мого не зостанеться на землі. Але то вже мій клопіт... Будьте ж здорові, панове-браття товариші! Та дивіться ж, прибувайте на те літо знов! Та добре погуляйте!..

Удар обухом по голові обірвав його на півслові.

Чорт забирай! Та чи є щось на світі таке, чого побоявся б козак? Річка Дністер і так немала, а ще як пожене вітер із моря, то хвиля здіймається аж до місяця. Козаки пливли під кулями і вогнем, обережно обминали зелені острови, тугіше напинали вітрила. Дружно, злагоджено веслували і гомоніли про свого отамана.

МАТЕРІАЛИ І СТАТТІ З ІСТОРІЇ ТА ФОЛЬКЛОРУ УКРАЇНИ

ОГОЛОШЕННЯ ПРО ВИДАННЯ ІСТОРІЇ МАЛОРОСІЇ

До сих пір у нас ще не було повної, прийнятної історії Малоросії та народу, що діяв упродовж майже чотирьох віків незалежно від Росії. Я не називаю історіями багатьох компіляцій (втім, корисних як матеріали), складених із різних літописів, без суворого критичного погляду, без загального плану й мети, які по більшості неповні й не вказали донині цьому народові місця в історії світу.

Це спонукало мене зважитись прийняти на себе цей труд і в історії моїй представити ґрунтовно, яким чином відокремилась ця частина Росії; як утворився в ній цей войовничий народ, козаки, відомий цілковитою оригінальністю характеру й подвигів; як він три віки зі зброєю в руках здобував права свої й запекло відстояв свою релігію; нарешті, як невідчутно зникало войовниче буття його і перетворювалось на землеробське; як мало-помалу вся країна отримала нові замість колишніх права й нарешті цілковито злилася з Росією.

Біля п'яти років збирав я з великою старанністю матеріали, приналежні до історії цього краю. Половина моєї історії майже готова, та я зволікаю випускати її, підозріваючи існування багатьох джерел, мені невідомих, котрі, без сумніву, де-небудь зберігаються у приватних руках. І тому, звертаючись до всіх, красно прошу маючих якісь матеріали: записки, літописи, оповіді бандуристів, пісні, ділові акти, особливо приналежні до первісної Малоросії, надсилати їх мені, якщо не можна в оригіналах, то у копіях. Прошу також тих, хто надіслав, визначати мені час, який я можу в себе потримати їхні рукописи (якщо вони їм дуже потрібні).

Адресувати мені: в СПб. чи в крамницю О.Ф. Смірдіна, чи на власну квартиру: в 1 Адм<іралтейській> частині,-на Малій Морській, в будинку Лепена.

ПОГЛЯД НА УТВОРЕННЯ МАЛОРОСІЇ [1]

I. Який жахливо-нікчемний час являє собою для Росії XIII століття! Сотні дрібних держав єдиновірних, одноплемінних, з однією мовою, означених одним загальним характером і яких, здавалось, проти волі з'єднувала спорідненість, — ці дрібні держави так були між собою роз'єднані, як рідко трапляється з різнохарактерними народами. Вони були роз'єднані не ненавистю — сильні пристрасті не досягали сюди, — не постійною політикою — наслідком непохитного розуму і пізнання життя. Це був хаос воєн за тимчасове, за хвилинне — воєн руйнівних, тому що вони мало-помалу знівечили народний характер, який ледве починав набирати відмітної фізіономії за сильних норманських князів. Релігія, яка найбільше зв'язує і просвіщає народи, мало на них впливала. Релігія не зрослася тоді тісно із законами, з життям. Ченці, настоятелі, навіть митрополити були схимники, що замкнулися у своїх келіях і закрили очі для світу; що молилися за всіх, але не знали, як взяти з допомогою своєї могутньої зброї, віри, владу над народом і розпалити цією вірою полумінь і ревність до ентузіазму, який один тільки в силі з'єднати ще молоді народи і настроїти їх на велике. Тут була цілковита протилежність Заходові, де самодержавний Папа, наче невидимим павутинням, обплутав усю Європу своєю релігійною владою, де його могутнє слово припиняло війну або розпалювало її, де загроза страшного прокляття приборкувала пристрасті й напівдикі народи. Тут монастирі були притулком для тих людей, які лагідністю і незлобивістю становили виняток із загального характеру і віку. Зрідка пастирі, з печер і монастирів, увіщали удільних князів; але їх увіщання були марні: князі вміли тільки пеститися і будувати церкви, думаючи, що виконують цим усі обов'язки християнської релігії, а не вміли вважати її законом і коритися її велінням. Найдрібніші причини породжували між ни-

---

[1] Ескіз цей становив вступ до *Історії Малоросії*; але через те, що вся перша частина *Історії Малоросії* перероблена зовсім, то він лишився заштатним і вміщується тут як цілком окрема стаття.

ми нескінченні війни. Це були не опори королів з васалами або васалів з васалами — ні! Це були війни між родичами, між рідними братами, між батьком і дітьми. Не ненависть, не сильна пристрасть підіймала їх, — ні! брат брата різав за клаптик землі або просто щоб показати молодецтво. Приклад жахливий для народу! Споріднення руйнувалось, тому що жителі двох сусідніх уділів, родичі між собою, готові були щохвилини повстати один проти одного з люттю вовків, їх не подвигала на це спадкова ворожнеча, тому що хто був сьогодні друг, той завтра ставав ворогом. Народ набув холоднокровного звірства, тому що він різав, сам не знаючи за що. Його не розпалювало жодне сильне почуття — ні фанатизм, ні суєвір'я, ні навіть забобон. Від того, здавалось, умерли в ньому майже всі людські сильні благородні пристрасті, і коли б з'явився який-небудь геній, який захотів би тоді з цим народом здійснити велике, він не знайшов би в ньому ні одної струни, за яку міг би вхопитися і потрясти бездушний склад його, за винятком хіба фізичної, залізної сили. Тоді історія, здавалось, застигла і перетворилася в географію: одноманітне життя, яке ворушилося в частинах і було недвижне в цілому, могло вважатися географічною ознакою країни.

II. Тоді сталася дивна подія. З Азії, з середини її, із степів, що викинули стільки народів в Європу, піднявся найстрашніший, найчисленніший народ, який здійснив стільки завоювань, скільки до нього не робив ніхто. Жахливі монголи, з численними, ніколи доти не баченими Європою табунами, кочовими кибитками, ринули на Росію, освітивши шлях свій полум'ям і пожарами — прямо азіатською буйною насолодою. Це нашестя наклало на Росію двовікове рабство і сховало її від Європи. Чи було воно порятунком для неї, зберігши її для незалежності, тому що удільні князі не вберегли б її від литовських завойовників, чи воно було карою за ті безперервні війни, — як би там не було, але ця страшна подія мала великі наслідки: вона наклала іго на північні і середні руські князівства, але спричинилась тим часом до виникнення нового слов'янського покоління в Південній Росії, все життя якого була боротьба і історію якого я взявся подати.

III. Південна Росія найбільше потерпіла від татар. Спалені міста і степи, обгорілі ліси, древній зруйнований Київ, безлюддя і пустиня — ось чим була ця нещасна країна! Перелякані жителі порозбігалися або в Польщу, або в Литву; багато бояр і князів виїхало в Північну Росію. Ще раніше населення почало помітно зменшуватися в цьому краї. Київ давно вже не був столицею; значні володіння були геть далі на північ. Народ, наче розуміючи сам

свою нікчемність, залишав ті місця, де різноманітна природа починає ставати винахідницею; де вона розкинула степи чудові, вільні, з безліччю майже гігантських трав, часто несподівано серед них звела косогір, прибраний дикими вишнями, черешнями, або кинула ярок, весь у квітах, і по всіх ріках, що в'ються стрічками, розкидала чарівні краєвиди, простягла в усю довжину Дніпро з ненаситними порогами, з величними гористими берегами і незмірними лугами — і все це зігріла помірним диханням півдня. Він залишав ці місця і скупчувався в тій частині Росії, де місцевість, одноманітно-гладка і рівна, майже скрізь болотиста, утикана журливими ялинами і соснами, показувала не життя живе, сповнене руху, але якесь животіння, що вражає душу мислячого. Немовби цим підтвердилось правило, що тільки народ, сильний життям і характером, шукає могутніх місцевостей або що тільки сміливі і чудові місцевості утворюють сміливий, палкий характерний народ.

IV. Коли перший страх минув, тоді поступово вихідці з Польщі, Литви, Росії почали селитися на цій землі, справжній вітчизні слов'ян, землі древніх полян, сіверян, чистих слов'янських племен, які у Великій Росії починали вже змішуватися з народами фінськими, але тут збереглися в колишній цільності, з усіма язичеськими повір'ями, дитячими забобонами, піснями, казками, слов'янською міфологією, що так простодушно у них змішалася з християнством. Повернувшись на свої місця, колишні жителі привели за собою і вихідців з інших земель, з якими від довгого перебування встановили зв'язки. Це заселення провадилося боязко і несміливо, тому що жахливий кочовий народ був не за горами: їх розділяли або, краще сказати, з'єднували тільки степи. Незважаючи на строкатість населення, тут не було тих воєн міжусобних, які не переставали точитися в глибині Росії: небезпека звідусіль не давала можливості зайнятися ними. Київ — древня матір міст руських — сильно поруйнований страшними власниками табунів, довго залишався бідним і навряд чи міг зрівнятися з багатьма, навіть не дуже значними містами Північної Росії. Всі залишили його, навіть ченці-літописці, для яких він завжди був священним. Звістки про нього враз урвалися, і, незважаючи на те, що там залишалися ще нащадки князів руських, ніщо не врятувало його від піввікового забуття. Тільки коли-не-коли, ніби крізь сон, говорять літописці, що він був страшенно поруйнований, що в ньому були ханські баскаки, — і потім він закрився від них наче непрозірною завісою.

V. Тимчасом як Росія була повергнута татарами в бездіяльність і заціпеніння, великий язичник, Гедимін, вивів на сцену тодішньої історії новий народ, — народ бідний і життям, і засобами до життя, народ, який заселяв дикі соснові ліси нинішньої Білорусії, який ще носив звірячу шкуру замість одягу, ще боготворив Перуна і поклонявся древньому вогню в гаях, які ще не знали сокири, платив раніше данину руським князям, — відомий під назвою литовців. І цей народ за свого князя Гедиміна став найвизначнішим на величезному північному сході Європи! Тоді міста, князівства і народи на заході Росії були якісь обривки, обрізки, що лишилися за межею татарського поневолення. Вони не становили нічого цілого, і тому литовський завойовник ледь не одним рухом язичеських військ своїх, досконало створених ним, підкорив своїй владі весь простір між Польщею і татарською Росією. Потім рушив він війська свої на південь, у володіння волинських князів. Цілком природно, що успіх супроводив його скрізь. Проте в Луцьку князь Лев чинив великий опір, але не в силі був відстояти земель своїх. Гедимін, призначивши старост і начальників, ішов далі на південь, аж до серця Південної Росії, до Києва. Луцький князь Лев, який утік, встиг якось умовити київського князя Станіслава вийти з своїми нечисленними дружинами назустріч грізному переможцеві; дружини були посилені союзниками-татарами; але все тікало перед могутнім литовцем. Гедимін, розгромивши їх при річці Ірпеті, вступив з тріумфом у Київ, що мав на собі свіжу печать татарських відвідин, і настановив у ньому правителем князя Міндова Ольшанського, який прийняв грецьку віру. Отже, литовський завойовник у самих татар вирвав землю, яка була майже перед очима у них! Це повинно було б, здавалось, викликати боротьбу між двома народами, але Гедимін був людиною розуму міцного, був політик, незважаючи на видиму свою дикість і свій час темряви. Він умів зберегти дружбу з татарами, володіючи віднятими у них землями і не платячи ніякої данини. Цей дикий політик, що не знав письма і поклонявся язичеському богові, у жодного з підкорених ним народів не змінив звичаїв і давнього правління: все залишив по-старому, підтвердив усі привілеї і старшинам суворо наказав поважати народні права, ніде навіть не відзначив шляху свого спустошенням. Цілковита нікчемність народів та інших історичних осіб, що оточували його, надають йому якогось велетенського розміру. Він помер в 1340 році; мертвий був посаджений на коня зі своїм зброєносцем, з мисливськими собаками, соколами і спалений за язичеським звичаєм литовців. Слідом за ним такі самі два сильні

характери, Ольгерд і Ягайло, піднесли Литву, застосовуючи ту саму політику до приєднаних народів.

VI. І ось Південна Росія, під могутнім захистом литовських князів, цілком відокремилась від Північної. Всякий зв'язок між ними порвався; склалися дві держави, що називались однаковим ім'ям — Руссю, одна під татарським ігом, друга під одним скіпетром з литовцями. Але вже зносин між ними не було. Інші закони, інші звичаї, інша мета, інші зв'язки, інші подвиги склали на якийсь час два цілком різні характери. Показати, як це сталося, — становить мету нашої історії. Але насамперед треба кинути погляд на географічне положення цієї країни, що неодмінно має передувати всьому, бо від того, яка земля, залежить спосіб життя і навіть характер народу. Багато чого в історії вирішує географія.

Ця земля, яка дістала потім назву України, земля, яка простягається на північ не далі 50° широти, більше рівна, ніж гориста. Невеликі пагорби зустрічаються дуже часто, але нема ні одного гірського пасма. Північна її частина перемежається лісами, в яких колись були цілі зграї ведмедів і диких кабанів; південна вся відкрита, вся з степів, буйно родючих, які, проте, тільки коли-не-коли засівалися хлібом. Незайманий і могутній ґрунт їх сам по собі зрощував безліч трав. Ці степи кишіли стадами сайгаків, оленів і диких коней, які бродили табунами. З півночі на південь проходить великий Дніпро, обплутаний віттям річок, що впадають в нього. Правий берег його гористий і являє собою чарівні і разом круті місця; лівий — весь в лугах, вкритих гаями, що затоплялися водою. Дванадцять порогів — скель, які виросли з дна ріки, — недалеко від впадіння його в море перепиняють течію і роблять плавання по ньому надзвичайно небезпечним. Коло порогів водився вид диких кіз — сайгаки з білими лискучими рогами, з м'якою, атласною шерстю. Раніше води в Дніпрі були вищі, розливався він ширше і далі затопляв луги свої. Коли води починають спадати, тоді краєвид захоплюючий: всі високі місця виходять і здаються незліченними зеленими островами серед неозорого океану води. У Дніпро впадає тільки одна судноплавна ріка, Десна, що проходить у Північній Україні, з лісистими берегами, майже з обох боків затоплюваними водою; але й ця ріка тільки в деяких місцях судноплавна. Крім того, на півночі Остер і частина Сейму, на півдні Сула, Псьол, з рядом краєвидів, Хорол та інші; але ні одна з них не судноплавна. Сполучення ніякого нема, продукти не могли взаємно розмінюватися, — і тому тут не міг і виникнути торговий народ. Всі ріки розгалужуються посере-

дині, ні одна з них не текла на рубежі й не була природною границею з сусідніми народами. Чи на північ з Росією, чи на схід з кипчакськими татарами, чи на південь з кримськими, чи на захід з Польщею, — скрізь вона граничила полем, скрізь рівнина, з усіх боків відкрите місце. Якби була хоч з одного боку природна границя з гір або моря — і народ, який оселився тут, вдержав би політичне буття своє, склав би окрему державу. Але беззахисна, відкрита земля ця була землею спустошень і нападів, місцем, де стикалися три ворогуючі нації, угноєна кістьми, утучнена кров'ю. Один татарський наїзд руйнував усю працю хлібороба: луги і ниви витоптувалися кіньми і випалювались, легкі житла зносились дощенту, жителі розганялись або виганялись у полон разом з худобою. Це була земля страху, і тому в ній міг скластися тільки народ войовничий, сильний своїм з'єднанням, народ одчайдушний, все життя якого було б повите і випестуване війною. І ось вихідці вільні й невільні, бездомні, ті, яким нічого було втрачати, для яких життя — копійка, буйна воля яких не могла терпіти законів і влади, яким скрізь загрожувала шибениця, розташувались і вибрали найнебезпечніше місце перед очима у азіатських завойовників — татар і турків. Цей натовп, розрісшись і збільшившись, склав цілий народ, який надав свого характеру і, можна сказати, колориту всій Україні, зробив чудо — перетворив мирні слов'янські покоління у войовничі, відомий під назвою козаків, народ, що становить одно з визначних явищ європейської історії, яке, може, одно тільки стримало це спустошливе розлиття двох магометанських народів, що загрожували поглинути Європу.

VII. Якщо не до кінця XIII, то до початку XIV століття можна віднести появу козацтва, до тих століть, коли свята, сильна ревність до релігії ще не охолола в Європі, коли і майже враз у всіх кінцях безперестанно утворювались братства і ордени рицарські, що становили дивну протилежність з тодішнім роз'єднанням, з гідною подиву самовідданістю вони зруйнували і відкинули умови звичайного життя, безшлюбні, суворі, непереможні наглядачі за справами миру, залізні поборники віри христової. Чим слабший був зв'язок тодішніх держав, тим більше зростала жахлива сила цих товариств. Розлиття магометанства і магометанських нових сильних народів, які вже вдиралися в Європу, збільшувало їх ще дужче. Дух цих братств поширився скрізь і не між рицарями, і не для подібних призначень. У цей час з'явився поблизу порогів городок, або острог, Черкаси, збудований відважними вихідцями, ім'я якого нагадує жителів Кавказу, якого навіть збуду-

вання багато хто приписує їм, і де було головне зборище і місце перебування козаків. Спочатку часті напади татар на північну частину України змушували жителів рятуватися втечею, приставати до козаків і збільшувати їх товариство. Це було строкате зборище найодчайдушніших людей пограничних націй. Дикий горець, пограбований росіянин, польський холоп, що втік від деспотизму панів, навіть утікач ісламізму татарин, можливо, поклали перший початок цьому дивному товариству по той бік Дніпра, яке пізніше поставило собі за мету, подібно до орденських рицарів, вічну війну з невірними. Це збіговище людей не мало ніяких укріплень, ні одного замка. Землянки, печери і тайники в дніпровських скелях, часто під водою, на дніпровських островах, в гущавині степової трави, були їм схованкою для себе і для награбованих багатств. Гніздо цих хижаків було невидиме; вони налітали раптом і, схопивши здобич, поверталися назад. Вони повернули проти татар їхній же спосіб війни — ті самі азіатські наїзди. Як їхнє життя приречене було на вічний страх, так само, з свого боку, вони вирішили бути страхом для сусідів. Татари і турки мусили повсякчасно чекати цих невблаганних жителів порогів. Магометанський сусід не знав, як назвати цей ненависний народ. Коли хто-небудь хотів до когось висловити найбільше презирство, то називав його козаком.

VIII. Більша частина цього товариства складалася, проте, з тубільних, корінних жителів Південної Росії. Доказ — у мові, яка, незважаючи на прийняття багатьох татарських і польських слів, мала завжди чисто слов'янську південну фізіономію, що наближала її до тодішньої російської, і у вірі, яка завжди була грецька. Кожен мав повну волю приставати до цього товариства, але він повинен був неодмінно прийняти грецьку віру. Це товариство зберігало всі ті риси, якими малюють ватагу розбишак; але, кинувши погляд глибше, можна було побачити в ньому зародок політичного тіла, основу характерного народу, який уже на початку мав одну головну мету — воювати з невірними і зберігати чистоту релігії своєї. Однак це не були суворі рицарі католицькі: вони не накладали на себе ніяких обітниць, ніяких постів; не приборкували себе поздержливістю і умертвінням плоті; були невгамовні, як їх дніпровські пороги, і в своїх буйних бенкетах та гульні забували весь світ. Те саме тісне братство, яке зберігається в розбійницьких ватагах, зв'язувало їх між собою. Все було у них спільне — горілка, цехіни, житло. Вічний страх, вічна небезпека викликали в них якесь презирство до життя. Козак найбільше дбав про добру кварту горілки,

ніж про свою долю. Але в нападах видно було всю гнучкість, всю кмітливість розуму, все уміння використовувати обставини. Треба було бачити цього жителя порогів у напівтатарському, напівпольському вбранні, що на ньому так яскраво позначилась пограничність землі, як він по-азіатському мчав на коні, пропадав у густій траві, кидався зі швидкістю тигра з непримітних тайників своїх або раптом вилізав з річки чи болота, весь у баговинні й грязюці, і здавався страховищем тікаючому татарину. Цей самий козак, після наїзду, коли гуляв і бенкетував зі своїми товаришами, сипав і розкидав награбовані скарби, був безтямно п'яний і безтурботний до нового наїзду, якщо тільки не випереджали їх татари, не розганяли їх п'яних і безтурботних і не розривали дощенту городка їхнього, який, ніби чудом, будувався знов, і спустошливий, жахливий наїзд був помстою. Після чого знову та сама безтурботність, те саме розгульне життя.

IX. Здавалось, існування цього народу було вічне. Він ніколи не зменшувався: вибулі, вбиті, потоплені замінялися новими. Таке розгульне життя приваблювало всякого. Тоді були ті поетичні часи, коли все здобувалося шаблею; коли кожен в свою чергу прагнув бути дійовою особою, а не глядачем. Це збіговище помалу цілком набуло одного загального характеру і національності і чим ближче до кінця XV століття, тим більше поповнювалось новоприбулими. Нарешті, цілі села почали оселятися з хатами і сімействами коло цього грізного оплоту, щоб користуватися його захистом, з умовою за те виконувати деякі повинності. І таким чином місця коло Києва почали пустішати, тимчасом як по той бік Дніпра залюднювалися. Сімейні і жонаті поступово від єднання і зносин з ними набували того ж войовничого характеру. Шабля і плуг здружилися між собою і були у кожного селянина. Тим часом розгульні парубки разом з червінцями, цехінами і кіньми почали викрадати татарських жінок і дочок і одружуватися з ними. Від цього змішання риси обличчя їх, спочатку різнохарактерні, дістали одну загальну фізіономію, більш азіатську. І ось склався народ, який вірою і місцем проживання належав Європі, але в той же час способом життя, звичаями, убранням, був цілком азіатський, — народ, в якому так дивно зіткнулися дві протилежні частини світу, дві різнохарактерні стихії: європейська обережність і азіатська безтурботність, простодушність і хитрість, сильна діяльність і найбільші лінощі та пестощі, прагнення розвитку і удосконалення — і разом з тим бажання здаватися таким, що нехтує всяке удосконалення.

1832

<УРИВОК З «ІСТОРІЇ МАЛОРОСІЇ». РОЗМИСЛИ МАЗЕПИ>

Така влада, така величезна сила і могутність викликали зневіру у самобутній державі, що існувала тільки під покровительством Росії. Народ, власне приналежний Петрові здавна, [принижений] рабством і [деспотизмом], корився, хоч ремствував. Він мав не тільки необхідність, а навіть і нужду, як після побачимо, коритися. Їх незвичайний повелитель прагнув того, щоб піднести його, хоч ліки його були надто сильними. Та чого можна було чекати від народу, такого відмінного від росіян, який дихав вільністю й відважним козацтвом, хотів пожити своїм життям? Йому загрожувала <в>трата національності, більше чи мен<ше> зрівняння прав з власним народом російського самодержця. А не зробивши цього, Петро ніяк не вплинув би на них. Усім цим переймався злочин<ний> гетьман. Відокремитись? Проголосити свою незалежність? Протиставити грізній силі деспотизму силу одностайності, покласти мужній опір на самих себе? Та гетьман був уже похилого віку й відкинув думки, котрі б завзято вхопилася виконати буйна молодість. Самодержець був надто могутнім. Та й невідомо, <чи б> озброїлась проти нього вся нація й до того ж нація вільна, <котра> не завжди була в супокої, тоді як самодержець завжди [міг] діяти, не да<ючи> нікому звіту. Він бачив, що без сторонніх сил, без допомоги котрого-небудь з європейських можновладців неможливо виконати цього наміру. Але до кого звернутися з цим? Кримський хан був надто слабким і його зневажали запорожці. Та й спомога його могла бути тільки тимчасовою. Гроші могли його підкупити на всякий бік. Тоді як тут саме потрібна була дружба такої держави, котра завжди б могла стати посередницею і заступницею. Кому б можна це зробити, як не Польщі, сусідці, одноплеменниці? Та царство Баторієве було на краю прірви й цю прірву

вирило саме собі. Безрозсудні магнати забули, що вони члени однієї держави, сильної тільки одностайністю, і були розпещеними деспотами у ставленні до народу й непокірними демократа<ми> щодо можновладця. І тому Польща діяти рішуче <не могла>. Залишалась держава, що завжди була у великому шануванні в козаків, котра хоч і не була порубіжною з Малоросією, та, перебуваючи на глибокій півночі, закінчуючись там, де починається Росія, могла бути дуже корисною малоросіянам, тривожачи повсякчасно кордони й тримаючи, так би мовити, в руках Московію. До того ж шведські війська, що здивували подвигами своїми всю Європу, увірвавшись до Росії, [могли] б привести царя у нерішучість: <або> діяти на півдні проти козаків, або на півночі проти шведів.

У таких розмислах застала Мазепу звістка, що цар порушив мир і йде війною на шведів.

ПРО МАЛОРОСІЙСЬКІ ПІСНІ

Тільки в останні роки, в ці часи прагнення самобутності і власної народної поезії, привернули до себе увагу малоросійські пісні, що були до того прихованими від освіченого громадянства і держалися в самому народі. До того часу одна тільки чарівна музика їх зрідка заносилася у вище коло, а слова залишались без уваги і майже ні в кому не викликали цікавості. Навіть музика їх не появлялася ніколи цілком. Бездарний композитор без жалю розривав її і клеїв у свій бездушний, дерев'яний витвір [1]. Але найкращі пісні і голоси чули тільки самі українські степи: тільки там, під покровом низеньких глиняних хат, увінчаних шовковицями і черешнями, у сяйві ранку, півдня і вечора, у лимонній жовтизні падаючого колосся пшениці, лунають вони, і тільки одні степові чайки, зграї жайворонків та іволги своїм стогнанням переривають їх.

Я не говорю докладно про вагу народних пісень. Це народна історія, жива, яскрава, сповнена барв, істини, історія, яка розкриває все життя народу. Якщо його життя було діяльне, різноманітне, свавільне, сповнене всього поетичного, і він, при всій багатобічності його, не здобув вищої цивілізації, то весь запал, все сильне, юне буття його виливається в народних піснях. Вони — надгробний пам'ятник минулого, більше ніж надгробний пам'ятник: камінь з красномовним рельєфом, з історичним написом — ніщо проти цього живого літопису, який говорить, співає про минуле. В цьому відношенні пісні для Малоросії — все: і поезія, і історія, і батьківська могила. Хто не зрозумів їх глибоко, той нічого не узнає про колишній побут цієї квітучої частини Росії. Історик не повинен шукати в них вказання дня і числа битви або точного пояснення місця, вірної реляції; в цьому відношенні небагато пісень

[1] А втім, любителі музики і поезії можуть трохи втішитися: недавно видана прекрасна збірка пісень Максимовичем, і при ній голоси, перекладені Аляб'євим.

допоможуть йому. Але коли він захоче пізнати справжній побут, стихії характеру, всі найтонші відтінки почуттів, хвилювань, страждань, радощів описуваного народу, коли захоче випитати дух минулого віку, загальний характер всього цілого і окремо кожного часткового, тоді він буде задоволений цілком; історія народу розкриється перед ним в ясній величі.

Пісні малоросійські можуть цілком назватися історичними, тому що вони не відриваються ні на мить від життя і завжди відповідають тодішньому моментові і тодішньому стану почуттів. Всюди проймає їх, всюди дихає в них ця широка воля козацького життя. Всюди видно ту силу, радість, могутність, з якою козак кидає тишу і безтурботність життя домовитого, щоб поринути в усю поезію битв, небезпек і розгульного бенкетування з товаришами. Ні чорнобрива дружина, що пашить свіжістю, з карими очима, з сліпучим блиском зубів, вся віддана коханню, дружина, яка вдержує за стремено коня його, ні стара мати, яка розливається потоками сліз, всю істоту якої заполонило саме материнське почуття, — ніщо не в силі вдержати його. Упертий, непохитний, він поспішає в степи, у вольницю товаришів. Його дружину, матір, сестру, братів — все заміняє ватага гульливих рицарів наскоків. Узи цього братерства для нього вищі за все, сильніші за кохання. Блищить Чорне море; весь чудовий, незмірний степ від Таману до Дунаю — дикий океан квітів колишеться одним нальотом вітру; в безмежній глибині неба тонуть лебеді і журавлі; вмираючий козак лежить серед цієї свіжості незайманої природи і збирає всі сили, щоб не вмерти, не поглянувши ще раз на своїх товаришів.

То ще добре козацька голова знала,
Що без війська козацького не вмирала.

Побачивши їх, він заспокоюється і вмирає. Чи виступає козацьке військо в похід, тихе і слухняне; чи вивергає з самопалів потоп диму і куль; чи кружляє вільно мед, вино; чи описується жахлива страта гетьмана, від якої дибом встає волосся, чи помста козаків, чи забитий козак з широко розкинутими руками на траві, з розметаним чубом, чи клекіт орлів у небі, які сперечаються про те, кому з них видирати козацькі очі, — все це живе в піснях і змальоване сміливими фарбами. Інша частина пісень малює другу половину життя народу: в них розкидано риси побуту домашнього; тут в усьому цілковита протилежність. Там тільки козаки, тільки військове, бівуачне і суворе життя; тут, навпаки, тільки жіночий світ, ніжний, журливий, сповне-

ний кохання. Ці дві статі бачились між собою найкоротший час і потім розлучались на цілі роки. Роки ці минали для жінок в журбі, в чеканні своїх чоловіків, коханих, які промайнули перед ними в своєму пишному військовому вбранні, як сон, як мрія. Від того кохання їх стає надзвичайно поетичним. Свіжа, невинна, як голубка, молода дружина раптом пізнала всі розкоші, все раювання жінки, яка вся створена для кохання. Весь початок весни її, проведений з цим могутнім, вільним сином війни, зібрав для неї радість всього життя в одну блискавично швидку мить. Проти неї ніщо все інше життя; вона живе однією цією миттю. Сумуючи з ранку до вечора, вона чекає повернення свого чорнобривого чоловіка.

Ой чорнії бровенята!
Лихо мені з вами:
Не хочете ночувати
Ні ніченьки самі.

Вона вся живе спогадом. Все, на що вони дивилися удвох, куди вони удвох ходили, що удвох говорили, — все це пригадує вона, не упускаючи жодної дрібниці. Вона звертається до всього, що бачить у природі, повній життя, і навіть до бездушних предметів, і всім їм говорить і скаржиться. І які прості, які поетично прості її сповнені душі слова! До всього застосовує вона стан душі своєї і не може наговоритися, тому що людина багатомовна завжди, коли в її смутку є таємна втіха. Нарешті з тихим, але безнадійним відчаєм говорить вона:

Та вже ж мені не ходити,
Куди я ходила!
Та вже ж мені не любити,
Кого я любила!
Та вже ж мені не ходити
Ранком попід замком!
Та вже ж мені не стояти
Із моїм коханком!
Та вже ж мені не ходити
В ліски по горішки!
Та вже ж мені минулися
Дівоцькії смішки!

Щоб хоч трохи зробити доступною для тих, хто не знає малоросійської мови, глибину почуттів, розсипаних у цих піснях, наводжу одну з них у перекладі [1].

[1] Залишаємо переклад Гоголя російською мовою *(Ред.)*.

Рассердился, разгневался на меня мой милый!
Вот он седлает своего вороного коня и едет далеко, далеко от меня.
«Куда же ты, мой милый, голубчик мой сизый, куда ты уезжаешь? Кому ты меня, беззащитную, молодую, кому оставляешь?»
«Оставляю тебя, моя милая, одному Богу. Жди меня, пока не возвращусь из дальней дороги».
О, если б я знала, если бы видела, откуда будет ехать мой милый, я бы ему по всей дороге мостила мосты из зеленого тростника и всё бы ждала его в гости.
Боже всесильный! выровняй все долины и горы, чтобы везде было ровно, чтобы оттоле ему до самого дому было хорошо ехать.
Чу! луга шумят, берега звенят, по дороге зеленеет трава — это он! это мой милый едет!
Чу! луга шумят, берега звенят, расцветает калина — верно, где-нибудь мой милый, голубчик мой сизый, с другою разговаривает.
«Зачем же ты не приехал, зачем не прилетел, как я тебе говорила? Коня ли не имел, дороги ли не знал, или мать не велела тебе?»
«Я коня имею; я и дорогу знаю, и мать еще вчера с вечера велела мне седлать коня.
Но только лишь сяду на коня, только лишь выеду за ворота, как уже бежит за мною другая и так жалко стонет, так плачет, что тоска ее хватает за самое сердце».

Можна навести до тисячі подібних пісень, можливо, навіть далеко кращих. Всі вони милозвучні, запашні, різноманітні надзвичайно. Скрізь нові барви, скрізь простота і невимовна ніжність почувань. Де ж думки в них торкнулись релігійного, там вони надзвичайно поетичні. Їх не дивують колосальні утвори вічного Творця: цей подив охоплює вже того, хто став на вищий ступінь самопізнання; але їх віра така невинна, така зворушлива, така непорочна, як непорочна душа немовляти. Вони звертаються до Бога, як діти до батька; вони вводять його часто у побут свого життя з такою невинною простотою, що щире зображення його стає у них величним у самій простоті своїй. Від цього найбільш звичайні предмети в їх піснях повиваються невимовною поезією, чому ще більше допомагають залишки обрядів древньої слов'янської міфології, які вони підкорили християнству. Часто зажурена діва благає Бога, щоб він засвітив на небі воскову свічку, поки її милий перебреде через ріку Дунай. На всьому печать чистого первісного дитинства, отже і високої поезії. Виклад пісень їхніх,-як жіночих, так і козацьких, майже завжди драматичний — ознака розвитку народного духу і діяльного, неспокійного життя, яким довго жив народ. Пісні їх майже ніколи не перетворюються в описові і не займаються довго зображенням природи. Природу в них ледве тільки вид-

но в куплеті; та проте риси її такі нові, тонкі, чіткі, що подають весь предмет; а втім, до них вдаються для того тільки, щоб сильніше висловити почуття душі, і тому явища природи покірно йдуть у них за явищами почуття. Те саме у них подається разом і в зовнішньому, і у внутрішньому світі. Часто, замість цілого зовнішнього, є тільки одна різка риса, одна частина його. В них ніде не можна знайти такої фрази: був вечір; але замість цього говориться про те, що буває ввечері, напр.:

> Йшли корови із діброви, а овечки з поля,
> Виплакала карі очі, край милого стоя.

Через те дуже багато хто, не зрозумівши, вважав подібні звороти нісенітницею. Почуття у них виявляється раптом, сильно, різко і ніколи не охолоджується довгим періодом. У багатьох піснях нема однієї загальної думки, так що вони схожі на ряд куплетів, з яких кожний має в собі окрему думку. Іноді вони здаються зовсім безладними, тому що складаються в одну мить, і через те що зір народу живий, то звичайно ті предмети, які перші впадають в очі, перші входять і в пісні. Та зате з цієї строкатої купи виступають такі куплети, які вражають найбільш чарівною безпосередністю поезії. Найяскравіший і найвірніший малюнок і найдзвінкіша звучність слів разом поєднуються в них. Пісня складається не з пером у руці, не на папері, не з точним розрахунком, але у вихорі, у забутті, коли душа дзвенить і всі члени, порушуючи спокійний, звичайний стан, стають вільнішими, руки вільно розпростерті і дикі хвилі веселощів несуть його далеко від усього. Це помічається навіть у найбільш тужливих піснях, надривні звуки яких з болем торкаються серця. Вони ніколи не могли вилитися з душі людини у звичайному стані, при реальному погляді на предмет. Тільки тоді, коли горілка перемішає і порушить весь прозаїчний напрям думок, коли думки незбагненно дивно, у незгоді звучать внутрішньою згодою, — саме в такому розгулі, більше урочистому, ніж веселому, душа, незбагненно загадково, виливається нестерпно сумними звуками. Тоді геть дума і свідомість! Весь таємничий склад його вимагає звуків, самих звуків. Тому поезія в піснях невловима, чарівна, граціозна, як музика. Поезія думок більше доступна кожному, ніж поезія звуків, або, краще сказати, поезія Поезії. Її тільки один обранець, один справжній в душі поет розуміє; і саме через це часто найкраща пісня залишається непоміченою, тоді як незавидна виграє своїм змістом.

Віршування малоросійське найзручніше для пісень: в ньому поєднуються разом і розмір, і тоніка, і рима. Падіння звуків у них швидке, бистре; через те рядок ніколи майже не буває занадто довгий; якщо ж це і трапляється, то цезура посередині, з дзвінкою римою, розриває його. Чисті, протяжні ямби рідко трапляються; здебільшого швидкі хореї, дактилі, амфібрахії летять швидко, один за одним, примхливо і вільно змішуються між собою, утворюють нові розміри і роблять їх різноманітними надзвичайно. Рими звучать і стикаються одна з одною, як срібні підкови танцюючих. Вірність і музикальність вуха — загальна властивість їх. Часто весь рядок буває співзвучний з іншим, незважаючи на те, що іноді у обох навіть рими нема. Близькість рим дивовижна. Часто рядок двічі терпить цезуру і двічі римується до замикаючої рими, якій, крім того, дає відповідь другий рядок, теж двічі співзвучний на середині. Іноді зустрічається така рима, яку, видимо, не можна назвати римою, але вона така вірна своїм відбиттям звуків, що подобається іноді більше, ніж рима, і ніколи б не спала на думку поетові з пером в руці.

Характер музики не можна визначити одним словом: вона надзвичайно різноманітна. У багатьох піснях вона легка, граціозна, ледве тільки торкається землі і, здається, пустує, грається звуками. Іноді звуки її набирають мужнього характеру, стають сильними, могутніми, міцними; стопи важко б'ють в землю, і, здається, начебто під них можна танцювати самого тільки гопака. Іноді ж звуки її стають надзвичайно вільними, широкими, змахи гігантськими, силкуючись охопити безмір простору і вслухаючись в них, танцюрист почуває себе велетнем: душа його і вся істота росте, розширяється безмежно. Він відривається раптом від землі, щоб сильніше вдарити в неї блискучими підковами і знятися знов угору. Що ж до музики смутку, то її ніде не чути так, як у них. Чи це туга за перерваною юністю, якій не дали довеселитися; чи це скарги на безпритульне становище тодішньої Малоросії.., але звуки її живуть, печуть, надривають душу. Російська тужлива музика виражає, як справедливо зауважив М. Максимович, забуття життя: вона прагне втекти від нього і заглушити повсякденні нужди і турботи; але в малоросійських піснях вона злилася з життям, — звуки її такі живі, що, здається, не звучать, а говорять, — говорять словами, промовляють, і кожне слово цієї яскравої мови проймає душу. Зойки її іноді такі схожі на крик серця, що воно враз і раптом здриґається, немовби доторкнулось до нього гостре залізо. Безвід-

радний, холодний відчай іноді чути в ній так сильно, що той, хто заслухався, забувається і почуває, що надія давно відлетіла зі світу. В іншому місці уривчастий стогін, зойки такі яскраві, живі, що з трепетом запитуєш себе: чи це звуки? Це жахливий зойк матері, в якої люте насильство вириває немовля, щоб з нелюдським сміхом розбити його об камінь. Ніщо не може бути сильнішим від народної музики, якщо тільки народ мав поетичний дар, життя різноманітне і діяльне; якщо натиски насильств і нездоланних вічних перешкод не давали йому ні на хвилину заснути і виривали з нього скарги і якщо ці скарги не могли інакше і ніде виявитись, як тільки в його піснях. Такою була беззахисна Малоросія під те лихоліття, коли хижо вдерлася в неї унія. По них, по цих звуках, можна догадуватися про її минулі страждання так само, як про те, що пройшла буря з градом і зливою, можна дізнатися по діамантових сльозах, які вкривають з низу до вершини освіжені дерева, коли сонце кидає вечірнє проміння, розріджене повітря чисте, вдалині чути дзвінке мукання стад, голубуватий дим — вісник сільської вечері й достатку — здіймається світлими кільцями до неба, і вечір, тихий, ясний вечір обіймає заспокоєну землю.

1833

УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ ПІСНІ

ОБРЯДОВІ ПІСНІ

ВЕСНЯНКИ

ТА У КРИВОГО ТАНЦЯ [1]

Та у кривого танця
Та не виведу кінця;
Треба його та виводити
І лад йому та находити.
Грайте, дівочки, грайте,
Пилу не збивайте,
Плаття не каляйте.
На дівочках плаття —
Все шовк, та китайка,
Та пілова тканка.
Грайте, парубки, грайте,
Пилу не збивайте,
Плаття не каляйте.
На парубках плаття —
Все міх та ряднина,
Заткана половина.
Блудили парубки
Сім день по запічку,
А чотири по припічку.
Приблудились вони
До передпічного вікна:
— Дівчата-голубочки,
Дайте скибку хліба,
Черепок сироватки,
Ще й драной ложки —
Похлібати трошки.
Тим парубки білі,
Що все сироватку їли,
Тим дівчата красні,
Що їли вареники в маслі.

[1] В оригіналі заголовок — «Веснянка».

А Я У БАТЬКА ОДИНИЦЯ

А я у батька одиниця,
Полюбила Гриця-чорнобривця.
Я нічого не робила,
Тільки по садочку походила,
Волоський горішок посадила.
Рости, рости, горішеньку,
Моєму батеньку на втішеньку.
Рости, рости, розвивайся,
А ти, мій батеньку, утішайся.
Рости, рости вище проса,
Кохай, мій батеньку, що хороша.
Рости, рости, коренися,
А ти, мій батеньку, не журися.
Рости, рости вище тину,
Кохай, мій батеньку, як дитину.
А ви, хлопці, не жартуйте,
Купіть черевички та й підкуйте.
У мене ніжки невеличкі,
Треба по таляру черевички;
Єще за теє копу дати,
Щоб ті черевички підковати.

НА РІЧЕНЬЦІ ТА НА ДОЩЕЧЦІ

На річеньці та на дощечці
Там дівчина хлюпощеться,
Хлюпощеться, умивається,
В черевички обувається.
— Дивітеся, чоловіченьки,
Які в мене черевиченьки.
Се ж мені панотець покупив,
Щоб хороший молодець полюбив,
А чулочки паніматка дала,
Щоб хороша[я] панянка була.

ОЙ НЕ ШИЙ МЕНІ, НЕНЕЧКО, ОЧІПКА СЬОГО

Ой не ший мені, ненечко, очіпка сього,
Не трать дурно грошів чортзна для кого.
Не пора мені, ненечко, русу косу під чепець ховати,
Буду ще, ненечко, дівчиною гуляти.
Дівчиною гуляннячко краще усього,
А то піду заміж чортзна за кого.

СВАТАВ МЕНЕ, МАТІНКО, ПЕРШИЙ

Сватав мене, матінко, перший,
А той перший ходить кривоверший.

П р и с п і в:

Не оддавай мене, матінко, за його,
Буде мені лишенько у його [1].

Сватав мене, матінко, другий,
А той другий — собакам муругим.
Сватав мене, матінко, третій,
А той третій ходить кривоплечий.
Сватав мене, матінко, п'ятий,
Да той п'ятий ходить кривоп'ятий.
Сватав мене, матінко, шостий,
Да той шостий ходить кривохвостий.
Сватав мене, матінко, сьомий,
В того сьомого семеро коней.
Сватав мене, матінко, восьмий,
[А той восьмий та ширококостий].
Сватав мене, мати, дев'ятий,
А той дев'ятий — хороший, багатий.

П р и с п і в:

Оддай мене, мати, за його,
Буде мені розкіш у його.

ГАЛОЧКА МОЯ, ГАЛОЧКА ЧОРНЕНЬКАЯ

— Галочка моя, галочка чорненькая,
Скажи, галочка, де моя миленькая?
— Твоя милая у лузі над водою,
Умивається гарячою сльозою,
Утирається зіллячком-крушиною,
Малює брови синьою й ожиною:
«Хто мені буде вірною дружиною?»

Озоветься дід старий з сідою бородою:
— Піду я, чорномазка, вечеряти з тобою.
— Ой діду, діду з сідою бородою,
Не подоба вечеряти зо мною, молодою.
У тебе борода, як у лузі купина,

[1] Приспів — після парних рядків.

А у мене біле личко, як червона калина,
Твоєю бородою припічок замітати,
А моє біле личко чорномазцям цiловати.

МОЛОДІЇ МОЛОДИЦІ

Молодії молодиці,
Ой Бог вам дав чоловіків,
Ой Бог вам дав молоденьких,
А у мене старичище,
Не пускає ні на улицю, ні на йгрище.
А я, молодая, догадалась,
Біленькую постіленьку послала,
Узяла свого старичища та й приспала,
Сама пішла на улицю і погуляла.
Ой видиться, не барилася,
Вечірня зірочка закотилася,
А світова зірочка світилася.
Ой іду я, а не боюся,
Аж мій старичище уже й свище:
— Ой де ж ти була, молодуха моя?
Либонь ти із улиці ізприведена?
— Ой брешеш ти, старичище,
Не була я на улиці, ні на йгрищі,
А у коморі ночувала
Та твоєї худобочки доглядала;
Що корова ряба та теля привела,
А я, молода, та на кошарі була.
Привела корова телушечку,
А чорна й овечка — ягнушечку;
Я молозива надоїла,
У полив'янім горщику наварила,
Взяла свого старичища й одурила.

ТА В ЗЕЛЕНОМУ МАЧКУ

Та в зеленому мачку
Пасла дівчина качку,
Пасучи, загубила,
Шукаючи, заблудила.
Приблудилася в поле,
Аж там мій нелюб оре:
— Помагай Біг тобі, плуже,
Мій несуджений друже!
— Здорова, дівчинонька,
Несуджена дружинонька:
Будеш мені постіль слати,

Та не будеш на їй спати;
Будеш у кроваті стояти,
Будеш нелюба прохати:
«Нелюбе, нелюбочку,
Пусти мене на постілочку,
Уже мої білі ніжки
По морозу походили;
Уже мої білі руки
Та притерпіли муки;
Уже мої карі очі
Не спали сеї ночі;
Уже моя руса коса
По двору помаяла».

ПЕТРІВОЧНІ ПІСНІ

ОЙ ГОРЕ, ГОРЕ, СУХИЙ ДУБ [1]

Ой горе, горе, сухий дуб
Пускає полом'є через води,
А через води на слободи,
Де Катерина біль білила:
— Ой беле ж моя тонка, не біла,
Як я піду за нелюба,
Я тебе, беле, в чорні потчу,
Я ж тебе, беле, у свято ізношу,
Я тебе, беле, шановатиму,
Ніколи із скрині не виниматиму.
Ой горе, горе, сухий дуб
Пускає полом'є через води,
А через води на слободи,
Де Катерина біль білила
Да з тою біллю говорила:
— Ой беле ж моя тонка, біла,
Як я піду за милого,
Я тебе, беле, у будень зношу,
Я тебе, беле, шановатиму,
Від печі горшка відставлятиму.

ОЙ СИВЕНЬКА ЗОЗУЛЕНЬКА [2]

Ой сивенька зозуленька,
Та не куй по діброві,

[1] В оригіналі заголовок — «Петрівочка».
[2] В оригіналі заголовок — «Петрівочна».

Не збуди мене, молодої.
Та збудять мене раніш тебе, —
У мене свекорко — не батенько,
У мене свекруха — не матінка,
У мене діверки — не братики,
У мене зовиці — не сестриці.
Та збудять мене раніш тебе:
— Вставай, невістко-неробітниця,
До свого дому некукібниця,
До свого роду непривітниця.
Уже корови на діброві,
Ти спиш, молода, й у коморі.
Уже телята біля хати,
Ти спиш, молода, у кімнаті.
Уже вівці на крутій гірці,
Ти спиш, молода, у комірці.
Уже свині на долині,
Ти спиш, молода, й у перині.
Уставай, невістко, годі спати,
Раннюю косу одбивати,
Я, молодая, послухала,
Взяла відерце, постукала,
Рядном головоньку й іскутала.

ВЕСІЛЬНІ ПІСНІ

ІЗ СУБОТОНЬКИ ТА НА НЕДІЛЕНЬКУ ГОДИНА [1]

Із суботоньки та на неділеньку година,
Та збиралася Федоркова родина,
Та привезла й четверть борошна й на коровай;
Та, хвалить Бога, хороший буде наш коровай.

А із суботоньки та на неділеньку година,
Та збиралася Федоркова родина,
Та привезла горщок масла на коровай,
Хвалить Бога, хороший буде наш коровай.

А із суботоньки та на неділеньку година,
Ізбиралася Федоркова родина,
Та привезла діжку сира на коровай,
Хвалить Бога, хороший буде наш коровай.

[1] При печенні короваю *(прим. М. Гоголя).*

Із суботоньки та на неділеньку година,
Та збиралася Федоркова родина,
Та привезла липовку меду на коровай,
Та, хвалить Бога, солодкий буде наш коровай.

ОЙ ПІЧ СТОЇТЬ НА СОХАХ

Ой піч стоїть на сохах,
А діжу носять на руках.
Пече ж наша, пече,
Спечімо коровай грече.

БРАТИКУ, НЕ ЛЯКАЙСЯ

Братику, не лякайся,
Братику, постарайся.
Не продавай сестри
За рублі, за чотирі,
За два золотії.
Братові гроші — слина,
Братові сестра мила.

ТАТАРИН БРАТИК, ТАТАРИН

Татарин братик, татарин,
Продав сестру [1] за таляр,
І калинову стрілочку,
І її русу косочку.

НЕ БІЙСЯ, МАТІНКО, НЕ БІЙСЯ

Не бійся, матінко, не бійся,
В червоні чобітки обуйся,
Топчи вороги під ноги,
Щоб твої підківки бряжчали,
Щоб твої вороги мовчали.

А В НЕДІЛЕНЬКУ ДО СХОД СОНЦЯ [2]

А в неділеньку до сход сонця
Схопилась хвиля на морі.

[1] В оригіналі помилково — «жінку».
[2] В оригіналі заголовок — «Свадебная».

Розбило судно й кораблі,
Та потопило крамарі.
Та прибило шовчечку к бережочку,
Пішла сванечка води брать,
Та не брала води, все шовки:
— Мені сього шовчечку надобно,
Старості старому до шапки,
Вороному конику на гривки,
Ой щоб же наш староста красен був,
Ой щоб його конь вороний славен був.

ТА БІЛЕНЬКАЯ ЧЕРЕМШИНА, РАНО, РАНО

— Та біленькая черемшина, рано, рано,
Та біленькая черемшина, та ранесенько,
Чи всі луги оббілила, рано, рано,
Чи всі луги оббілила, та ранесенько?
— Й а всі луги ще й прилуги, рано, рано,
Й а всі луги ще й прилуги, та ранесенько.
Лиш яворка не вбілила, рано, рано,
Лиш яворка не вбілила, та ранесенько.
Біля яворка сама зросла, рано, рано,
Біля яворка сама зросла, та ранесенько.
— Молодая дівка Тетяна, рано, рано,
Молодая дівка Тетяна, та ранесенько,
Ти всіх бояров обдарила, рано, рано,
Ти всіх бояров обдарила, та ранесенько?
— І сванечок, світилочок, рано, рано,
І сванечок, світилочок, та ранесенько.
Лиш Яківка не вдарила, рано, рано,
Лиш Яківка не вдарила, та ранесенько.
Біля Яківка сама сіла, рано, рано,
Біля Яківка сама сіла, та ранесенько.

ОЙ ТЕМНАЯ ТА НЕВИДНАЯ НІЧЕНЬКА [1]

Ой темная та невидная ніченька,
Та зажуриться соколова матінка:
— Чому ж мого сина сокола довго нема?
Ой десь же він через сади полетів,
Десь його чорні галочки перейняли,
Ой десь його в вишневий сад зазвали,

[1] В оригіналі заголовок — «Свадебная».

Ой десь його ягідками годували,
Ой десь його з криниченьки наповали,
Ой десь його чорною галкою даровали.
Ой темная та невидная ніченька,
Та зажуриться Іванова матінка:
— Чому ж мого сина Йвана довго нема?
Десь же він через город поїхав,
Ой десь його дружки-панянки перейняли,
Ой десь його у світлоньку зазвали,
Ой десь його медом, вином наповали,
Ой десь його калачами годували,
Ой десь його Ганнушкою дарували.

ЧИ СЕ Ж ТІЇ ЧОБОТИ, ЩО ЗЯТЬ ДАВ

Чи се ж тії чоботи, що зять дав,
А за тії чоботи дочку взяв?
Чоботи, чоботи ви мої,
Чом робити не хочете ви мені?
На річку йшли чоботи — рипали,
А з річки йшли чоботи — хлипали.
Чоботи, чоботи із бичка,
Не хочете робить діла, як дочка.

ОЙ УЖЕ, НЕНЬКО, УЖЕ НЕ РАНЕНЬКО [1]

— Ой уже, ненько, уже не раненько,
Чом мене не учиш, ненько?
— Як тебе учити, жаль тебе бити,
Ти у мене розумная.
Годи, доненько, годи, дитятко,
Годи свекорку ти лучче, ніж батеньку.
Годи, доненько, годи,
Свекрусі головоньки гляди.
Годи, доненько, годи,
Діверку годи, хустоньку пери.
Годи, доненько, годи,
Зовиці годи, русу косу плети.
Годи, доненько, годи,
Держи у світлоньці, як у віночку,
Рушничок на кілочку.

[1] В оригіналі заголовок — «Свадебная».

Ввійдуть зовиці умиватися,
Вони будуть дивоватися:
— Чи ми в лісі росли,
Чи ми не від батька йшли, —
Чом нас так не навчили?

РОДИННО-ПОБУТОВІ ПІСНІ

ПІСНІ ПРО КОХАННЯ

ТА ПЕРЕПЕЛИЧКА А МАЛА, НЕВЕЛИЧКА

Та перепеличка а мала, невеличка,
А мала, невеличка,
Та по полі літає, а комиш розгортає,
А комиш розгортає;
А комиш розгортає, а сокола шукає,
А сокола шукає:
— Соколе мій ясний, а паничу прекрасний,
А паничу прекрасний,
Та гордуєш ти мною, як вітер горою,
Як вітер горою,
А як вітер горою, а туман долиною,
А туман долиною;
А туман долиною, а сонце україною,
А сонце україною;
А сонце україною, а козак дівчиною,
А козак дівчиною.

ОЙ КАЗАВ, МОЛОДИЙ КОЗАЧЕ, ЩО НЕ БУДУ ГАЛЮ ЛЮБИТИ

Ой казав, молодий козаче, що не буду Галю любити,
Ой підходиш під нове віконце: «Та подай, Галю, пити.
Ой і подай, Галю, ой і подай, серце,
а із нового відерця.
Ой вийди, вийди, та сядь біля мене, та утіш моє серце».
— Ой як мені, козаченьку, до тебе виходити —
Не спить отець і мати, будуть мене бити.

ОЙ ГИЛЯ, ГИЛЯ, СІРІ ГУСИ, НА СТАВ

Ой гиля, гиля, сірі гуси, на став,
Добривечір, дівчино, та ще ж я не спав;
Ой не спав, не спав та не буду спати,
Дай мені, дівчинонько, повечеряти.
— Я й не топила, і не варила,
Та взяла козаченька спать положила.
— Я й не умивався, і не втирався,
Я ж тобі, дівчинонько, й так сподобався.
— Є у мене криниця под перелазом,
Умиємось, козаченько, обоє разом.
Є у мене хустина, шовком вишита,
Утремося, козаченько, хоть буду й бита;
Хоть буду й бита, то знаю, за що,
За тебе, козаченько, не за ледащо.

КОЛИ Б, МОЯ МИЛА, ТА ЧОВНИЧКО, ТА ВЕСЕЛЕЧКО

— Коли б, моя мила, та човничко, та веселечко,
Сів би, поїхав на той бережочок до дівчини,
моє сердечко.
— Нащо ж тобі, козаченько, та човен та веселечко?
Стань, подивися здалека на мене, козаченько,
моє сердечко.
— Ой як мені, дівчинонько, здалека на тебе подивитися,
Лучче обняти свою головоньку та в річку утопитися.
Не дай мені, моя мати, ні снідати, ні обідати,
Звели ж мені, моя мати, коня сідлати та до дівчини
поїхати.
Лугом іду, коня веду, ви, луженьки, розвивайтеся,
Селом іду та плачу, ридаю, вороженьки, утішайтеся.

КОЛО МЛИНА, КОЛО МЛИНА ЧЕРВОНА КАЛИНА

Коло млина, коло млина червона калина,
Десь тая дівчина, що мене любила.
Любила, любила та й причарувала,
Вивела кониченька, взяла й осідлала
Та винесла рибку та ще й хліба скибку:
— На ж тобі, мій милий, та й вечеряй швидко,
Вечеряй швидко та й їдь у дорогу,
Коли тобі завгодно, ночуй ізо мною,
Єсть у мене батько, єсть у мене мати.
— Рад би я, серденько, з тобою ночувати,

Єсть у мене жінка, єсть у мене діти,
Рад би я, серденько, до тебе летіти.
Ой ти, дівчино, горда да пишна,
Чом ти до мене пізненько не вийшла?
— Як мені, серце, до тебе ходити,
Хотять вороги тебе й уловити;
Свічі догоряють, вороги лягають,
Чортово' батька вони нас піймають.

ОЙ ТЕМНА НІЧКА, ТЕМНА, НЕВИДНА

Ой темна нічка, темна, невидна;
[Ой] десь [моя] мила за водою,
Живе вона з тяжкою бідою.
Ой засвічу свічку, перебреду річку
До милої хоть на одну нічку.
Підійду під сіни — вечеряти сіли,
Тільки моя мила іще не вечеря.
Підійду під хати — полягали спати,
Тільки моя мила не лягала.
Мила не лягала, в віконця сиділа,
З буйним вітром стиха говорила:
— Не вій, вітре, вночі, повій опівночі,
Та не сплять мої кареньkiї очі;
Чи тим вони не сплять, що милого не зрять,
Чи тим вони плачуть, що милого не бачуть.

ОЙ НЕ ШУМИ, ЛУЖЕ, ТИ ДУЖЕ

Ой не шуми, луже, ти дуже,
Зеленая дубровонька.
— Ой як мені не шуміти —
Буйний вітер повіває,
Широкий лист опадає.
Козак матусі питає:
— Позволь, мати, коня взяти,
Вороного й осідлати,
Поїхати на діброву,
До милої на розмову.
Не доїхав, де ворота,
Вийшла мила, краща злота,
Бере коня за поводи,
А милого за рученьки,
Веде коня у станицю.
— Прошу, милий, у світлицю!

Дає коню вівса, сіна,
А милому меду й вина.
Сама сіла в конець стола,
Сама сіла, задумалась,
Карі очі зарюмала.
— Чого, мила, задумалась,
Карі очі зарюмала?
Чи жаль тобі вівса, сіна?
Чи жаль тобі меду, вина?
— Не жаль мені вівса, сіна,
Не жаль мені меду, вина,
Як жаль мені гуляннячка,
Суботнього чесаннячка.
Щосуботи причешуся,
Щонеділі приберуся,
Піду Богу помолюся,
Не так Богу молитися,
Як на милого дивитися.

ОЙ НЕ ХОДИ, ВАСИЛЕЧКО, ПОБІЛЯ ТИНОЧКУ

Ой не ходи, Василечко, побіля тиночку,
Бо поколеш білі ніжки та й на шипшиночку.
Що шипшина та глодина — та й у печі дрова,
Ой де стоїть парочка — любая розмова.
Ой як третій вмішається, то й потеряється,
А як четвертий прибуде, то й все гаразд буде.

ОЙ ПІДУ У ЛІСОЧОК ДА ВИРВУ Я ЛИСТОЧОК

Ой піду у лісочок да вирву я листочок,
Буду пристилати, буду прикривати свого милого слідочок.
Ой щоб тая ранняя пташка по слідочку не ходила,
Ой щоб тая стидка, щоб тая бридка з милим не говорила.
Та вже ж тая ранняя пташка по слідочку походила,
Та вже ж тая стидка, та вже ж тая бридка з моїм милим поговорила.

ОЙ У ПОЛІ ОЗЕРЕЧКО, ТАМ ПЛАВАЛО ВЕДЕРЕЧКО

— Ой у полі озеречко, там плавало ведеречко,
Сосновеє ведерце, дубовеє денце, [ой не цураємся, серце].

Ой не цураємся, серце, а хоть покумаємся:
Де найбільше стоїть челядоньки, — родиной називаємся.
— Я не хочу куматься і славоньки набираться,
Сідлаю коня, поїду із села, щоб і в вічі не видаться.
— Ой піду я, піду попід темнесеньким лугом,
Ой чи не встрінуся, чи не побачуся з милесеньким
другом?
Нігде не встрічалася і нігде не бачилася,
Тілько слідочок з-під білий сніжочок,
Ой де мій милий походив.
А я листонько рвала да сліди прикривала,
Ой де мій милий походив.

ОЙ У ПОЛІ ОЗЕРЕЧКО, ТАМ ПЛАВАЛО ВЕДЕРЕЧКО

— Ой у полі озеречко, там плавало ведеречко,
Соснове ведерце, дубовеє денце;
Покумаємося, моє серце.
— Ой нащо ж нам куматися, гріха набиратися?
Сідлай, хлопче, коня та виїжджай з двора,
Ой щоб же нам не знатися.

ЧОГО Ж В СТАВУ ВОДА РУДА, ЛИБОНЬ ХВИЛЯ ЗБИЛА

— Чого ж в ставу вода руда, либонь хвиля збила,
Чом дівчина невесела, либонь мати била?
— Мене матуся не била, самі сльози ллються,
Від милого та людей нема, від нелюба шлються.
Пришли мені, мій миленький, хоч однії люди,
Хай мені від отця-неньки поруги не буде.
Ой від отця поруженька, від неньки другая,
Не пускають на улицю, що я молодая.
— Не потурай, дівчинонько, що я нарядився;
Я за сюю пару жупанів сильно задолжився:
Сім день іти молотити, три дні погонити,
Що дав козак пару жупанів сей день походити.

Я ЖИТА ТА НЕ СІЯЛА — САМО ЖИТО РОДИТЬ

Я жита та не сіяла — само жито родить,
Я козака та не чаровала, сам до мене ходить.
Ой я його та не чаровала, хіба моя мати,
Брала пісок із-під білих ніжок

Козаченька чаровати.
Ой не чаруй, та моя нене, козака до мене,
Була слава, стали поговори на тебе й на мене.
А я тую та чорну хмару пером розмахаю,
Перебула усі поговори, перебуду й славу.

ОВЕЧЕЧКО-КОСМАШЕЧКО

Овечечко-космашечко,
Хто ж тебе напас, моя Машечко?
Мати стара, сестра мала,
А я, молоденька, кросна ткала.
Чопки гнуться, нитки рвуться,
А за мене, молодую, женихи б'ються.
Нехай б'ються, побиваються
Да на мене, молодую, женихаються!

ОЙ ЩО ТО ЗА МАРУСЯ

Ой що то за Маруся,
Що я її вірно люблю
Та й зайняти боюся.
Тим я до неї не горнуся,
Що слави боюся.
Тим я не займаю,
Що сватати маю,
А що сватати маю.
Коли б мені, Господи,
А вечора дождати,
Пошлю хлопців, всіх молодців
До Марусі гуляти;
А сам стану під віконце, —
А що буде казати,
Ой що буде Марусина
Моїм хлопцям казати.
Марусина-серденько
Все по світлоньки ходить,
Марусина-серденько
Слово, речі говорить:
— Ой є у мене два садочка,
Та не на однім не родить.
Ой є у мене два миленьких,
Та не один не ходить.
Пересаджу сад вишневий,

Та він буде родити.
Перекажу миленькому,
То він буде ходити,
Марусину-серденько
А вірно любити.

ВІДБИЛА ЩУКА-РИБА ВІД БЕРЕГА РЯСКУ

Відбила щука-риба від берега ряску,
Потеряла дівчинонька від козака ласку.
— А я тую дрібну ряску заберу в запаску,
Таки тому козакові підійду під ласку.
— Підійшов я під віконце, мати горох варить,
Горох варить, серце в'янеть, на улицю барить.
— Якби тобі, мій миленький, сестриця варила,
Вона б тебе на улицю та й не забарила б.

ВИРЯДЖАЛА МАТИ СИНА ТА Й НА КОСОВИЦЮ

Виряджала мати сина та й на косовицю,
Зачесала чорні кудрі аж на потилицю.
— Я думала, мій синочку, що будеш косити,
Аж ти кинув косу в росу, зачав голосити.
— Коли б же ти, мати, знала, що то за досада,
То б ти мене оженила, щоб була одрада.
— Женись, женись, мій синочку, бери, синку, любку,
Жалуй її, мій синочку, як голуб голубку.

ДАВНО ДУБА ІЗРУБАЛИ, ПЕНЬОК ЗЕЛЕНЕНЬКИЙ

Давно дуба ізрубали, пеньок зелененький;
Давно вдова завдовіла, синок молоденький.
— Ой вдово, вдовонько, научай свого сина,
Як не будеш научати, будем чаровати.
— Очарую руки й ноги і карії очі,
Щоб не ходив до дівчини темненької ночі.
Божилась удівонька, перед паном стоя:
— Ой далебі, добродію, ночує син дома.
Що з вечора постіль стеле, к світові лягає,
Не раз, не два у дівчини чобіт одбігає;
Не так чобіт, не так чобіт, як сивої шапки,
Та й у тої дівчиноньки, в своєї коханки.
Не так шапки, не так шапки, як білої юпки,
Та й у тої дівчиноньки, в своєї голубки.

ЧИ Я ПЛИЛА, ЧИ Я БРЕЛА, ЧИ МЕНЕ ПІДЛИТО

Чи я плила, чи я брела, чи мене підлито,
Чи той козак не став любить, чи його одбито?
Одбивала щука-риба од берега ряску,
Потеряла дівчинонька од козака ласку.
А я тую дрібну ряску беру на запаску,
Таки тому козакові підійду під ласку.
Враждують вражі люди,
Що вдовин син дома не ночує.
Божилась вдівонька, перед паном стоя:
— Далебі, добродію, син ночує дома.
А з вечора постіль стеле, а в світі лягає,
Не раз, не два у дівчини чобіт одбігає.
Забув чобіт, забув юпку у дівчини-любки,
Забув люльку, забув шапку у дівчини Гапки.

ОЙ ВОЛИ МОЇ ТА ПОЛОВІЇ, ЧОМУ Ж ВИ НЕ ОРЕТЕ

Ой воли мої та половії, чому ж ви не орете?
Ой літа мої молодії, чого ви марно йдете?
Ой заржи, заржи, вороний коню, на круту гору йдучи,
Та згадай, згадай, серце-дівчино, сніданнє готуючи.
Як готувала, тяжко вздихала, жалібно заплакала:
— Ой десь мій милий, голубонько сивий, на воронім коню їде.
Ой заржи, заржи, вороний коню, на круту гору йдучи,
Та згадай, згадай, серце-дівчинонько, вечерю готуючи.
Як готувала, тяжко вздихала, жалібно заплакала:
— Ой десь мій милий, голубонько сивий, на воронім коню їде.
Ой на волика все налигачі, а на коника пута,
Ой якби не ти, серце-дівчино, то не був би я тута.
Ой на волика все налигачі, а на коника узди,
Ой якби не ти, серце-дівчино, не терпів би я нужди.

ОЙ У ПОЛІ ВЕРБА, ПІД ВЕРБОЮ ВОДА

Ой у полі верба, під вербою вода,
Там дівчина воду брала, сама й молода.
Ой дівчина од води, а козак до води:
— Ой дівчино молода, ой дай коню води.
— Ой рада б я подождать та конику води дать,
Зимная роса, дівчина боса — ніженьки щемлять.
— На кілочку рушнички, та й обмотай ніжечки,

Як дождемо той осені, куплю башмачки.
— Ой купуй ти собі, а не будеш ти мені,
Єсть у мене отець і матуся та й куплять мені.
— Ой дівчино моя, сідай, серце, на коня,
Та поїдем у степ гуляти, а де моя волівня.
А й у мене волівня — тільки один бугаєць,
Не журися, серце-дівчино, я й сам молодець.
Ой дівчино моя, сідай, серце, на коня,
А й та поїдем у степ гуляти, а де моя отара.
А у мене у отарі тільки один баранець,
Ой не журися, серце-дівчино, я й сам молодець.
Ой дівчино моя, сідай, серце, на коня,
Ой та поїдем у степ гуляти, а де мої табуни.
А й у мене у табуні тільки один жеребець,
Ой не журися, серце-дівчино, я й сам молодець.

КОЗАЧЕНЬКУ МОЛОДИЙ

Козаченьку молодий,
Веди коня до води,
Де трава, і вода,
І дівчина молода.
Ой там коня напоїш,
З дівчиною постоїш,
І коника напасеш,
І дівчину підманеш.
— Через греблю стежечка
[Та] до мого сердечка;
Кличу, кличу — не чує,
Нехай здоров ночує.
Через греблю вода рине,
Вийди, серденько, до мене.
Коли любиш — люби дуже,
А не любиш — не жартуй же!
Не завдавай серцю туги:
Не ти будеш — буде другий.
— Не велика серцю туга,
Не ти будеш — буде друга.
— Козаченьку, лихо-ма!
— Дівчинонько, за що, га?
— А за теє, що чуєш,
Що з іншими ночуєш.
— А хто бачив, а хто чув.
А хто в мене вночі був?
Була в мене дівчина

З каренькими очима,
З чорненькими бровами,
З вірненькими словами!

НЕ ТОПИЛА, НЕ ВАРИЛА, А У ХАТІ ДИМНО

Не топила, не варила, а у хаті димно,
Ой я піду із сього села, комусь буде дивно.
Не топила, не варила, а й у хаті душно,
Ой я піду із сього краю, комусь буде скушно.
Не топила, не варила, на припічку жар, жар,
Ой я піду із сього краю, комусь буде жаль, жаль.
Не топила, не варила, на припічку каша,
Ой прощайте, мої подруженьки, тепер я не ваша.
Не топила, не варила, а рибка печеться,
Десь мій милий чорнобривий шляхом волочеться.
Йшли корови із діброви, а овечки з поля,
Не плач, не плач, дівчинонько, край козака стоя.
Не плач, не плач, дівчинонько, рута зелененька,
Сей покине, другий буде, — ще ти молоденька.
Сей покине, другий буде, [другий буде кращий],
А той буде у болоті над чортами старший.

ОЙ ВИЙДУ Я ЗА ВОРОТА — ГУЛЯЮ, ГУЛЯЮ

Ой вийду я за ворота — гуляю, гуляю,
Як білая лебідонька по тихім Дунаю.
Ой вийду я за ворота та зніму каблучку,
Як не хочеш мене сватать, сватай мою сучку.
Моя сучка брикливая, гірше твого хорта,
Як я тебе заплюю, то будеш ти в чорта.
Ой місяцю-перекрою, не світи нікому,
[А] засвіти миленькому, як піде додому.
— Ой засвіти, Боже, воскову свічку,
Поки я перебреду Дунай — бистру річку.

ОЙ ТИ, ДУБЕ КУЧЕРЯВИЙ, І ВЕРХ ТОБІ РЯСЕН

Ой ти, дубе кучерявий, і верх тобі рясен,
Ой [ти] мені, вражий син, словами не страшен.
Слова твої ласкавії, а чортова думка,
Як [я] тебе заплюю, то буду голубка.
Ой голубе-голубничко високо несеться,
Перечула через люди, вражий син сміється.
— Смійся, смійся, [вражий сину], за сміх тобі буде:

Труситиме сім рік трясця і смерті не буде.
Болітимеш, хворатимеш, смерті бажатимеш,
У своєї матері пити прохатимеш:
— Ой дай мені, моя мати, холодної води,
Достав же я у дівчини великої біди.
Стоїть дівка на порозі, бровами моргає,
Молодому козакові жалю завдає.

У КОЗАКА КУДРІ В'ЮТЬСЯ

У козака кудрі в'ються,
А в дівчини сльози ллються,
Кудрі в'ються од радості,
Сльози ллються од печалі.
Нехай ллються дрібні сльози,
А я піду в густі лози,
В густі лози й у берези,
У вишневенький садочок
Соривати ягодочок.
Сорила — не нарвала,
Соловеєчка піймала,
Та принесла додомочку,
Та пустила у кліточку,
Повісила на кілочку,
На шовковому шнурочку,
Повісила у кімнаті,
Сама сіла на ковраті,
Як він буде щебетати.
— Соловеєчку маленький,
В тебе голосок тоненький,
Скажи мені, де миленький.
Скажи мені шлях-дорогу,
Куди їхати до роду,
[Ой] до роду, до родини,
До вірненької дружини?

ТА ВЖЕ НЕ ХОДИТИ ЯРОМ ЗА ТОВАРОМ

Та вже не ходити яром за товаром,
Та вже не стояти з козаком Іваном.
Та вже ж не ходити, куди я ходила,
Та вже ж не любити, кого я любила.
Та [вже ж] не ходити пішки по орішки,
Уже минаються дівоцькі насмішки.
— Купи мені, Ваня, зелену запаску,

Щоб [я] не забула, який ти на ласку;
Купи мені, Ваня, червоне намисто,
Щоб я не забула, який ти намісний;
Купи мені, Ваня, шовковий платочок,
Щоб я не забула, який твій голосочок;
Купи мені, Ваня, баєвую юпку,
Щоб я не забула, який ти на думку.
Як поїхав Ваня в велику дорогу,
Та покинув милу чорноброву.

ЙШЛИ КОРОВИ ІЗ ДІБРОВИ, А ОВЕЧКИ З ПОЛЯ

Йшли корови із діброви, а овечки з поля,
Ой плакала дівчинонька, край козака стоя:
— Ой куди ти, козаченько, од'їжджаєш,
Ой ти мене, молодую, кому вручаєш?
— Вручаю дівчиноньку Господу Богу,
А сам піду, сам же поїду Дніпром за водою.
— Ой коли ж тебе, козаченько, в гості ожидати?
— Ожидай, дівчинонько, тоді у гості,
Як поросте зелена травиця у тебе на помості.
Росла, росла зелена травиця, та вже похилилась,
Ждала, ждала дівчина козака, та вже ізжурилась.
Ой вишенько та черешенько із коренем із сада,
Кажуть люди, що козаченько буде, — дівчинонька рада.
Хоть радій, не радій, то не буде брати,
Було б тобі з другими не жартовати.

ОЙ РОЗСЕРДИВСЯ МІЙ МИЛЕСЕНЬКИЙ

Ой розсердився мій милесенький
Без причини на мене.
Сідлає коня вороненького
Та й їде пріч від мене.
Ой і куди ж ти, мій милесенький,
Від мене од'їжджаєш,
Ой кому ж мене, молоденькую,
Та й кому ж оставляєш?
Ой коли б я знала, ой коли б відала,
Відкіль милий їде,
Мостила б мости з зеленої трости,
Сподівалася б милого в гості.
Боже мій милий, гори і долини
Зровняй ровненько,
Щоб моєму милому та до самого дому

Їхать било гладенько.
Луженьки шумлять, береженьки дзвенять,
А травиця зеленіє.
Ой десь мій милий, голубонько сизий,
Серденьком мліє.
Луженьки шумлять, береженьки дзвенять,
А калина розцвітає.
Ой десь мій милий, голубонько сизий,
З іншою розмовляє.
Ой коли б з такою, як ізо мною, —
Поможи йому, Боже;
Коли з іншою, поганішою, —
Розлучи його, Боже!

ЧЕРЕЗ ГОРУ ОРЕЛ ВОДУ НОСИТЬ

Через гору орел воду носить,
Дівчинонька козаченька просить:
— Козаченьку, ти соболю,
Возьми мене з собою,
Помандрую я із тобою.
— Ой дівчино, ти сухотонька моя,
А люди кажуть, що не будеш ти моя,
А люди кажуть, я й сам бачу,
Не раз й не два на день плачу
За тобою, дівчино моя.
— Ти за гору, мій милий, за гору,
А я тебе оченьками проводжу.
— Проводь, мила, оченьками,
Чорненькими бровоньками,
А умиваючи сльозоньками.
— Ой вернися, мій милий, вернися,
А єсть у мене мед і вино — напийся.
— Ой не буду вертатися, меду й вина пити,
Лучче б було не знатися,
Ніж тепер розстатися
Із тобою, дівчино моя.
Ой лучче б було не любиться,
Ніж тепер розлучиться.
— Ой не сама по саду ходила,
А миленького за рученьку водила.
А всі ягідки обірвала,
Миленького годувала.
Я думала, що мій буде,
Повік мене не забуде.

Козаченьку, ти отецький сину,
Казав же ти: «Тебе не покину»,
А тепер покидаєш,
Печаль серцю завдаваєш.

ЛЮБИЛИСЯ, КОХАЛИСЯ — ОБОЄ ХОРОШІ

Любилися, кохалися — обоє хороші,
А тепер розійшлися, як срібнії гроші.
Любилися, кохалися, і мати не знала,
А тепер розійшлися, як чорная хмара.
Любилися, кохалися, як зерно в горісі,
А тепер розійшлися, як галочки в лісі.
Ой по горі, горі пшениченьки ярі,
По тім боці долинонька — все луги та трави.
Я й сама не знаю, де мій милий дівся,
А чи його вовки з'їли, чи він утопився.
Якби ж його вовки з'їли, то б луги шуміли,
А якби його в степу вбили, то б трава пов'яла.
Ой якби він у дівчини, то б коні й іржали,
Ой якби він у шинкарки, то б брянчали чарки.

ТА ВЖЕ ТРЕТІЙ ВЕЧІР, ЯК Я ДІВЧИНУ БАЧИВ

Та вже третій вечір, як я дівчину бачив,
Ой казала, вийду, а тепер не виходить.
— Вийди, вийди, дівчино,
Потіш моє серце, рибчино.
— Ой рада б я вийти, так неволенька,
Не пускає мати, що я й молоденька,
Не пускає, не велить
З тобою, серденько, говорить,
Не пускає гуляти,
З тобою, серденько, стояти.
Якби я мав собі й орлові крила,
Взяв би я полинув, де прежняя мила;
Та сів би я у дворі,
Чи не вийшла б мила к мені.
Мила не виходить, мила не говорить,
Сидить край віконця, слова не промовить.
— Промов, мила, словечко,
Як нас любилося двоєчко,
Як ми любилися та й не побралися,
Слави, поговору ми обоє набралися.
Була слава й поговір,

Ти не моя, мила, я не твій.
— Ой ходім, милий, до Божого дому,
Помолімся, милий, Святому престолу.
Нехай зв'яже піп руки,
Щоб не було, милий, розлуки;
Нехай зв'яже руки нам,
То тоді заціпить ворогам.

НЕ ХОДИ, КОЗАЧЕ, ПОНАД БЕРЕГАМИ

— Не ходи, козаче, понад берегами
Да не суши серденька чорними бровами.
— Чорні брови маю, да й не оженюся,
Хіба пойду до річечки да й утоплюся.
— Не топись, козаче, бо душу загубиш,
Ходім повінчаймось, коли вірно любиш.
Ой пошли вони вінчаться — нема попа дома:
— Чи моє нещастя, чи твоя недоля?
За твої рушнички, а за мої гроші
Ходім повінчаймось, — обоє хороші.
Ой запрягай, хлопку, коня вороного,
Да поїдем вінчаться до попа чужого.
Ой їхали поле й їхали другеє,
На третє з'їхали, — став кінь спотикаться...
— Вернись, моє серденько, не будем вінчаться.
Зацвів козак рожиною, дівка калиною,
Розійшлися вони чорною хмариною.

ОЙ ХОДЖУ Я, БЛУДЖУ ТЕМНЕНЬКОЇ НОЧІ

— Ой ходжу я, блуджу темненької ночі,
Не сплять мої очі ні вдень, ні вночі,
За тобой, мій милий, за тобою плачучи.
— Дай мені, Боже, орловії крила,
Орловії крила, солов'їнії очі,
Трепену, полину хоть темної ночі.
Ой сяду я, паду в вишневому саду,
Чи не вийде мила к мені на пораду.
Аж миленька виходить і словесно говорить:
— Соколе мій ясний і мій милий прекрасний,
Який ти уродився у світі безщасний!
Що у полі билина та без вітра шатається.
— Найменшая птичка собі пару має,
А мені, молодому, пароньки немає.
Ой тільки мені пари, та що очиці карі,

Тільки до любови, що чорнії брови.
Та чорні брови маю та й не оженюся,
Піду до Дунаю, з жалю утоплюся.
— Ти не топись, козаче, бо ти душу загубиш,
Ходім повінчаймося, коли вірно любиш.
Та за мої рушнички, а за твої гроші
Ходім повінчаймося, обоє хороші.
Поїхали вінчатися, аж нема попа дома.
— Чи твоя, чи моя нещаслива доля,
Що не застали свого попа дома?
— Запрягай, хлопку, та коня вороного,
Поїдем вінчаться до попа чужого.
— Та од села до села став кінь спотикаться,
Вернемось, серденько, не будем вінчаться.

НАД МОЇМИ ВОРОТАМИ ЧОРНА ХМАРА СТАЛА

Над моїми воротами чорна хмара стала,
А на мене, молодую, поговор та слава.
А я тую чорну хмару пером розмахаю,
Перебула весь поговор, перебуду й славу.
Я на славу родилася, в поговорі ізросла,
А я з ледачим зазналася, слави набралася.
— Куди їдеш, мій миленький, чи в чистоє поле,
Кому ж мене уручаєш, мій ясний соколе?
— Уручаю, дівчинонько, другому такому,
Та не кажи тої правди, що мені самому.
— Ой як мені, козаченько, правди не казати,
Ой як возьме за рученьку та й стане питати.
— Не потурай, дівчинонько, його розмовоньці,
Держи розум і ум добрий в своїй головоньці.
— Держала розум і ум добрий, та упустила в воду,
Не уповала на худобу, ні на його вроду.
Ой ні вроди, ні худоби, ні стану, ні зросту,
Доведеться утопиться з високого мосту.
— Не топися, дівчинонько, бо душу загубиш,
Ходім, серце, повінчаймось, коли вірно любиш.

ПОВІЙ, ВІТРЕ БУЙНЕСЕНЬКИЙ, З ГЛИБОКОГО ЯРУ

— Повій, вітре буйнесенький, з глибокого яру,
Прибудь, прибудь, мій миленький, з далекого краю.
— Ой рад би я повіяти, так глибоко дуже,
Ой рад би я прибувати, так далеко дуже.

— Через воду нема ходу, нема й переброду,
Коли мене вірно любиш, бреди через воду.
— Половину води бреду, половину стану.
— Сватай мене, козаченько, не вводь мене в славу!
— Ой сама ти, дівчинонько, у славоньці ходиш,
Що пізненько, не раненько із улиці ходиш.
— Ой як мені, козаченько, рано ходити, —
Як возьмеш за рученьку, не можеш пустити.
— Не потурай, дівчинонько, моїй розмовоньці,
Держи розум і ум добрий в своїй головоньці.
— Ой держала розум добрий та пустила в воду,
Не уповала на худобу, лиш на його вроду.
Не уповала ні на воли, а ні на корови,
Лиш на його біле личко та й на чорні брови.
Були воли та корови, та й повиздихали;
Біле личко, чорні брови повік не злиняли.
З великою худобою треба рано встати,
А з вірною дружиною до полудня спати.
Великая худобонька все поза очима,
А вірная дружинонька все перед очима.
З великою худобою животу досада,
А з вірною дружиною серденьку одрада.

ПО ЧІМ ДІВКА СЛАВНА, ЧИ ПО ТІМ, ЩО БАГАТА

По чім дівка славна, чи по тім, що багата?
Хоч вона й багата — дурна, бісновата.
Вона, було, каже: «Не вживусь і в брата».
Вона, було, каже: «Нема краще над мене».
От що люди говорять по сім часі про тебе,
　　І по тім, що ти горда.
Гордость твоя превелика, ти високо несешся,
Сама єси не вгадаєш, кому доведешся;
Доведешся тому шевчику такому:
Шилом уколяє, дратвой протягає
І спатоньки ляже, правдоньки не скаже.
　　І по тім, що ти горда.
І хоть ткачику ти доведешся —
Човником кине, лядвою ударить
І спатоньки ляже, правдоньки не скаже.
　　І по тім, що ти горда.
По чім козак славен, чи по тім, що убогий?
Хоч він і убогий, так він не гордиться.
Та він звичай знає, кому поклониться.
　　І по тім козак славен.

Я ж думала, козак славен, а козак убогий,
Уповала ж я на брови, як баран на роги.
— Ой ти, дівко молодая, на віщо ж ти уповала?
Чи на брови соболеві, чи на стан статечний?
Не уповай на брови, бо не соболеві,
І стан не статечний, і сама возлюбиш мня.
Ой ти, дівко молода, кому ти доведешся?
Доведешся тому п'яниці такому,
Що будеш учити — не вміє робити.
І пропаща ти навіки.

ОЙ У ПОЛІ КОНОПЕЛЬКИ, ВЕРХИ ЗЕЛЕНЕНЬКІ

Ой у полі конопельки, верхи зелененькі,
Милий милу покидає — вороги раденькі.
Не то щастя, не то доля, де багаті люди,
Не любляться да беруться, — їм життя не буде.
Ой хортуно зрадливая, що ж ти виробляєш,
Дала серцю завзнатися, з милим розлучаєш?
— Є у мене таке зіллє нижче перелазу,
Як дам тобі напитися, забудеш одразу.
— Буду пити черезчуру, а й краплі не впущу,
Тоді я тебе забуду, як очі заплющу.

ОЙ ПІДУ Я З СЕГО ХУТОРА, ПІДУ

Ой піду я з сего хутора, піду,
Та покину я всю вороженькам біду.
Та й оглянусь я за крутою горою,
Аж іде біда та й услід же за мною.
— Чого, бідо, чого ти учепилася?
— Тобі я, дівчино, тобі судилася.
— Чого, бідо, чого ти ув'язалася?
— З тобою, дівчино, з тобою зазналася.
— Багачу, багачу, я тебе давно знаю,
Не сватай мене, у мене коров немає.
— Хоч у тебе немає, я не буду докоряти.
— Хоч ти не будеш, так твоя мати:
«Уставай, невістко, уставай, молодая,
Подій коров, що від батька нагнала».
А у мого батенька лиха година мала,
Де б я тих собі сірих коров набрала?
У мене корови — тільки чорні брови,
У мене телиці — тільки карі очиці.

ОЙ ОД МОРЯ ТА ДО МОРЯ БИТАЯ ДОРОГА

Ой од моря та до моря битая дорога,
Туди ж моя поїхала любая розмова.
— Ой прикропи, дробен дощик, битую дорогу,
Та заверни, милий Боже, любую розмову.
— Ой не буду прикропляти, нехай засихає,
Ой не буду завертати, нехай заїжджає.
— Ой куди ж ти од'їжджаєш, сизокрилий орле,
Ой хто мене та без тебе сей вечір пригорне?
— Пригортайся, дівчинонько, к другому такому,
Та й не кажи тії правди, що мені самому.
— Ой як мені, козаченько, правди не казати?
Буде стидкий, препоганий тобою докоряти.
Йшли корови із діброви, а овечки з поля,
Плаче, плаче дівчинонька, край козака стоя.
— Не плач, не плач, дівчинонько, така твоя доля,
Полюбила козаченька, при місяцю стоя.
Ой попливи, щука-риба, проти води тихо,
Не йди, дівко, за удівця, буде тобі лихо.
Ой удовець — не молодець, всі норови знає,
Ой він тебе, молоду, поб'є і полає,
Ой він твоє біле личко до свого зровняє.

ХВАЛИЛАСЯ МЕНЕ МАТИ МОЛОДИМ ЖЕНИТИ

Хвалилася мене мати молодим женити,
Кличуть мене молодиці меду, вина пити.
— Ой не піду, молодиці, меду й вина пити,
Заробив я копу жита, треба змолотити.
Гиля, гиля, сірі гуси, на став води пити.
Не погожа в ставу вода, погожа в криниці,
Ходив парень до дівчини та й став до вдовиці.
А у вдовиці дві світлиці, а третя кімната,
А у дівчини одна хата, та й та не прибрата.
Ой тим вона не прибрата, що стеля дубова,
Тим дівчина не сватана, що вона й убога;
Хоть вона убогая, та отецька дитина,
Ходить вона по світлиці, як та сиротина.
А у вдови багатої — рушник на колочку,
А у дівчини убогої — брови на шнурочку.
А у вдови багатої — бички та телички,
А у дівчини молодої — жовті черевички.

ТИ, МОЛОДЧИК МОЛОДЕНЬКИЙ, ДУРНИЙ РОЗУМ У ТЕБЕ

Ти, молодчик молоденький, дурний розум у тебе,
Ти божився перед Богом: «Не покину я тебе».
А тепер покидаєш усю клятьбу і мене.
А я з тоски та з печалі піду, млада, в темний ліс,
Піду, млада, в темний ліс, нехай мене звір із'їсть.
Коло мене звірі грають, мене не займають.
— Ой ви, звірі, ви, лютії, розтерзайте ви мене,
Рознесіть моє тіло а по дрібненьким частям,
Рознесіть мої кості по рокитовим кустам,
Понесіть мою душу а до милого мого,
Нехай милий буде знати, що була мила в його.

ПІСНІ ПРО РОДИННЕ ЖИТТЯ І ЖІНОЧУ ДОЛЮ

ЩО У САДУ ТА ПІД ДУЛЬКОЮ

Що у саду та під дулькою
Сидів голуб із голубкою;
Цілуються та милуються,
Самі собі та дивуються:
Що у голуба та сизая голова,
А в голубки та позлочувана,
Чорним шовком перестрочувана.
А у Йвана та на думці було:
— Коли б моя та Одаря така,
То б я їїціловав, миловав,
І до печі куховарку найняв,
А до ступи та товчильницю,
А до жорен та мелільницю.
А сам би я по водицю ходив,
А Одарю та за ручку водив:
«Ти, Одарю, ти, голубко моя,
Що ти мені та за зіллє дала?»
«Дала тобі драголюбчику,
Ти, Іванку, мій голубчику».

ОЙ МАЛОЮ СИРОТОЮ СТАЛА

Ой малою сиротою стала,
Та пішла заміж, в горенько попала.
Прираяли мене старі люде:

— Піди заміж, лучче ж тобі буде.
А я людську воленьку вволила,
Та пішла заміж — головку втопила;
Та й не вміла милому вгодити,
Та пішла його раненько будити:
— Устань, милий, сизий голубочку,
Стоїть тобі водиця в кубочку,
І рушничок висить на колочку;
Стоїть тобі сніданнячко в чашці,
Стоїть тобі й наливочка в пляшці.
— Десь ти мої норовоньки знала,
А що так мені снідать зготувала.
— Ой я ж твоїх норовів не знала,
Мені твоя мати іскказала,
Щоб так тобі снідать зготувала.

ОЙ ЯК БУЛА Я МАЛОЮ, МАЛЕНЬКОЮ

Ой як була я малою, маленькою,
Не один сказав: «Будеш мені миленькою».
А як пішла я заміж за нещасного сина,
Не один сказав: «Шкода твого челядина».
В мого свекорка на дворі дві комори,
Коли піду у тії комори — аж ні хліба, ні солі.
Бідна моя головонька, нещаслива доля,
Я у роду росла, у роду й кохалася,
Бідна моя головонька, [без] роду осталася.

ЩО ТИ, МИЛИЙ, ДУМАЄШ, ГАДАЄШ

— Що ти, милий, думаєш, гадаєш,
Либонь мене покинути маєш?
— По чім мене, мила, примічаєш?
— По тім, милий, тебе примічаю:
Рано встаєш, коня наповаєш,
Зеленого сінця підкладаєш,
Жовтенького вівса підсипаєш,
В сінечки йдеш — сідельця питаєш.
В світличку йдеш — важенько здихаєш.
Ой у порога ревнула корова.
— Зоставайся, милая, здорова.
Ой ревнуло ще й мале телятко.
— Зоставайся, ще й мале дитятко.
Ой ревнула корова, із череди йдучи,
Наскучило, миленького ждучи.

Милая з хати вибігала,
Свого милого за стремена хватала:
— Ой не їдь же, мій миленький, низом,
Закидана дороженька хмизом.
— Єсть у мене коник вороненький,
Перескочить той хмизик дрібненький.
— Ой у полі вовки да лисиці.
— Ой то ж мої браття да сестриці!
— Ой у полі чорний ворон кряче.
— То ж він мою головоньку баче!

ДОЛЕ МОЯ, ДОЛЕ, НЕ ХОДИ Й НАД ВОДОЮ

— Доле моя, доле, не ходи й над водою,
Або ти утонеш і я з тобою.
Цiловав, миловав, у неділеньку стоя,
А в понеділок: — Зоставайся здорова,
Стелеться тобі попід гаєм дорога.
— Се тобі дорожка, а мені шляшок битий,
Як мені, серденько, а без тебе прожити?
— А схочеш — поживеш, а схочеш — погорюєш,
А як схочеш — до мене примандруєш.
— Хоть буду жити, хоть буду горювати,
А таки не буду до тебе мандровати.
Ой ти поїхав білою кобилою,
Мене покинув з малою дитиною.
Ой ти поїхав та будеш пановати,
А я осталась та буду горювати.

ОЙ ПОВІЙТЕ, БУЙНІ ВІТРИ, ІЗ ГОРИ

Ой повійте, буйні вітри, із гори,
Та приїхав мій миленький із войни,
Та прив'язав кониченька й у двора,
А сам пішов до милої своєї:
— Добривечір, моя й мила, чи чуєш?
Ой чи сама, мила, ночуєш?
— Ой не сама, мій миленький, не сама,
Як у саду калиночка зацвіла,
Як у лузі калинонька з цвітами,
То так я з маленькими дітками.
Одно кладу, мій миленький, ік стіні,
А друге кладу, мій миленький, іскраю
Сама, молода, усередині лягаю.

ОЙ ПРИЇХАВ МИЛИЙ ІЗВЕЧОРА ПІЗНО

Ой приїхав милий ізвечора пізно,
Та поставив кониченьки всі три разом різно,
А сам пішов милий стиха-помаленьку.
Підійшовши ж під віконце, милої питає:
— Чи ти, мила, лаєш, а чи проклинаєш,
Чи мене, молодого, хороше згадаєш?
— Я, милий, не лаю, я не проклинаю,
А я ж тебе, мій миленький, хороше згадаю.
Нехай тобі, милий, легко згадається,
А як мені з своїм родом добре туляється.
Ой нехай тобі зозуленька, а мені соловейко,
Нехай тобі там легенько, мені веселенько.
Тобі буде зозуленька а раненько кувати,
Мені буде соловейко рано щебетати.

ЧОЛОМ, МИЛА, ЧОРНОБРИВА

— Чолом, мила, чорнобрива,
А чолом, моя пані.
— Нащо ж мені чолом даєш,
Що ти мене покидаєш?
— Хоч я тебе покидаю,
Та не велю журитися
Та по мені тошнитися.
— Чого ж мені нудитися,
Чи то в мене малі діти?
Тільки сісти у віконця
Та на милого глядіти:
Аж миленький сюда іде
У голубому жупані,
Маха платком білесеньким,
Бо я його тепер пані.

ХОДИТЬ ДІВЧИНА ПОНАД БЕРЕЖЕЧКОМ, ЯК РОЖЕВИЙ ЦВІТ

Ходить дівчина понад бережечком, як рожевий цвіт,
Плаче, ридає, що долі немає, заневолений світ.
— Чого, дівка, плачеш, чого ридаєш, чи боїшся отця?
Не бійся отця, бійся мене, молодця,
Дівчина моя.
Ходить дівчина понад бережечком, як рожевий цвіт,
Плаче, ридає, що долі немає, заневолений світ.

— Чого, дівка, плачеш, чого ридаєш, чи боїшся неньки?
Ой не бійся неньки, ще ж я молоденький,
Дівчина моя.
Ходить дівчина понад бережечком, як рожевий цвіт,
Плаче, ридає, що долі немає, заневолений світ.
— Чого, дівка, плачеш, а чого ридаєш, чи боїшся сестри?
Ой не бійся сестри, бо ще я козак бистрий,
Дівчина моя.
Ходить дівчина понад бережечком, як рожевий цвіт,
Плаче, ридає, що долі немає, заневолений світ.
— Чого, дівка, плачеш, а чого ридаєш, чи боїшся брата?
Ой не бійся брата, бо я гірший ката,
Дівчина моя.

ОЙ НЕ ЙДИ, МИЛИЙ, У ДОРОГУ

— Ой не йди, милий, у дорогу,
Та не роби поговору,
Переночуй хоть нічку зо мною.
— Ой не буду ночувати,
Бо не вмієш шановати,
Білої постілоньки слати.
— Чим я, милий, не хороша,
Чи до діла не вродлива,
Чи то моя доля нещаслива?
— Ой ти ж, мила, і хороша,
І до діла й вродлива, —
Така твоя доля нещаслива.
А я батька за рід маю,
Тебе, стидку, покидаю,
А сам піду в корчму погуляю.

ПОРОДИЛА МЕНЕ МАТИ У НОВІЙ КОМОРІ

Породила мене мати у новій коморі,
Дала мені біле личко, та й не дала долі,
Тільки мені дала долі — гуляння доволі,
Я гуляла, волю мала, мати не спиняла.
Тепер мене зупинила чужая дитина
І світ мені зав'язала, гулять заказала,
І серденько принудила, щоб я й не ходила.
Ой зійду я на гороньку білими ноженьками,
Загляну я в долиноньку карими оченьками.
Аж у тої долиноньки сив голубонько гуде,

Ой що ж нам, товаришу, за пригодонька буде?
Чи на коня вороного, чи на мене, молодого?
Як на коня вороного — конь буде й утікати,
Як на мене, молодого, — сам буду й одвічати,
Як на мого товариша — я буду й оступати.

ОЙ У ПОЛІ, [В ПОЛІ] КРИНИЦЯ СТОЯЛА

Ой у полі, [в полі] криниця стояла,
Над тією криницею дівчина ридала:
— Ой криниця, криниця, холодна водиця!
Чи мені втопиться, [а] чи погубиться,
Чи з милим другом [мені] розлучиться?
— Не топись, дівчино, бо душу загубиш,
Ходім повінчаймось, коли вірно любиш.
— Було б не копати з підгір'я коріння,
Було б мене не сватати, коли тобі не рівня.
Було б не рубати білої берези,
Ой ти мене сватав не п'яний — тверезий.
Було б не рубати зеленої вишні,
Було б не сватати, коли не до мислі.
Було б не рубати зеленої груші,
Було б мене не сватати, коли не до душі.

ГОЛОВОНЬКА Ж МОЯ БІДНА

— Головонька ж моя бідна,
Чого ж моя мила зблідла?
Чи пшеницю жала, чи ячмень в'язала,
Чи на похмілля лежала?
— Я пшениченьки не жала,
Ні ячменю не в'язала,
Од милого ручок, од біленьких ніжок
Я на похмілля лежала.
А я того як байдуже,
Що б'є милий дуже,
Подлива водою, торка ногою:
— Говори, мила, зо мною!
— Ой як мені говорити,
Будеш, милий, бити.
Ти будеш ворчати,
А я буду мовчати,
Бо мужа я й провинила.
Не бий мене, милий, вдень,
Та не сміши, серце, людей;

Поб'єш мене вночі,
Запершись, б'ючи,
Щоб нас люди та не знали,
П'яницями та не назвали,
Щоб нас люди не судили,
П'яницями не робили.

ОЙ ВЕРБО, ВЕРБО КУЧЕРЯВАЯ

— Ой вербо, вербо кучерявая,
Хто тобі, вербо, кудрі завив?
— Завила мені густа лоза,
А густа лоза, сама молода.
Ой кажуть люди, милий не п'є,
А щовечора з корчми іде:
Що пропив коня вороного,
А додому іде й по другого.
— Ой мила моя, викупи коня,
Викупиш коня — люблю тебе,
Як не викупиш — уб'ю тебе.
Ой не раз, не два викупала,
У віконечко й утікала,
У вишневом саду ночувала,
З соловейками розмовляла.
А соловейко як тьох та й тьох,
А я, молода, як ох та й ох,
А у мене сльози, як той горох.
А у мене брови, як той огарок,
А у мене очі, як той тернок,
А у мене личко, як [яблочко],
А [у мене] губки, як ягідки.

ОЙ ТЕМНАЯ ТА НЕВИДНАЯ НІЧЕНЬКА

Ой темная та невидная ніченька,
Дурна була та нерозумная дівчина —
Полюбила та козаченька старого,
Веде з корчми та за рученьку п'яного.
Та привела до високого терема,
Кладе спати та на тисовій кроваті,
Та забула соловійочку сказати:
«Соловейки, ви, братики ви мої,
Не щебечіть а ви раненько на зорі,
Не збудіть мого милого у теремі».
Я думала, що мій милий спить, не чує, —

Він на мене та нагаєчку готує.
Я думала, що нагаєчка — шуточка, —
Як ударить, то й розсядеться шкурочка.
Я думала, що нагаєчка волова, —
Як ударить, то болить серце й голова.
Я думала, що нагаєчка на пару,
Аж то вона із проклятого ременю.
Я думала, що нагаєчка з кістриці,
Аж то вона з проклятої сириці.
Я думала, що нагаєчка — жовтий дрок,
А ударить, болить серце й животок.

ОЙ ЩО ТОБІ ПРИСНИЛОСЯ

Ой що тобі приснилося,
Ой що тобі привиділося?
Пройшли наші марно літа,
Як місяць кругом світа.
Чоловіче, що ти знаєш,
Що ти все п'єш та гуляєш,
Що все гульки та прогульки,
А об смерті нема думки?
— А я смерті не боюся,
Я од смерті одкуплюся,
Килимами обстелюся,
Гостоньками обсажуся.
— Чоловіче, що ти знаєш,
Що смерть гостей розхиляє
Та й на тебе посягає?
— А я смерті не боюся,
Я од смерті одкуплюся...

ОТ ТЕПЕР Я САМА, ЯК У ПОЛІ БИЛИНА

От тепер я сама, як у полі билина,
Та не дав мені Бог, кого я вірно любила.
Та й дав мені Бог ревнивого мужа,
Що він п'є та гуляє, а мене розоряє,
А як прийде додому, не говорить зо мною.
— Або ми уже, серденько, розойдімося з тобою.
— Брешеш, брешеш, моя мила, я вінчався з тобою.
Ой піду я, молодая, та до броду по воду,
Ей, чи не побачу ж я перевозчичка у броду.
— Перевозчичок молоденький, перевези через воду,
Ей, перевези через воду, а та до рідного роду,

Ей, нехай же я побачусь хоть четвертого году.
Перевозчик молоденький та сього не чуває,
А почула моя мати, край криниченьки стоя.
— Ей, не плач, не плач, доненько моя, бо така
твоя доля.
Ой полюбила козаченька, при місяцю стоя.
— Не я його полюбила, полюбила моя мати,
Що звеліла мені мати білі рушнички дати,
Ой а ще звеліла мені моя мати та на рушничку стати.
Не жалій же, моя мати, що я у тебе одиниця,
А утопи мене у річеньку, де холодна водиця.
Не жалій же, моя мати, що хороша й на вроду,
Ой возьми мене і утопи мене в холодную воду.
Десь я у тебе, моя мати, та увесь хліб переїла,
Ой що ти мене туди дала, а куди я не хотіла?
Чи я у тебе, моя мати, усі плахти поносила,
Що ти мене туди дала, а куди я не хотіла?
Чи я у тебе, моя мати, і пшениченьку не жала,
Що ти мене туди дала, а куди я не бажала?

ЗОРЯ З НЕБА ЗАКОТИЛАСЯ

Зоря з неба закотилася,
А й мати у дочки забарилася,
А хліба-солі не наїлася,
З своїм зятем побранилася.
Озоветься моя доненька:
— Ой проведу я свою матінку
Ой за три шляхи за широкії,
За три гаї зелененькії.
Сама стану та під явором,
Ой під явором зелененьким
Та заплачу жалібненько.
Оглянеться моя матінка:
— Чого плачеш, моя доненьку,
Ой чи попалась у неволеньку?
Чи хмелина та гніздечко звила,
Чи тонкая паутиночка,
Чи малая та дитиночка,
Чи вірная та дружиночка?
— Ні хмелина, ні гніздечко не звила,
Ні тонкая паутиночка,
Ні малая та дитиночка,
Аж невірная дружиночка.

ОЙ МАТІНКО-ВИШЕНЬКО, ЩО БЕЗ ТЕБЕ ЛИШЕНЬКО

— Ой матінко-вишенько, що без тебе лишенько,
Ой ненько ж моя, тонка гілко, як без тебе гірко.
Що тебе ж ні купити, ані заслужити,
Що без тебе, ненько моя, горе в світі жити.
Що уже ж я й ходила, та вже ж я й служила,
Та не найшла тої неньки, що мене родила.
Тільки найшла в полі синенькеє море.
Прийми ж мене, синєє море, тепер мені горе.
Чи чула ж ти, моя ненько, як я в тебе була,
Під покутнім віконечком, як голубка, гула?
— Ой хоть чула, хоть не чула, не озивалася,
Я ж на тебе, донько моя, не сподівалася.
Ой чого ж ти, донько моя, така стара стала,
Що я тебе, донько моя, за рік не пізнала?
— Ізстарила мене, ненько, чужая робота,
А ще к тому, моя ненько, на серці скорбота.
Ізстарили, моя ненько, та чужії хатки,
А ще к тому, моя ненько, мої недостатки.
Ізстарили мене, ненько, та чужії мітки,
А ще к тому, моя ненько, маленькії дітки.
Ізстарила мене, ненько, та чужая нива,
А ще к тому, моя ненько, невірна дружина.

ТА ПОДУМАЙ ТИ, МИСЛЕ, ОБ МОЇМ НЕЩАСТІ

Та подумай ти, мисле, об моїм нещасті,
А чи мені довго жити у великій напасті?
Та мені од напасті та уже не пропасти.
Куди піти — люди судять, об мені говорять.
Ой доле ж моя, доле, де ти блудила,
Ой як мене моя матусенька на сей світ зродила?
Та чи ти утонула, а чи в огні згоріла?
Ой як ти й утонула, так пливи к бережечку,
А як в огні згоріла, то пропадай, доле!
Ой як піду я погуляю у чисте поле,
Ой піду я сяду в зеленому саду,
Чи не прийде моя доля к мені на пораду?
Ой піду я сяду в зеленім житі,
Чи не прийде доля а до мене жити?
Ой піду я сяду у зеленому просі,
Чи не прийде доля а до мене в гості?
Ой піду я, піду під ясні копи,
Аж там лежить моя доля, облежала боки.

ПУСТИ МЕНЕ, МАТИ, У ПОЛЕ ЖИТА ЖАТИ

— Пусти мене, мати, у поле жита жати,
Буду, мати, жито жати, а доленьки шукати.
— Ой не пущу, доню, щоб не заблудила,
Та вже ж, доню, свою долю давно й загубила.
— Пусти мене, мати, й у луг по калину,
Буду, мати, калину ламати й доленьки шукати.
— Ой не пущу, доню, щоб не заблудила,
Та вже ж, доню, свою долю давно й загубила.
— Пусти мене, моя мати, між челядь гуляти,
Буду, мати, з челяддю гуляти, доленьки шукати.
— Ой не пущу, доню, щоб не заблудила,
Та вже ж, доню, свою долю давно й загубила.
— Пусти мене, мати, на ставку купаться,
Буду, мати, на дно поринати, доленьки шукати.
— Ой не пущу, доню, щоб ти й не втонула,
Та вже ж, доню, твоя доля аж на дно пірнула.
Попід мостом, мостом трава зелененька,
Ой за добрим чоловіком жінка молоденька.
Попід мостом, мостом трава посихає,
За ледачим чоловіком жінка пропадає.
Піду на толоку, накопаю дроку,
Щоб вороженьки не діждали року.
Піду на толоку, накопаю пижми,
Щоб вороженьки не діждали тижня.

ЧИ ТИ, НЕНЬКО, СПАЛА, ЧИ ТИ ТАК ЛЕЖАЛА

— Чи ти, ненько, спала, чи ти так лежала,
Як я вчора ізвечора під вікном кувала?
— Ой якби я, донько моя, твій голос зачула,
Вилинула б у кватирочку, як сива зозуля.
— Пусти мене, ненько моя, в громовую тучу,
Вже я тобі, ненько моя, повік не наскучу.
— Ой не пущу, донько моя, щоб туча не вбила,
Бо не найдеш щастя й долі, що ти загубила.
— Пусти мене, ненько моя, в вишнев сад гуляти,
А я буду все гуляти, доленьки шукати.
— Ой не пущу, донько моя, щоб птиця не вбила,
Бо не найдеш щастя й долі, що ти загубила.
— Пусти мене, ненько моя, на Дунай плавати,
А я буду поринати, доленьки шукати.
— Ой не пущу, донько моя, щоб ти не втонула,
Бо не найдеш щастя й долі, — глибоко пірнула.

ОЙ СОКОЛЕ, СОКОЛОНЬКО

Ой соколе, соколонько,
Не жур моєй головоньки,
Бо я й сама зажурюся,
Що я роду й остаюся.
Хорошого мужа маю,
Буде бити, добре знаю;
Що звечора цілує, милує,
Опівночі б'є та катує,
А к світові проч проганяє:
— Іди, стидка, бридка, й од мене,
Єсть у мене кращая й од тебе.
— Хоч у тебе двадцять чотири,
А таки я старша над ними.
— Де ти, бридка, таку волю брала,
Щоб над ними старшинствувала?
— Ізмилуйся, Боже, надо мною,
Зостав мене й удовою.
Нехай же я й погуляю,
Як рибонька по Дунаю.

ВІДДАЙ МЕНЕ, МОЯ МАТИ, ДЕ НОВІЇ ХАТИ

Віддай мене, моя мати, де новії хати,
Що свекорко, як батінко, свекруха, як мати,
А діверки, як братики, люблю жартовати,
А зовиці, як сестриці, є з ким розмовляти.
Один кивне, другий моргне, третій засміється,
А мій милий та ревнивий, мені не минеться,
Увечері, по вечері все лихо складеться.

ОЙ В НЕДІЛОНЬКУ РАНО-ПОРАНЕНЬКУ У ВСІ ДЗВОНИ ДЗВОНЯТЬ

Ой в неділоньку рано-пораненьку
у всі дзвони дзвонять,
А брат із сестрою на риночку ходять.
— Ой час мене, брате, давно заміж дати.
Не дай мене, брате, та за селянина,
Віддай мене, [брате], та за міщанина.
Що у селянина немає хати,
А у міщанина увесь двір на помості.
Я по новом двору люблю походжати,
А велика сім'я, люблю жартовати.

Як приїхав братик до сестри у гості:
— Ой здорова, сестро, чи жива-здорова?
— Не питайся, брате, чого я змарніла,
Нагайка-дротянка кров'ю окипіла.
— Оце ж тобі, сестро, багатий міщанин,
Що по новом двору любиш походжати,
А велика сім'я, любиш жартовати.
Убогий селянин у полі орає,
Багатий міщанин у корчмі гуляє.

ХМАРКА НАСТУПАЄ, ДОЩИК НАКРАПАЄ

Хмарка наступає, дощик накрапає,
Дощик крапу робить, сестра брата просить:
— Віддай мене, брате, в чужую сторонку,
Де велика сім'я, де багато діла;
Де багато діла, я б туди летіла,
І діло робила, і сім'ї годила,
І до тебе, брате, в гостоньки ходила.
Ждав братик неділю, ждав братик другую,
На третю неділю сам до сестри їде.
Приїхав до двора — сестра нездорова.
— Вже третя неділя, як я заболіла,
Вже білая постіль, вже пилом припала,
Вже ж я, молодая, із личенька спала.
Ой засвіти, брате, три свіченьки ясні,
Ой засвіти, брате, буду я вмирати.
Свічка догоряє, сестриця вмирає,
Друга догоряє, брат сестру зряжає,
Третя догоряє, брат сестру ховає:
— Оце ж тобі, сестре, чужая сторона,
І велика сім'я, і багато діла;
Діла не робила, сім'ї не годила,
І до мене, сестро, в гості не ходила.

ОЙ СИН НЕНЬКУ ЗА РУЧЕНЬКУ ВЕДЕ

Ой син неньку за рученьку веде,
Ой син неньку хорошо питає:
— Ой ти, ненько, ти, матінко моя,
Чи м'ягкая постіленька твоя,
Що послала миленькая моя?
— Ой сине мій, ти моя дитина,
М'ягко спати, та важко лежати,
Не зна мила на добраніч дати,

А вийшовши з комори раненько,
Та не скаже: «На добрий день, ненько».
— Ой ти, ненько, ти, матінко моя,
Треба вчити, треба милу бити.
— Ой сину мій, ти моя дитина,
Не бий жінку товстими киями,
Та бий жінку різними словами.
Ой як буде та добрая жона,
То послуха і доброго слова,
А як удасться злая личина,
То не боїться ні бича, ні кия.

ОЙ МАТИ, МАТИ СТАРАЯ

— Ой мати, мати старая,
За що ти мене скарала —
За п'яниченьку й оддала?
Що п'яниченько щодня п'є,
Прийде додому, мене б'є.
— Нарікай, доню, нарікай,
Та у вишневий сад утікай.
У вишневім саду калина,
Ой там стояла червона,
На тій калині зозуля,
Ой там кувала сива,
Там вона днює й ночує,
Та ніхто зозулі не чує;
Тільки почула невістка,
На круту гору ідучи,
Холодну воду несучи.
Єї миленький встрічає,
Із плеч відеречко знімає,
Та миленький питає:
— Чого, мила, такая,
Що на личенько блідная?
— Я тобі, милий, не кажу,
Що я твоїй неньці не вгожу:
Помажу припечок — лупає,
Помию лавки — не сяде,
Постелю постелю — не ляже,
Питаю діла — не скаже,
Піде до сусід та й суде:
«Ледащо невістка, ледащо,
Не приймається а ні за що».
— Не роби, мила, не роби,

Склади рученьки та й сиди.
— Треба, миленький, робити
І твоїй неньці годити,
Щоб собі славоньки зажити.

КОЛИ Б МЕНІ НЕДІЛІ ДІЖДАТИ

Коли б мені неділі діждати,
То б я пішла й до роду гуляти.
А й у мене й увесь рід багатий,
Буде мене часто частовати,
А я буду повні й випивати.
Вип'ю й одну, вип'ю й другую,
А третюю буду одмагаться:
— Ой родоньку, пора додомоньку,
А й у мене дитина малая,
А ще к тому свекруха лихая,
Ой у мене мій милий ревнивий.
Ой піду я стиха під віконце,
Послухаю, що свекорка робить.
А свекруха вечеряти варить,
А свекор дубиночку парить
Товсту, товсту та ще й суковату,
Та на мою спину глуповату.
А мій милий дитину колише:
— Ой ну, люлі, мале й дитя, спати,
Пішла мати до роду гуляти,
А у неї увесь рід багатий,
Буде її часто частовати,
Вона буде повні випивати.
Вип'є й одну, вип'є й другу,
А третюю стане одмагаться:
— Ой родоньку, пора додомоньку,
А й у мене дитина малая,
А й у мене мій милий ревнивий,
Буде мене бити та лаяти.

ДОБРЕ БУЛО ЖИТИ, ПЕРШУ ЖІНКУ БИТИ

Добре було жити, першу жінку бити,
А з другою, з молодою, горе й в світі жити.
Вона рано встає, мене калатає:
— Вставай, чоловіче, товару давати,
А я піду до базару солі купувати.
Солі не купила, в шинку заблудила,

Сама собі, молодая, лиха наробила;
Малі діти плачуть, свині в вікна скачуть,
Сусідоньки збоку та все теє бачуть.
— Ой тату наш, тату, затопи нам хату,
[Затопи нам хату], навари нам їсти,
Пішла наша мати на базар, та немає й вісті.
— Не буду топити, не буду варити,
Возьму ціп, піду в тік жита молотити.
Чи вдарив, не вдарив, на шлях поглядає:
— Чужі жінки з базару йдуть, моєї немає...

СЕРДЕНЬКО Ж МОЄ, ТЕПЕР НАС ДВОЄ

Серденько ж моє, тепер нас двоє,
[Тепер нас двоє], — рідні обоє.
Піди ти в поле, зрубай тополю,
Піди в другую, зрубай ясовую,
Построй комору все тисовую.
Піди ж ти в [дебри], ізрубай верби,
Зрубай верби та пороби двери.
Зачиняй мене в тую комору.
Порубай липки, пороби замки,
Пороби замки й замикай мене
Та постав сторожу молодую.
Сторожа молода кріпко заснула,
А я, молода, я гулять майнула.

ТА ЧОГО МЕНІ ЖУРИТИСЯ, ЯКОЇ НЕВОЛІ

Та чого мені журитися, якої неволі,
Що я добра не згадаю, а лиха доволі.
Та віддай мене, моя мамо, заміж за старого,
Буду його шановати лучче молодого.
Та буду [я] шановати, білу постіль слати,
Качалочку в головочки, праники у боки,
Шипшиною я застелю, лозиною вкрила,
Ой Боже мій милостивий, чим я не вгодила?
Пошлю свого старенького й у луг по калину:
— Піди, старий, піди, сідий, калини ламати,
Як калини не наломиш, то, далебі, покину,
Не наломиш червоної, — єй-богу, покину.
Пішов старий, пішов сідий калини ламати,
Прийшов парень хорош, бравий до моєї хати,
А я його за рученьку: «Та йди, серце, в хати».
Посадила пареньочка за тесовим столом,

Сама молода, як ягода, сіла біля його.
Вийняла курча з печі, полудновать дала,
Та послала свою дочку курчат годувати:
— Та йди, дочко-паняночко, курчат годувати,
Не так курчат доглядати, — батька виглядати.
Як ітиме батько з ліса, давай в хати знати.
Та йде дочка-паняночка та в долоні плеще:
— Гуляй, гуляй, наша мати, батька нема єще.
Дочці віри не діймала, сама поглядала,
Одсунула кватирочку — калина буріє.
— Ой Боже мій милостивий, де тебе подіну?
Поставила пареньочка за дубові двері,
Сама лягла, молодая, на білой постелі.
— Та іди, старий, бородатий, наколупай меду,
Тяжко, важко на серденьку, головки не зведу.
Пійшов старий, бородатий меду колупати,
А я парня за рученьку: «Та йди, серце, з хати.
Та й іди, парень хорош, бравий, та все лугами,
Хто зострів та питатиме — кажи, ходив за волами».
Іде старий, бородатий та в тарілки клепле:
— Ой був же тут триважий син, тільки місто тепле.
— Та бодай тебе говорила лихая година,
Полежала біля бока маленька дитина.

ІЗ ТИХОГО БРОДУ

Із тихого броду
Пили гуси сірі воду,
Напилися, полетіли,
А летячи ґеркотіли:
— Ой пока наш батько буде,
То потив нам розкіш буде.
А як матуся де дінеться,
То й гостинонька минеться.
Ой піду я до брата,
Аж у брата не та хата.
Хоч у брата і та хата,
Так у брата не ті сіни,
Уже в брата гості сіли.
Брат сестру у гості кличе,
А невістка дулі тиче.
Брат сестру завертає,
А невістка нишком лає.
— Ой завертай, милий коню,
[Та поїдемо додому],
Поїдемо із гостини,

Щоб у братови не гостили,
Щоб братовій не доїли,
Хліба-солі не поїли.

ТИМ У СВІТІ ДОБРА НЕМА

Тим у світі добра нема,
Що брат сестри за род не ма.
Тим у світі теряється,
Що брат сестри цурається.
Одсунув брат кватирочку,
Та гляне-погляне по риночку:
Йде сестра з мужем у гостиночку.
— Приймай, жінко, хліб із стола,
Іде в гості сестра моя.
Ой як моя іде, то ховайся,
А як твоя іде, прибирайся.
Приймай, жінко, діжу в хижу,
Я своєї сестри ненавижу.
Сестра усе як зачула,
Та назад кониченька завернула,
Тяженько, важенько вздихнула:
— Ой стой, брате, не лякайся
І з хлібом й сіллю не ховайся;
Я, брате, дома обідала,
Аби тебе, брате, одвідала,
Не так, брате, тебе, як твоїх діток,
Ой щоб вони знали своїх тіток.

БРАТ СЕСТРУ В ГОСТІ КЛИЧЕ

Брат сестру в гості кличе,
А невістка дулі тиче.
Брат сестру завертає,
А невістка нишком лає.
— Ой завертай, милий, коні,
Поїдьмо із господи,
Поїдьмо із гостини,
Щоб у брата не доїли,
Щоб братове не поїли.
Я до тебе, брате, не обідати,
А я до тебе, брате, одвідати.
Не до тебе, брате, а до діток твоїх,
Щоб вони знали тіток своїх.

ОЙ НЕ ЗНАЛА БІДНА ВДОВА, ЯК ХЛІБА РОБИТЬ

Ой не знала бідна вдова, як хліба робить,
Та наняла медведонька за плугом ходить,
А вовчика сіренького — воли поганяти,
А зайчика [куценького] — передні водити,
А лисицю-горпиницю — обідать варити.
Як розсердився медведонько та й плуг поламав,
А вовчичок сіренький воли розігнав,
А зайчик куценький й собі поскакав.
А лисиця-горпиниця горшки побила,
От так тая бідна вдова хліба робила.

ПРИЇХАЛИ ПАНИ СВАТАТИ ВДОВИ

Приїхали пани сватати вдови:
— Здорова, удовонько, зелена дібровонько!
Скажи, й удово, скажи, небого, скільки ти
дітей маєш?
Чом правдоньки не скажеш?
— А у мене діток повнісінький куток,
Був би ти хазяїном.
Приїхали пани сватати вдови:
— Здорова, удовонько, зелена дібровонько!
Скажи, й удово, скажи, небого,
Скільки ти волів маєш?
Чом правдоньки не скажеш?
— А у мене волів дванадцять плугів,
Був би ти хазяїном.
Приїхали пани сватати вдови:
— Здорова, удовонько, зелена дібровонько!
Скажи, й удово, скажи, небого,
Скільки ти коров маєш?
Чом правдоньки не скажеш?
— А у мене коров — аби ти здоров,
Був би ти хазяїном.
Приїхали пани сватати вдови:
— Здорова, удовонько, зелена дібровонько!
Скажи, й удово, скажи, небого,
Скільки ти овець маєш?
Чом правдоньки не скажеш?
— А у мене овець повненький хлівець,
Був би ти хазяїном.
Приїхали пани сватати вдови:
— Здорова, удовонько, зелена дібровонько!
Скажи, й удово, скажи, небого,

Скільки ти конів маєш?
Чом правдоньки не скажеш?
— А у мене конів дванадцять табунів,
Був би ти хазяїном.

ОЙ ВИВЕЛА ПЕРЕПІЛОЧКА ДІТИ

Ой вивела перепілочка діти,
А пішла у пшениченьку сидіти.
— Дітоньки мої, горенько мені з вами,
Ой що не маю хазяїна меж вами.
— Не журись, ненько, не журись нами,
Як поростемо, розойдемося самі.
Не журись, ненько, ти ні рано, ні пізно,
Як поростемо, розойдемося різно.
Розойдемося, ненько, по горах, по долинах,
Буде нас, ненько, по чужих українах.
Ой люди, ненько, будуть пановати,
Ми будем, ненько, у людей горювати.
Не шукай нас, ненько, ні в горах, ні в долинах,
Шукай нас, ненько, по чужих українах.
Одно ж піде в ліс, а друге у пролісся,
Ти, стара ненько, ти на нас не надійся.

ЛІТА МОЇ, ЛІТА, ЛІТА МОЛОДІЇ

— Літа мої, літа, літа молодії,
Де ж ви поділися за часи малії?
Та й відібрали літа маленькії діти,
Відібрали сили все дочки та сини.
Та сини ж мої, сини, сини соловейки,
Та запрягайте коні, коні вороненькі,
Доганяйте літа, літа молоденькі.
— Та ненько ж ти наша, ти, ненько старенька,
Коники потомим і літ не догоним.
— Та сини ж мої, сини, сини соловейки,
Завертайте літа, літа молоденькі.
Та уже ж моя старость до мене приходить,
Ой діточки мої, не пускайте її,
Голуб'ята мої, завертайте її.
Та уже ж моя старость у сінечки вступила,
Ой діточки мої, не пускайте її,
Голуб'ята мої, завертайте її.
Уже моя старость в світлоньку вступила,
Ой діточки мої, завертайте її,
Голуб'ята мої, шануйте її.

БАЛАДИ

ОЙ ПІДУ Я В ОГОРОДИ, НАЩИПЛЮ ШАЛЬВІЮ

Ой піду я в огороди, нащиплю шальвію,
Ой же, гой же, нащиплю шальвію.
Нащипавши шальвійки, та зов'ю вінок,
Ой же, гой же, та зов'ю вінок.
А ізвивши віночок, пущу й на Дунай,
Ой же, гой же, пущу й на Дунай.
Хто до вінка припливе, той милий буде,
Ой же, гой же, той милий буде.
Озоветься кролевич на сивім коні,
Ой же, гой же, на сивім коні:
— Я до вінка припливу та й милим буду,
Ой же, гой же, та й милим буду.
Єще ж конь не приплив, та й уже потопав,
Ой же, гой же, та й уже потопав.
— Біжи, біжи ти, мій коню, в свою сторону,
Ой же, гой же, в свою сторону,
Та не кажи ти, мій коню, що я й утопився,
Ой же, гой же, що я й утопився.
Іскажи ти, мій коню, що я оженився,
Ой же, гой же, що я й оженився.
Були у мене старости — в воді пòрості,
Ой же, гой же, в воді пòрості.
Були у мене світилки — на небі зірки,
Ой же, гой же, на небі зірки.
Були у мене сванечки — у морі пліточки,
Ой же, гой же, у морі пліточки.
Були у мене бояри — риба-окуні,
Ой же, гой же, риба-окуні.

ОЙ ІШОВ ПАРЕНЬ ДОРОГОЮ

Ой ішов парень дорогою,
Дорогою стовбовою,
Зустрів дівку-сироточку,
Сироточку-сімліточку:
— Ой дівочко-сироточко,
Сироточко-сімліточко,
Загадаю загадочку,
Скажи, дівко, всю правдочку:
Ой що в'ється коло древця?
Ой що росте без корінця?

Ой що біжить без прогону?
Ой що світить круту гору?
Ой що палить без жарини?
Ой що плаче без дівчини?
— Ой я цеє добре знаю,
Козакові одгадаю:
Ой що в'ється коло древця —
Ой хміль в'ється коло древця,
Камінь росте без корінця,
Вода біжить без прогону,
Місяць світить без прозору,
Сонце пече без жарини,
Парень плаче без дівчини.

ОЙ ІЗ-ЗА ГОРИ ВІТЕР ВІЄ, ДОРОГОЮ КОЗАК ІДЕ

Ой із-за гори вітер віє, дорогою козак іде,
Зустрів дівку-сироточку, сироточку-сімнадцятьліточку.
— Ой дівочко-сироточко, сироточко-сімнадцятьліточко,
Загадаю загадочку, скажи ж мені всю правдочку:
Ой що в'ється коло древця, а й що росте без корінця?
Ой що біжить без прогону, хто світить круту гору?
Дівчина її узнала, козакові одгадала:
— Козаченько молоденький, ой хміль в'ється коло древця,
Камінь росте без корінця,
Вода біжить без прогону,
А місяць світить круту гору.

ОЙ ІШЛА ДІВКА ДО БРОДУ ПО ВОДУ

Ой ішла дівка до броду по воду
Та уподобала козака на вроду.
Ой іще дівка води не набрала,
Уже з козаченьком на розмові стала.
— Ти, козаче, ти славний собою,
Возьми мене у човничок з собою.
Єще дівка у човник не вступила,
Десь удалася серед моря хвиля,
Вивернуло щуку-рибу зо дна,
Викинуло молоду дівчиноньку з човна.
Три козаченьки коні напували,
Вони собі стиха розмовляли.
Один каже: «Синє море грає»,
Другий каже: «Дівка потопає».

Третій каже: «Хоть коника збуду,
Таки ту дівку рятувати буду».
— Ой рятуй мене, молодий козаче,
Ой бери з мене дорогую плату.
— Ой я не хочу з тебе плату брати,
Ой хочу тобі дружиною стати.
— Ой і хоть буду у море потопати,
Таки не хочу дружиною стати.
— Ой подай, брате, довгую ломаку,
Приштикнути дівку-полежаку,
Ой подай, брате, довгую тичину,
Приштикнути молоду дівчину.
Ой не жаль мені баєвої юпки,
Ой як жаль мені дівчини-голубки.
Ой не жаль мені синьої китайки,
Ой як жаль мені дівчини-коханки;
Ой не жаль мені доброго намиста,
Ой як жаль мені дівчини до мислі.

ОЙ СЕВЕРИНЕ, СЕВЕРИНОЧКУ

— Ой Северине, Севериночку,
Сватай мене, дівчиночку,
Сватай мене, молодую.
— Ой я б тебе, дівчино, сватав,
Та боюся твого брата,
Отруй, дівко, свого брата.
— Ой я б його отруїла,
Так не знаю того зілля.
— Піди, дівко, в чисте поле,
В чистім полі дві ямини [1],
На ямині дві гадини.
Та на ямину сонце пече,
А гадині з рота тече.
Підстав, дівко, коновочку
Під гадючу головочку,
Возьми, дівко, з рота піни,
Отруй, дівко, брата свого.
— Мого брата нема дома,
А мій братик у дорозі,
А чарощі у острозі.
Ой приїхав брат з дороги,
А чарощоньки з остроги.

[1] У варіантах — «ялини».

Брат до сестри з радощами,
Сестра к брату з чарощами.
— Ой пий, сестро, вперед сама.
— Ой я, брате, давно пила,
Се для тебе зготовила.
Скоро братичок напився,
За сердечко й ухопився,
З кониченька похилився:
— Гірке, сестро, твоє пиво,
За серденько й ухопило.
Ой що сестриця-родина
Свого брата й отруїла.

А МАРУСЯ НЕДУЖА ЛЕЖАЛА

А Маруся недужа лежала,
Чорним шовком головку зв'язала;
Трьох козаків із полку бажала.
Приїхало три козаки з полку,
Розв'язали Марусі головку.
Один каже: «Я Марусю люблю».
Другий каже: «Я за себе возьму».
Третій каже: «Я на рушничку стану».
— Ой хто мені цар-зілля достане,
Той зо мною на рушничку стане.
Озоветься козак молоденький:
— Ой є в мене три коні на стойлі:
Один коник, як голуб сизенький,
А другий коник, як ворон чорненький,
А третій коник, як лебедь біленький.
Одним конем до моря доскочу,
Другим конем море перескочу,
Третім конем цар-зілля доскочу.
Ой став козак зілля копати,
Стала над ним зозуленька ковати:
— Ой не копай, козаче, цар-зілля
Та іди встрічати Марусеньку з весілля.

ТА ПОПІД МОСТОМ ТРАВА РОСТОМ РІВНЯЄТЬСЯ З МОСТОМ

Та попід мостом трава ростом рівняється з мостом,
Та кращий парень од дівчини і станочком, і зростом.
— Та чи не будеш, дівчинонько, по мені тужити,
Та як піду я в чужу землю государю служити?

— Ой не буду, козаченько, далебі, не буду,
Та горювала я з тобою, то й без тебе буду,
То ти за гору, за крутую,— я тебе забуду.
Та не виїхав козаченько та за нові ворота —
Та не взялася дівчиноньки ні їжа, ні робота.
Та не виїхав козаченько за густі лози —
Да облили дівчиноньку дрібненькії сльози.
Та не виїхав козаченько за жовтії піски —
Та оглянеться козак назад, біжить мила пішки:
— Ой вернися, козаченько, матуся вмирає.
— Та не вернуся, забарюся, в війську зостануся.
Та не виїхав козаченько за нові палати,
Та оглянеться козак назад, біжить стара мати:
— Ой вернися, мій синочку, дівчина вмирає.
— Та буду, мати, коня гнати, щоб живеньку застати,
Та не застану я живої, застану на лаві,
Та не застану я на лаві, та застану в ямі.
Та дубовая домовина, мурована яма,
Та лежить моя дівчинонька, як рибонька в'яла.

ОЙ КОЛИ Б ЖЕ ТОГО ДА СИН БОЖИЙ НЕ МНОЖИВ

Ой коли б же того да Син Божий не множив,
Хто щирі любощі та на сей світ положив,
Що щирі любощі — та животу досада,
Болить головонька, а на серденьку ізрада.
Ой повій, вітронько, та по високой горі,
Та по високой горі, та по шовковой траві,
І собери, Господи, усі любощі мої
Та понеси, Господи, та до милого мого,
Та положи, Господи, у головоньках його.
Та скоро мій милий встане і на любощі й взгляне,
І на любощі й взгляне і мене згадає.
— Пусти ж мене, пане, з Польщі на Україну,
Та пише мила листи, що породила сина.
— Одписуй, козаче, що не твоя причина,
Не твоя причина, а не твоя дівчина.
— Присягаю Богу і перед паном,
Що моя дівчина і моя причина.
— Та сідлай, хлопко, коня, та сідлай вороного,
Та поїжджай, хлопко, та до роду до твого.
Приїжджає ж козак, аж родина вітає,
Увійшов у кімнату — дівчина умирає.
— От тепер, козаче, лихая година,
Одцурався батько й мати і уся родина.

Одцурався батько, одцуралася й мати,
Через тебе, козаче, треба й умирати.
— Не умирай, дівчино, Господь Бог з тобою,
Скоро одужаєш, возьму шлюб з тобою.

ОЙ ПРИЇХАВ КОЗАК ДО БИСТРОГО СТАВУ

Ой приїхав козак до бистрого ставу,
Ой натрапив на дівчину хорошого стану
Да й став закликати: «Подай перевозу,
Поспішную харту маю, везу до обозу».
Ой вийшла дівчина — в неї чорні очі.
— Не їдь,— каже,— козаченьку, против темной ночі.
Ніченька темна, дороженька слизька,
Ночуй,— каже,— козаченьку: господонька близька.
Ой я маю човник, хочу тебе взяти,
Да од того перевозу не візьму заплати.
Сідай, сідай, серце, тілько зберігаю [1],
Що вельми своєвільний, баский човник маю.
Хоть нема і вітру, да хвиля велика,
Викидає, вивертає вгору чоловіка.
Розопнімо парус, а дубовим веслом
Будем гребти хутко, хутко, щоб нас перенесло.
Бистрії річки, круті береженьки,
Перегрібшись, перевізся козак молоденький.
— Ой як же будеш назад повертати,
Не забудь же, козаченьку, мене з собой взяти.

ОХ, ЗОЙДИ, ЗОЙДИ, ЗІРОЧКО ТА ВЕЧІРНЯЯ

Ох, зойди, зойди, зірочко та вечірняя,
Ох, вийди, вийди, дівчино моя вірная.
А зірочка взійшла, небо й землю освітила,
А дівчина вийшла, козаченька звеселила.
— Ох, ти, козаче, ти, хрещатий барвіночку,
Хто тобі постеле та в дорозі постелечку?
— Стелеться мені зеленая борковина,
Ти мені, дівчина, ти в дороженьці мила.
Ох, ти, дівчина, ти сухотонька моя,
Та що не велить брать вся родинонька моя.
Ой не так родина, як найменшая сестра:
— Не бери, брате, дівчина без долі зросла,

[1] Зберігати — попереджати.

А без долі зросла, без щастя вродилася,
Вона тобі, брате, дружиною не судилася.
— Ой не велиш, сестро, сії дівчини брати,
Та повели, сестро, проч із нею помандровати.
Мандровали поле, мандровали друге,
А на третє поле дівчину у ноженьки коле.
Та примандровалися до сухого лому:
— Ой тут же, дівчино, завернімося додому.
— Ой чи мене, козаче, не матуся вродила,
Щоб я із мандрівки та додому ходила;
Годувала мене мати білими калачами,
Щоб я любилася з хорошими паничами;
Годувала мати білими та пшеничними,
Щоб я любилася з хорошими та з приличними.

ПО ВГОРОДЦЮ ХОДЖУ І САМ СОБІ РАДЖУ

По вгородцю ходжу і сам собі раджу,
І розмишляю, що робити маю:
Чи листи писати, до милої слати,
Чи самому їхати одвідати.
Як листи писати, то будуть люди знати,
А самому їхати одвідати.
Ой приїхав милий до милої в гості,
А у милої увесь двір на помості.
— Ой нащо ж ти, мила, увесь двір замостила?
— Задля того, що вірно любила.
Та узяв милий милу за білую ручку,
Пішли ж вони стиха в мандрівочку.
Мандровали поле, мандровали й друге,
А на третє поле стали повертати,
Стала мила важенько вздихати.
Узяв милий милу под білії боки
Та й укинув у Дунай глибокий:
— Ой пливи ж ти, мила, тихо за водою,
Не по правді жила ти зо мною.
Ой виплила мила, де густії лози,
Покотились дрібненькії сльози.
Ой виплила мила, де жовтий пісочок,
Та й подала стиха голосочок:
— Чи я ж не багата, чи я не прекрасна,
А що моя доленька нещасна.
Чи я не хороша, чи я не вродлива,
А що моя доля нещаслива.

У ПОЛІ, ПОЛІ СТОЯЛА КОРЧМА

У полі, полі стояла корчма,
А у той корчмі дівча шинкує.
Шинкує вона медом та вином,
І медом та вином, і горілочкою.
Як прийшло до неї три волошини,
І три волошини, три хорошії.
Один же п'є все мед та вино,
А другий п'є і гроші кладе,
А третій п'є, дівча підмовля:
— Ходім, дівча, на Дон із нами,
На Дон із нами, з волошинами,
Що у нас на Дону не по-вашому,
Що у нас на Дону не тчуть, не прядуть,
[Не тчуть, не прядуть], все з дєнєг живуть,
Солому січуть, пироги печуть,
А сіно смажуть, пироги мажуть.
Повели дівча і все борами,
Все й борами поміж соснами,
Прив'язали дівча до сосни плечима,
[До сосни плечима], а у бор очима.
Підпалили сосну з верху до епода,
Сосонька горить, дівча говорить:
— Ой хто є в бору і хто край бору,
І чуйте й бачте мою пригоду;
А у кого є дочки — та поучайте,
Нехай волохам віроньки не ймуть.
А волоха віра — як на воді піна,
А в дівчини ума за шеляг нема.

ТА ПО САДОЧКУ ХОДЖУ І САМ СЕБЕ НУДЖУ

Та по садочку ходжу і сам себе нуджу,
Та не знаю, що робити маю.
Чи листи писати, до милої слати,
Чи самому їхать одвідати.
Як приїхав милий до милої в гості,
Та поставив коня край порога:
— Ой стой, коню, й у порога, проси віри у Бога,
Щоб вороги спатоньки й облягли.
Всі вороги спати лягли, моя мила не спить,
Всю ноченьку у віконечка сидить.
Кватирочку відсуває, з вітром розмовляє,
Милий милу словами карає.
Як ухопить милий милу під білії боки,

Кинув її в Дунай глибокий.
Ой як стала мила на дно потопати,
Та милому три слова казати:
— Ой котора дівка на личеньку біла,
То то її головонька бідна.
Ой котора дівка на личеньку красна,
То то її доленька нещасна.

ЗАШУМІЛА ДІБРОВОНЬКА

Зашуміла дібровонька,
Зашуміла зелененька,
Розгулялась вдова молоденька.
Десь узявся козаченько,
Десь узявся молоденький,
Та взяв вдову за білу ручку,
Та взяв її за рученьку:
— Годі, вдово, та й гуляти,
Пора додому ступати.
— Не піду я додомочку,
Наклевечуть головочку.
Нічим печі затопити,
Нічим діжі замісити...
Десь узявся козаченько,
Десь узявся молоденький,
Та взяв вдову за білу ручку,
Та взяв її за рученьку,
Повів її до річеньки,
Кинув вдову в холодную воду.
Стала вдова утопати,
Стала сусідів прохати:
— Сусідочки-голубочки,
Научайте свої дочки,
Щоб по ночах не ходили,
Пройдисвіта не любили
І вірочки не доймали.
Пройдисвіта полюбила,
І вірочки донімала,
І правдоньку ісказала,—
Тепер же я навіки пропала.

СВАТАЙ МЕНЕ, МАРКО, Я ЗА ТЕБЕ ПІДУ

— Сватай мене, Марко, я за тебе піду.
— Я буду сватати, не дає тебе мати.
— Ой як не дає, будем мандровати

Темної нічки і із Марочком прічки .
І про його смерть від її руки не записано.
Ой Марків кінь, та не Марко на нім,
Маркове сідельце, не Маркове серце,
Маркова зброя, не Маркова мова,
Маркова пісня, та не Марко співає,
Маркові суремочки, та не Марко в їх грає.

БІДА МЕНІ, МАТИ, ЗА БІДОЮ

Біда мені, мати, за бідою,
Навчилася журитися молодою,
А друга біда, мати,— малі діти,
Рада б погуляти, ніде діти.
Покину дитину в кропивину,
Сама помандрую на Вкраїну;
Вернуся, дитину погодую,
Та оп'ять на Вкраїну помандрую.
Ой як тій дитині в кропивині,
То так мені, мати, на Вкраїні.
Та покину дитину в нехворощу,
Сама помандрую аж у Польщу;
Та вернуся, дитину погодую,
Та оп'ять аж в Польщу помандрую.
Ой як тій дитині в нехворощі,
То так мені, мати, у тій Польщі.
Покину дитину між шляхами,
Сама помандрую із ляхами;
Вернуся, дитину погодую,
Та оп'ять із ляхами помандрую.
Ой як тій дитині між шляхами,
То так мені, мати, із ляхами.

У КОСІ ЛЕНТА ГОЛУБА

У косі лента голуба,
Сама дівка молода
По садочку ходила,
Два синочка родила,
Китайкою сповила,
До Дунаю й однесла,
На корабль пустила,

---

[1] Середини балади про мандрівку дівчини з Марком і про його смерть від її руки не записано.

Дунаєчка просила:
— Дунаєчко-батечко,
Не топи моїх діток
До дванадцяти годок,
До тринадцяти літок.
А ти, густий очерет,
Забавляй моїх дітей.
А ти, жовтий пісочок,
Годуй моїх діточок.
А ви, густі лозоньки,
Та щитайте годочки.
На дванадцятім году
Пішла вдова по воду,
Стала воду набирати,
Став корабель припливати.
А у тому кораблі —
Два молодца молоді.
Один листи читає,
Другий вдови питає:
— Удовонько молода,
Чи підеш ти за мене?
— Я за тебе не піду,
За другого дочку дам,
А не дочку, наймичку,
Хорошую панночку.

ОЙ ВИЙДУ НА ГОРУ, ГЛЯНУ НА МОРЕ

Ой вийду на гору, гляну на море,
Синє море гра, хвилю розгоня.
Та гляну на свій край, аж роду нема,—
Я зажурюся, я й затомлюся,
Піду у вишневий сад, хоч проходжуся.
В вишневім саду, під вишенькою,
Ой там сиділа пара голубів,
І цілуються, і милуються,
Та на моє життя все дивуються.
Ой ви, голуби, ви, сизенькі,
Ви цілуйтеся, ви милуйтеся,
Та на моє життя не дивуйтеся.
Десь узялися два стрільчика,
Та голуба убили, а голубку узяли.
Та укинув за полу, приніс додому,
Приніс додому, пустив додолу
Та насипав пшениці, кубок водиці.

Пшениці не їсть, водиці не п'є,
Та під ту вишню плакати іде.
— Не плач, голубко, не плач, сизенька,
Як я полину на синєє море,
Прижену тобі табун голубей,
Якого схочеш, такого і возьмеш.
І вибирала, і розсмотряла,
Та не вибрала такого, як мала.

ЯК БУЛА У ДІВЧИНИ МАЧУХА ЛИХАЯ

Як була у дівчини мачуха лихая,
Та послала дівку до броду по воду,
Та приказала мати повні відра брати,
Не веліла мати відер надливати.
Не успіла дівчина у брод уступити,
Десь узялися два вовчика з гори,
Та ухватили дівку під білії боки,
Та повели дівчину у яри глибокі,
Стали з дівчиною, стали жартовати,
Стала дівчинонька плакати-ридати,
Плакати-ридати, голубам казати:
— Ой ви, голубоньки, ой ви, сизенькі,
Чи полетите ви на той край до батьки.
Накажіте батьку, батьку рідному:
Нехай мене батько, батько не шукає,
Батько не шукає, мачуха не лає,
Нехай мене батько вже й одпоминає,
Мене, молодої, на світі немає.

ОЙ П'Є КОЗАК, П'Є І ГУЛЯЄ

Ой п'є козак, п'є і гуляє,
А під ним кінь вороний розігрався
Та на синє море розігнався.
Та замерзає море синенькеє,
Та припадає сніжком білесеньким,
Та потопає козак, потопає,
Та до вороного коня промовляє:
— Ох, і бийся, коню, бийся, бийся, видибайся,
Та й отця і до неньки поспішайся,
Та до моїх братиків-порадників,
Та до моїх сестриць-жалібниць,
Та до моїх діточок-сиріточок,
Та до моєї жінки молодої.

Та не кажи ти, коню, що я й утопився,
Та і скажи, коню, що я й оженився,
Та поняв собі пару у синьому морю,
Та й у синьому морю паняночку,
Та собі, коню, вічну дворяночку.

КАЛИНО, ЯЛИНО, ЩО ТЕБЕ ІЗВ'ЯЛИЛО

— Калино, ялино, що тебе ізв'ялило?
— Ізв'ялили мене буйні вітри з лютими морозами.
— Козаче молоденький, що тебе ізжурило?
— Зажурила мене тая дівчина, що з карими очима.
Не раз, не два стою у неї під корчмою:
— Вийди, дівчино, вийди, рибчино, поговорим з тобою.
— Рада б я виходити, з тобою говорити,—
Лежить нелюб на правой руці, не могу розбудити.
— Дівчино моя люба, одсунься од нелюба,
А я нелюба та й уб'ю із лука, як сивого голуба.
— Чи влучиш, чи не влучиш — з нелюбим не розлучиш,
Чи вдариш, чи не вдариш — тільки нам життя збавиш.
Козаче молоденький, у тебе конь вороненький,
Осідлай коня, виїжджай з двора, ти не мій, я не твоя.
Козак коня сідлає, до коня промовляє:
— Ой коню, коню вороненький, донеси до Дунаю,
Донеси до Дунаю, де утопиться думаю,
Що хорошу вродоньку маю, да утопиться думаю.
Ой приймай, Боже, душу, а ти, рибонько, тушу,
А ти, річенька, бистра водонька, викинь кістки на сушу.

КАЛИНА, МАЛИНА, ЧОГО ПОЧОРНІЛА

— Калина, малина, чого почорніла —
Чи суші боїшся, чи дощу бажаєш?
— Я суші боюся і дощу бажаю,
Кого вірно люблю, сейчас умирає.
— Ой умру я, мила, а ти будеш жива,
Та знатимеш, мила, де моя могила.
Ой моя могила край синього моря,
Полягли любощі і тихая мова.
Та не тупай, мила, правою ногою,
Скажуть вороженьки, що жив я з тобою.
Трясця вороженькам, та ще їх і роду,
А як вони знають, що жив я з тобою.
Та не кидай, мила, сирою землею,
Бо ти сама знаєш, що важко під нею.

Ой тим воно важко — любилися тяжко,
Тим воно важкенько — любились вірненько.
Сороки, ворони тіло розклювали,
А сірії вовки кості розносили.
Піду погуляю, кості позбираю,
В тихому Дунаю попереминаю,
В зеленім садочку кості прикопаю.

ЛУГОМ ІДУ, ГОЛОС ВЕДУ, ЛУЖЕ, РОЗВИВАЙСЯ

— Лугом іду, голос веду, луже, розвивайся,
Ти, козаченько, на мої чорні брови не сподівайся.
Як будеш на мої чорні брови уповати,
То не будеш своєю смертію умирати.
Дала дівчинонька козакові кохан-зілля спити,
Щоб йому, молодому, на світі не жити.
[Помер козак], помер козак, тиха його мова,
Козака несуть, коня ведуть і ясную зброю.
Викопали козакові глибокую яму,
Викопали козакові високу могилу,
Посадили [козакові] червону калину,
Щоб зозулі прилітали і рано кували.
Помер козак через тую дівчину,
Щоб всі люди знали.

ЇДЕ КОЗАК МОЛОДЕНЬКИЙ

Їде козак молоденький
Та на конику б'ється;
Його мила прекрасная
Все над ним сміється:
— Оце тобі, милесенький,
Твоя мила прекрасная,
Що учора ішов здоров,
А тепер — смерть безщасная.

ДАЛА МАТИ ДОЧКУ В ЧУЖУ СТОРОНОЧКУ

Дала мати дочку в чужу стороночку,
Заболіло у неї у животочку.
І заказала мати своєму дитяти
А три года в гості не бувати.
Ждала дочка літо, ждала дочка і друге,
А на третє літо стала скучати.
— Пороблю ж я крильця з щирого серця

Та полечу до й отця, до неньці.
Ой сяду я, паду в вишневому саду,
На вишеньці, на черешеньці,
Та буду кувати, буду й промовляти,
Чи не вийде отець або мати?
Ой вийшла мати з рубленої хати,
Зозуленьки з хати зганяти.
— Ой шуги в луги, сивая зозуля,
Із вишеньки та й із черешеньки.
Не ти сад садила, не ти й поливала,
Не для тебе ягідки вродили.
— Ой я сад садила, ой я й поливала,
Се для мене ягідки вродили.
— Ой коли б я знала, що ти моя дочка,
То дала б я тобі жемчугу жменю,
Ще й роззлотний і кубочок меду.
Ягідки б дзьобати, медком би запивати,
Солоденьким медком запивати.

ОЙ ДАВНО, ДАВНО Я У БАТЬКА БУЛА

Ой давно, давно я у батька була,
Стежка, дорожка тереном заросла,
Тереном заросла, ще й шипшиною,
Ой як була я у батенька ще й дівчиною.
А я як схочу, терен потопчу,
Ой та до свого батенька в гості полечу.
Ой сяду-упаду в батенька в саду,
Ой у батенька в саду, на винограду.
Ой що мій батенько по двору ходить,
Ой вороного коня за поводи водить.
А найстарший брат коня сідлає,
Ой середущий брат дрова рубає,
А найменший брат лук заряжає,
Ой на тую зозулю та поглядає.
Виходить з хати старая жена,
Ой старая жена — матуся моя:
— Ой не стріляй, сине, в тої зозулі,
Ой як тої зозулі на садовині,
Ой то так нашій сестрі на чужині.

ОЙ ІЗ-ЗА ГОРИ БУЙНИЙ ВІТЕР ВІЄ, ВСЕ ПОВІВАЄ

Ой із-за гори буйний вітер віє, все повіває,
Потеряла я своє здоров'я, уже й літа минають.
Ой запряжу пару коней, пару воронії,

Та поїду доганяти літа молодії.
Дожену я літа молодії у калиновом мості:
— Завернітесь, літа молодії, ви до мене в гості.
— Не вернемось, не вернемось, не знаєм, до кого,
Що не вміли шановати здоров'ячка свого.
Ой піду я й у вишнев сад та вирву я квітку,
Та вирву я рожевую квітку та й пущу на воду:
— Пливи, пливи, моя рожевая квітка, а до мого роду.
Пливи, пливи ти, рожевая квітка, де у полі криниця,
Ой там стоїть два братика, а третяя сестриця.
— Ой десь ти, наша сестра, сім неділь лежала,
Що уже твоя рожевая квітка на воді зав'яла.
— Не лежала, мій братику, ні дня, ні години,
Ізсушила та ізв'ялила чужая україна,
Та й ще к тому, братику, доля нещаслива,
Ще к тому, мій братику, все чужая робота,
Та й ще к тому, мій братику, на серці скорбота,
Та ще к тому, мій братику, все думки та гадки,
Та ще к тому, мій братику, мої недостатки.

ЯК ПОЇХАВ КОРОЛЕВИЧ НА ПРОГУЛЯННЄ

Як поїхав королевич на прогуляннє,
Та покинув Галюточку на горюваннє.
Прив'язав коня до явора, сам ліг спочивать.
Ой приснився, привидівся чудний, дивний сон:
Під правою та рученькою місяць ізійшов,
Із-під лівої, з-під білої рученьки вилинув сокол.
Як поїхав королевич до бабусеньки:
— Бабусенько, голубонько, відгадай сей сон:
Із-під правої та рученьки місяць ізійшов,
Із-під лівої, із-під білої вилинув сокол.
— Ой поїжджай, королевич, до свого двора,
Та вже ж твоя Галюточка сина родила,
Понаймала мамок, няньок, сама полягла.
Як поїхав королевич до свого двора,
Ой як вийшла против його щонайстарша свість:
— Здоров, здоров, чужий зять, тепер ти не наш,
Та вже ж твоя Галюточка сина родила,
Понаймала мамок, няньок, сама полягла.
Як увійшов королевич в нову світлицю —
Лежить його Галюточка на всю скамницю.

ОЙ ПОЇХАВ ОЛЕКСАША ІЗ ДОМУ В ДОРОГУ

Ой поїхав Олексаша із дому в дорогу
Та покинув дома жену нездорову.
Та поїхав Олексаша в зелені поля,
Ой оглянеться назад, а за ним слуги біжать:
— Ой вернися, Олексаша, вернися додому,
То уже твоя жена Богу душу оддала.
Не доїхав Олексаша до нового двора,—
Ой думає ж Олексаша, що дрова рубають,
Аж то його жені труну доробляють.
Ой не дійшов Олексаша до нової світлиці,—
Ой думає Олексаша, що зозулі кують,
Що зозулі кують, солов'ї щебечуть,
Аж то малі, малі діточки по матері плачуть.
— Ой цитьте, діточки, цитьте, малії,
Коли б вернулися літа молодії.
Та поїду, діточки, у два городочка,
Та куплю вам діточки, а два теремочка.
Один теремочок — червоне намисто,
Другий теремочок — матір молодую.
— Нехай же той, таточко, терем загориться,
Червоне намисто докупи золлється,
Нехай же та мачуха у гроб западеться,
А ненька рідненька на сей світ зведеться.

ВІЄ ВІТЕР, ПОВІВАЄ

Віє вітер, повіває,
Батько сина виряджає:
— Та іди, сину, пріч од мене,
Та не любляна жена й в тебе.
— Ой я, тато, три сестри маю,
Та всіми трьома замишляю:
Найстарша йде, коня веде,
Середуща йде, сідло несе,
Найменша йде, хустку несе,
А хустку дає й приказує:
— Ой брате наш, не кидай нас,
Ой як будеш нас покидати,
То буде тебе Бог карати.
— Піди, сестро, до Дунаю,
Набери, сестро, води з краю,
А із другого — піску жменю
Та посій, сестро, по каменю.
[Як той твій пісок зійде,

Тоді брат з походу прийде].
Та нема дощу, нема сходу,
Нема братика з походу.
Та нема [сходу, нема] цвіту,
Пійшов братик по всім світу.

СВЕКОР НЕВІСТКУ СИЛЬНО НЕ ЗЛЮБИВ

Свекор невістку сильно не злюбив,
А свекруха незнавиділа
Та й послала льону полоти:
— Льон виполи да додому не йди,
Встань же ти в полі билиною,
Билиною і крушиною,
Що без вітру шатаються,
А без сонця украшаються.
Ой приїхав мій син з дороги
Та уклонився матусі в ноги:
— Ненько ж моя, ненько старенька,
Ой я їздив, увесь світ проїжджав,
Та не бачив такої билини,
Що без вітру шатається,
А без сонця украшається.
— Возьми, синку, гостру сокиру,
Піди зрубай тую билину.
Взяв синок гостру сокиру,
Пішов рубати тую билину.
Та раз кинув та й прокинув,
Вдруге кинув — вона загула,
Втретє кинув — заговорила:
— Не рубай мене, милий, я твоя мила,
Се твоя ненька так ізробила,
Діток маленьких посиротила,
Тебе, молодого, та завдовила.
Ой приїхав мій син з дороги,
Та й уклонився матері у ноги:
— Ненько ж моя, ненько старенька,
Негаразд ти се зробила,
Діток маленьких осиротила,
Мене, молодого, та завдовила.

ОЙ НА ГОРІ РОМЕН ЗЕЛЕНЕНЬКИЙ

Ой на горі ромен зелененький,
Розгулявся козак молоденький.
Нема впину вдовиному сину,

Ізсушив, ізв'ялив чужую дитину.
Під горою комора стояла,
А в коморі свічечка сіяла,
Ой там мила білу постіль слала,
Та із постіллю тихо промовляла:
— Постіль біла, та не буду спати,
Ой буду я у крoваті стояти.
Що звечора свічечка горіла,
Опівночі нагайка шуміла,
А к світові мила одубіла.
Лежить мила, як бумага, синя;
Стоїть милий, так як папір, білий.
— Треба, сину, людей збирати,
Треба, сину, миленьку ховати.
— Нащо, мати, людей турбувати,
Треба, мати, думати-гадати,
Кого, мати, кату до рук дати.
Що ти, мати, порадниця у хаті,
Що ти, мати, у коморі стояла,
[Та] як мила мученьку приймала,
Чом ти мене, мати, не спиняла?
Та ще, мати, мене наущала:
— Ой бий, сину, чужую дитину.

ОЖЕНИЛА МАТИ СИНА

Оженила мати сина
Та й взяла нелюбу невістку,
Та нелюбу, та й не до любови,
Не біле личко, не чорні брови.
Мати свого сина научала:
— Замкни, сину, жовтим ключом двері,
Та й бий свою жінку край постелі.
Що звечора комора звеніла,
А в коморі свічечка горіла,
Там миленька білу постіль слала,
А стелючи, мученьку приймала:
Що прив'язав до стовба косами,
Та й наступив на в'язи ногами,
Та й б'є жінку трьома батогами.
Стоїть милий, як бумага біла,
Лежить мила, як ожина синя.
Вийшла мати його стара з хати
Та стала свого сина питати:
— Десь ти, сину, свою жінку любиш,

Що ти її раненько не збудиш?
— Десь ти, мати, в порога стояла,
Як миленька смертю пострадала.
Научала, мати, як жінку карати,
Научи ж тепер, як її ховати.
— Сідлай, синку, коня вороного,
Та поїжджай до тестенька свого,
Та знай, синку, що в тестя казати:
«Ой їдь, мати, донечку ховати,
Поїхала по жовтую глину,
Глини не набрала, смертю пострадала».
Їде мати доненьки ховати,
Аж нікому й воріт одчиняти,
Та й нікому правдоньки казати.
Ввійшла мати в новую світлицю,
Лежить дочка на всюю скамницю.
— Дочко ж моя, дочко-кукібничко,
Чого ж в тебе плечі почорніли?
Чого в тебе й ручки посиніли?
Чого в тебе ніжки пожовтіли?
Плаче мати дрібними сльозами,
Розказує сваха вірними словами:
— Плечі чорні — то глина побила,
Руки сині — в нас пряжу синила,
Ноги жовті — чепурно ходила.
Ой ну ж, свахо, донечку ховати,
А за сина другої шукати.
— Вели ж, свахо, кату в руки дати,
А твого сина на Сибір послати,
Моєї дочки тіло поховати.

ОЖЕНИВСЯ МОЛОД ТА Й НЕ ПО ВОЛІ

Оженився молод та й не по волі
Та й взяв жінку не до любові —
Не біле личко, не чорні брови.
Та й пішов молод в Китай-город,
Та й продав молод та жупан синій,
Та купив молод корабель новий,
Дав за корабель сімдесят рублей,
Сімдесят рублей і з полтиною,
Та й пустив корабель на синє море,
Та й взійшов молод на круту гору,
Та й глянув молод по синьому морю:
Корабель пливе, аж море реве,

А мила сидить, як свіча, горить,
А дитиночка, як рожиночка.
— Ой вернись, мила, голубко сива!
— Не вернусь зараз, не любив гаразд,
Не вернусь, муже, бо ти б'єш дуже:
Що було тіло, як папір, біло,
А тепер тіло та почорніло.

ОЖЕНИВСЯ МОЛОД ТА Й ПО НЕВОЛІ

Оженився молод та й по неволі,
Та й узяв жінку та й не до любові,
Не біле личко, не чорні брови.
Як пішов молод й у Китай-город
Та купив корабель новий,
Корабель новий і веселечко.
Та за той корабель — п'ятдесят рублей,
П'ятдесят рублей з полтиною.
Посадив жінку з дитиною,
Одіпхнув корабель, не дав веселечка.
Корабель пливе, аж вода гуде,
А мила сидить, як свіча, горить,
А дитиночка, як ожиночка,
Та вона ж плаче, як ворон кряче.
— Ой вернися, мила, голубонька сива,
Будеш, мила, ти до любові,
Біле личко, і чорні брови.
— Не вернусь, муже, бо ти бив дуже,
Ой бив ти мене нагайкою,
Називав мене нехазяйкою.
Та моє тіло почорніло
Від нагаєчки, від тростяночки.

А ЧИ МЕНІ ТУТА ЖИТИ, А ЧИ МЕНІ ГОРЮВАТИ

А чи мені тута жити, а чи мені горювати
І, обнявши головоньку, із сего села мандровати?
Що взяв, що взяв жінку-невдашку, а невдатнюю жену,
Що ні спекти, ні зварить, ні до людей говорить,
А з моїм родом говорить — не по двору походить.
Та взяв, та взяв жінку-невдашку за білую рученьку,
Повів, повів жінку-невдашку до тихого Дунаю,
Пустив, пустив жінку-невдашку за тихою водою:
— Пливи, пливи, невдашко, за тихою й водою,
То вже ж мені надокучило, горюючи з тобою.

А сам пішов, удалий молодчик, на крутую гороньку,
На крутую гороньку та в новую світлоньку,
Аж там сидять утята, невдашні дитята:
— Ой татусю, татусю, ой де ж ти дів матусю?
Ой чи втопив, чи вдавив, чи на тихий Дунай пустив?
— Я не втопив, не вдавив, на тихий Дунай пустив.
Дітки ж мої малії, десь ви три дні не їли,
Що ви мене важким словом на порозі убили.
Я не втопив, не вдавив, на тихий Дунай пустив:
— Та пливи, пливи, жінко-невдашко, за тихою водою,
Та вже мені надокучило, горюючи з тобою.

ОЙ ЗИМА, ЗИМА ХОЛОДНА БУЛА

Ой зима, зима холодна була,
Та прошу я тебе, не зморозь мене,
Не зморозь мене, по холоду ідучи,
По холоду ідучи, коня ведучи,
Коня ведучи, збрую несучи.
А збруя моя, збруя ясная,
Тільки доля моя нещасная.
А що жінка мужа та й не злюбила,
Повела й у сад та й загубила,
Повела й у сад, та повісила
На тонкій гілці та на яблуньці,
А сама пішла й у новенький дом,
У новенький дом, сіла за столом.
Сіла за столом з ясним соколом
Та й пише пером: «Чи жив, чи здоров,
Чи жив, чи здоров мій муж молодий?»
Та й пішла вона милого пробуджати:
— Ой устань, милий, бо й уже світ білий.
— Ой не встану, мила, бо болить спина,
Ой не встану, дорога, бо болить голова.

ТА СОЛОВЕЙКУ МАЛЕНЬКИЙ

Та соловейку маленький,
Та в тебе голос тоненький,
Та защебечи ти мені,
А що я в чужій стороні,
Та ходжу, блуджу й гукаю,
Та свого роду й шукаю.
Та найшла в полі билину,—
Та матусину й могилу.

Та на могилі припала,
Отця й неньку згадала:
— Ой устань, ненько, не лежи,
Та зо мною й говори.
— Ох, і куди ти, доньку, йшла,
А що ти мене й тут знайшла?
А чи з тучею, чи з дощем,
А чи з доброю годиною,
А чи з малою дитиною?
— Ані з тучею, ні з дощем,
А я з доброю й годиною,
Ох, і з малою дитиною,
Ох, і з вірною дружиною.

ОЙ У КОНЕЦЬ ГРЕБЛІ — ТАМ ШУМІЛИ ВЕРБИ

Ой у конець греблі — там шуміли верби,
Ой лиш одна верба листом не шуміла,
Під тою вербою листу у коліна,
А під тим же листом лежить козак убитий,
[А під тим же листом] тільки білі руки,
Розрублена голова на чотири штуки.
Ох, і прилітало і три пави:
Ой первая пава у головоньках пала,
А другая, сіра, край серденька сіла,
[А третяя пава у ніженьках стала].
Ой що в головоньках — то ненька рідненька,
Ой що край серденька — то його миленька,
А що у ніженьках — сестриця рідненька.
Де матуся плаче, тихий Дунай тече,
Де сестриця плаче, там стоїть криниця,
Де мила ридає, та й роси немає.
Що матуся плаче від году до году,
А сестриця плаче від тижня до тижня,
А мила плаче, ридає до неділеньки;
Неділенька прийшла, мила заміж пішла.

ОЙ КОЛИ Б Я ЗОЗУЛЕНЬКА, СОБІ КРИЛА МАЛА

— Ой коли б я зозуленька, собі крила мала,
То б я тую й Україну кругом облітала,
То б я свого та синочка серед полку пізнала.
Помер, помер новобранець у неділеньку вранці,
Положили новобранця на тисовій лавці,
Поховали новобранця у зеленому байраці.

Тіло несуть, коня ведуть, кінь головоньку клонить,
За ним іде стара ненька та білі рученьки ломить:
— Ой коли б же я, зозуленька, собі крилечка мала,
То б я тую Україну кругом облітала,
То б я свого та синочка і в гробі пізнала.
Ой летіла зозуленька та сказала: «Ку-ку!»
— Ой подай мені, синочку, хоть одну руку.
— Ой рад би я, моя мати, обидві подати,
Насипали сирої землі, не могу подняти.
Залітав півень на ворота, сказав: «Кукуріку!»
— Не сподівай мене, ненько, уже й не до віку.

ПОБРАТАВСЯ СОКОЛ З СИЗОКРИЛИМ ОРЛОМ

Побратався сокол з сизокрилим орлом:
— Ой орле ж мій сизий, сизий, сизокрилий,
Сизий, сизокрилий, товаришу милий,
Ой десь мої діти, діти, дитинята,
Діти, дитинята, сизі соколята?
— Ой там твої діти, у лісі на древі,
У лісі на древі, на високім клені.
Наїхали ляхи з великої Польщі,
Те древо зрубали, діточки забрали.
Як полетів сокол з великої туги,
З великої туги у темнії луги.
Ой як він заквилить, та й луги похилить,
Ой як заспіває, то й лист опадає.
Ой як засміється, то й луг розів'ється,
А як він затуже, та й похиле лужи.
При добрій годині — куми-побратими,
При лихій годині — нема і родини.

ОЙ ПИЛА, ПИЛА НЕУМИРИХА НА МЕДУ

Ой пила, пила Неумириха на меду
Та й пропила свою дочку молоду.
Ой пила ж, пила Неумириха на ринку,
Та й пропила свою дочку Маринку.
— Хто дасть мені цебер меду і вина,
То тому ж буде моя дочка молода.
Озовеся Шенкаренко молодий:
— Як дам тобі цебер меду і вина,
То нехай мені твоя дочка молода!
Ой у неділеньку рано-пораненьку,
до сход сонця,

Ой плакала Неумирівна у віконця.
— Ой загину, моя матінко, загину,
Ой не люблю Шенкаренка, покину.
Та пішла, пішла Неумирівна, пішла пріч,
А за нею Шенкаренко на всю ніч.
Та що нажене Неумирівну, то й не б'є,
Та все її хорошенько питає:
— Та чого ж, чого, Неумирівна, сама йдеш,
Чи ти у мене служебочок не маєш?
— Нащо ж мені і служебочки твої,
Що ти сам, молод, не до мислоньки мені?
Пішла ж, пішла Неумирівна шляхами,
А за нею Шенкаренко з ляхами.
Та що нажене Неумирівну, то й не б'є,
Та все її хорошенько питає:
— Чого ж, чого, Неумирівна, пішки йдеш,
Чи ти ж у мене вороних коней не маєш?
— Нащо ж мені вороні коні твої,
Що ти сам, молод, не до мислоньки мені?
Пішла ж, пішла Неумирівна пожарем,
А за нею Шенкаренко вже й конем.
Та пожар ноги Неумирівни поджига,
Гаряча кров її слідок залива.
Та що нажене Неумирівну, то й не б'є,
Та все її хорошенько питає:
— Чого ж, чого, Неумирівна, боса йдеш,
Чи ти у мене черевичків не маєш?
— Нащо ж мені черевички твої,
Що ти сам, молод, не до мислоньки мені?
Ой дай мені, Шенкаренко, ножика,
Урізати тоненького полотенця,
Зав'язати біленькую ніжечку.
Та не улучила Неумирівна у полотенце,
Та улучила Неумирівна у серце.
— Ой тепер же, Шенкаренку, я твоя,
Бери моє біле тіло на коня
Та й повези до матусі до двора,
Та нехай мене моя матуся похова.

В НЕДІЛЕНЬКУ РАНО-ПОРАНЕНЬКУ

В неділеньку рано-пораненьку
Розсердився син та на свою неньку:
— Та й іди, нене, тепер від мене,
Будуть, нене, гостоньки у мене.

Будуть гості, та все у парчині,
А ти, нене,— в сірій сірячині.
— А у тебе, сину, друга хата,
Буду, сину, кужельку чесати,
Буду, сину, дитя колихати,
Твоїй жінки жалю завдавати.
— У тебе, ненько, сорочка не біла,
У тебе, ненько, слово не до діла.
Пішла мати за нові ворота,
Стоїть вона, як бідна сирота.
Ой вийшов син ворота зачиняти,
А мати дума, що її прохати.
— Що ти, мати, думаєш, гадаєш,
Чом ти собі хати не шукаєш?
Пішла мати битими шляхами,
Умивається дрібними сльозами;
Пішла мати густою лозою,
Умивається дрібною сльозою.
Та зострілася мати з рідною дочкою,
Та умилася дрібною сльозою.
— Чого, ненько, тут ходиш, блудиш,
Чому до мене в гості не прибудеш?
— Ой як мені, донько, прибувати,
Єсть у тебе зла личина в хаті,
Вона тебе буде бити та лаяти,
А ти будеш жалобно плакати.
— Ой хоть буде мене бити та лаяти,
Та не совайся, ненько, обороняти:
Ой він піде й у комору спати,
А ми будем пити та гуляти,
Та будем стиха розмовляти,
Та не будемо йому правдоньки казати.
Ой прийшов син матері прохати:
— Та іди, нене, тепер до мене,
Сталось мені нещастя без тебе,
Умерла у мене жена молодая,
Зосталася дитина малая.
— Нехай, брате, горить твоя хата,
Та моя мати не прийде тебе рятовати;
Нехай горить твоя хата до одного колочка,
Та не піде мати до твого дворочка.
Нехай, брате, горить до одного поліна.
«У тебе, ненько, сорочка не біла,
У тебе, ненько, слово не до діла».

СИНЄ МОРЕ, ЖОВТИЙ ЦВІТ

Синє море, жовтий цвіт,
Та загадано на весь світ:
«У кого є коні — годуйте,
У кого нема — купуйте,
У кого сини — зряжайте,
У кого нема — наймайте».
Ой зажуриться вдова,
Що у неї кінь є, сина немає,
Тільки одна дочка Оленочка,
Та й тую у військо виряжала,
Виряжала, научала:
— Та й не йди, дочко, поперед війська
І не оставайся позаду війська,
А йди, дочко, збоку війська.
А Оленочка не послухала,
Поперед війська не поїхала.
Як же припало річку брести і Дунай плисти,
То Оленочка перебрела й переплила.
Десь узявся татарюшка, узяв її коня за поводи,
А Оленочку за білу ручку,
Повів коника у станицю,
А Оленочку у світлицю,
Дав же конику сіна і вівса,
А Оленці меду і вина.

ПІШЛА ВДОВА ДОЛИНОЮ

Пішла вдова долиною
З маленькою дитиною,
Сіла вдова спочивати,
Мале дитя годувати.
Пішла вдова все садами,
Розмовляла з білими цвітами:
— Цвіти мої біленькі, прекрасні,
Діти мої маленькі, безщасні!
Чом ви, цвіти, рано забіліли,
Я, молода, овдовіла,
Діти малі посиротіли?
Летить орел понад горою,
Розмовляє з бідною вдовою:
— Не плач, вдова, не журися,
Бо я твого мужа знаю,
Тричі на день одвідаю.
Ой перший раз обідаю,

А другий раз полудную,
А третій раз вечеряю,
На чорний чуб наступаю,
З лоба очі колупаю,
А жовту кость розкидаю —
Все по горах, по долинах
Та по чужих українах.

ОЙ НЕ ДАЛА МЕНЕ МАТИ ЗА РОБОТНИЧЕНЬКА

Ой не дала мене мати за роботниченька,
Та оддала мене мати за розбойниченька.
Що звечора рано на зорі з'їжджаються розбої,
А опівночі рано на зорі уже й розбой добули.
А к світові рано на зорі і мій милий іде,
І мій милий іде, дев'ятеро коней веде,
На десятому сидить, на свою милу кричить:
— Ой одчиняй, моя мила, ти новії ворота,
Бери, бери воронії коні, у нову сталю веди,
Бери, бери шовковеє платтє, на бистру ріку неси,
Не розгортуючи, не осмотрюючи.
Його мила й не послухала його,
Порозгортала і порозсмотрювала.
Розгорнула один плат, аж там її рідний брат.
— Ой чи єсть ти мій милий, ой єсть же ти розбойник,
Що ти мого брата убив, а свого шурина?
— Ой ти, миленька моя, темна нічка була,
Темна ніченька була, не розсмотрів, що родня.
Він на мене накричав, щоб я з шляху зворочав,
А я з шляху не звернув, з пістолета ужарнув,
Покотилась голова, так як маковочка.
Як у печі жаркий жар, то так мені шурина жаль.

ОЙ СИНУ МІЙ ТА НЕГРУЄНКО

— Ой сину мій та Негруєнко,
Не пий горілочки рано в неділоньку
Та не грай конем улицями,
Не розтопчуй малих дітей
Та не зневажуй старих людей.
Не гуляй же, сину, із панами,
Що вони в тебе п'ють, гуляють,
Що вони з тебе ума вивіряють.
— Ой як мені, мати, не пить, не гуляти,
Що й у мене двори коштовії,

Що у мене вікна аркушовії,
Що й у мене серебро не щитаноє,
Що й у мене злато не важеноє.
Що й в неділеньку рано-вранці
Взяли Негруєнка ізв'язали,
Та ізв'язали руки сирицею,
Та й повели улицею,
Та под його двори коштовії,
Та под його вікна аркушовії.
Та й укинули його в темницю,
Та й в глибокую присподницю.
Сидить він літечко, сидить й друге,
А на третє літо стало повертати,—
Аж іде його старенькая мати.
Ой стала ж йому говорити:
— Чи я ж тобі, сину, й не казала:
Не пий горілочки рано у неділеньку.
Ой по чім же ти, сину, та літечки знаєш,
Ой що ти ніколи світа не видаєш?
— Ой по тім я, мати, став літа знати:
Ішла дівка-семилітка та по водицю
Та вкинула вітку з рожевого цвіту,
Ой по тім я, мати, став літа знати.
Що на святий день та на Великдень
Всіх невольників та повипускали,
Взяли Негруєнка розчетвертовали.

ОРАВ МИЛИЙ У ЦАРИНІ, ТЕПЕР У ТОЛОЦІ

Орав милий у царині, тепер у толоці,
Виплакала карі очі за чотири ночі.
Та вже ж мені ті чотири за десять стали,
Бодай тобі, мій миленький, волики пристали,
Сірі волики пристали, плужок поламався,
Щоб мій милий, голуб сивий додому пригнався.
Ой ви, тучі громовії, розойдіться різно,
Чи не прийде мій миленький хоч не рано, пізно?
Як побігла Бондарівна калиновим мостом,
Не хороша на личенько, так хороша зростом.
Як побігла Бондарівна помеж крамарями,
А за нею три драгуна з голими шаблями.
Як нагнали Бондарівну на глибоку яму,
Та витягли Бондарівну, як рибоньку в'ялу.
Як повели Бондарівну к Гриневичу в хату,
Посадили Бондарівну до стіни плечима,

А до пана Гриницького карими очима.
Заставили Бондарівну трьох пісень співати,
А хлопчика маленького — ружжя заряжати.
Єгце к той Бондарівні пісня не поспіла,
Уже її біла постіль кров'ю окиггіла.
Як увійшов старий Бондар: «Давай, Гриню, плати!»
— Нащо йому, мій таточку, та гроші давати,
Його взяти і зв'язати, на Сибір оддати.
Ой лежала Бондарівна в обідню годину,
Поки звелів пан Гриницький зробить домовину.
Ой лежала Бондарівна із ночі до ранку,
Поки звелів пан Гриницький викопати ямку.
Ой у тої Бондарівни у полах мережка,
Куди везли Бондарівну, кровавая стежка.
Ой у тої Бондарівни на голові стьожка,
Оце тобі, пан Гриницький, на Сибір дорожка.
— Очі мої кареньківї, горе мені з вами,
Поховали Бондарівну, спіте тепер самі.

СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВІ ПІСНІ

КОЗАЦЬКІ ПІСНІ

ОЙ ДОБРАЯ ГОДИНОНЬКА БУЛА

Ой добрая годинонька була,
Що матуся свого сина била,
А син неньці покорився,
Низько у ніженьки уклонився:
— Не бий мене, моя матуся,
Ой як будеш мене бити,
То я піду на Україну жити,
На Україні добрі люди,
Там мені буде добре жити.
Як я піду на Вкраїну,
Я там, молод, не загину,
Бо я, парень,— козак молоденький.
— Ой вернися, мій сину, вернися
Та у голубий жупан нарядися.
Нехай же я на тебе подивлюся,
Сльозоньками умиюся,
Чи є кращий козак на Вкраїні.
Виходила круті бережечки,
Витоптала жовтенькі пісочки,

Та не найшла сина свого,
Тільки найшла слідок його,
Де кохане дитя походило.
Ой піду я в вишневий садочок,
Та вирву я кленовий листочок,
Та прикрию я синів слідочок,
Щоб пташечки не літали,
Щоб зозулі не кували,
Синові сліди не теряли.

ПОРІС РОМЕН, З ТИНОМ РОВЕН, НА ТИН ПОХИЛИВСЯ

Поріс ромен, з тином ровен, на тин похилився,
Із чужої сторононьки козак уклонився.
Прислав поклоном коня вороного,
А я йому хустину з-під злота самого.
«Мені тії хустиноньки в бока не носити —
Задля слави козацької сіделечко вкрити.
А як гляну на хустину, згадаю дівчину,
А як зглляну на сідельце, втішу своє серце».

НАСТУПИЛА ЧОРНА ХМАРА, СТАВ ДОЩ НАКРАПАТИ

Наступила чорна хмара, став дощ накрапати.
— Благослови, й отамане, наміт розбивати.
Ой розбили козаченьки червоний наміт,
Всі козаки, всі багачі-дукачі [у наміт] [1] пішли.
А мужики-сімряжники та й не посміли,
Взяли кварту, кварту й на дощі сіли.
Прийшов же к нам наш отаман та й над нами став,
Скинув з себе жупан синій та й над нами нап'яв.
Коли б же наш пан отаман повік панував,
Що над нами, козаками, а й кафтан нап'яв.
Ой ввійшов пан отаман, в кінець стола сів,
А увійшов дукач, ввійшов багач, в порога став
Та з нашого отамана сміяться став.
Ой як крикне пан отаман та на своїх хлопців:
— Ой ви, хлопці, ви, молодці, ви, добрії люди,
Возьміть дуку за чуб, за руку та виведіть вон.

[1] В оригіналі помилково — «молодці в улани».

Один іде — за руку взяв, а другий дуку б'є,
Нехай же він не сміється, де голота п'є.

БУЛО Ж НАС ТРИ БРАТИ

Було ж нас три брати,
Ох, та й і всі не вкупі:
Один в Самарі атаманом,
А другий в Петенбурги осавулом,
А я, молоденький, на Україні.
Наповаю коня з бистрого Дніпра,
Називаю Дніпра рідним братом:
— Ой ти, Дніпро-брате, скажи мені правду,
Ох, скільки у тебе річок упало?
— Ой упало у мене річок сорок чотири.
Одная річка Коніточка
Та й та в Дніпро упала,
Ой вона ж мені всю правду сказала:
Називають мене бурлакою,
А мого товариша — розбиякою,
Твого кониченька — пропилякою.

ЧУМАЦЬКІ ТА БУРЛАЦЬКІ ПІСНІ

ОЙ ЯСНО-ПРЕКРАСНО А СОНЕЧКО СХОДИТЬ, А ТЕМНЕНЬКО ЗАХОДИТЬ

Ой ясно-прекрасно а сонечко сходить, а темненько
заходить,
Ой уже наш пан, наш отаман а по табору ходить.
По табору ходить, білі руки ломить, з молодежжю
говорить.
Ой велить, велить своїй молодежі сірі воли запрягати.
Ох, вони стали, вози помазали, сірі воли повпрягали.
Ой воли ідуть, а вози риплять по зеленому байраці.
Ой за байраком сорок чоловік до вишеньки
привертають,
Ой попереду козак Гавриленко сивим конем виграває,
Ой грає, грає, грає, виграває, назад волики завертає.
— Ох, і годі тобі, єретичий син, сивим конем
вигравати,
Ох, і пора тебе, єретичий сину, батогами наказати.
Ой кінь спіткнувся, копит зогнувся, Гавриленко
й усміхнувся.

ТА ЙШОВ ЧУМАК ДОРОГОЮ, В СОПІЛОЧКУ ГРАЄ

Та йшов чумак дорогою, в сопілочку грає,
Ой сів чумак та між возами, горілку кружає.
Та оглянеться та чумак Назарій, аж волів немає.
— Тепера же ми, милії браття, навіки пропали.
Що в Крим ішли та з возами, з Криму — з батогами.
Ой сідлай, хлопко, та сідлай, малий, коня вороного,
Та біжи, хлопко, та біжи, малий, понад слободою,
Та давай, хлопко, та давай, малий, усім панам знати,
Щоб позволили тому чумакові воли пошукати.
Ой у городі та у Ростові у всі дзвони дзвонять,
Та й оглянеться чумак Назарій, аж волики гонять.
Та женуть воли та полові, травицю толочать,
А за ними йдуть чумаченьки, батоги волочать.
Та женуть воли та дорогою, [та] все полові,
А за ними йдуть чумаченьки, [та] все молодії.
Женуть воли та дорогою, та все круторогі,
А за ними йдуть чумаченьки, [та] все [чорноброві] [1].

ОЙ ЗЛЕТІВ ПУГАЧ НА ЯЛИНОНЬКУ

Ой злетів пугач на ялиноньку,
Та як пугу да пугу.
— Ой зберіться, наші товариші,
Зимовать на лугу.
— Ой раді б ми поспішати,
Да чумак занедужав.
Ой занедужав да чумак Микита,
Да вниз похилився,
Да кареньkими оченькáми
На воликів подивився:
— Ой воли мої да полові,
Хто над вами паном буде,
Ой як мене, чумака Микити,
На світі не буде?
— Ой той над нами буде пановати,
Хто нас буде поганяти.
— Ой ви, чумаченьки, ой ви, бурлаченьки,
Ой ви, люде, на все гожі!
Ой ізробіть чумаку Микиті
Домовину із рогожі.
Да вирийте над чумаком Микитою

[1] В оригіналі помилково — «молодії».

Да високу могилу,
Да посадіть над чумаком Микитою
Да червону калину.

ОЙ БУВ ЖЕ ЧУМАК СІМ ЛІТ НА ДОНУ

Ой був же чумак сім літ на Дону,
Да не було пригодоньки ніколи йому.
Ой прийшов чумак з Дону додому,
Сталася йому пригодонька за всю дорогу:
Ой надів чумак голубий жупан,
Да ліг же він на лавочку да й додолу впав.
Ой упав чумак, упав і лежить,
Да ніхто його не спитає, що в його болить.
Прийшов до його отаман його
Да бере його за рученьку, жалує його.
— Отамане мій, жалобнику мій!
Покидаю воли й вози, поховай мене.
Уже чумака в домовині несуть,
Уже ж його сиві воли да й жалко ревуть.
Заревли воли в новому ярмі,
Поховали чумаченька в чужій стороні.

ОЙ ІЗЛЕТІВ ПУГАЧ ТА НА ВОРОТЕЧКА, А ЯК ПУГУ ТА ПУГУ

Ой ізлетів пугач та на воротечка, а як пугу та пугу:
— Та поспішайтеся, наші чумаченьки, ночувати до лугу.
— Ох, і раді б ми та поспішати, так чумак занедужав,
Ох, і занедужав чумак молоденький та на мажу схилився,
Ох, і правенькою рученькою за серденько ухопився.
— Ох, ви, чумаченьки, славні, молоденькі, а ви гожі та Божі,
Ох, і зробіть сьому чумакові домовиночку із рогожі.
Ох, і викопайте сьому чумакові а глибоку яму,
Ох, і поховайте сього чумаченька, а як рибоньку в'ялу.
Ох, і висипте сьому чумаченькові а високу могилу,
Ох, і посадіть на сій могилі й червону калину,
Ох, і щоб видно червону калину аж на всю Україну.
— Ох, і воли мої, воли полові, хто над вами паном буде,
Ой як мене, мене, молодого, на світі не буде?

ОЙ ЧУМАЧЕ, ЧУМАЧЕ

— Ой чумаче, чумаче,
Ой чумаче, чумаче,
Чом нерано з Криму йдеш,
Чом чумаків не ведеш?
— А я веду, та не всіх,
Лиш немає й одного —
Брата мого рідного.
Та зостався на Дону,
Продає сіль на вагу.
Сталась йому причина —
Сіль з воликом прибила.
Викопали дві ями,
Там чумака сховали,
Притрусили камишем,
Поминали кулішем.
Як зацвіте бур'янець,
Як заплаче мій отець,
Що синова голова
В чужім краї полягла.
Як зацвіте маківка,
Як заплаче матінка,
Що синова голова
В чужім краї полягла.
Як зацвітуть будячки,
Як заплачуть братички,
Що братова голова
В чужім краї полягла.
Як зацвітуть суниці,
Як заплачуть сестриці,
Що братова голова
В чужім краї полягла.
Як зацвіте синенька,
Як заплаче миленька,
Що милого голова
В чужім краї полягла.
Як зацвіте увесь цвіт,
Як заплаче увесь рід,
Що родичева голова
В чужім краї полягла.

ЧУЖІ ЛЮДИ КОНОПЕЛЬКИ СІЮТЬ

Чужі люди конопельки сіють,
А наші у мішечку пріють.
Ой ти, чумаче-небоже,

Чом ти не робиш, як гоже?
Ой ти, чумаче-голубче,
Чом ти не робиш, як лучче?
Чужі люди коноплі толочать,
А наші свині волочуть.
Ой ти, чумаче-небоже,
Чом ти не робиш, як гоже?
Ой ти, чумаче-голубче,
Чом ти не робиш, як лучче?
Та вже чумак дочумакувався,
Штанів немає, в свитці зостався.
Ой ти, чумаче-небоже,
Чом ти не робиш, як гоже?
Ой ти, чумаче-голубче,
Чом ти не робиш, як лучче?

ТА Й ПІЙШОВ ЧУМАК У ДОРОГУ

Та й пійшов чумак у дорогу
Та зустрівся з бідою:
— Бідо ж моя, бідо, чого ти, молода,
Нащо мене ізстарила?
— Та не я тебе ізстарила,
Ізстарив тебе дурний розум.
Не пий різних водок,
Та не люби чужих жінок,
Будеш жити, як барвінок.
Та горілочка з пінка,
Зведе з ума чужа жінка.
Горілочки нап'ється,
А з ума зшибеться,
Хоч який розумний будеш.
Та пійшов милий в дорогу,
За ним жінка й у погоню;
Всі вози минає, а милого наганяє,
Голубоньком називає:
— Та вернися, милий, додому,
Плаче дитя за тобою.
Мале дитя плаче, а й отець-мати лає,
Тим нам хортуни немає.
Ой хортуно, хортовино!
Ой послужи хоть немного,
Поки осідлає чумак молоденький
А коника вороного.
Ой хортуно, хортовино!
Ой послужи й хоть уранці,

Поки обується а чумак молоденький
А в чоботи-сап'янці.
Ой хортуно, хортовино!
Нащо мене й остановила
При молодих літах,
При маленьких дітях.
Тепер мене й остановила.
Ой хортуно, хортовино!
Ой послужи хоть немного,
Служила й у панстві,
А служила у бурлацтві,
Послужи тепер у хазяйстві.

РЕКРУТСЬКІ ТА СОЛДАТСЬКІ ПІСНІ

ОЙ ГАЛОЧКИ-СИЗОПЕРОЧКИ, ПІДІЙМАЙТЕСЬ ВГОРУ

— Ой галочки-сизоперочки, підіймайтесь вгору,
Молодії новобранці, вернітесь додому!
— Ой раді б ми піднятися, туман налягає,
Ой раді б ми вертатися, гетьман не пускає.
Бодай гетьман щастя не мав, ні кошовий — долі,
Пішли наші новобранці не по своїй волі.

ТА НЕ ХИЛИСЯ, ЯВОРОНЬКУ, ЩЕ Ж ТИ ЗЕЛЕНЕНЬКИЙ

Та не хилися, явороньку, ще ж ти зелененький,
Не журися, козаченько, ще ж ти молоденький.
Та не рад явор хилитися, вода корень миє,
Не рад козак журитися, так серденько мліє.
Та нещасливий козаченько без долі вродився,
Взяли його в неволеньку, він сльозами вмився,
Та взяли його в неволеньку, забили в кандали,
Як забили й у кандали, ведуть перед пани.
Як привели перед пани, та й стали питати:
— Чи є у тебе, козаченько, отець та мати,
Що як станеш на камені, то й підківки знати?
— Якби в мене, пани мої, матуся рідненька,—
А то б у мене щонеділі сорочка біленька.
А то в мене, пани мої, не матуся — тітка,
В неї сини, як соколи, а я, як сирітка.
Та ведуть селом, ведуть мостом, крюком очіпають,
За ним іде два братика, сильненько ридають.

ГУЛЯЛА МАРУСЕНЬКА В САДУ ТА Й ЗАСНУЛА

Гуляла Марусенька в саду та й заснула,
Прийшов мій Ванюша, й а все чула,
Що люди говорять не з правдою,
Хотять уловити з громадою,
В солдати оддати неволею.
— А я того, Маруся, не боюся,
Богу, государю одслужуся,
Як піду додому, оженюся,
Возьму собі жінку паняночку,
У новім городочку дворяночку.

НАЙМИТСЬКІ ПІСНІ

ОЙ ПОЛЕТИ, ГАЛКО, ДЕ МІЙ РІДНИЙ БАТЬКО

Ой полети, галко, де мій рідний батько,
Нехай мене одвідає, коли йому жалко.
Галочка літає, батенька немає,
Ой десь йому не жаль мене, що не одвідає.
Ой попливи, й утко, против води прудко
Та накажи моїй неньці, щоб прибула хутко.
Утінка плаває, а матінки немає,
Ой десь їм не жаль мене, що не одвідають.
Ой полети, орле, де мій братик оре,
Нехай мене одвідає, яке мені горе.
Ой орел літає, братика немає,
Ой десь йому не жаль мене, що не одвідає.
Ой пошлю я синицю по рідну сестрицю,
Нехай мене одвідає, та безталанницю.
Синиця літає, сестриці немає,
Ой десь їй не жаль мене, що не одвідає.
Ой пошлю чечітку по рідную тітку,
Нехай мене одвідає, бідную сирітку.
Чечітка літає, а тітки немає,
Ой десь же їй не жаль мене, що не одвідає.

ОЙ НЕТЯГО, НЕТЯГО, НЕТЯЖЕНЬКО МОЯ

— Ой нетяго, нетяго, нетяженько моя,
Де заслужчина твоя?
— Ой служив же я у вдови, ой служив же я в небоги
А сім год ще й чотири.
Ой прийшлося до того, що платися ти, вдово,
Бо я в тебе служив довго.

Ой вивела вдова, вивела небога
Сім пар волів ще й чотири:
— Ой дивітеся, люди, і судіте, громада,
А чи сходно воно буде?
— Ой не сходно, й удово, не сходно,
небого,
Бо я в тебе служив довго.
— Ой нетяго, нетяго, і т. п.
Ой вивела вдова, вивела небога
Сім пар коров ще й чотири:
— Ой дивітеся, люди, і судіте, громада,
А чи сходно воно буде?
— Ой не сходно, й удово, не сходно,
небого,
Бо я в тебе служив довго.
— Ой нетяго, нетяго, нетяженько моя,
Де заслужчина твоя?
— Ой служив же я у вдови, ой служив же
я в небоги
Аж сім літ ще й чотири.
Ой прийшлося до того, що платися ти, вдово,
Бо я в тебе служив довго.
Ой вивела вдова, вивела небога
Пару конів в наряді:
— Дивітеся, люди, і судіте, громада,
А чи сходно воно буде?
— Ой не сходно, й удово, не сходно,
небого,
Бо я в тебе служив довго.
— Ой нетяго, нетяго і т. п.
Ой вийшла вдова, вийшла небога,
Сама молода в наряді:
— Дивітеся, люди, і т. п.
— Ой нетяго, нетяго і т. п.
Ой вивела вдова, вивела небога
Свою дочку в наряді:
— Ой дивітеся, люди, і судіте, громада,
А чи сходно воно буде?
— Ой сходно, вдово, сходно, небого,
Бо я в тебе служив довго.

ІСТОРИЧНІ ПІСНІ

ОЙ ІЗ-ЗА ГОРИ ТА З-ЗА КРУТОЇ, ОЙ ІЗ-ЗА ГОРИ ВІСТІ

Ой із-за ґори та з-за крутої, ой із-за гори вісті:
Та виступає ляхів а сорок тисяч, а гусарів двісті.
А козак Нечай та не подумає, та не погадає,
Та з кумасею, та з Хмельницькою мед-вино кружає.
— Ой годі тобі, Нечаєнко, пити та гуляти,
Та бери пушки та зарядушки, та іди ляхів виганяти.
Ой не успів козак, не успів Нечай на коника сісти,
Та начав ляхів, [вражих] синів, як капусту, сікти.
Ой не успів Нечай, не успів козак та на коника впасти,
Та зачав ляхів, [вражих] синів, як снопики, класти.
Ой оглянеться козак Нечай та на правую руку,
Та не вибреде його кінь вороний із ляцького трупу.
Ой оглянеться козак Нечай на правеє плече,
Аж позад його коня вороного кривавая річка тече.
Ой оглянеться козак Нечай та на праву сторону,
Та покотилася Нечаєнкова головка додолу.
— Ой устаньмо ж, та милії браття, устаньмо, погадаймо,
Ой десь того Нечаєнка головку сховаймо.
Ой поховаймо, а милії браття, в церкві у Варвари,
Зажив, зажив та Нечаєнко козацької слави.

ОЙ У ГОРОДІ, У ТЕРЕХТЕМИРЬОВОМУ ДЗВОНИ ДЗВОНИЛИ

Ой у городі, у Терехтемирьовому дзвони дзвонили,
А панове козаки у раді рядили.
То ж вони рядили, що їм робити,
Чи дома сидіти, чи в поход виступати?
Виступали ж вони, у поход виступали,
На чайках, на дубах Дніпром рушали.
У сурми вигравали, пісні співали,
А которії найстаршії, такі річі казали:
— Пливемо ми Дніпром за чужим добром,
А своє добро зоставляємо ляхам з Стецьком.
Хоча ж той Стецько і шанує нас,
Подава нам привілеї у добрий час,
Але як обмане, то лиха наберемось.
Що самі усі голісінькі зостанемось.
З чого він нам привілеїв не давав,
Коли не з того, щоб усе повіднімав.
Верніteся, панове! Чи не провідаємо що!
То козаки то й вертали, усі мовчки мовчали,

До берега привертали, піші в город ступали.
Аж ляхи вже у городі, як пани, панували,
Срібло-злото лічили, між собою ділили.
То козаки то тоді на ляхів наступили,
Усіх було три тисячі, усіх і побили...
А тоді до короля листи писали,
Що хоча вони від його лиха не очекали,
Але від його ляхів лиха діждали.
То король тоді одвітні листи писав,
Що добре вони зробили, що ляхів тих побили.
То тоді то козаки королеві барзо дякували
І з гетьманом Богданком в поход виступали.

ОЙ З-ЗА ГОРИ ТА З-ЗА КРУЧІ ГОРДЕ ВІЙСЬКО ВИСТУПАЄ

Ой з-за гори та з-за кручі горде військо виступає,
Посамперед Морозенко сивим конем виграває.
Склонив же він головоньку своєму коню на гривоньку:
— Бідна ж моя головонька! Се чужая сторононька!
За річкою, за лиманом покопані шанці...
Взяли-взяли Морозенка в неділеньку вранці.
Посадили Морозенка на тесовім стольці,
Зняли-зняли з Морозенка з чересів червонці.
Посадили Морозенка на дубовій лавці,
Зняли-зняли з Морозенка кармазин, сап'янці.
Посадили Морозенка на жовтім пісочку,
Зняли-зняли з Морозенка кроваву сорочку.
Посадили Морозенка на білім ряденці,
Та й вийняли з Морозенка кровавоє серце.
Лежить-лежить Морозенко в глибокій могилі...
— Подивись лиш, Морозенку, та на свою Украйну!
— Дивись, не дивись, не побачу, в могилі заплачу!
Буде те, що буде, на долю козачу!
Буде те, що буде й Україна знати,
Як мене, небогу, не лихом, добром поминати.
Який по мені, небозі, помин відправляти.
Осідлайте коня мого, пов'яжіть козацьку зброю,
Нехай біжить в Україну та до свого дому.

ОЙ БУВ В СІЧІ СТАРИЙ СІДИЙ, НА ПРОЗВАНЬЄ ЧАЛИЙ

Ой був в Січі старий сідий, на прозваньє Чалий,
Вигодовав сина Саву козакам на славу.
— Та чи бачиш ти, старий Чалий, що син Сава робить?

Де піймає запорожця, то в кайданах водить!
Ще ж не вспів сину Саві трьох слів іскazати,
Ой не могли б сина Саву усі в руки взяти...
Ой був Сава в Немирові в пана на обіді,
Не знав Сава й не відав своєї тяжкої біди.
Ой як крикне та пан Сава на хлопця малого:
— Сідлай, хлопку, сідлай, малий, коня вороного!
Сідлай мені вороного, а собі другого,
Поїдемо оглядімо ми дому нового.
Ой приїздить та пан Сава до нового двора,
Питається челядина, чи все гаразд дома.
— Та гаразд, гаразд, пане Саво, тілько одно страшно:
Виглядають гайдамаки із-за гори часто.
Гаразд, гаразд, батьку Саво, та щось по нас буде,
Що у наших нових домах сизий голуб гуде...
Ой сів Сава на ліжечку та тяжко вздихає,
А Савиха в новій ложі дитину хитає.
Ой сів Сава в кінці стола, розкинув ворожки:
Ой же ж буде козак Гнатко [з] Чорної дорожки.
— Піди, хлопку, піди, малий, та уточи пива,
Ой вип'ємо за здоров'є і за мого сина.
Піди, хлопку, до пивниці та вточи горілки,
Ой вип'ємо за здоров'є і моєї жінки.
Та піди, хлопку, до пивниці та уточи меду,
Ой щось мені трудно-нудно на моєму серденьку.
Ой ще хлопець, іще малий не вернувсь з пивниці,—
Шатається козак Гнатко по новій світлиці.
— Та здоров, здоров, пане Саво! Ой як собі знаєш?
Іздалека гостей маєш, чим їх привітаєш?
— Ой чим я вас, пани-молодці, вже буду вітати?
Ой дав мені Господь сина, буду в куми брати.
— Та коли хотів, пане Саво, нас у куми брати,
Не іти було, гей, до Гарду церкви руйновати.
— Привітаю вас, пани-молодці, вже буду вітати.
— Попрощайся, пане Саво, з дітьми і з жінкою.
Ой кинувся та пан Сава до ясного меча,
Взяли Саву на три списи з-під правого плеча.
Ой кинувся та пан Сава до своєї зброї,
Взяли Саву на три списи та підняли вгору.
— Та коли хотів, пане Саво, довго пановати,
Не йти б було із ляхами нас не здоровати.

У НАШІМ СЛАВНІМ ГОРОДІ ПІД БЕНДЕРОЮ

У нашім славнім городі під Бендерою
Собиралася сильна варвія [1] царю білому.
А по тій же сильной варвії гетьман проїзжає,
Він піхотних реб'ятушек проіскуває:
— Ви, піхотнії реб'ятушки, не печальтеся,
Надівайте білоє платтє, мундир на *себе.*
Заряжайте ясноє ружжо чорним порошком,
Забігайте ви за турком темненьким лужком.
— Коли б же нам до города довалитися,
Сейчас тому отаману поклонитися.
Ой мали ми, пане гетьмане, Бендерю достать,
Розсукині сини пани волі не дали,
Тільки моїм реб'ятам жалю завдали.

ЖАРТІВЛИВІ Й ТАНЦЮВАЛЬНІ ПІСНІ ТА ПРИСПІВКИ

ОТЦЕ ІДУ, ОТЦЕ ІДУ ПО КОЛІНА В ЛОБОДУ

— Отце іду, отце іду по коліна в лободу,
Та до тої дівчини, що хороша на виду.
В огороді бузина та посаженая,
Чортова дівчина, яка зряженая.
В огороді бузина перекопаная,
Чортова дівчина, яка коханая!
В огороді бузина перерубленая,
Чортова дівчина перелюбленая.
— В огороді бузина, на ній листу нема,
Не цілуй, не милуй, коли хисту нема.
В огороді бузина, глибоко коріння,
Ой хто мене поцілує, заробить спасіння.
І шумить, і гуде, дробен дощик іде,
А хто ж мене, молодую, та додому доведе?
Озоветься козак на солодкім меду:
— Гуляй, гуляй, дівчинонько, я додому доведу.
— І не йди, й не веди, і славоньки не роби,
Нехай мене той веде, що до мене часто йде.

[1] Очевидно, «армія».

ВЕСЕЛИВСЯ КОЗАЧЕНЬКО ТА Й НЕ ОГЛЯДІВСЯ

Веселився козаченько та й не оглядівся,
Як полонила серденько дівчина Марися,
Така біла, повна, гарна, що й не надивився,
Нема жінки, молодиці кращей, як Марися.

НАВАРЮ Я ЧЕЧЕВИЦІ

Наварю я чечевиці
Та поставлю на полиці.
Що се, з біса, нема з ліса,
Що се, братця, як баряться?
Чечевиця сходить, сходить,
Сам до мене парень ходить.
Що се, з біса, нема з ліса,
Що се, братця, як баряться?

ОЙ МАТИ, ЛЮБЛЮ ГРИЦЯ

Ой мати, люблю Гриця,
Що на конику вертиться,
Люблю Гриця-молодця,
Що Гриць [мені] до лиця.
Гарний хлопець, гарно ходить,
Гарно й його мати водить,—
Кожух новий, комір сивий,
Гарний парень чорнобривий.

ІДИ, ГРИЦЮ, НА УЛИЦЮ

— Іди, Грицю, на улицю,
Бери паляницю,
Та не бери під плече,
Бо рощина потече.
— Бодай тобі, дівко,
Що вчинила рідко!
— Далебі, що не я,
То матуся моя.

ПРИЙДИ, ПРИЙДИ, МИЛОДАН

Прийди, прийди, милодан,
Гречаничок тобі дам.
Не клади під плече,

Бо рощина потече.
А це ж то не я пекла,
А се моя мати.
А якби я напекла,
То й по локтях потекла.

НА ПОРОЗІ СТОЯЛА

На порозі стояла,
Гречаники учиняла.
Гоп, мої гречаники,
Гоп, мої білі,
[Чогось мої гречаники
На скорині сіли].
Не сіяні, не віяні,
Та до діла удіяні,
Пухкі, м'ягкі,
Ось-но які!

ОЙ У ПОЛІ ТРАВА ШАМ, ШАМ

Ой у полі трава шам, шам,
Він до мене ходить сам, сам.
Черевички в білих ручках несе,
Він до мене босий чеше.
Щоб підківки не брянчали,
Щоб собаки не гарчали,
Щоб вороженьки мовчали.

ТА ПО ДОРОЗІ ЖУК, ЖУК, ПО ДОРОЗІ ЧОРНИЙ

Та по дорозі жук, жук, по дорозі чорний,
Подивися, дівчино, який я моторний.
Подивися, глянься, який я удався,
Хіба даси копу грошів, щоб поженихався.

ДІВЧИНО, СПОДІВАЙСЯ ТАЛАНУ

Дівчино, сподівайся талану,
Казав хлопець: «Увечері прилину».
А дівчина сподівалася,
Три дні хати не мела й не вмивалася.

ОЙ ТИ БРІВ, ЧОРНОБРИВ

— Ой ти брів, чорнобрив,
Чом до мене не забрів?
— Та нема охотоньки
До дівчини-сиротоньки.
— Чом, чом не прийшов?
— Бо чобіт не найшов.
Материних не беру,
Бо устілки погублю,
А сестра не дала,
Бо й собі добула,
А батькових не хочеться,
Бо подошви волочаться.

ОЙ ЇХАВ, ЇХАВ, ЇХАВ, А СОРОЧКА З МІХА, З МІХА

Ой їхав, їхав, їхав, а сорочка з міха, з міха,
А подтичка із рядна, що не стало полотна.
Ой їхав, їхав, їхав, чом до мене не заїхав?
А я тебе виглядала, сім раз хату виметала.
Ой їхав, їхав, їхав, чом до мене не заїхав?
А я рибку варила, по кусочку ділила:
В кого чорний усок, тому рибки кусок,
А в кого сіда борода, тому й юшки шкода.

ТА ЇХАВ, ЇХАВ ЯРМАРКОВИЙ

Та їхав, їхав ярмарковий,
Їхав, їхав безтолковий,
Заїхав до тітки,
Запутавсь в півмітки.
Лихо ж твоїй, кумо, мамі,
Сидів же я три дні в ямі.
А ти й не виходиш,
Тільки мене зводиш.

ЇХАВ, ЇХАВ, ЇХАВ

— Їхав, їхав, їхав,
Чом до мене не заїхав?
— Заїхав до тіточки,
Запутався в півміточки.
Ой грай, коли граєш,
[Коли чорні брови маєш].

Нехай теща танцює,
Барабани вибиває.
А дочка нехай танцює,
Як щасливу долю чує.
Ой заграйте, музики,
В неї бризи великі.
— Мені мати пошила,
Щоб я хороше ходила,
Мені мати дала,
Щоб хороша була.
— Грай, [грай], пане Йване!
Танцюй, моя пане!

ТИ, ЧОРНА, ПОДАЙ ЧОВНА

— Ти, чорна, подай човна,
А ти, руда, ходи сюда,
А ти, біла, постій там,
Я до тебе прийду сам.
Прийшов рудий до рудої
Купувати бараболі,
Нещаслива моя доля,—
Не вкипіла бараболя...
— Ой тим вона не вкипіла,
Що ти рудий, а я біла,
Ой ти рудий, а я біла,—
Бараболя не вкипіла.

А МОСКОВКА РЯБА

А московка ряба
Поїхала по дрова,
І січе, і руба,
І на воз наклада.
Зостріла попа,
Помагайбі дала:
— Помагайбі, батюшка,
Мой батюшка.
Ой на горі журавель,
А в долині гуси.
— Вари, мати, вечеряти,
Піду до Марусі.
А в Марусі полки та лавки,
Як сів, прикипів,
Додому не схотів.

Прийшла мати заганяти:
— Іди додому, [вражий] син.
Під піл підогнала,
Очкур перервала,
Очкур з бузини,
А матня з пелени,
А холоші з маківок,
Тюпу, тюпу до дівок:
— Дівчаточки-голубочки,
Не бачили Марусеньки?
— Хоч бачили, не бачили,
Не будем казати.
Сідай же ти на коня,
Будем доганяти,
Просто мостом,
До білої хатки,
До дівчини Ганки.

ЧОМ, ЧОМ, ЧОРНОБРОВ

— Чом, чом, чорнобров,
Чом до мене не прийшов?
Чом до мене не прийшов —
Бо немає сапогов?

— А у мене сапоги —
Чорні пари обидві,
Та немає охоти
Та до тебе, сироти.

НЕ ЗАЙМАЙТЕ МЕНЕ, ХЛОПЦІ

Не займайте мене, хлопці,
По телята я йду.
Як займете ви телята,
Позивати піду.
Ой гопа, люблю хлопа,
Хоть у мене,— буде з мене, гоп!..

ТЕПЕР МЕНІ ПОГОДИЛО

Тепер мені погодило,
Що прядиво не вродило,
Та вродила чечевиця,
Та буде фартух і спідниця.

ПРЯДУ, ПРЯДУ ВАЛ, ВАЛ

Пряду, пряду вал, вал,
Люби мене, пан, пан.
Пряду, пряду мичку,
Люби мене, Грицьку.
Пряду, пряду волосіння,
Люби мене, Олексію.

ОЙ ГАЛЮ, НЕ ЙДИ У ПОЛЕ

— Ой Галю, не йди у поле,
Ой Галю, в ніжки коле,
Ой Галю милостива,
Чим ти брови намастила?
— Намастила кукурвасом,
Щоб любили хлопці часом.
Долом, долом, долиною,
А за мною, молодою,—
Кобилою вороною,
Та за мною, молодою,
Кобилою не нагнати,
Як попросе, треба встати.
Ой що тобі за чорт стався,
Що ти мене й одцурався?
Ходитимеш, бродитимеш,
Та й оп'ять мене любитимеш.
Ой ти їхав, а я спала,
Ой ти свиснув, а я встала,
Та забула попитати,
Чого ходиш коло хати,
Чого ходиш, чого блудиш,
Десь ти мене вірно любиш.
Попоходитимеш,
Попоблудитимеш,
Та оп'ять мене любитимеш.
За моєю ятрівкою
Ходять хлопці верівкою.
За моєю зовицею
Ходять хлопці улицею.
А за мною, молодою,
Ходять хлопці чередою.

ЩО ТО ГАНЦЯ, ЩО ТО ГОЖА

Що то Ганця, що то гожа,
Що то личенько, як рожа,
Що то Ганця, як портрет,
Лучше Ганці в світі нєт.
Пішла Ганця по буряки,
А за нею все бурлаки,
А попович попереду:
— Постой, Ганцю, куплю меду.
— Я не хочу меду пити
І поповича любити,
Я бурлака вірно люблю,
Сама йому меду куплю.
— Ой здорова, дівчинонько,
Яка ж бо ти біла,
Десь ти в поле не ходила,
Що не загоріла?
— А я в поле не ходила,
Конопельки терла,
Не бачила миленького,
Трохи я не вмерла.
Я у поле не ходила,
Конопель тіпала,
Не бачила миленького,
Трохи не пропала.

ОЙ МАТИ, МАТИ, ЛЮБЛЯТЬ МЕНЕ ХЛОПЦІ

Ой мати, мати, люблять мене хлопці,
Дають гроші по таляру, жита по коробці,
А я жита не беру, та все самі гроші,
Я поганих не люблю, та все, де хороші.
До мене капітан старостів присилав,
А поручик молодий старостою приходив.
Ой із-за гори сонце сходить,
Там дівчина світом нудить,
Знати на личеньку, що не спала ніченьку,
Знати й на виду, що не спала до ладу.

ОЙ НА ГОРІ ОПЕНЕЧКИ

Ой на горі опенечки,
Сватай мене теперечки,
А зимою — Бог з тобою,
Не буть мені за тобою.

Ой на горі суха гречка,
Дурна дівка, як овечка,
Походила, побродила,
Козаченька полюбила.
А у мого миленького
Ані дров, ні води.
— Прийди, серце, поцілую,
Та й на панщину йди.
Не топила, не варила,
Не буду й топити,
Вивіряла миленького,
Чи не буде бити?
Побив раз — негаразд,
Тіло почорніло,
А й то плакав цілу ніч,
Що в мене боліло.

ДЕР, ДЕР, ДЕРУНЕЦЬ

Дер, дер, дерунець,
Кажуть люди, я не жнець,
Що я в полі не бувала,
Серпа зроду не держала.
А за мною густий ряд,
А за мною піп і дяк,
А за мною, молодою,
Ходять хлопці чередою.

ОЙ МАТИ МОЯ, МАТУСЕНЬКО

Ой мати моя, матусенько,
Нащо мене хорошою родила,
Нащо мені біле личко дарила?
Нельзя мені до церкви пійти,
Нельзя мені Богу помолиться:
Піп мене в вівтар кличе,
А пономар проскури тиче,
А дяченьки задивляються
Та читати помиляються.

ПОЛЮБИЛА КОВАЛЯ

Полюбила коваля,
Та недоля моя.
Я думала, кучерявий,

Аж і чуба нема.
Ой єсть трошки —
Та не кучері.
Уже ж мені шолудиві
Та докучили.

І НЕ БИЙТЕ МЕНЕ, І НЕ ЛАЙТЕ МЕНЕ

І не бийте мене, і не лайте мене,
Коли я вам докучила, заміж дайте мене.
Ой оддайте мене та за кучері,
Уже ж мені шолудиві та й докучили.
Ой оддайте мене за волошина,
Щоб я була молода та хорошая.

ОЧЕРЕТ, ОСОКА, ЧОРНІ БРОВИ В КОЗАКА

Очерет, осока, чорні брови в козака,
Матусенька вродила, щоб дівчина любила.
— Дівчино, люблю тебе,
Та не їж хліба, возьму тебе.
Та не їж хліба, не пий води,
Возьму тебе для вигоди.
— Та нехай не їсть твоя мати,
Коли мене хоче невісткой брати.
А дівчина послушала,
Три дні хліба не кушала.

ОЙ ГОРЕ, БІДА МЕНІ — ПЕРЕРОСЛА ДУЖЕ

Ой горе, біда мені — переросла дуже,
Коли б мене той узяв, що ложечки струже,
І ложечки, й тарілочки, ще й на базар понесе,
Сам себе прохарчує, ще й додому принесе.

ОЙ ІВАН НА ТОКУ

Ой Іван на току,
А я хату мету.
Ой у Йвана чорні брови,
Я за його піду.

Трайда, трайда, трайдашечки!
Люблять мене два Йвашечки.
Один каже: «Жупан куплю».
Другий каже: «Я й так люблю».

Ой люшки-люшки!
Нема Йвана-душки.
Тепер без Івана,
Як рибонька в'яла.

ОЙ ДІВЧИНО-СЕРДЕНЬКО, ЧИЯ ТИ

— Ой дівчино-серденько, чия ти?
Чи вийдеш на улицю гуляти?
— Ой не скажу я, чия я,
Як ти вийдеш в улицю, вийду й я.
— Ой дівчино-рибчино, куда йдеш,
Скажи ж мені правдоньку, де живеш?
— Ото ж моя хата край води
З високого дерева — лободи.
Поставлені кроковки, кроковки
З різаного дерева — морковки.
Поставлені сінечки, сінечки
З різаного дерева — ріпочки.
Нехай моя хаточка з лободи,
Да в чужую, серденько, не веди.

ЇХАВ КОЗАК ІЗ СНОПАМИ

Їхав козак із снопами,
Назнав дівку під копами.
На дівчину задивився,
Йому віз уломився.
Коли б дівчина гарна,
А то руда та погана,
Та й та віз поламала.
— Хоть я руда та погана,
Так мій батько багач:
Сім пар волів на загоні,
На намисті дукач.
— Чорт би убив твого батька
З твоїм батьком багачем.
Наплював я на тебе
Й на намисто з дукачем.

НЕМА ОДНОГО ТЕЛЯТИ

Нема одного теляти,
Пішла дівчина шукати
Пізно вечором.

Ой не найшла та дівчина теляти малого,
Найшла ж вона у садочку попа молодого.
— Чи мені теля шукати,
Чи од попа утікати
Пізно вечором?
Ой став піп її питати,
Став до неї розмовляти:
— Ой дівчино молодая, куда утікаєш?
Поговоримо з тобою, як ся собі знаєш.
— Не хочу ні говорити,
Ані з тобою ходити
Пізно вечором.
Твоя борода дуже довга,
А я дівчина молода да повна.

СИЗИКОВА ГАННА

Сизикова Ганна,
Да Семен каже [1],
Небога літає,
Ніхто не піймає.
Де узявся Гурин,
Превеликий дурень,
Як ударив Гальку
Та під праве око.
Вибив її око.
Стала Галя голосити
Та дівочок просити:
— Дівчата-голубочки,
Збирайтесь до купочки —
Ізійдіте на гору,
Проведіте додому.

ЛЮЛЬКА Ж МОЯ ЧЕРВОНАЯ ЗВЕЧОРА КУРИЛАСЬ

Люлька ж моя червоная звечора курилась,
Як положив на припічку, впала та й розбилась.
Як пішов я до Києва люльки куповати,
Знайшов люльку червоную, ні з ким сторговати.
Ой там дівка чорнобрива пшоном торговала,
Тая ж мені чорнявая люльку сторговала.
Як пішов я до дівчини люльки запалити,

[1] Повторюється після кожного рядка.

Зняла з мене сіру свиту ще й хотіла бити.
Як пішов я через тин, через три городи,
Поламав я кукурудзу, наробив я шкоди.
Як пішов я через тин, да й не приторкався.
Як угладить мужик ціпом, так я й засміявся.

ПО ЯРМАРКУ ХОДИЛА

По ярмарку ходила,
Голубонька купила.
Гуль, гуль, голубець
Глупий, маленький.
Розсердився миленький.
Насипала пшениці,
Поставила водиці:
— Чом не їси, чом не п'єш,
Хіба далі полинеш?
Гуль, гуль, і т. п.
— Ой полину, полину
Да в чужую сторону.
Гуль, гуль, і т. п.
Ухопила за ушки,
Укинула в подушки,
Ухопила за крильця,
Пригорнула до серця!

НЕ ТОПИЛА, НЕ ВАРИЛА, НЕ БУДУ Й ТОПИТИ

Не топила, не варила, не буду й топити,
Вивіряла миленького, чи не буде бити.
Побив раз — негаразд, тіло почорніло,
Плакав же він цілу ніч, що в мене боліло.
Ой у мого миленького ані дров, ні води.
— Прийди, серце, поцілуймось,
та на панщину іди.
І ти тут, і я тут, ой хто ж у нас дома,
Ой хто ж у нас порубає солом'яні дрова.

ОЙ БУВ, ТА НЕМА, ТА ПОЇХАВ ДО МЛИНА

Ой був, та нема, та поїхав до млина,
Ні з ким сісти, лина їсти, хіба сяду сама.
Ой був, та нема, та поїхав до млина,
Бідна моя головонька, сама спати лягла.
Ой був, та нема, поїхав за річку,
Коли б його враги взяли, поставила б свічку.

ПО ОГОРОДЦІ ХОДИЛА, ЛЕБЕДОЧКУ ГОНИЛА

По огородці ходила, лебедочку гонила.
Чи я тобі, мій миленький, за наймичку робила?
Як я тобі за наймичку, то ти мені заплати,
А як за хазяйку, так мене босою не води.
— Чого сидиш, надулася, чому в кожух не вдяглася?
— Ой як мені не дутися, що ні во що обутися.
Ой як гляну я під стіл, лежить чобіт, як постіл.
Обулася та й пішла, слава Богу, що найшла.
Через гребельку іду, як голубка, гуду.
Не журися, мій родоньку, бо не боса я йду.

ПУСТИ Ж МЕНЕ, НЕГОДЯЮ

— Пусти ж мене, негодяю,
На уличку погуляю.
— Ой коли ж я негодяй,
Сиди ж дома, не гуляй.
Отак треба, отак треба.
— Пусти ж мене, голубочку,
Погуляти на уличку.
— Ой коли ж я голубець,
Піди гуляй у танець.
Отак треба, отак треба.

ЩО Й У ТЕБЕ, ТИ МІЙ МУЖ, А ЛИЧАНА БОРОДА

— Що й у тебе, ти мій муж, а личана борода,
Сів, сів, думав, думав, а личана борода.
А личана борода і собача хода,
Сів, сів, думав, думав, а собача хода.
І собача хода, і свиняча їда,
Сів, сів, думав, думав, і свиняча їда.
Як поїхав старичок та на ярмарочок,
Купив собі старичок ремінненький батіжок,
Ремінненький батіжок й дротянії віжки,
Сів, сів, думав, думав, дротянії віжки.
Зв'язав молодій і рученьки й ніжки,
Сів, сів, думав, думав, і рученьки й ніжки.
Посадив молоду до стіни очима,
Сів, сів, думав, думав, до стіни очима.
До стіни очима, на хату плечима,
Сів, сів, думав, думав, на хату плечима:
— Скажи ж тепер, молода, яка в мене борода,

Сів, сів, думав, думав, яка в мене борода?
— Що й у тебе, ти мій муж, шовковая борода,
Сів, сів, думав, думав, а шовковая борода.
А шовкова борода, офіцерська хода,
Сів, сів, думав, думав, офіцерська хода.
Офіцерська хода і все панська їда,
Сів, сів, думав, думав, а все панська їда.

ОЙ КОЛИ Б ТИ ХАЗЯЇН ТА ВОЛИКИ СОБІ МАВ

Ой коли б ти хазяїн та волики собі мав,
То б я дома собі сиділа та волики гляділа.
Серденько моє, ледащі ми обоє,
Ой коли б я, а то й ти — не хочемо робити.

Ой коли б ти хазяїн та коровку собі мав,
То б я дома сиділа та коровку гляділа.
Серденько моє, ледащі ми обоє,
Коли б я, а то й ти — не хочемо робити.

Ой коли б ти хазяїн та овечки собі мав,
То б я дома сиділа, вовничку чухрала.
Серденько моє, ледащі ми обоє,
Нехай я, а то й ти — не хочемо робити.

Люди ідуть орати,
А ми в корчму гуляти.
Серденько моє, ледащі ми обоє,
Коли б я, а то й ти — не хочемо робити.

Люди ідуть по дрова,
А у нас болить голова.
Серденько моє, ледащі ми обоє,
Коли б я, а то й ти — не хочемо робити.

Люди ідуть по сіно,
А у нас лихо насіло.
Серденько моє, ледащі ми обоє,
Коли б я, а то й ти — не хочемо робити.

ОЙ РОЗСЕРДИЛАСЬ ЖІНКА НА МУЖА

Ой розсердилась жінка на мужа,
Ізлізла на піч, ніби недужа.
— Ой устань, мила, принеси меду.
— Не встану, милий, голови не зведу.
— Ой устань, мила, принеси пива.

— Не встану, милий, бо не буду жива.
— Ой устань, мила, принеси дубину,
Принеси дубину на свою спину.
Устала мила, як не лежала,
Обняла милого й поціловала.

ТЕПЕР ЖЕ Я НЕ ТАКА, НЕ СЯКА

Тепер же я не така, не сяка,
А не бачила ні попа, ні дяка.
Тепер же я горсточка,
Не бачила ні виросточка.
Тепер же я, як біль, біла,
Чортова журба з'їла.
Зсушилася та зжурилася,
А як шпилька тоненька.
Сім аршин окравчиночка,
Та ще й коротенька.

ОЙ У ПОЛІ БУДЯК

Ой у полі будяк,
Ой у школі старий дяк.
Ой ти, старий дячку,
Люби мене, швачку.
В мене поли зашиті,
Стоять ложки немиті.
А сміттячко укупці —
Наїхали купці.
Наїхали купці
Сміття куповати:
— Що тобі, щебетуха,
За сміттячко дати?
— Сюди хіп, туди хіп,—
За сміттячко дев'ять кіп.
А десята кіпка,
Що вибрала тітка,
Ще повісьмо прядива,
Що вимела дядина.

ТА НЕ ЗНАЄШ, МИЛИЙ, ЯК КУРОЧКУ ЗВАТИ

Та не знаєш, милий, як курочку звати.
Ціп, ціп, прийшов піп,
Шіль, будем гуляти.

Та не знаєш, милий, як качечку звати.
Тась, тась, прийшов Ясь,
Шіль, будем гуляти.
Та не знаєш, милий, як овечку звати.
Бир, бир, прийшов Клим,
Шіль, будем гуляти,
Та не знаєш, милий, як індичку звати.
Кур, кур, прийшов кум,
Шіль, будем гуляти.
Бідна моя головонька, чого дожилася —
І кочілочки, й рубля, й ременного батога.

ТА ПРОПИВ ЧОЛОВІК БУГАЯ

Та пропив чоловік бугая,
А жінка — корову і теля:
— Ой чоловіче, та покаймося,
Та ходім додомоньку та порадьмося,
Ще щось проп'ємо.
Та пропив чоловік барана,
А жінка — вівцю і ягня.
— Ой чоловіче, та покаймося,
Та ходім додому та порадьмося,
Ще щось проп'ємо.
Та пропив чоловік кабана,
А жінка — свиню й порося.
— Ой чоловіче, та покаймося,
Та ходім додомоньку та порадьмося,
Ще щось проп'ємо.
Та пропив чоловік гусака,
А жінка — гуску й гусеня.
— Ой чоловіче, та покаймося,
Та ходім додомоньку та порадьмося,
Ще щось проп'ємо.
Та пропив чоловік селезня,
А жінка — качку й каченя.
— Ой чоловіче, та покаймося,
Та ходім додомоньку та порадьмося,
Ще щось проп'ємо.
Та пропив чоловік півня,
А жінка — курку і курченя.
— Ой чоловіче, та покаймося,
Та ходім додомоньку та порадьмося,
Ще щось проп'ємо.
Та пропив чоловік подушки,

А жінка — з полу всі дошки.
— Ой чоловіче, та покаймося,
Та ходім додомоньку та порадьмося,
Ще щось проп'ємо.

ЯК ПІЙШОВ ТОЙ ПАНАС

Як пійшов той Панас
По горілку для нас,
Зачепився за пень
Та й простояв цілий день,
І пляшку розбив,
І горілку розлив.
Пішла жінка відчинила,
Йому спину набила:
— Іди, дурню, додому,
Та не хвалися нікому.

ЯК ЗАДУМАВ ДВОРЯНИН ДВОРЯНОЧКУ БРАТИ

Як задумав дворянин дворяночку брати,
Вона йому одвічала: «Я не вмію жати,
Напни мені холодок, я буду лежати».
А в неділю п'яна, в понеділок спала,
А в вівторок снопів сорок пшениці нажала,
А в середу привезла, в четвер змолотила,
В п'ятницю провіяла, в суботу змолола,
А в неділю напекла, з учеником пропила.

НАВАРИЛА БОРЩУ ТА Й У ПОКРИШЦІ

Наварила борщу та й у покришці,
Посадила дворянина та й на подушці:
— Ой їж, коли хоч, коли з рибкою борщ,
А не хоч — вибачай, а ложки не вмочай.

І ВЧОРА У КУМИ, І СЬОГОДНІ У КУМИ

І вчора у куми, і сьогодні у куми,
А я ж тую куму та до себе зазову,
А у стрісі гороб'я та й на кушання уб'ю,
А потрушок у мішок, та понесу на торжок,
Та продам я рило, та куплю барило,
Попродаю гомілки та куплю горілки,
Ой продам я груди та куплю блюди,

Ой тоді ж я куму до себе зазову
Та поставлю горобця на дванадцяти блюдцях:
— Ох, і їжте, кумо, не засалювайся,
І в рукава не бери, і додому не неси.

В СУБОТУ РОДИТЕЛЕЙ СПОМИНАЛА

В суботу родителей споминала,
В неділю на весіллячку погуляла,
В понеділок на похміллячку лежала,
У вівторок разів сорок похміляла.
Встану я в середу ранесенько
Да виведу три ниточки тонесенько,
Як набіжать [на пальчики] пухирчики,
Як побаче мій миленький, да й заплаче:
— Не пряди, моя мила, не неволься,
Дождемся літа, красной весни, зеленой,
лопуховой,
Да пошиєм сарафанчик,
Застуденчик, застібончик лопуховий,
Да підем попід лісом,
Попід гаєм, попід садиком, попід зеленим.
Десь узялися кози з лози, все попови,
Да й об'їли сарафанчик,
Застуденчик, застібончик лопуховий.
Як поїдем поза лісом,
Поза гаєм, поза садиком, поза зеленим,
Щоб нас люди не бачили
Й не назвали ледачими.

ПІШЛА ЖІНКА НА БАЗАР

Пішла жінка на базар,
А я її три дні ждав,
Ждав день, ждав і два,
Жінки з базара нема.
Пійшов би я шукати,
Шинкарочки питати.
А жінка сидить,
В руках чарочку держить.
— Іди, жінко, додому.
Йди, голубко, додому,
— Далебі, не піду,
Поки ряду не дійду.
Єй-богу, не піду,

Не напилась до ладу.
Та не пішла додому,
Та у шинкарки в комору;
І п'є, і гуляє,
І у віконце поглядає:
— Аж мій милий іде,
Як та буря, гуде
І дубину волоче.
Лиха моя година —
Запарена дубина,
Та й ще сукувата,
Та на мою білу спину
Та пинякувата.
Ах ти, милий муже,
Не бий мене дуже,
Не буду я в світі жить,
І до тебе говорить,
І твоїх дітей кормить.
Чи я в тебе не жена,
Чи не господиня?
Три дні хати не мела,
В печі не топила.
За що мене, милий, б'єш,
За якії вчинки?
Чи я тобі не напряла
За год три починки?
Один пряла до Миколи,
Другий — до Покрови,
[А] третій зачала
Та й не докончала.
За що мене, милий, б'єш,
Може б, я й робила,
Купи віз веретін,—
Нема мотовила.
Коли нема мотовила —
Шукай жінкині вила.

КАЗАВ МЕНІ БАТЬКО, ЩОБ Я ОЖЕНИВСЯ

Казав мені батько, щоб я оженився,
Щоб по ночах не ходив та й не волочився.
Я буду ходити і шкоду робити,
Було б тобі, моя мати, молодим женити.
А й оженившися, треба погодити,
Жінку свою, малих діток та й погодовати.

Як поїхав милий у поле орати,
Його жінка молодая — в корчму погуляти.
Як прийшла із корчми, взяла й затопила,
Та своєму миленькому їсти наварила.
Як приїхав милий із поля додому,
Його жінка молодая дриґає ногою:
— Ой ти був у полі, я була на місті,
Яка тобі вража мати наварила їсти?
Ой муже, мій муже, чини мою волю,
Та посади гайдука та передо мною.
А мій мужичище та взявся в бочище,
Таки садить гайдука, таки гайдучище.

У СУСІДА ХАТА БІЛА

У сусіда хата біла,
У сусіда жінка мила,
А у мене ні хатинки,
Ані щастя, ані жінки.

Сусід давно жито сіє,
У сусіда зеленіє,
А у мене не орано
І нічого не сіяно.

За сусідом молодиці,
За сусідом і вдовиці,
І дівчата поглядають,
Всі сусідоньку кохають.

Мене ж одна полюбила
І рученьку подарила,
А потім і та сказала,
Що ніколи не кохала.
Бідний сусідонько!

ДІВЕР З НЕВІСТКОЮ РОЗБИВ ГОРЩИК З ЛЕМІШКОЮ

Дівер з невісткою розбив горщик з лемішкою,
Дівер з невісткою по смородину пійшов,
Дівер з невісткою смородини не найшов,
А у тої смородини широкі листочки,
Дівер невістці купив чобіточки.

ОЙ БУВ, ТА НЕМА

Ой був, та нема
Миленького сокола,
Та полинув за ліси,
Боже його принеси!
Ой як жив був, не любила,
Як умер, не тужила.
Хіба тоді затужу,
Як на лаві положу.
Як на лавці лежав,
Тоді було трішки жаль,
Як із лавки зняли,
Більше жалю завдали.
До дзвиндаря [1] несуть, то плачу,
А від дзвиндаря несуть,— скачу.
От тут лежи в ямі,
За що лаяв моїй мамі?
Гарбузом поминала,
Що хороше життє мала.
Редькою накадила,
Що вірненько любила.
Через тую яму
На другого гляну,
І кивну, і моргну,
До серденька пригорну.

УМЕР БАТЬКО — БАЙДУЖЕ

Умер батько — байдуже,
Умерла мати — байдуже,
Умер милий, голуб сивий —
Жаль мені його дуже.
Ой бондарю, бондарю,
Не бий мене долонею,
Побий мене дубчиком,
Назову тебе голубчиком.

ПОМЕР ГАЙДАБУРА

Помер Гайдабура,
Зосталася свиня бура,
Закололи свиню буру

[1] Дзвиндар — цвинтар.

Поминати Гайдабуру,
Закололи свиню в дощ,
Та не вдався добрий борщ.

ОЙ СИНУ МІЙ, ДУДАРИКУ

Ой сину мій, дударику,
Ти ж, було, селом ідеш,
Ти, було, в дуду граєш.
Як заграєш в дуду,
То я все лихо забуду,
А тепер тебе немає,
Дуда твоя гуляє.
Ой піду я в комору по муку, по муку,
Як ударю дудочку по боку, по боку.
А дудочка — те-не-ни, те-не-ни,
А я в скоки та у боки,
Навприсядки та в долоні,
Каш мука по коморі!

СИНУ МІЙ, ДУДАРИКУ

Сину мій, дударику!
Ти ж, було, селом ідеш,
Ти ж, було, в дуду гудеш,
Як удариш у дуду,
То все лихо забуду.
А тепер тебе немає,
Дуда твоя гуляє.

Ой пійду в комору по муку, по муку
Да ударю дудочку по боку, по боку.
А дудочка — ти-ни-ни, ти-ни-ни,
А я в скоки та у боки,
Навприсядки, у долоні —
Розсипала ківш муки по коморі.
Ой пійду я по току та й по копаному,
Виплакала карі очі да по коханому.
Ой пійду я по току та й гладенькому,
Виплакала карі очі по миленькому.

ОЙ НЕ ЗНАЛА БАБА, ЧИМ ЗАБАГАТІТИ

Ой не знала баба, чим забагатіти,
Та купила куріпочку, щоб вивела діти.
Ой вивела куріпочка куріп'ятів троє.
Ой погнала бабусенька куріп'ята пасти,
Сама сіла під тином кужелицю прясти.

Ой хмариться, туманиться, став дощ накрапати,
Пора тобі, вража бабо, куріп'ята гнати.
Та ще й не догнала, вже двоє стоптала,
Назад повернулась, на третє спіткнулась.
Сидить тая бабусенька та й голову скребче,
Куріпочка під полом сама собі шепче:
— Скреби, скреби, вража бабо, головоньку тихо,
Як приїде дід із поля, буде тобі лихо.
Як приїхав дід із поля до нової хати,
Питається бабусеньки: «Ой де куріп'ята?»
— Ой із наших куріп'ят нічого не буде,
Як погнала пасти, підзорили люди.
Як схватив із воза новую притику,
Побив бабу і помолов і голову, й пику.
— Бодай тобі, дідусенько, права рука зсохла,
Що ти мене [так] побив, що трохи не здохла,
Бодай тобі, дідусенько, голова облізла,
Що ти мене так побив, що на піч не злізла.

ОЙ ПІДУ Я ПОЗА ТОКОМ

Ой піду я поза током,
А там лежить баба боком.
Нехай баба не дурить,
В неї живіт не болить.

ХОДИЛА ВАРЯ КОЛО ПИВОВАРА

Ходила Варя коло пивовара,
Киває, моргає на пивовара:
— Пивоварочку, ти ж мій батечку,
Чому ти мені пивця не вариш?
— Варочко-галочко, немає хмелю.
Поїхав Охрім за сім миль по хміль,
Не купив хмелю, купив ячменю
За сім кіп жменю.
— Ох, мені лишечко, проторгувався,
Приїхав додому, жінки злякався.
Піду я до тещі до молодої, до ласкавої.
Тещенька зятенька пришановала —
По плечах праником опановала:
— Оце тобі, зятеньку, перва заслуга —
Посеред плечей синяя смуга.
— Іди, тещенько, моя матінко,
До мене на халазію, на малазію,
На куций бенкет — хоть на неділю.
— Ні в чому, зятеньку: черевички у шевця,

Свиточка у кравця, сорочечка в швачки,
Хусточка в прачки.
— Піду принесу черевички од шевця,
Свиточку од кравця, сорочечку од швачки,
Хусточку од прачки.
Ой як узяв тещеньку, свою матінку,
Легко під плечиці,—
Повилазили на лоб очиці.
Посадив тещеньку, свою матінку,
[К столу плечима, к стіні очима,
Угостив тещеньку, свою матінку]
Хмільненьким пивцем — дугою кінцем.
Пішла тещенька скоком да боком,
Коли оглядилась, аж із одним оком.
Да не потрапила, куди люди ходять,
Да потрапила, куди гуси лазять.

ОЙ ЩО ХОМА ДА ЄРЕМА ДА РОДНИЄ БРАТТЯ

Ой що Хома да Єрема да роднеє браття,
Що на Хомі і на Єремі та й однакові плаття.
Що на Хомі без рукава, а на Єремі так подрались.
Ізішлись вони докупочки, і порадовались,
і розпечалилились:
— Ото, брате, наше діло — у полі хліба робити.
Провів Хома плуг, плуг, а Єрема сошку,
Запріг Хома вола, а Єрема коня.
Хома каже: «Гей-гей», а Єрема каже: «Ну-ну».
Що Хомин не везе, а Єремин не тягне.
Ой б'є Хома дубиною, а Єрема хлодиною,
Що Хома коня убив, а Єрема облупив.
Ізішлись та докупочки, і порадовались,
і розпечалилились:
— Не то, брате, наше діло — у полі хліба робить,
Ото, брате, наше діло — а до церкви ходить.
Пішов Хома в церков, а Єрема в олтар,
Узяв Хома книги, а Єрема ризи.
Ой став Хома читати, а Єрема співати.
Десь узявся пономарський син,
Як ударив Хому в нос, а Єрему в пику,
Начинили вони повну церков крику.
Ізішлись вони докупочки, і порадовались,
і розпечалилились:
— Не то, брате, наше діло — до церкви ходить,
А то, брате, наше діло — сині горшки возить.
Набрав Хома воз, воз, а Єрема два, два,
Поїхали на базар, став Хома в місті,
а Єрема у башти.

Що у Хоми не купують, а у Єреми не торгують,
Що у Хоми розібрали, а у Єреми розхватали.
Ізішлись вони докупочки, і порадовались,
і розпечалились:
— Не то, брате, наше діло — сині горшки возити,
А то, брате, наше діло — поза кущем ходити.
Ой сів Хома під кущем, а Єрема за кущем.
Десь узявся чоловік з кийком,
Як ударить Хому кийком, а Єрему кілком.
Ізішлись вони докупочки, і порадовались,
і розпечалились:
— Ото, брате, наше діло — поза кущем ходить.

ОЙ ЗДОРОВА ДІВЧИНА ПОПОВА

Ой здорова дівчина попова
В огороді морковцю полола.
Ой сполола морковцю й пустернак,
Поколола ніженьку на будяк.
— Болить моя ніженька з будяком,
Болить моє серденько за дяком:
Ой подіте по Семена, по дяка,
Чи не вийме із ніженьки будяка.
— Добривечір, дівчинонько, куди йдеш?
Кажи мені всю правдоньку, де живеш?
— Ой живу я, козаченько, край води,
Збудувала світлоньку з лободи,
А сінечки, присінечки з кроковці —
З хорошого дерева — з морковці.
Не виросте більше лобода,
Та не буде кращая попадя.
Старий піп, широкая борода,
Нехай його грець любе, а не я.
— Ой не ходи, батюшка, ти служить,
Бо уже матушка забіжить.
Ой не ходи, батюшка, вінчати,
Бо матушка піде гуляти.
Піп в церкві вінчає, гада:
— Ой чи дома моя мила попадя?
Повінчав та додому прибіжав,
Він своєї попаденьки не застав.
По улиці патлями мотає,
Кого встріне, попаденьки питає.
Питав, питав, попаденьки не напав,
Зачепив рукавами та й упав.
— Бодай тебе, попаденько, грець узяв,

За тобою увесь рукав обірвав.
Набігавшись, піду ляжу спати,
Годі мені попаді шукати.
Прибігає попаденька й уночі,
А піп гарчить, як скажений, на печі.
— Устань, піп, я на тебе подивлюсь,
Сама собі подумаю, засміюсь.
Ой ти думав, я в кабаці гуляла,
Ти вінчав, а я ззаду стояла.

ОЙ МУСІЮ, МУКУ СІЮ

— Ой Мусію, муку сію:
Чи бачив ти чудасію?
— Ой бачив я чудасію,
Та недоленька моя!
Що попова кобила
По бузині ходила,
Синичem ловила.

Ой Мусію, муку сію:
Чи бачив ти чудасію?
Чоловік край дороги
Комарами орав,
А мухами волочив
І борону помочив.

Ой Мусію, муку сію:
Чи бачив ти чудасію?
Чоловік край дороги
Шилом жито косив,
А голкою зносив.

Ой Мусію, муку сію:
Чи бачив ти чудасію?
Чоловік на печі
Штанами вовка вбив,
А зубами облупив.

А ДЕ ТВІЙ МУЖ

— А де твій муж?
— На Дону.
— А твій де?
— Утонув.
Нум плакати, нум,
Нум, нум, нум, нум.

ХОДИТЬ ГАРБУЗ ПО ГОРОДУ

Ходить гарбуз по городу,
Питається свого роду:
— Ой чи живі, чи здорові,
Всі родичі гарбузові?
Гарбуз сірий таперистий,
З чим ми будем його їсти?
Миска пшона, кусок сала —
Гарбузова вся приправа.

ЧОГО Ж МЕНІ ДОДОМУ

Чого ж мені додому,
Чого ж мені хвататься?
Хіба у мене худоба,
Чи дитина плаче?
Якби у мене худоба,
Я б дома сиділа,
Якби у мене дитина,
То б дитину гляділа.

ПО ДОРОЗІ ВОРОН, ПО ДОРОЗІ ЧОРНИЙ

По дорозі ворон, по дорозі чорний:
— Подивися, галочко, який я моторний!
По дорозі галка, по дорозі чорна:
— Подивися, вороне, яка я моторна!
— Пані, пані моя, пані влюбленая,
Не ревнивая моя, не осудливая.
Моя душечко, моя крішечко,
Моє серденько, моя втішенько!
Моя, моя, моя, моя,— моя ласковая,
Моя, моя, моя, моя,— моя віжливая!
Моя панночко, моя дівочко,
Моя непорочная білозірочко!
Моя голубочка, моя горличка,
Моя райськая, моя пташечка!
Моя луна багатая, пресвітлеє сонце,
Просвіти, проглянь на мене в небесне віконце.
Моя красовита, моя сановита,
Моя слава вельможная і честь іменита!
Глянь на мене, серденько, чи я так моторний,
Як той ворон казав до галочки чорной.

ЛЕКСИ<КОН> МАЛОР<ОСІЙСЬКИЙ>

Б

Байрак, буерак (по Макс<имовичу> овраг; пропасть, поросшая лесом, по Церт<елеву>).
Барвінок, vinca pervinca.
Бринію, бриніти, созреваю, собств<енно> темнею.
Будовати, строить.
Боркун, ворчун, также означает траву донник (Melilotus).
Бу́ська, аист (птица).
Бажати, сильно желать, вожделеть.
Бабинець, паперть.
Багно, лужа топкая.
Базаринки, взятки.
Базікать, болтать.
Байбарак, крытый тулуп.
Байдак, барка, судно, похожее на лодку, длиною до десяти сажен.
Баляндряси, тара-бара, валясы, в перенос<ном> вздор, в настоящ<ем> — перила.
Бахуро́вать, волочиться. Бахур, волокита.
Бодринець, род травы.
Бенкетовати, пировать. Бенке́т, пир.
Биндюги, роспуски.
Блакитний, голубой.
Блукать, слоняться.
Бовдур, болван.
Божевільний, полуумный.
Бридкий, отвратительный.
Броварня (немец<кое>), пивоварня.
Бриденьки, побасенки.
Бурдюг, пастушья котомка.
Бучний, пышный.
Бовкун, вол, одиночкою запряженный.
Бундючний, надменный.

В

Ва́га, тяжесть; ваги, весы (терези́ — коромысло на больших весах. Ша́льки, мал<енькие> весы).
Верм'я́ний, то же, что румяный.
Вчи́нки, проступки.
Віко, крышка на диже или на скрыне.
Вздобний, борзый.
В пень, до основания.
Волколак, оборотень, превращающийся в волка, чтобы пугать людей и душить овец по злобе на хозяев.
Вогани, корытца, из которых едят козаки.
Вадить, тошнить.
Ватажок, приводец.
Веремія, колоброд.
Верзти, вздор говорить.
Весе́лка, или оселка, радуга.
Вирва, в три вирви, в три шеи.
Викрутасом, танцевать разными движениями, вихилясом.
Вирій, место, куда улетают птицы на зимовье.
Вирлоокий, пучеглазый.
Виступці, туфли.
Висівки, отруби.
Вечеря, присядка.
Верцадло, зеркало.
Висікака, дерзкий.

Г

Гайдук, танец (вприсядку).
Гарма́та, пушка (польск<ое> armata).
Гірло, водоворот.
Гробови́ще, кладбище.
Гу́би, грибы.

Гиря, голова, в том же смысле, как по-русски башка.
Гай, лес и частица, удивление изъясняющая.
Галанці, штаны немецкие.
Ганю, порицаю, злословлю.
Ганки (немец<кое> Gaenge), галерея, крыльцо, перила.
Гаптар, золотошвея.
Гас, галун.
Гевал, самый простой мужик.
Глузд, рассудок.
Глузовать, издеваться.
Голінний, удалой.
Голощо́к, гололедица.
Гольтяпа, сволочь.
Гостець, рытыки.
[Гірло, гребля, плотина].
Гречний, собственно значит греческий; говорится же: Мороз гречний (сильный); слово негречне, слово неучтивое.
Гульвіса, повеса.
Галич, стадо воронов.
Галить, спешить.
Гаріль, крошечка.
Гирявий, остриженный.
Гони, расстояние места на 120 сажен.

Д

Дзебаты, клевать; жировати, есть плоды (о птицах), ибо жир зн<ачит> жолудь.
Дзю́ба, девушка рябая от оспы; дзюб, птичий клюв.
Дідько, демон.
Деркач, голик и птица дергун.
Дзиглик, стул.
Дурман, белена.
Дозвілля, досуг.
Джерегелі, коса, на голове венком сложенная.
Дзінзівер, растение; означает удальство.
Дундук; говорится об упрямом, суровом.

Е

Едва́бний (польск<ое>), шелковый (смотр<и> одеяния малор<оссиян>).

Ж

Жерело, джерело, ключ водяной.
Жовнір, солдат (польск<ое>).
Жах, ужас.
Жлукто, кадушка, в чем парят платье.
Жовни, желваки, твердая опухоль, приключающаяся от ушиба.
Жуже́лиця, окалины железные.
Журавлина, клюква.
Жвавий, проворный, удалый.

З

Заволиты (польск<ое>), возгласить
Запа́ска.
За́пашний, душистый.
Зару́чений, сговоренный, жених.
Заверуха, вьюга.
Закарваші, обшлага.
Затнуться, заупрямиться.
Затемперовать, очинить перо.
Злигаться, стакаться.
Змарніть, похудеть.
Знече́в'я, нечаянно, сдуру.
Зовиця, золовка.
Зробить, сделать.
Зуб, род песни.
Завійниця, боль в животе.
Занедбать, забыть, пренебречь.
Зрадливий, коварный, изменник.
Зухо, хват.

И

Ізрада, измена, обольщение (зрада).
Інтилігатор, переплетчик (Котляр<евский>).

К

Квати́рка, хвортка в окне.
Ква́питися, кваплюся (польск<ое>, богем<ское>), торопиться.
Керова́ти, править, управлять.
Ко́бза, бандура.
Ключка, палка на конце с колышком или крючком для доставания чего.
Конвалія, ландыш.
Коновок, деревянный сосуд, род ведра. От слав<янского> коноб, сосуд.
Коровай (польск<ое>), свадебный кулич.

Кпи́тися (польск<ое> простон<ародное>), чваниться, издеваться.
Кайдани, цепи.
Карбовати, насекать, нарезывать знаки.
Конячина означает траву дятлину (trifolium pratense).
Кав'яр, икра.
Кадний, дымный.
Каламайка, коломенка, водоходное большое судно, похожее на барку, материя (требует пояснения).
Каплиця, часовня.
Каюк, лодочка.
Квадранець, четверть часа (см<отри> Котляр<евского>).
Кендюх, желудок животных.
Кибе́та, склонность.
Клунка, связка, укладка.
Кнур, боров.
Книші, стульні.
Ковадло, наковальня.
Ко́вдра, одеяло.
Ко́внір, воротник.
Ковтки называются в степных местах серьги.
Кондійка, ендова. Ендова, круглый металлический или глиняный сосуд, вверху широкий, в средине выпуклый, внизу узкий, с носком.
Корж, лепешка сухая (изъяснение Котляревского).
Корогва, знамя.
Коць, простой ковер.
Креденець, буфет.
Куделя, мычка, часть льна, приготовленного для пряжи; насмешливым образом так называют еще шиньон.
Кужілка, род прялицы.
Кузубенька, лукошко. Кругл<ый> коробок из липины, выгнутый, со дном, употр<ебляется> для мед<а> и череш<ен>.
Кульбака, седло.
Кунять, дремать.
Кучма, насмешка; род шапки.
Кушнір, шубник.
Карбіж, бирка.
Кобенять, собачиться, лаять. Кобенить, бранить.
Кебаб, Камама греческие кушанья.
Коверзовать, на своем ставить, размышлять.
Козубенька, корзинка.

Л

Лепе́ховатий, вялый.
Ли́нути, исчезать.
Любощі, наслаждения любви.
Лазня, баня.
Ласощохлист, сластолюбец.
Ланці, бранное слово.
Ледве, едва.
Лемішка (по Котляр<евскому>), саламата.
Лижник, шерстяное покрывало.
Ліберія, род шинели.
Лигоминки, лакомства.
Лотоки, стоки у мельницы.
Любисток, заря.
Лунь вхопыть, погибнет кто (требует пояснения), по Котляр<евскому>.

М

Ма́рне (польск<ое>), тщетно.
Мерщій, скорее.
Му́сити, мушу (польск<ое>, богемск<ое>), быть принужденным, должным.
Малахай, простая плеть.
Мара, видение, призрак (у Котляр<евского> мана).
Манівцем, напрямик.
Матня, ширинка.
Меньок, налим, рыба.
Мірковать, рассуждать.
Миттю, Moment, миг.
Мусиндзьовий (с немецк<ого>), зеленой меди.
Мшаник, место, где пчел содержат зимою.
Мізковать, умствовать.
Мусовать, обдумывать.
Мчалка, переносчик.

Н

Навзаводи, вскачь.
Ніби, как бы.
Неборак, бедаха.
Нікчемний, ни к чему <не>годный.

О

Оковита, хлебное вино первого сорту (кн<язь> Церт<елев>).

Ота́ва (то же в русск<ом> и сербск<ом>), трава, по снятии сена вырастающая, подрость.

Обіцянка, обещание, посул.

Оболонка, оконечное стекло.

Обценьки, клещи, щипцы.

Оксамит, бархат.

Одлига, оттепель.

Отора, закваска.

Оцет (латинск<ое> слово: Acetum), уксус.

Оцупок, отрубок, толстое полено.

Очуняться, оправляться, выздоравливать.

Окошиться, окончиться.

Оскілками дивитися, смотреть сентябрем.

Отрибка, печенка сеченная, набитая в толстую кишку и зажаренная, обыкновенно приготовляемая к борщу.

П

Побратима, подруга.

Постинати, посрубливать (польск<ое>).

Полова, мякина.

Потуха, утеха.

Пу́ща, запущенный лес, не́тря.

Порада, рада, совет (к<нязь> Ц<ертелев>).

Пиха, ножны (к<нязя> Цертелева).

На поталу, в снядь.

Панталик, глузд.

Пантровать, прилежно за чем смотреть.

Перістий, разношерстый.

Патинки, черевики.

Пахолок, парень.

Пашок, карточная игра.

Перелоги, корчи, судороги.

Печеня, жаркое.

Пікинери, бывшее конное регулярное малороссийское войско.

Пилипони, раскольники.

Пильновать, радеть, прилежно смотреть за чем.

Плац (немецк<ое> слово Platz), пустое место, где прежде было жилье.

Похнюпиться, потупиться.

Пранцибер, испорченное немецк<ое> слово Reinsilber, чистое серебро, выжога. (Зам<ечание> Котляр<евского>.)

Прас, утюг. Прасовать, утюжить.

Працьовать, трудиться.

Прибочок, чулан для поклажи внутрь дома.

Придзигльованка, кокетка.

Притаманний, настоящий, собственный.

Пришви, головы у сапогов.

Пробу кричать, караул кричать.

Прочане, прохожие.

Прочвара, чудушко.

Прочуматься, просвежиться.

Прудко, шибко.

Пудофет, тяжелый на подъем.

Пуздерко, погребец.

Псовать, портить.

Пірник, пряник.

Погожий, приятный.

Пащиковать, громко с ужимками говорить.

Паплюга, распутная женщина.

Прожогом, нагло, не осмотревшись.

Підтоптаться, ослабеть от времени.

Потіпаха, потаскушка.

Повну випить, потерпеть беду.

Присунок, неожиданная напасть.

Проща, поклонение, посещение.

Пручаться, барахтаться, вырываться.

Плохутка, простачина.

Р

Ралець, ходить на ралець, по нарочитым праздникам ходить на поклон с подарками.

Раховать (немецк<ое> слово rechnen, считать), тут значит рассуждать.

Римар (стар<о>немецкое слово Riemer, седельник).

Рогоза, сытник.

Роздовбти, растолковать.

Розчина, мучный раствор.

Розчовпти, разобрать, расчухать.

Ринва, немецк<ое> слово Rinne, жолоб.

Ряжка, шайка.

Робить шури-мури, иметь тайные затеи.
Ратуш, сборная изба.
Розприндиться, надуться.
Ричка, женщина, делающая сыр и масло.
Рябко, запорожское кушанье.

С

Саламата, мука ржаная или пшеничная, на кипящей воде разведенная с прибавлением соли и варенная до тех пор, пока уварится наподобие густого киселя (Академ<ический> словарь).
Склепітися, сомкнуться.
Спис (польск<ое>, немецк<ое>), копье.
Сподобатися, понравиться.
Станы, часть рубахи верхняя, которая бывает из лучшего холста; нижн<яя>: подол.
Стерник (польск<ое>), кормщик.
Сухо́тонько, зазнобушка.
Сукня, верхнее платье (польск<ое>).
Суходіл, сухая земля.
Сага, залив.
Скрипниці, смотри Теслиці.
Суремки, трубы.
Саета, или сіета, тонкое сукно.
Самота, на самоті, наедине.
Секстерень, тетрадка.
Соромицький, похабный.
Стеха, Стефанида.
Стовпці, гречневики.
Стрижень, средина, быстрина реки.
Сумовать, рассуждать, тосковать. Сумно, страшно, ужасно.
Суниця, земляника.
Сутий, сущий, настоящий.
Сущики, сухие крендели.
Серпанок, тонкий холст для повязыванья голов.
Сизьонт, Созонт.
Скочить в гречку, подать подозрение о своем поведении, говоря о замужних.
Строкатий, пегий.
Спупку, с малолетства.

Т

Тано́к, хороводная игра.
Тесли́к, столяр.
Теслиці, деревянные клещи, которые надевают на ноги преступникам.
Твань, тина.
Тельбухи, внутренность животных.
Темперовать, чинить перья.
Тертиця, тес.
Тетеря, тюря.
Товпига, нескладный мужчина.
Трухать, рысцой бежать.
Тендітник, портной одних церковных ряс. Тендітний, нежный.
Тьохнуть, екнуть.
Тімаха, опытный, все знающий.

У

Упир, вампир или оборотень.
Укроп, теплая вода и трава.
Утихомириться, утишиться.
Уроки, болезнь, когда кого сглазят.
Ухе-прехехе, неупотр<ебительное>, означающее остроту и проворство.

Ф

Фертик, насмешливое название малороссийского франта.
Фильтифікетний, избалованный, манерный, жеманный.
Фигу з оцтом піднести, худо угостить.
Флиорка, похабная девка.
Фортель (старин<ное> польск<ое>), хитрость, уловка.
Фарба (немец<кое> сл<ово> Farbe), краска.
Фиглі, штуки.
Фуга, вьюга.

Х

Ху́тко, скоро.
Хуртовина, буря.
Халепа, беда, напасть.
Хандріжний, ханжа.
Харпак, бедняга.
Хвороба, болезнь.
Хлюст, карточная игра (иначе валет), фофан.
Хляки, рубцы.

Хлюща, обмокший.

Хрещик, хороводная игра.

Харцизство, удальство.

Хутро, немецк<ое> слово Futter, подбой, подкладка.

Хіть, желание, охота.

Ц

Цвѣнтарь, ограда церковная.

Цвяшки, гвоздики.

Цупко, крепко.

Церя, лицо.

Ч

Чура, прислужник, род оруженосца (изъяснение Цертелева).

Чекать, ждать.

Чвалать, брести.

Чикилдиха, цыбулиха, приемлется также за вино.

Чвара, вьюга.

Чвір, остаток после перегонки спирта.

Чимчиковать, улизывать.

Човпти, разбирать.

Чкурнуть, бежать.

Ш

Шуги́, междометие, коим прогоняют птиц, в особенности хищных. Киш, окиш, прогоняют кур. Гиль! гоняют гусей.

Шановати, нежить, почитать. Шана, прием и потчевание.

Швендать, немецк<ое> слово sich wenden, обратиться куда, поплестись.

Ширитвас, большой чан, разрез в банях.

Шкаповий, яловый.

Шкарбан, сапожные обноски.

Шлюндра, неопрятная шлюха.

Шопа, сарай.

Шпари, онемение пальцев от морозов.

Шпетить (немецк<ое> слово spotten), издеваться.

Шпонька, запонка.

Шпуе, немецк<ое> слово spucken, плевать. Говорится: «море шпуе», море волнуется.

Штопка, кружка.

Шумки́, то, что жаворонки, делаемые в день 40 мучеников.

Шугалія, большая лодка.

Шупить, смыслить.

Шарпанина, приправленная сушеная рыба.

Шелифон, Ксенофонт.

Шмиглять, соваться.

Шпундри, часть бока, между спины и ребер.

Шульги, называются так левая рука и нога.

Шусть, шпѣрь, шмыг!

Щ

Щирый, искренний.

Щуплий, малой, мелочной.

Я

Якта́н, сабля вогнутая.

Яли́на, ель. Ялове́ць, можжевельник, с польского.

Яломо́к, шапка свалян<н>ая с коровьей шерсти.

Яндола, большая глиняная миска, ендова.

Ясли, десна.

Ятровка, свояченица.

Ю

Юрливий, задорный, навязистый.

ПРИСЛІВ'Я, ПРИКАЗКИ, ПРИМОВКИ І ФРАЗИ МАЛОРОСІЙСЬКІ

Аби на мене місяць світив, а я звізди колом поб'ю (Знал бы меня командир, я не был ...).

Аби були побрязкачі, то будуть і послухачі (При деньгах всё будет).

Ангельський голосок, а чортова думка.

Баба з воза, кобилі легше.

Багатому чорт діти колише.

Баглаї бить (пениться, гулять).

Байдики бить (быть праздным).

Бебехи одби́ть (силы укоротить).

Бісики пускать (куры строить).

Биться за масляні вишкварки (драться за пустошь).

Валяться, як почка в салі (как сыр в масле).

Великий дуб, да дупленатий (велик, а глуп).

Вільно собаці й на Бога бреха́ти.

Віри не ня́ть (не верить).

Вовка ноги году́ють.

Вовка в плуг, а він к чорту в луг.

Воза докласти (доказать дружбы).

Волос виливать (припаркою ногтоеду лечить).

В нужу́ посадить (запереть для покаяния).

Видно зза́ду, що Пархім (видно сову по полету).

Говори, Климе, нехай твоя не гине (эк, разговорился).

Добра то річ, що є в хаті піч.

Ду́мка за горами, а смерть за плечами.

Жижки у його дріжа́ть (ему сильно хочется).

Нагадав козі смерть (ну, напомнил).

На тобі, Боже, що мені негоже.

Насміялась ве́рша болоту, коли оглядиться, аж і сама в болоті (лопата кочерге смеется).

Не грій гадюки в пазусі, бо вку́сить.

Не бити кума, не пити пива.

Ніде й б'єш, як не по голові (то и есть).

Не їсть пан дяк гусей (будто не хочет).

Не знаю, чи є в Кузьми гроші (сомнительно).

Не вмер, болячка вдавила; (не все, будто, равно).

Не києм, палицею.

Не плюй у воду, згодиться напиться.

Нехай йому так легенько ікнеться, як собака з тину ввірветься.

Не торкай, бо чирва світить.

Не говівши дари схватив; (счастлив!).

У печурочці роди́вся.

Ні бе, ні ме́ (ни бельме́са).

Ні сі́ло, ні па́ло, дай, бабо, сало (не успел начать, да уж просит и за труды).

За битого двух небитих дають, да ще й не беруть.

За сиротою Бог з калитою.

За батьком на верьовку, на шлях, на шибеницю (убирайся к чорту).

Загоїться, поки весілля скоїться (до свадьбы заживет).

Залить за шкуру сала (задать перцу).

За моє жито, та мене ж і побито.

Засмієшся ще й на кутні (после заплачешь).

Зда́вал циган на свої діти.
Здаться на витребеньки (быть балагуром, выдумщиком).
Знала кобила, нащо віз била.
Знатимеш до нових віників (будешь помнить).
Заварили кашу, неначе за батьківщину (наследство).
Зомнять на кабаку (в пыль истереть, сделать ни во что).
З брехні не мруть, да вже більше віри не ймуть.
Изви́дить тобі Бог (Бог тебе судия!).
Казав пан, кожух дам, да й слово його тепле.
Кінь з коне́м, віл з волом, а свиня об тин, коли нема з ким.
Коли маєш сто кіп, то і будеш піп.
Коли б свині роги, то б усіх поколола.
Котю́зі по заслу́зі (по делом вору и мука).
Кричать на пуп (изо всей силы; что есть мочи).
Крутить мордою;
Крутить носом;
Коле в ніс;
Завернув ніс — (не люб, не по нутру ему).
Холо́не в серці;
Кулі ллє;
Дзигарі б'ють — (трусит, боится).
Крутиться, як жи́рне порося́.
Куць виграв, куць програв (либо пан, либо пропал).
Лига́й, як Мартин ми́ло (трескай).
Ли́хо литвинка нападе, як не дзікне (язык у него чешется).
Ля́паса, ляща́ в пику дать (оплеуху дать).
Ману́ напусти́ть (одурить).
Мне, як госте́ць бабу (коверкает пуще Божьего милосердия).
Москаля́ везти́ (обманывать мать).
Ні швець, ні жнець (ни то ни се).
Облизня пійма́ть (гриб съесть).
Об Миколі да й ніко́ли (после дождика в четверг).
Окуля́ри на очі поставить (подбить глаза).
Олію ви́давить (сок с кого выгнать).
Памороки заби́ть (ошеломить).
Пани деруться, а у мужиків чуби болять.
Попа возить (исповедываться).
Попа возить у решеті (лгать на исповеди).
По шко́ді лях му́дрий (спустя лето в лес по малину).
Про вовка промовка, а вовк у кошарі (легок на помине).
Прочухана дать (высечь, проучить).
Прилип, як п'яний до тину;
Прилип, як сліпий до тіста — (эк, пристал!).
Пустив би Микиту на волокиту (пошлось ему, как с Петрова дня).
П'ятами накивать (уйти).
Розжалувавсь, як Біг над раком (будто ему жаль).
Роз'їхавсь як верша (лясы распустил).
Скачи, враже, як пан каже (делай, что велят).
Сли́нку ковтать (с завистью на что смотреть).
Собака брешеть, а вітер носить.
Сопе́ як з мішка.
Спить сова да й кури бачить (будто не примечает).
Стусана покуштовать (быть сильно ударену кулаком).
З тобою говорить, тільки гороху наївшись.
Свій, не свій, не лізь у горох.
Треба як п'ятого колеса до воза.
Товчеться, як Савка по пеклу.
Ти йому образи, а він тобі луб'я.
Тогді сироті Великдень, як сорочка біла.
Убрався, як чорт на утреню (некстати нарядился).
Убрать у шо́ри (обакулить, в чортовы лапти одеть).

Утять до гапликів (глупо что сказать).
Уліз у чужую солому, да й шелестить.
Хвалько нахвалиться, будько набудеться.
Хватається, як попівна замуж.
Хвати́в ши́лом па́токи.
Хвоста вкрутить (убавить форсу).
Хльосту дать (розгами высечь).
Хоч голий, да в підв'язках.
Хто не слухає тата, той послухає ката.
Хто рано встає, тому і Біг дає.
Цибульку, дулю, хвигу дать під ніс (кукиш показать).
Чмілів слухать (не мочь образумиться после удара).
Чорте на груш, тілько мене не воруш (отвяжись от меня).
Чи все то так переймать, що на воді пливе.
Швидкий як черепаха.
Як ведмідь за перепелицями.
Шенці-венці, чорт у кишенці (сафьян сапог скрыпит, а в горшке трясця кипит).
Шпетить на всю губу (сильно ругать).
Шути́, глечичок, поки ушко одірветься.
Щастя, як трясця, — кого схоче, того й нападе.
Що бабі, те і громаді.
В глеку молоко, та голова не влізе.
Як там був;
Як ув око вліпив } (отгадал).
Як будеш пан, то все будеш мати даром.
Як коржа, дак коржа, як спечімо, так і дамо (пристал как смола).
Який пан, такий його й крам (каков поп, таков и приход).
До нашого берега що не припливе, то все тріска.
Перейшла як Уляна на ляшськую віру.
Аби не сидячого татари взяли.
Прийшли козаки з Дону, то і погнали ляхів з дому.
Щоб же я тричі ляхом став, коли то неправда.

ПРО МАЛОРОСІЮ. ЗАГАДКИ

I. Стоїть стріла серед двора, а в тій стрілі сімсот і два (маківка).

II. Крикнула утка на морі, чутко збіглися дітки, да не одної матки (церква).

III. Костян, дерев'ян через гору свині гнав (гребінь).

IV. Між двома дубами зав'язло теля зубами (сокира).

V. Висить, бовтається, всяк за його хапається (замок).

VI. Біжать коні булані, на них узди порвані, узлики знать та не розв'язать (зірки).

VII. Пливе щука з Кременчука, куди гляне, трава в'яне (коса).

VIII. Бігла чечіточка мимо моїх воріточка, вибіг чичик, — вона й стала. —

IX. Без рук, без ніг, на горище зліг (дим).

X. Без вікон, без дверей, полна церква людей (кавун).

XI. Жовта куриця під тином кублиться (морква).

XII. За лісом, за пролісом талалай плеще (язик).

XIII. Сидить баба на ганку, довбається в поганку (каганець).

XIV. Вилетів птах
На шести ногах,
Сів на могилі,
Боже мій милий!
Як мені Бог дав над царями, над панами,
Тільки не дав Бог волі,
Що щука в морі (комар).

XV. Один каже: «Світай Боже», другий каже: «Не дай Боже», а третій каже: «Мені все однаково, що вдень, що вночі».

XVI. Прийшов турчин, настобурчив, узрів дівку, турч у дірку (швидкий вітер).

XVII. Хосен ликові по дроту.

СТАТТІ

ПРО СЕРЕДНІ ВІКИ

Ніколи історія світу не набуває такої важливості й значущості, ніколи не показує вона такої безлічі індивідуальних явищ, як у середні віки. Всі події світу, наближаючись до цих віків, після довгої нерухомості, плинуть з посиленою швидкістю, наче в безодню, наче в бунтівний вир, і, закружлявши в ньому, перемішавшись, переродившись, виходять свіжими хвилями. В них відбулося велике преображення всього світу; вони становлять вузол, що зв'язує світ — древній з новим; їм можна призначити те ж саме місце в історії людства, яке займає в будові людського тіла серце, до котрого течуть і з котрого виходять усі жили. Як відбулося це всесвітнє перетворення? які втримались у ньому старі стихії? що додали нового? яким чином вони змішалися? що виникло від цього змішання? як утворилась велична, струнка споруда віків нових? Це такі питання, котрим рівні за важливістю навряд чи знайдуться в усій історії. Все, що ми маємо, чим користуємося, чим можемо похвалитися перед іншими віками, весь устрій та викінчена будова наших адміністративних частин, всі відносини різних станів між собою, самі навіть стани, наша релігія, наші права й привілеї, стосунки, звичаї, самі знання, що здійснили такий швидкий прогресивний поступ, — все це чи отримало початок і зародок, чи навіть розвинулося й утворилося у темні, закриті для нас середні віки. В них первинні стихії й фундамент усього нового; без глибокого й уважного дослідження їх не ясна, не задовільна, не повна нова історія; і слухачі її схожі на відвідувачів фабрики, котрі дивуються з швидкої обробки виробів, що відбувається майже на очах їхніх, але забувають зазирнути у темне підземелля, де заховані перші всемогутні колеса, що дають поштовх усьому: така історія подібна до статуї митця, який не вивчив анатомію людини.

Чого ж, попри всю важливість цих незвичайних віків, завжди якось неохоче ними займалися? Чого, наближаючись до них, завжди поспішали швидше проминути їх і відкараскатися від них, і

мало хто, дуже мало хто, вражений величчю предмета, покладав на себе труд вирішити декотрі з наведених питань? Мені здається, це відбувалося тому, що середній історії призначали найнижче місце. Час її дії вважали надто варварським, надто неуцьким, і тому-то він і справді зробився для нас темним, — розкритий <не>вповні, оцінений не <по справедливості, представлений не> у геніальній величі. Неуцьким можна назвати хіба тільки один початок, але той неуцький час вже має в собі те, що повинно породити в нас найбільшу цікавість. Це процес злиття двох життів, древнього й нового світу, це різке протиріччя їхніх образів і властивостей, ці дряхлі, помираючі стихії старого світу, котрі тягнуться новим простором, наче ріки, що влилися у море, але довго ще не зливають своєї прісної води з солоними хвилями; це дикі, могутні стихії нового, що затято не допускають до себе чужого впливу, та врешті невільно приймають його; це старанність, з якою європейські дикуни кроять по-своєму римську просвіту; це уривки чи, краще сказати, клапті римських форм, законів, серед нових, ще не визначених, що не отримали ні образу, ні меж, ні порядку; сам цей хаос, у котрому бродять розкладені начала страшної величі нинішньої Європи й тисячолітньої сили її, — вони всі для нас цікавіші й більше викликають інтересу, ніж нерухомий час всесвітньої Римської імперії під правлінням її безсилих імператорів.

Друга причина, чому неохоче займалися історією середніх віків, це — позірна сухість, котру звикли зливати з поняттям про неї. На неї дивилися, як на купу подій несуголосних, різнорідних, як на юрмище роздроблених і безглуздих рухів, що не мають головної нитки, котра б з'єднувала їх в єдине ціле. Справді, її страшна, незвичайна складність з першого разу не може не видатися чимось хаосним, але вдивляйтеся уважніше й глибше, і ви знайдете і зв'язок, і мету, і напрям; я, одначе ж, не заперечую, що для самого вміння знайти все це треба бути обдарованим тим чуттям, котрим володіє небагато істориків. Цим небагатьом наданий завидний дар побачити й представити все в дивовижній ясності й стрункості. Після їх чарівного дотику подія оживлюється і набуває своєї сутності, своєї цікавості; без них вона довго постає всякому сухою і безглуздою. Все, що було і відбувалося, — все цікаве, якщо тільки про нього збереглися вірні літописи, виключаючи хіба цілковиту незворушність народів; скрізь є нитка, як у всякої тканини є основа, хоч вона іноді цілком буває заткана утоком, як у променистому камені є невидиме світло, котре він випромінює, будучи зверне-

ним до сонця, — вона зникає тільки з втратою відомостей. Так і у первісних віках середньої історії крізь усю купу подій невидимою ниткою тягнеться поступове зростання папської влади і розвивається феодалізм. Здавалося, події відбувалися зовсім окремо і блиском своїм притьмарювали усамітненого, ще скромного Римського Первосвященика; діяв сильний государ чи його васал, і діяв особисто для себе, а тим часом неабиякі вигоди непомітно текли в Рим. І все, що тільки відбувалося, здавалося, зумисне відбувалося для Папи. *Гільдебрандт* тільки відслонив завісу й показав владу, вже давно отриману папами.

Історія середніх віків менше за все може називатися нудною. Ніде немає такої строкатості, такої живої дії, таких різких протилежностей, такої дивної яскравості, як у ній: її можна порівняти з величезною спорудою, в фундаменті котрої влігся свіжий, міцний, як вічність, граніт, а товсті стіни виведені з різного, старого й нового матеріалу, так що на одній цеглині видно готфські руна, на іншій виблискує римська позолота; арабська різ<ь>ба, грецький карниз, готичне вікно — все зліпилося в ній і склало саму строкату башту. Але яскравість, можна сказати, тільки зовнішня ознака подій середніх віків; внутрішнім же їхнім достоїнством є колосальність гігантська, майже чудесна, відвага, властива одному тільки юнацькому віку, й оригінальність, що робить їх винятковими, не зустрічаючими собі подоби й повторення ні в древні, ні в нові часи.

Кинемо погляд на ті з подій, котрі мали сильний вплив. Головний сюжет середньої історії є — Папа. Він — могутній володар цих молодих віків, він рухає всіма силами їхніми і, як громовержець, одним помахом своїм править їхнею долею. Словом, уся середня історія є історія Папи. Його непереборне бажання владарювати, його постійні дії, пройняті проникливістю й мудрістю, наслідок старечого віку, його деспотизм і деспотизм незліченних легіонів його могутнього духовенства — ревних підданих духовного монарха, що наклали свої залізні окови на всі кутки світу, куди тільки проникло знамення Хреста, — являють явище виняткове, колосальне і не повторюване ніколи. Не стану говорити про зловживання і про тяжкість оков духовного деспота. Проникнувши більше у цю велику подію, побачимо дивовижну мудрість Провидіння: не вхопила б ця всемогутня влада всього в свої руки, не рухала і не спрямовувала за своїм бажанням народи — Європа розсипалась би, зв'язку б не було; деякі держави піднялися б, може,

миттєво і миттєво б розбестилися; інші зберегли б дикість свою на погибель сусідів; освіта й дух народний розлилися б нерівно; в одному кутку виказувалася б освіта, в іншому чорнів би морок варварства; Європа <б> не встоялася, не зберегла тієї рівноваги, котра так дивовижно її утримує; вона би більше була у хаосі, вона б не злилася залізною силою ентузіазму в одну стіну, що відсторонила своєю міцністю східних завойовників, і, можливо, без цього великого явища Європа підкорилася б їх навалі, і магометанський місяць гордовито піднісся над нею, замість хреста. Невільно преклониш коліна, відслідковуючи дивовижні путі Провидіння: влада папам немовби зумисне дана була для того, щоб упродовж цього часу юні держави зміцнішали й змужніли; щоб вони корилися раніше, ніж досягнуть віку панувати над іншими; щоб надати їм енергію, без котрої життя народів безбарвне і безсиле. І як тільки народи досягли стану управляти собою, влада Папи, як та, що вже виконала своє покликання, як та, що більше вже непотрібна, раптом похитнулася і стала руйнуватися, попри всі сильні заходи, все бажання втримати занепадаючі сили свої. Влада їх у цьому сенсі була те саме, що риштовання і ліс для побудови споруди; спочатку вони вищі й здаються значнішими самої споруди, та щойно споруда досягла справжньої висоти, вони, як непотрібні, забираються геть.

З думкою про середні віки невільно зливається думка про хрестові походи — надзвичайну подію, котра стоїть як гігант між іншими, теж чудесними й незвичайними. Де, в який час була коли-небудь рівна їй за своєю оригінальністю й величчю? Це не яка-небудь війна за викрадену дружину, не породження ненависті двох непримиренних націй, не кровопролитна битва між двома пожадливими владарями за корону чи за клаптик землі, навіть не війна за свободу і народну незалежність. Ні! жодна з пристрастей, жодне власне бажання, жодна особиста вигода не входять сюди: всі пройняті однією думкою — звільнити Гроб Божественного Спасителя! Народи плинуть з хрестами з усіх сторін Європи; королі, графи у простих волосяницях; ченці, перепоясані зброєю, стають до лав воїнів; єпископи, пустельники з хрестами в руках кермують незлічимими натовпами — і всі плинуть звільнити свою Віру. Владарювання однієї думки обіймає всі народи. Чи немає чогось великого в цій думці? І даремно хрестові походи називаються нерозсудливою справою. Чи не див<н>о було б, якби отрок заговорив словами розсудливого мужа? Вони були породженням то-

дішнього духу й часу. Справа ця — діло юнака, але такого юнака, котрому визначено бути генієм. А які незліченні, які дивовижні й непередбачені наслідки хрестових походів! Треба було всю масу навчити й виховати, дати їй побачити світло, котре часто заслонювало духівництво, і вся маса для цього вивергається в іншу частину світу, де згасаюча аравійська просвіта силкується передати їй своє полум'я, і — вся Європа вояжує Азією. Чи не маємо ми права подивуватися? Зазвичай який-небудь виходець із землі освіченої один приносить просвіту і перші відомості в невідому країну і поступово навчає дикунів; та ця освіта тягнеться неквапом, нерівно. Тут же, навпаки, народи самі всією своєю масою приходять за освітою і, попри тривале перебування, не зливаються зі своїми вчителями, нічого не переймають у них розкішного й розпусного, утримують свою самобутність, за всього запозичення численних азіатських звичаїв, і повертаються до Європи європейцями, а не азіатцями. Я вже не кажу про ті наслідки, ті зміни у феодальному правлінні, для котрих потрібне було тимчасове видалення багатьох сильних.

Та кинемо погляд на інші події, що наповнюють середню історію. Вони, у порівнянні з хрестовими походами, можуть здатися другорядними, але тим не менш всі наповнені чудесністю, що надає середнім вікам якогось фантастичного світла, всі — породження юнацтва прекрасного, наповненого найбільш сильними і великими сподіваннями, часто нерозсудливого, але принадного і в самій нерозсудливості. Розглянемо їх за порядком часу; ві<зь>мемо той блискучий час, коли з'явилися аравітяни — окраса народів східних. І одній тільки людині і створеній нею релігії, розкішній, мов ночі й вечори Сходу, полум'яній, мов природа, близька до Індійського моря, поважній і думаючій, яку тільки могли навіяти великі пустелі Азії, — зобов'язані вони всім своїм блискучим, райдужним існуванням! З незбагненною швидкістю вони, ці смагляві чалмоносії, зводять свої халіфати з трьох сторін Середземного моря. І уява їхня, розум і всі здібності, котрими природа так чудно обдарувала араба, розвиваються на очах здивованого Заходу, відбиваючись з усією розкішшю на їхніх палацах, мечетях, садах, фонтанах, і так само неочікувано, як в їхніх казках, киплячих смарагдами й перлами східної поезії. Століття вперед — і вже він зник, цей незвичайний народ, так що в роздумах запитуєш себе: чи точно він жив й існував, чи він — найпрекрасніший витвір нашої уяви?

Як чудесно і якою сильною наповнена протилежністю поява *норманів* — народу, котрий гнівна Північ люто викинула з крижаних надр своїх. Жменя людей завзятих, за котрими начебто женуться назирцем похмурий їхній Одін і снігові гори Скандинавії, наводить панічний страх на обширні держави! Північним океаном пливуть їхні рухомі королівства під начальством морських своїх королів — і все падає ниць перед цими малолюдними пришляками, вихованими бурею, морями, страшною бідністю Скандинавії та дикою релігією.

Колосальні завоювання і розповсюдження *монголів* були також справою майже надприродною. Неосяжна внутрішність Азії, котра була захована від очей усіх народів, освітилась зненацька у найстрашнішій величі. Ці степи, котрим немає кінця, озера й пустелі гігантського розміру, де все роздалося вшир й безмежну рівнину, де людина зустрічається буцім для того, щоб збільшити собою ще більше оточуючий простір; степи, що шумлять хлібом, ніким не сіяним і не збираним, травою, майже рівною за зростом деревам, степи, де пасуться табуни й стада, котрих від віку ніхто не рахував, і самі власники не знають справжньої кількості, ці степи побачили серед себе Чингісхана, що дав обітницю перед юрмиськами своїх вузькооких, плосколицих, широкоплечих, малорослих монголів завоювати світ, — і велелюдний Пекін горить цілий місяць, мільйон народу відстрілюють монгольськими стрілами, государ тунгуський гине з сотнями тисяч підданих на замерзлому озері, стада приганяють до кордонів Індії, табуни кишать біля Волги. Словом, немов на завоюваннях їхніх відобразилась колосальність Азії. Такого швидкого розповсюдження теж не бачила ні древня, ні нова історія.

Я вже нічого не кажу про важливу торгівлю Венеції — цього невеликого клаптика землі, котру всю займало одне місто, і місто без держави, вичавлювало золото зі всього світу, і якого вельможні купці своїми кораблями, що гордовито обійшли всі моря, й палацами на Адріатичному морі далеко перевершили багатьох монархів. Це явище я не вважаю єдиним і незвичайним. Воно повторюється в історії світу часто, хоч в інших формах і з різними змінами. Незрівнянно оригінальніше життя Європи під час і після хрестових походів, коли в ній все ще темні й невизначені кордони держав; коли ще государ звучить одним іменем своїм, і замість того мільйони володарів, з котрих кожен — маленький імператор у своїй землі; коли вся Європа вбирається в неприступні замки з баштами

й зубцями, і міцні фортеці всіюють її поверхню; коли вихована обопільним страхом і битвами сила рицарів стає ледь не левовою і заковується з ніг до голови в залізо, тяжкості котрого ще не виносила людина, і грубо, незалежно розвивається самостійна гордість душі. Здавалося, ця дика хоробрість мала б цілком загартувати їх і зробити такими ж нечутливими, як непроникні їхні лати. Але як дивовижно вони були приборкані, і таким явищем, котре являє цілковиту протилежність їхнім звичаям! Це — загальна безмежна повага до жінок. Жінка середніх віків є божеством; для неї — турніри, для неї ламаються списи, її рожева чи блакитна стрічка в'ється на шоломах і латах і вливає надприродні сили; для неї суворий рицар стримує свої пристрасті так само могутньо, як арабського бігуна свого, накладає на себе обітниці дивовижні та незрівнянні за своєю вимогливістю до себе, і все для того, щоби бути достойним припасти до ніг свого божества. Якщо це піднесене кохання дивовижне, то вплив його на звичаї й того більший. Вся шляхетність у характері європейців була його наслідком. А все це мандрівниче життя, котре перетворило Європу на якусь рухому столицю, що принесло тисячі досвідів і пригод кожному й спричинило згодом в європейцях жагу до відкриття нових земель! Як самі їхні обопільні брані й битви, вічно неспокійний стан, замість того щоб послабити загальний дух і напругу, як це ведеться у періоди історії, коли розкіш роз'їдає рани морального нездужання народів і жадання вигод особистих виводить за собою ницість, лестощі і здатність кинутися на всі витончені пороки, — замість цього вони тільки зміцнили й розвинули їх!

Пороки народів освічених не сміли торкнутися рицарства Європи. Здавалося, Провидіння не зводило з нього очей невсипуще і з дбайливістю відданого наставника берегло його. Щойно виникли покращення для життя, котрі підносили Венеція й Ганза, і почали віддаляти рицарів від їхніх обітниць і суворого життя, підігрівати бажання насолод та зменшувати ентузіазм релігійний, так з'явилися чудні, небувалі ніколи доти *товариства*, що стали грізними наглядачами, невблаганною совістю перед народами Європи. Ніколи історія не являла товариств, пов'язаних такими нерозривними узами, як ці духовні ордени рицарів. Нічого для своєї користі чи для свого існування, що завжди становило мету товариств! Знищити все, що становить бажання людини, й жити для всього людства; жити, щоби бути грізними оборонцями світу, щоб носити в собі одне: захист Віри Христової; все принести їй у

жертву і відмовитися від усього, що відлунює вигодою життя! Чи не чудесне це явище? Ця енергія й сила для нього могла бути тільки взята із середніх віків. І щойно ордени рицарські стали ухилятися від своєї мети і звертати очі на інші, щойно почали заражатися бажанням здобичі та користі, й розкіш спонукала їх жвавіше прив'язуватися до власного життя, і вони уподібнилися тим, за котрими наклали на себе самі ж нагляд, — як виникають уже страшні таємні суди, невблаганні, невідпорні, як найвищі передвизначення, що є вже не совістю перед легковажним світом, але страшним зображенням смерті й страти. Ні сила, ні обширні землі, ні навіть сама корона не рятують і не скасовують висловленого ними вироку. Незнаємі, невидимі, як доля, де-небудь у глушині лісів, під вогким склепінням глибокого підземелля, вони зважували й розбирали все життя й діла того, котрому серед безкраїх своїх земель і сотні покірних васалів і на думку не спадало, чи є в світі влада вище його. І якщо ці підземні судді одного разу виголошували обвинувальне слово — все скінчено. Даремно владар грозою могутності своєї утруднює до себе наближення, даремно його золото заліплює вуста і змушує всіх прославляти його — невблаганний кинджал наздоганяє його на кінці світу, крадеться мимо пишної юрми і вражає його з-поза плеча друга. Чи не становить це чудесності майже казкової? Тільки там так непереможно, так надприродно, так неправильно діє людина, відірвана від суспільства, позбавлена покрови законної влади, не знаюча, що таке слово: неможливість.

А сам образ занять, що царював у середині й наприкінці середніх віків, — це загальне стремління всіх до чудесної науки, це бажання вивідати й дізнатися про таємничу силу в природі, ця жадоба, з якою всі поринули у чаклунство і чародійні науки, на котрих ясно кипить ознака європейської цікавості, без котрої науки ніколи б не розвинулись і не досягли нинішньої досконалості! Сама навіть простодушна віра їхня в духів і звинувачення у спілкуванні з ними мають для нас уже незвичайний інтерес. А заняття алхімією, що вважалася ключем до всіх пізнань, вінцем ученості середніх віків, у якій вмістилося дитяче бажання відкрити найдосконаліший метал, котрий би доставив людині все! Уявіть собі яке-небудь німецьке місто у середні віки, ці вузенькі, неправильні вулиці, високі, строкаті готичні будиночки, і між <н>ими який-небудь ветхий, ледь не падаючий, який вважається нежилим, на розтрісканих стінах якого ліпиться моховиння й старість, вікна наглухо

позабивані — це житло алхіміка. Ніщо не говорить у ньому про присутність пожильця, але глупої ночі блакитнуватий дим, вилітаючи з труби, доповідає про невсипущу недремність старого, вже посивілого у своїх шуканнях, але все ще нерозлучного з надією, — і благочестивий ремісник середніх віків зі страхом тікає від житла, де, на його гадку, духи заснували притулок свій і де замість духів заснувало житло невгасиме бажання, непоборна цікавість, що живе тільки собою і розпалюється собою ж, займаючись навіть від невдачі — первинна стихія всього європейського духу, — котру намарне переслідує інквізиція, проникаючи в усі таємні розмисли людини; вона виривається й, оповита страхом, ще з більшою насолодою віддається своїм заняттям.

А сама інквізиція? Яке похмуре й жахливе явище! Інквізиція жорстока, сліпа, що володіє незліченними склепіннями й підземеллями монастирів, не вірить нічому, крім своїх жахливих тортур, у котрих людина показала пекельну винахідливість; інквізиція, що випускала з-під чернечих мантій свої залізні кігті, які хапали всіх без винятку, хто тільки віддавався дивним і незвичайним заняттям; яка підтвердила велику істину, що якщо може фізична природа людини, призведена муками, заглушити голос душі, то у загальній масі всього людства душа завжди торжествує над тілом.

Чи не неповторні всі ці явища? Чи не дають вони право назвати середні віки віками чудесними? Чудесне проривається за кожним кроком і владарює скрізь упродовж всіх цих юних десяти віків. Юних тому, що в них діє все молоде, вируюче відвагою, поривання й мрії, що не думали про наслідки, не закликали на допомогу холодного міркування, ще не мали минулого, щоб озирнутися. Все було в них — поезія й уява. Ви одразу відчуєте перелом, коли ввійдете в область історії Нової. Зміна надто відчутна, і стан душі вашої буде схожим на хвилі моря, що раніше здіймалися неправильними, високими пагорбами, але після вляглися і всією своєю неозорою рівниною мірно й струнко здійснюють правильний плин. Дії людини в середніх віках здаються зовсім несвідомими; найбільш великі події являють цілковиті контрасти між собою й суперечать в усьому одна одній. Та сукупність їхня усіх разом у цілому являє дивовижну мудрість. Якщо можна порівняти життя однієї людини з життям цілого людства, то середні віки будуть те саме, що час виховання людини в школі. Дні плинуть її непомітно для світу, діяння її ще не такі міцні й зрілі, як треба для світу: про них ніхто не знає, але зате вони всі — наслідок поривання й від-

кривають за одним разом всі внутрішні порухи людини, і без них не відбулася б майбутня її діяльність у колі суспільства.

Тепер подивіться, між якими колосальними подіями розташований час середніх віків! Велика імперія, що панувала світом, дванадцятивікова нація, дряхла, виснажена, падає; з нею валиться півсвіту, з нею валиться весь древній світ з напів'язичницьким способом думки, позбавленими смаку письменниками, гладіаторами, статуями, тяжкістю розкоші й витонченістю розпусти. Це їхній початок. Закінчуються середні віки теж найбільш грандіозною подією: загальним вибухом, який висаджує у повітря все й обертає в ніщо всі страшні влади, що так деспотично їх обійняли. Влада Папи підривається й падає, влада невігластва підривається, скарби й всесвітня торгівля Венеції підривається, і коли загальний хаос перевороту очищується й прояснюється, перед здивованими очима з'являються монархи, що тримають могутньою рукою свої скіпетри; кораблі, що розширеним помахом носяться хвилями безмежного океану повз Середземне море; в руках у європейців замість безсилої зброї — вогонь; друковані аркуші розлітаються по всіх кутках світу; і все це результати середніх віків. Сильний натиск і посилене гноблення влади, здавалося, були для того тільки, щоб сильніше викликати загальний вибух. Розум людини, закритий міцною товщею, не міг інакше прорватися, як зібравши всі свої зусилля, — всього себе. І тому-то, можливо, жоден вік не являє таких гігантських відкриттів, як XV; вік, котрим так блискуче закінчуються середні віки, величні, як колосальний готичний храм, темні, похмурі, як його склепіння, що перетинають одне одного, строкаті, як різнобарвні його вікна й купа візерункових його оздоб, піднесені, наповнені поривань, як його злітаючі до неба стовпи й стіни, що закінчуються мерехтливою у хмарах шпицею.

1834

ШЛЕЦЕР, МІЛЛЕР І ГЕРДЕР

Шлецер, Міллер і Гердер були великими зодчими всесвітньої історії. Думка про неї була їхньою улюбленою думкою й не полишала їх упродовж усього різноманітного їхнього поприща. Шлецер, можна сказати, першим відчув ідею про одне велике ціле, про одну одиницю, до котрої мають бути приведені й у котру мають злитися всі часи і народи. Він хотів одним поглядом обійняти весь світ, усе живе. Здавалося, буцім він силкувався мати сто аргусових очей для того, щоб разом бачити те, що відбувається в усіх віддалених кутках світу. Його мова — блискавиця, що ледь не зненацька зблискує то там, то тут і освітлює предмети на одну мить, але зате в сліпучій ясності. Я не знаю, чи зробив би він насправді те, що різко показував іншим, але, принаймні, ніхто так сильно не вражений був сам своїм предметом, як він. Він мав чесноту найвищою мірою стискувати все у малооб'ємний фокус і двома, трьома яскравими рисами, часто навіть одним епітетом позначати неждано подію і народ. Його епітети навдивовижу гарячі, сміливі, здаються плодом однієї щасливої хвилини, одного раптового натхнення, й такою наповнені різкою, вражаючою правдою, що не скоро б спали на думку тому, хто призначив себе на тривале, глибоке дослідження, хіба якщо цим дослідником буде сам Шлецер. Він не був істориком, і я гадаю навіть, що він не міг бути істориком. Його думки надто уривчасті, надто гарячі, щоб улягтися в гармонійну, струнку плинність повістування. Він аналізував світ і всі віджилі й живі народи, а не описував їх; він розсікав увесь світ анатомічним ножем, різав і ділив на масивні частини, розподіляв і відокремлював народи таким же чином, як ботанік розподіляє рослини за відомими йому ознаками. І від того начерк його історії, здавалось би, має бути надто скелетним і сухим; та, на подив, усе в нього виблискує такими різкими рисами, могутній удар його ока такий вірний, що, читаючи цей стислий ескіз світу, помічаєш із зачудуванням, що власна уява горить, розширюється і доповнює все за таким же самим законом, котрий визначив Шлецер одним всемогутнім словом, іноді вона спрямовується ще далі, бо їй вказана

смілива дорога. Будучи одним із перших, роз'ятрених думкою про велич та істинну мету всесвітньої історії, він зобов'язаний був бути неодмінно генієм опозиційним. Цей стан надав йому сильну енергію, жар і навіть досаду на короткозорість попередників, що прориваються дуже часто в його творах. Він знищує їх одним громовим словом, і в цьому одному слові поєднується й насолода, і сардонічне глузування з переможеного, і заразом незборима правда; його справедливіше, ніж Канта, можна назвати всепереможним. Ті, що завжди діють в опозиційному дусі, надто захоплюються своїм станом і в ентузіастичному пориві тримаються тільки одного правила: суперечити всьому попередньому. Цим не можна дорікнути Шлецеру: германський дух його став непохитно на своєму місці. Він наче суворий, всевидющий судія; його судження різкі, короткі й справедливі. Може, декому видасться дивним, що я кажу про Шлецера як про великого зодчого всесвітньої історії, тоді як його думки й праці з цього питання вляглися в невеликій книжечці, виданій ним для студентів, — але ця маленька книжечка належить до числа тих, читаючи котрі, здається, читаєш цілі томи; її можна порівняти з невеликим віконцем, до котрого приставивши око ближче, можна побачити весь світ. Він раптом осіняє світлом і показує, як треба зрозуміти, й тоді сам собою зрештою бачиш усе.

Міллер являє собою історика зовсім іншого роду. Спокійний, тихий, думаючий, він являє протилежність Шлецеру. Він із якоюсь чарівливою, особливою любов'ю віддається своєму предмету. Його мова не виблискує тією різкою відмінністю, якою позначена мова Шлецера; немає тих поривів, того влучного лаконізму, якими наповнений Шлецер. Він не схоплює вмить одним поглядом усього і не стискує його могутньою рукою, але він досліджує все, що знаходиться у світі, спокійно, по черзі, не виказуючи тієї бистроти й поспішливості, з якою висловлюється автор, що побоюється, аби у нього не перехопив хто-небудь думки і не випередив його. Слово «дослідження» вельми пасує його стилю; його повістування саме дослідницьке. Як чоловік державний, він понад усе займається викладом форм правління і законів існуючих і минулих держав; але він не віддає переваги цій стороні до такої міри, щоб залишити зовсім у тіні всі інші, до чого здатним буває історик односторонній і чого не зміг уникнути й Герен, супроти того, він звертає увагу і на все суміжне. Все, що не ясне в історії, що менше виявлене, все це більше іншого підлягає його дослідженню. Помітно навіть, що він охочіше займається часами первісними і взагалі тими епохами, коли народ ще не був підвладний освіченості й

порокам, зберігав свої прості звичаї та незалежність. Цей час зображує він з ясною докладністю, з тихим жаром, начеб забуваючись і уявляючи себе між своїх добрих швейцарців. Головний результат, що царює в його історії, є той, що народ тоді тільки досягає свого щастя, коли зберігає свято звичаї своєї старовини, свої прості стосунки і свою незалежність. Скрізь у ньому видно старечу мудрість і дитинну ясність душі. Благородство думок і любов до свободи просякають усі його твори. Думка про єдність і неподільну цілісність не служить такою метою, до котрої б явно спрямовувалось його повістування; він навіть ніколи не говорить про неї, але єдність відчувається в цілому творінні, попри те, що він, здається, забуває зовсім діла всього світу, зайнятий одним народом. Історія його не складається з неперервної рухливої низки подій; драматичного мистецтва в ньому немає; скрізь видно мислячого мудреця. Він не висловлює надто яскраво своїх думок; вони у нього приховані так скромно, іноді в такому непомітному закутку, що, хто не шукає, не знайде їх ніколи; але зате вони такі високі й глибокі, що тому, хто відкрив їх, відкривається, за виразом Вагнера у «Фаусті», на землі небо. Ця скромна, непримітна мова його і відсутність сліпучої яскравості викликають у душі невільне співчуття: через неї Міллер дуже мало відомий або, краще сказати, не так відомий, як мав би бути. Лише сильно просякнуті думкою про історію й спроможні до тонкого розвитку можуть тільки уповні розуміти його, іншим же він здається легким і не глибокодумним.

Гердер являє цілком відмінний образ споглядання. Він бачить уже цілком духовними очима. У нього владарювання ідеї зовсім поглинає чуттєві форми. Скрізь він бачить одну людину як представника всього людства. Він вивідує глибоко, натхненно, наче брамін природи, — звання, котре надають йому німці. У нього крупніше групуються події; його думки всі високі, ґлибокі й всесвітні. Вони у нього є мало поєднаними з видимою природою й ніби одержаними з одного тільки чистого її горнила. Тому вони у нього не мають історичної наочності й видимості. Якщо подія колосальна й міститься в ідеї — вона у нього розгортається вся, з усіма своїми сокровенними явищами; але якщо надто торкнулася життя й практичного, вона у нього не набуває певного колориту. Якщо він звертається до приватних осіб і діячів історії, вони у нього не такі яскраві, як загальні групи; вони прибирають занадто загальної фізіогномії; вони у нього або добрі, або злі; всі незліченні відтінки характерів, все змішання й розмаїття якостей, пізнання котрих випадає на долю позираючому з недовірою на інших, всі ці

відтінки у нього зникли. Він мудрець у пізнанні ідеальної людини і людства, але дитинча у пізнанні людини, з вельми природного поступу речей, як завжди мудрець буває великим у своїх думках і невігласом у дрібних заняттях життя. Як поет, він вищий Шлецера й Міллера. Як поет, він усе створює й перетравлює у собі, в своєму усамітненому кабінеті, сповнений найвищого одкровення, обираючи тільки одне прекрасне й високе, бо це вже приналежність його піднесеної і чистої душі. Але високе і прекрасне вириваються часто з низького та мерзенного життя або ж викликаються тиском тих незліченних і різнохарактерних явищ, котрі невпинно пістрявлять життя людське і котрих пізнання рідко дається далекому від життя мудрецеві. Стиль його більше, ніж у когось іншого, наповнений живописом і широким розміром, бо він поет і цим різко відмінний від Міллера, філософа-законодавця, завжди спокійного та мислячого, і Шлецера, філософа-критика, завжди майже різкого та невдоволеного.

Мені здається, що якби глибочінь результатів Гердера, що йдуть від самого початку людства, поєднати з бистрим, вогненним поглядом Шлецера й дослідницькою, кмітливою мудрістю Міллера, тоді б вийшов такий історик, котрий міг би написати всесвітню історію. Та за всього того йому б ще багато дечого не вистачало: йому б не вистачало високого драматичного мистецтва, котрого не видно ні у Шлецера, ні у Міллера, ні у Гердера. Я розумію, одначе ж, під словом «драматичного мистецтва» не те мистецтво, котре полягає в умінні вести розмову, але в драматичному інтересі всього твору, котрий надав би йому незборимої захопливості, той інтерес, котрий іноді дихає в історичних уривках Шиллера, і особливо в «Тридцятилітній війні», і котрим відрізняється майже всяка не надто складна подія. Я б до цього приєднав ще певною мірою захопливість розповіді Вальтера Скотта і його вміння помічати найтонші відтінки; до цього приєднав би шекспірівське мистецтво розвивати крупні риси характерів у тісних межах, і тоді б, мені здається, постав такий історик, якого потребує всесвітня історія. Та до того часу Міллер, Шлецер і Гердер довго залишатимуться великими путівниками. Вони значно, дуже значно висвітили всесвітню історію, і якщо нинішнього часу ми маємо кілька чудових творів, то цим зобов'язані їм одним.

1832

ПРО АРХІТЕКТУРУ НИНІШНЬОГО ЧАСУ

Мені завжди стає сумно, коли я дивлюся на нові будівлі, безперервно споруджувані, на котрі кинуті мільйони і з котрих мало які затримують зачудований погляд величністю малюнку, чи свавільною відважністю уяви, чи навіть розкішшю й сяйливою строкатістю оздоб. Невільно втискується думка: невже минув безповоротно вік архітектури? невже велич і геніальність більше не відвідають нас? чи вони — приналежність народів юних, сповнених одного ентузіазму та енергії й далеких від присипляючої, незворушної освіченості? Чого ж ті народи, перед котрими ми так самовдоволено гордуємось, котрим ледве даємо місце в історії світу, — чого ж вони так підносяться перед нами творіннями свого темного, не освітленого дробом знань розуму? Чого ж колосальні пам'ятки індусів такі величаві й незмірні, чого аравійські такі розкішні й чарівливі? Чого в нас у Європі в середні віки так багато споруджено їх у дивовижній величі?

Не хотілося б пересвідчитись у цій сумній думці, та все говорить, що вона істинна. Вони минули — ті віки, коли віра, палка, жарка віра, спрямовувала всі думки, всі голови, всі дії до одного, коли митець вище й вище прагнув піднести творіння своє до неба, до нього одного поривався і перед ним, уже бачачи його, благоговійно піднімав богомільну свою руку. Будівля його летіла до неба; вузькі вікна, стовпи, склепіння тяглися нескінченно у вишину; прозора, майже мереживна шпиця, наче дим, прозирала над ними, і величний храм таким бував великим перед звичайними житлами людей, як великі вимоги душі нашої перед вимогами тіла.

Була архітектура незвичайна, християнська, національна для Європи — і ми її залишили, забули, буцім чужу, зневажили, як незграбну і варварську. Чи не дивно, що три віки спливли, й Європа, котра жадібно кидалась на все, невситимо переймала все чуже, дивувалась чудесам древнім, римським і візантійським, чи спотворювала їх за своїми формами, — Європа не знала, що серед

неї перебувають дива, перед котрими було ніщо все нею бачене, що у надрах її перебувають Міланський і Кельнський собори й що донині чорніють цегли незакінченої башти Страсбурзького мюнстеру.

Готична архітектура, та готична архітектура, котра утворилася перед закінченням середніх віків, є явищем таким, якого ще ніколи не створювали смак і уява людини. Її даремно виводять від арабської: ідеї цих двох родів цілковито розходяться; з арабської вона запозичила лише мистецтво надавати важкій масі будівлі розкіш оздоблень і легкість; але сама ця розкіш оздоб вилилась у неї зовсім в іншу форму. Вона обширна й піднесена, як християнство. У ній все з'єднано разом: цей струнко і високо піднесений над головою ліс склепінь, вікна величезні, вузькі, з незліченними змінами й плетивом, приєднання до цієї жахаючої колосальності маси найдрібніших, строкатих оздоблень; це легке павутиння різьби, що обплутує її своєю сіттю, оповиває її від підніжжя до кінця шпиці й відлітає разом з нею на небо; велич і разом краса, розкіш і простота, важкість і легкість — це такі достоїнства, котрих ніколи, крім цього часу, не містила в собі архітектура. Вступаючи у священний морок цього храму, крізь який фантастично дивиться різнобарвний колір вікон, піднявши очі вгору, де губляться, перетинаючись, стрілчасті склепіння одне над одним, одне над одним і їм кінця немає, — вельми природно відчути в душі невільний жах присутності святині, котрої не сміє й торкнутися дерзновенний розум людини.

Та вона зникла, ця прекрасна архітектура! Як тільки ентузіазм середніх віків загас і думка людини роздробилася й спрямувалася на безліч різних цілей, як тільки єдність і цілість одного зникла — разом з тим зникла й велич. Сили її, роздробившись, зробилися малими; вона спричинила несподівано в усіх родах безліч дивних речей, але істинно великого, гігантського вже не було. Візантійці, втікши зі своєї розпусної столиці, зайнятої мусульманами, перепсували смак європейців і колосальну їхню архітектуру. Візантійці давно вже не мали древнього аттичного смаку; вони вже не мали й первинного візантійського й принесли тільки зіпсовані залишки його. Вони язичницькі, круглі, привабливі, сластолюбні форми куполів і колон силкувалися пристосувати до християнства, і пристосували так само невдало, як невдало прищепили християнство до свого язичницького життя, дряхлого, позбавленого свіжості. Купол витягся вгору й зробився майже кутастим; стрункі лінії,

фронтони якось дивно позламувались й витворили нікчемні форми. У такому вигляді отримали цю архітектуру європейці, котрі, зі свого боку, змінили її ще більше, бо в душі своїй ще носили первісний образ готичний і думку, цілковито протилежну розслабленій багатобічності греків. Тоді виникли важкі палаци з колонами, півколонами без усякої мети. Все це було несміливо, дрібно. Це була не розкіш, а спотворення простоти. Безліч міфологічних голів і оздоблень без смислу, обліпивши важку масу, не надали їй ніякої легкості, не пом'якшили міцних рис її ніжними й не виразили ніякої ідеї. Стремління у висоту, яке надавало величі й легкості найважчим масам, зникло; замість того вони роз'їхались у ширину.

Але церкви, побудовані у XVII і на початку XVIII віку, ще менше виражають ідею свого призначення. Дивлячись на них, здається, відчуваєш те саме, коли б людина брутальна почала підроблятися під світську витонченість. У них пряма лінія попри вимоги смаку з'єднувалась з вигнутою й кривою; за напівготичної форми всієї маси вони нічого не мають у собі готичного: вікна дрібні, збиті в купу чи розкидані без усякої гармонії; пілястри, не простягнені на всю довжину будівлі, втім приклеєні іноді вгорі, під куполом, іноді на середині, коротенькі, незграбні, над котрими часто знаходився другий поверх таких же колон, маленьких, негарних; дах із ламаних ліній; при цьому часто зберігалася й готична шпиця, але вже не та легка й прозора, котра під рукою митця середніх віків прибирала такої легкості, але важка, масивна, котра вже зовсім не летіла до неба. Все, що тільки відлунювало високими, спрямованими вгору готичними деталями, було залишене як позбавлене смаку.

Хоч упродовж XVIII віку смак дещо покращився, та з цього не виграли ми анічого: він покращився у веригах чужих форм. Важкість готична була справедливо вигнана зовсім, бо вона у грецькій формі була вже до неможливості потворною. Тоді ще з більшим завзяттям стали вивчати древні форми, але вивчали так, як несміливі учні, що копіюють з точністю незначні подробиці оригіналу й забувають про ідею цілого. Брали частини й з неймовірним надміром ліпили у величезну масу, що показала ще ніколи доти небувале роз'єднання в цілому. Колони й купол, які понад усе привабили нас, почали притуляти до будівлі без усякої думки й в усякому місці: вони вже не були головною ідеєю споруди, а тільки частинами чи, краще, оздобами її. Розмір самої споруди ми збіль-

шили суттєво, а розмір купола щодо споруди зменшили. Ми не подивилися у збільшувальне скло на споруду, котру обрали за модель, не взорували на неї, відійшовши на певну відстань, але дивилися зблизька. Купол зробився незначним, малим. Бачачи його пустельність і одинокість на верху будівлі, додали до нього кілька інших, підвищили для цього під ними башти — й маківки стали схожими на гриби. І купол — це найкраще, найпривабливіше творіння смаку, сластолюбний, легко-опуклий, котрий мав обійняти всю споруду й розкішно відпочивати на всій її масі білою хмаринкою своєї поверхні, — щезнув зовсім. Я люблю купол, той прекрасний, величезний, легко-опуклий купол, котрий відродив розкішний стиль греків у Александрійську добу і пізніше, в добу насолод та егоїзму, добу витонченого роздроблення життя, добу антології, легкої, духмяної, що дихала сластолюбством, лінню та розкішшю, коли кожен належав собі, жив для себе, а не для суспільства, коли на пречудових розкішних банях, скрізь було видно цей сміливо-опуклий, наче небесний звід, купол. Ніщо не може так сластолюбно, так принадно прикрасити масу будинків, ніж такий купол. Але для цього він має бути розташований тільки на тій будівлі, котра незмірна своєю шириною і якомога більше захоплює простору; він має лягти на всій обширній її платформі; він має бути світлішим від самої будівлі, й краще, якщо він увесь білий. Сліпуча білизна надає невимовної чарівності й повноти його легко-опуклій формі, — він тоді краще, розкішніше хмаринкою круглиться на небі. І донині міста сірійські та антіохські мають неймовірну привабливість через те, що втримали певну подібність цих куполів; й донині на Сході можна зустріти їх у величавому та величезному вигляді.

Портик з колонами, цей ясний витвір аттичного стрункого стилю, котрий не терпів над собою ніяких надбудов, у нас теж пропав: йому не здогадалися надати колосального розміру, розсунути на всю ширину будівлі, підвищити на всю вишину його. Його не розвинули, не збільшили, але стали використовувати у звичайному вигляді. Чи дивно, що будівлі, котрих потребували величезними, здавалися порожніми, бо фронтони з колонами ліпилися тільки над ґаночками їхніми. Нагромаджувані над ними у церквах, палацах башти й маси, які зовсім йому не відповідали, пригнітили й знищили його зовсім. Таким самим чином поет, який не має обширного генія, завжди невдоволений одним простим сюжетом, і, замість того, щоб розвинути його й зробити величезним, він прив'язує до нього силу інших; його поема обтяжується строкатістю

різних предметів, але не має однієї пануючої думки й не виражає одного цілого.

На початку XIX століття притьмом розповсюдилася думка про аттичну простоту і так само, як зазвичай буває, змінилася на моду й відбилася притьмом на всьому, починаючи з дамських костюмів, що перетворилися на недбале, легке вбрання гетер. Здавалося, ще ближче придивилися до древніх, ще глибше вивчили їхній дух; але все, що тільки будували за їхнім зразком, все носило відбиток дрібності й мініатюрності: вивчили мистецтво більше зв'язувати й гармонізувати між собою частини, але не вивчили мистецтва надавати величі всьому цілому і визначати йому розмір, здатний викликати зчудування. Це нове стремління геть-чисто було страчене на дрібні альтанки, павільйони у садах і подібні невеликі забавки. Вони носили в собі багато аттичного, але їх треба було розглядати у мікроскоп. У величезних же публічних будівлях не вважали за потрібне ними керуватися; вони зробилися врешті простими до пласкості. Найбільш шкідливий напрям архітектурі навіяла думка про співмірність, — не про ту співмірність, котра має бути в споруді щодо неї самої, але просто про співмірність щодо оточуючих її будівель. Це все одно якби геній став утримуватись від оригінального і незвичайного тому тільки, що перед ним будуть надто вже низькими й нікчемними звичайні люди. Ця співмірність полягала ще в тому, щоби споруда, якою б великою не була за своїм об'ємом, але неодмінно щоб здавалася малою. Її стали усамітнювати й розташовувати на такій величезній та обширній площі, що вона здавалася ще нікчемнішою. Буцім старалися зумисне навіяти думку, що велике зовсім не велике; буцім насильно старалися винищити в душі благоговіння і зробити людину байдужою до всього.

Всім спорудам міським стали надавати зовсім пласкої, простої форми. Доми старалися робити якомога більше схожими один на одного; та вони більше були схожі на сараї чи казарми, ніж на веселі житла людей. Зовсім гладенька їхня форма нітрохи не прибирала жвавості від маленьких правильних вікон, котрі стосовно всієї споруди були схожими на замружені очі. І цією архітектурою ми ще недавно гонорилися як досконалістю смаку, і набудували цілі міста в її дусі! Насмілився б хто-небудь навіть тепер, серед цієї гладенько-одноманітної купи, звести споруду, що несла б на собі печать особливої, різкої архітектури, насмілився б хто-небудь біля споруди в аттичному стилі безпосередньо звести готичну — його б

вважали ледь не божевільним. Тому нові міста не мають ніякого вигляду: вони такі правильні, такі гладенькі, такі монотонні, що, пройшовши одну вулицю, вже відчуваєш нудьгу і відмовляєшся від бажання зазирнути в іншу. Це ряд стін, і більше нічого. Намарне шукає погляд, щоб одна з цих безперервних стін в якому-небудь місці зненацька зросла й викинулась у повітря сміливим переломленим склепінням чи вивергнулась якою-небудь баштою-гігантом. Старовинне німецьке містечко з вузенькими вулицями, зі строкатими будиночками й високими дзвіницями має вигляд, що незрівнянно більше промовляє нашій уяві. Навіть вигляд якого-небудь східного міста, з високими, тонкими мінаретами, зі східними строкатими куполами, потонулими у садах, має більше характеру, більше дихає поезією й уявою, ніж наші європейські міста пізнішої архітектури.

Башти величезні, колосальні необхідні в місті, не кажучи вже про важливість їхнього призначення для християнських церков. Крім того, що вони становлять краєвид і прикрасу, вони потрібні для надання місту різких прикмет, щоб служити маяком, який вказував би путь всякому, не дозволяючи збитися з путі. Вони ще більше потрібні в столицях для спостереження за околицями. У нас звичайно обмежуються висотою, яка дає можливість оглянути одне тільки місто, тоді як для столиці необхідно бачити принаймні на півтораста верст у всі сторони, й для цього, можливо, один тільки чи два поверхи зайвих — і все змінюється. Об'єм кругозору в міру підвищення розповсюджується незвичайною прогресією. Столиця отримує неабияку вигоду, оглядаючи провінції й завчасно передбачаючи все; будівля, що зробилася трохи вище звичайної, вже набуває величі; митець виграє, будучи більше налаштованим колосальністю будівлі до натхнення і сильніше відчуваючи в собі напругу.

Цей напрям архітектури старався ніби зумисне приховувати свою велич, замість того щоб якомога більше виказувати її простору. Ні, не такий закон великого: споруда повинна незмірно підноситись майже над головою глядача, щоб він став, приголомшений раптовим здивуванням, ледве будучи в змозі окинути очима її вершину. І тому споруда завжди краща, якщо стоїть на тісній площі. До неї може йти вулиця, показуючи її в перспективі, здаля, але вона повинна мати приголомшливу велич зблизька. Щоб дорога проходила обіч неї! Щоб карети гриміли біля самого її підніжжя! Щоб люди ліпилися під нею і своєю малістю збільшували її велич!

Дайте людині велику відстань — і вона вже дивитиметься вище, гордо на предмети, що знаходяться перед нею; їй видасться все малим. Ми так незбагненно влаштовані, наші нерви так дивно зв'язані, що тільки неочікуване, приголомшливе з першого погляду, викликає в нас потрясіння. І тому вишину споруди піднімайте у співмірності з площею, на котрій вона стоїть. Якщо вона з останнього краю площі видається малою і глядач не відчуває подивування, але повинен для цього близько підходити до неї, то будівля пропала, а разом з нею пропали й труди й витрати, використані на спорудження її.

Але повертаюсь до простоти архітектури, котра заразила наш XIX вік. Самі греки відчували, що одні прямі лінії й досконала простота споруд здаватимуться вже надто пласкими, особливо якщо чимало такого роду споруд об'єднаються разом. Вони відчували, що сувора правильність і гладкість споруди повинна неодмінно мати біля себе яку-небудь протилежність, щоби бути більш оригінальною і помітною, і тому простягали над ними дашок деревний. Білизна прямолінійної стіни чи стрункого з колонами фронтону, виказуючись з-поза темної гущини зелені, справді гарна, тому що становить контраст з подібним до хмарки розташуванням дерева, яке майже завжди неправильно, але красиво розкидає своє віття. Щойно будівля їхня оточувалась іншими і розташовувалась серед міста, вони відчували надмірну простоту її й старалися надати якомога більше гри. Думка про дерево і про природу передусім спадала їм на думку. Та в місті дерево — дорогоцінність; тоді вони частіше почали використовувати не гладенькі доричні колони, але по більшості коринфські, з капітеллю зі звивистого листя. Взагалі прибирати споруди листям, в'юнкими гронами винограду чи оздобами, що несуть неясний образ віття дерева, було інстинктом у всіх народів. Вони невільно, сліпо слідували таємному навіянню свого смаку. В готичній архітектурі більше всього помітний відбиток, хоч неясний, щільно сплетеного лісу, похмурого, величного, де сокира не звучала від віку. Ці стрімливі нескінченними лініями оздоби й сіті наскрізної різьби не що інше, як темний спогад про стовбур, віття і листя дерева. Ї тому сміливо біля готичної споруди ставте грецьку, наповнену стрункістю й простотою: вона стоятиме між ними, наче між величними, прекрасними деревами. І готична, й грецька отримає від цього подвійну принадність. Істинний ефект міститься в різкій протилежності; краса ніколи не буває такою яскравою й видимою, як у контрасті.

Контраст тоді тільки буває кепським, коли розташовується грубим смаком чи, краще сказати, цілковитою відсутністю смаку, але, перебуваючи під владою тонкого, високого смаку, він перша умова всього і впливає нарівні на всіх. Різні частини його гармоніюють між собою за тими ж законами, за котрими колір палевий гармоніює з синім, білий з блакитним, рожевий з зеленим і так далі. Все залежить від смаку і вміння розташувати. Не мішайте тільки в одній будівлі багато різних смаків і родів архітектури. Хай кожна несе в собі щось ціле й самобутнє, але хай протилежність між цими самобутніми, у відношенні їх одна до одної, буде різкою та сильною. Чим більше в місті пам'яток різних родів зодчества, тим воно цікавіше, тим частіше змушує оглядати себе, зупинятися з насолодою на кожному кроці. Невже було б добре, якби в англійському саду замість безперервних, неочікуваних краєвидів, гуляючи, знаходив ту ж саму доріжку чи принаймні так схожу своєю місцевістю на побачену раніше, що вона видається давно відомою?

Терпимість нам потрібна; без неї нічого не буде для мистецтва. Всі роди гарні, коли вони гарні в своєму роді. Яка б не була архітектура — гладенька масивна єгипетська, чи величезна строката індусів, чи розкішна маврів, чи натхненна й похмура готична, чи граційна грецька — всі вони гарні, коли пристосовані до призначення споруди, всі вони будуть величними, коли тільки істинно осягнуті.

Якби, одначе ж, треба було віддати рішучу перевагу котрій-небудь із цих архітектур, то я завжди віддам її готичній. Вона чисто европейська, творіння европейського духу і тому більше всього пасує нам. Чудна її велич і краса перевершує всі інші. Але з милості, зі співчуття не ламайте, не калічте її! Дивіться частіше на знаменитий Кельнський собор — там уся її досконалість і велич. Кращої пам'ятки ніколи не створювали ні древні, ні нові віки. Я віддаю перевагу тому ще готичній архітектурі, що вона більше дає розгулу митцеві. Уява жвавіше й палкіше спрямовується у висоту, ніж у ширину. І тому готичну архітектуру треба використовувати тільки у церквах і спорудах, що високо підносяться. Лінії та безкарнизні готичні пілястри, вузько одна від одної, повинні летіти крізь усю споруду. Горе, якщо вони відстоять далеко одна від одної, якщо споруда не перевищила, принаймні вдвічі, своєї ширини, якщо не втричі! Вона тоді знищилась сама в собі. Піднесіть її такою, якою вона бути має: щоб вище, вище, якомога вище піднімалися її стіни, щоб густіше, як стріли, як тополі, як сосни, оточували їх

незліченні кутасті стовпи! Ніякого перерізу чи перелому, чи карнизу, що дав би інший напрям чи зменшив би розмір споруди! Щоб вони були рівні від основи до самої вершини! Більшими вікна, різноманітнішою їхню форму, колосальнішою їхню висоту! Ефірнішою, легшою шпицю! Щоб усе, чим більше здіймалося вгору, тим більше б летіло й просвічувало. І пам'ятайте найголовніше: ніякого порівняння висоти з шириною. Слово ширина має щезнути. Тут одна законодавча ідея — висота.

Я певен, що дехто стверджуватиме, що спорудження будівлі дуже високої даремне, тому що нам треба більше місця, що висота ні до чого не служить і марне витрачає матеріали. Та я зовсім не раджу цей готичний образ споруд використовувати на театри, на біржі, на які-небудь комітети і взагалі на будівлі, призначені для зібрань народу, який веселиться, чи торгує, чи працює. Зі мною погодиться кожен, що немає величнішої, піднесенішої і пристойнішої архітектури для будівлі християнському Богові за готичну. І що ж маємо ми тоді знищити, що втратити? Величне, колосальне, при погляді на котре думки спрямовуються до одного і відривають молільника від низької його хижі. Вельми не завадить пригадати велику стару істину, що народ не в змозі зрозуміти релігії в такій же самій чистоті й безтілесності, як ті, що отримали вищу освіту; що на нього більше всього мають уплив видимі предмети; що чим менше цей видимий предмет на нього впливає, тим слабкіший його ентузіазм і проста віра. Пишність приводить простолюдина в якесь заніміння, й вона-то єдина пружина, що рухає дикою людиною. Незвичайне приголомшує кожного, але тоді тільки, коли воно сміливо, різко й враз кидається у вічі. Тут уже геть всяке скнарування й розрахунок! В іншому разі цей розрахунок буде не розрахунок, і вигода, що виникла з нього, буде вигодою однієї людини перед вигодою всього людства.

Вальтер Скотт першим обтрусив порох з готичної архітектури й показав світові все її достоїнство. З того часу вона швидко розповсюдилася. В Англії всі нові церкви будують у готичному стилі. Вони дуже милі, дуже приємні для очей, та, на жаль, істинної величі, що дихає у великих будівлях старовини, в них немає. Вони, попри стрілчасті вікна й шпиці, не зберігають у цілому істинно готичного стилю й відхилилися від взірців. По-перше, вони самі по собі зовсім не величезні (великий недолік готичної споруди); по-друге, весь цей ліс чотиригранних тонких стовпів і ліній, що спільно летять крізь усю споруду, забутий або відкинутий зовсім,

залишена через це гладкість невідчутно надає їм цілком іншого виразу.

Могутнім словом Вальтера Скотта смак до готичного розповсюдився швидко скрізь і проникнув у все. Ще не зробившись великим, він уже зробився дрібним: сільські будиночки, шафи, ширми, столи, стільці — все обернулось на готичне. І ці величні, прекрасні оздоби використані були на забавки. Доба наша така дрібна, бажання так розкидані по всьому, знання наші такі енциклопедичні, що ми ніяк не можемо зосередити на одному якому-небудь предметі наших помислів і від того несамохіть роздроблюємо всі наші витвори на дрібниці й на принадні забавки. Ми маємо чудний дар робити все нікчемним. Єгипетську архітектуру, котрої весь ефект у колосальності, ми витрачаємо на невеликі місточки, на ворота, верх яких кучер, проїжджаючи, може дістати рукою. З готичної ми робимо серги, футляри для годинників; грецьку ми використовуємо в альтанках. У публічних же і величезних будівлях показуємо таку архітектуру, котру навряд чи можна визнати особливим родом: у ній стільки безрозум'я, таке негармонійне поєднання частин, така відсутність усякої уяви, що не вистачає сил назвати її архітектурою, яка має свій характер.

Є рудник, про котрий ледь тільки знають, що він існує; є світ цілком особливий, окремий, з котрого менше всього черпала Європа. Це — архітектура східна, архітектура, котра створена однією тільки уявою, уявою східною, гарячою, чудесною, прибраною в іперболу та алегорію, що пролетіла мимо життя й прозових потреб його. Життя азіатців ніколи не мало такого багатобічного розвитку, як європейців; ніколи потреби їхні не були такими різноманітними й незліченними, як наші, — і тому дуже природно, що звичайні житла їхні позбавлені строкатості, ясності й стрункості; вони усамітнені, одноманітні, так само нудні відсутністю всякої думки, як сам азіатець під час свого спокою. Але зате скрізь, куди проникала тільки азіатська розкіш, величезна, прегарна, та розкіш, котра виблискує в їхніх чарівних казках, скрізь, куди проникала ця обвішана намистами дочка східної уяви, — там стоять донині палаци, пишність котрих дивовижна. Спорудження їх охоплювало цілі віки; цілий народ, ціла нація над ним трудилася, і предки вірили, як у неспростовне покладання наперед, що будівля буде закінчена їхніми нащадками. Скрізь, куди проникала ця всемогутня масивна розкіш чи дикий ентузіазм первісної їхньої релігії, скрізь громадилися пам'ятки, жахливі своєю величезністю,

перед котрими думка німіє від зчудування, коли згадаєш, якими бідними були їхні засоби й пізнання, якими нікчемними їхні машини для підняття й укріплення цих страшних мас. Ще більше зчудування заволодіває духом, коли бачиш, як майже дика, нерозвинена людина розвинулася притьмом на цій гігантській будівлі, як була вона просякнута й захоплена думкою про божество, що невільно виявила прояв свого генія й запобігла неквапним рокам вікової просвіти.

Погляньте на цей масивний, величний Триченгурський храм у індусів, ледь чи не одну з перших будівель за розміром своїм. Це пірамідальне схиляння маси догори, поступове зменшення поверхів, безліч індійських портиків, що обліплюють їхні стіни, пілястри, що громадяться над пілястрами, колони над колонами, ніби ступаючі одна на іншу, щоб скоріше дістатися вершини цієї маси — все це явище цілковито оригінального смаку. Та якщо Триченгурський храм надто вже важкий і дихає язичництвом, погляньте на стрункий, прекрасний Кутуб-Мінар, котрим справедливо уславлені Дельфи. Я не знаю у світі башти, котра б, за простоти майже аттичної, настільки дихала глибиною краси, де б уява вилилась так чисто й величаво. Якщо цей рід не може бути цілковито засвоєний нами, то європейці взагалі можуть запозичити з користю це пірамідальне чи конусоподібне устремління вгору — різку відмінність індійського стилю.

Східна архітектура палаців являє цілком протилежний рід: тут царство азіатської розкоші. Споруда роздається просторіше в ширину. Величезний східний купол — чи цілковито круглий, чи вигнутий, як сластолюбна ваза, перекинута вниз, чи у вигляді кулі, чи обтяжений, обліплений різьбою й оздобами, наче багата митра, — патріархально панує над усією будівлею; внизу, біля самого підніжжя споруди, невеликі куполи цілою огорожею обходять його просторі стіни, наче покірні раби; з усіх сторін летять тонкі мінарети, представляючи найчарівніший контраст своєю легкою, веселою торнюрою до поважного, величного вигляду всієї будівлі. Так величний магометанин, у широкому, вбраному у золото й каміння платті, лежить серед гурій, струнких, оголених, сяйливих своєю білизною.

Ніде зодчество не прибирало стільки різноманітних форм, як на Сході. Там кожна будівля виливалася, можна сказати, завжди мимо попередніх умов, чи, краще сказати, вона виливалася, прибраною у нові умови власного передчуття, подібні до попередніх

хіба що в найбільш віддаленому початку релігійному чи національному. Вся Індія всіяна прекрасними будівлями. Кожна з них зберігає свою різку відмінність, свій особливий відбиток до такої міри, що їх зовсім не можна підвести під одну категорію. Безліч різних куполів усіх можливих форм, зовсім не схожих один на одного, прикрас і оздоблень цілком відмінних і завжди нових — все говорить про незвичайну уяву їхню, котра не гнітилася ніякими правилами. Утім причиною цього розмаїття, можливо, була сила-силенна сект, що наповнюють Індію, витворюючи вічну опозицію, вічну дражливість уяви. Та більше наповнені розкоші чарівної, котрою говорить східна природа, ті будівлі, котрих торкнувся смак аравітян. В Азії, впродовж цих руйнівних зустрічей нових і старих народів, особливо магометан, відбулося незвичайне змішання архітектур, відбулися найсміливіші відступи. Але ніколи, ніде не поєднувалося сміливе з такою прекрасною розкішшю, як у аравітян. Вони запозичили від природи все те, що є в ній вершиною найпрекраснішого. Їхня архітектура не несе на собі печаті дрімучих лісів; вона вся складається з квітів. Вона заквітчана, вона затоплена цілим морем квітів, прекрасних, розкішних, якими вбрана ніжна долина Кашеміру. Їхні візерункові колони увінчані тюльпаном; їхня різьба у вигляді незабудок і квітів з чотирма пелюстками чи розпуклих троянд; їхні галереї схожі на віття пальм, які вершинами своїми утворюють склепіння. Все відгукнулося незвичайною розкішшю квітчастого їхнього смаку. Ця архітектура якось саме створювалася для життя, відданого насолодам, для веселих, світлих помешкань людини. Вона рішуче вигнала із себе все похмуре. Будівля така приваблива, чарівна, як східна красуня з чорними, яскравими, мов блискавка, очима, у строкатому своєму вбранні та коштовних намистах.

Східна архітектура має в собі те, чого ніколи ще не використовували європейці: це — колони, не гладенькі, а поцяцьковані оздобами від п'єдесталу до капітелі. Іноді ці колони бувають цілком наскрізні й прозорі: різьба проникає їх наскрізь. Вони становлять найчарівливіший винахід східного смаку. Будівля, якою б не була громіздкою, але з такими колонами здається легкою. Чому б, здавалося, нам не перенести їх на свій ґрунт? Але розум і смак людини являють дивне явище: перш ніж досягне істини, вона стільки дасть об'їздів, стільки наробить нісенітниць, неправильностей, хибного, що потім сама дивується своїй недогадливості. Про всі сі пам'ятки Європа й не дбала. Один тільки смак китайців, котрий

можна назвати найдрібнішим, найнікчемнішим з усіх східних народів, якимось віянням занісся до нас наприкінці XVIII століття. Добре, що європейці, за звичаєм своїм, одразу обернули його на місточки, павільйони, вази, каміни, а не надумали пристосувати до більших споруд. Цей стиль, справді, був непоганим у цяцьках, бо європейці його одразу вдосконалили по-своєму й надали йому тієї принадності, котрої він сам у собі не має, так само як і його народ не має енергії, попри всю свою освіченість.

Є ще особливий рід архітектури, цілком відмінний від усього, досі показаного мною. Це архітектура катакомб індійських та єгипетських, де ці два народи так дивовижно зійшлися між собою й дали привід підозрювати древнє між ними спорідження. Головний характер її — важкість. Тут все має поєднатися в масу й товщу: будівля важко ступає, наче на слонячих п'ядях, на коротких, важких колонах, котрих ширина своїм діаметром дорівнює майже висоті. Тут уже цілковито все ширина й маса. На ній ніби закарбувалася важкість землі, всередині котрої вона приховує важку свою велич. Те, що порок в інших родах її, те тут достоїнство. Ця підземна архітектура має щось також величаве, хоч навіює зовсім інші думки. Ця важкість не потворна, а велична, бо становить головну ідею всієї будівлі. Якщо митець мав на меті створити важке й масивне і виконав це, його творіння, певно, буде гарним; але коли накреслив він план важкого, а з нього вийшло зовсім не важке, чи, навпаки, коли він замислив створити легке, а вийшло важке, то це вже геть кепсько. Будівля ця, коли з неї скидали землю й вона виходила на світ, являла завжди дивний і заразом страшний вигляд — буцім земля виказувала свою глибоку внутрішність, буцім морок опинився враз серед яскравого світла, — морок, тільки освітлений світлом, але не гнаний ним, наче єгипетська урна чи мертва голова серед учти. Мені здається, даремно цю архітектуру вганяють у землю: з'явившись зненацька, несподівано, серед світлих, легких будиночків, вона має неодмінно приголомшити всякого й викликати свій ефект. Одна такого роду споруда серед велелюдного міста була б утіхою, але тільки одна, не більше. У спорудах такого роду всі частини складаються з важких речей, але за всього того відносини їх між собою наповнені якоюсь внутрішньою, дещо страшною гармонією, і створити в цьому роді досконале вельми нелегко.

Єгипетська архітектура наземна становить зовсім інший рід: вона масивна теж, але стрункість і простота вищою мірою з нею

нерозлучні; головний же її характер — колосальність. Чим вона гладкіша знизу догори, без усяких розподілів і різких прикрас, тим краще. Але не використовуйте її на невеликі місточки: без колосальності ця архітектура менше ніж ніщо. Ще раз повторюю: всяка архітектура прекрасна, якщо дотримані всі її умови і якщо вона вибрана цілком відповідно до призначення споруди. Без цієї благонаміреної, безпристрасної терпимості не буде ні істинних талантів, ні істинно величних творів. Геть цей схолацизм, що приписує споруди ранжирувати за однією міркою й споруджувати за одним смаком! Місто має складатися з різноманітних мас, якщо хочемо, щоб воно приносило втіху поглядам. Хай у ньому поєднаються більше розмаїтих смаків. Хай на одній і тій же вулиці височіє й похмуре готичне, й обтяжене розкішшю оздоб східне, і колосальне єгипетське, і просякнуте струнким розміром грецьке. Хай у ньому буде видно й легкоопуклий лілейний купол, і релігійну безкінечну шпицю, й східну митру, і плаский дах італійський, і високу фігурну фламандську, і чотиригранну піраміду, і круглу колону, і кутастий обеліск. Хай якомога рідше будинки зливаються в одну рівну одноманітну стіну, але хиляться то вгору, то вниз. Хай різних родів башти якомога частіше урізноманітнюють вулиці. Невже знайдеться такий сміливець чи, краще сказати, не сміливець, котрий би рівне місце у природі насмілився порівняти з краєвидом скель, круч, схилів, що виходять один з-поза одного?

Архітектор-творець повинен мати глибоке пізнання в усіх родах зодчества. Він менше всього повинен нехтувати смаком тих народів, яким ми щодо мистецтв звичайно виказуємо презирство. Він повинен бути всеосяжним, вивчити і вмістити в собі всі незліченні зміни їхні. Та найголовніше — повинен вивчити все в ідеї, а не в дріб'язковій зовнішній формі. Але для того, щоб вивчити в ідеї, треба бути йому генієм і поетом.

Та звернімося до архітектури міст. Місто треба будувати таким чином, щоби кожна частина, кожна окремо взята маса будинків являла живий пейзаж. Треба юрмі будинків надати гри, щоб вона, якщо можна так висловитися, заграла різкостями, щоб вона притьмом врізалася в пам'ять і переслідувала б уяву. Є такі краєвиди, котрі вік пам'ятаєш, і є такі, котрих, за всіх зусиль, не можеш закарбувати в пам'яті. Зодчество грубіше й заразом колосальніше інших мистецтв, як-от: живопису, скульптури й музики, і тому

ефект його — в ефекті. Маса міста має вже тим вигоду, що її притьмом можна змінити, виправити за своїм свавіллям. Іноді одна тільки споруда серед неї — і вона цілковито змінює вигляд свій, прибирає інший вираз, так, як усякий малюнок учня притьмом оживлюється під пензлем чи олівцем його вчителя, котрий в одному місці зміцнить, у другому відокремить, у третьому тільки доторкнеться, — і все вже не те. Притому самі помилки вже подають ідею про те, як уникнути їх: безхарактерне подає думку про характерне, дрібне й пласке викликають на противагу відважне й незвичайне, заглиблення вниз подає ідею про піднесення вгору, і навпаки. Геній — багач страшенний, перед котрим ніщо весь світ і всі скарби.

При побудові міст треба звертати увагу на стан землі. Міста будуються або на узвишші й пагорбах, або на рівнинах. Місто на узвишші менше потребує мистецтва, бо там природа працює вже сама: то підіймає доми на величних пагорбах своїх і являє їх велетнями з-поза інших домів, то опускає їх вниз, щоб дати краєвид іншим. У такому місті можна менше використовувати розмаїття. В ньому можна більше використовувати гладенькі й однакові будинки, тому що нерівний стан землі вже надає їм певним чином розмаїття, розміщаючи їх у різних місцеположеннях. Треба дивитися тільки, щоби доми показували свою вишину один з-поза одного, так, щоб тому, хто стоїть біля підошви, здавалося, що на нього взорує двадцятиповерхова маса. Там мало треба мистецтва, де природа долає мистецтво; там мистецтво тільки для того, щоб прикрасити її. Але де стан землі гладкий зовсім, де природа спить, там має працювати мистецтво в усій силі. Воно має запістрявити, якщо можна сказати, переорати, сховати рівнину, оживити мертовність гладкої пустелі. Тут одноманітність і простота будинків буде великою погрішністю. Тут архітектура має бути якомога свавільнішою: прибирати сувору зовнішність, показувати веселий вираз, дихати древністю, блистіти новизною, обдавати жахом, сяяти красою, бути то похмурою, наче день, охоплений грозою з громовими хмарами, то ясною, наче ранок у сонячному сяєві. Архітектура — теж літопис світу: вона говорить тоді, коли вже мовчать і пісні й перекази і коли вже ніщо не говорить про загиблий народ. Хай же вона, хоч уривками, являється серед наших міст у такому вигляді, в якому вона була при віджилому вже народові, щоби при погляді на неї осінила нас думка про минуле його життя і занурила б нас у його побут, у його звички й міру розуміння і викликала б у

нас вдячність за його існування, що було східцем нашого власного піднесення [1].

Невже, одначе ж, неможливе створення (хоч би для оригінальності) цілком особливої і нової архітектури, попри попередні обставини? Коли дика й малорозвинена людина, котрій одна природа, ще грубо нею збагнена, служить орудою і натхненням, створює творіння, в котрому являється і краса, і таємний інстинкт смаку, — чого ж ми, котрих усі здібності так просторо розвинулись, котрі більше бачимо й розуміємо природу в усіх її таємних явищах, — чого ж ми не витворюємо нічого цілком просякнутого таким багатством нашого пізнання? Ідея для зодчества взагалі була почерпнута з природи, але тоді, коли людина сильно відчувала на собі її вплив; тепер же мистецтво поставила вона вище самої природи, — хіба не може вона черпати своїх ідей із самого мистецтва чи, краще сказати, з гармонійного злиття природи з мистецтвом? Роздивіться тільки, яку страшну винахідливість показала вона на дрібних виробах витонченої розкоші; роздивіться всі ці модні цяцьки, котрі кожного дня з'являються й гинуть, роздивіться їх хоч у мікроскоп, якщо так вони не привертають вашої уваги, — яким вони наповнені тонким смаком! яких прибирають вони зовсім небувалих принадних форм! Вони створюються в такому особливому роді, котрий ще ніколи не зустрічався. Різьба й тонка обробка їхня такі незапозичені й разом з тим такі гарні, що ми іноді довго милуємось ними і, на жаль! зовсім не відчуваємо жалості при вигляді, як гине смак людини у нікчемному й минущому, тоді як він був би

---

[1] Мені раніше приходила дуже дивна думка: я думав, що вельми не завадило б мати у місті одну таку вулицю, котра б вміщала в собі архітектурний літопис. Щоб починалася вона важкими, похмурими воротами, пройшовши котрі глядач бачив би з двох сторін піднесені величні будівлі первісного дикого смаку, спільного первинним народам. Потім поступова зміна її в різні види: високе преображення в колосальну, наповнену простоти єгипетську, потім у красуню – грецьку, потім у сластолюбну александрійську і візантійську з пласкими куполами, потім у римську з арками у кілька рядів, далі знову низхідна до диких часів, що притьмом потім піднялася до незвичайної розкоші – аравійської; потім дикою готичною, потім готико-арабською, потім чисто готичною, вінцем мистецтва, що дихає у Кельнському соборі, потім страшним змішанням архітектур, що відбулося через звернення до візантійської, потім древньою грецькою у новому костюмі, і, нарешті, щоб уся вулиця закінчувалась воротами, які містили б у собі стихії нового смаку. Ця вулиця зробилась би тоді у певному сенсі історією розвитку смаку, і хто лінивий перегортати грубі томи, тому б вартувало тільки пройти нею, щоб дізнатися все.

більше помітним у нерухомому й вічному. Хіба ми не можемо цей роздроблений дріб'язок мистецтва перетворити у велике? Невже все те, що зустрічається в природі, має бути неодмінно тільки колона, купол і арка? Скільки інших ще образів нами зовсім не зачеплені! Скільки пряма лінія може ламатися й змінювати напрям, скільки крива вигинатися, скільки нових можна ввести оздоб, котрих ще жоден архітектор не вносив до свого кодексу! В нашій добі є такі надбання й такі нові, цілковито їй приналежні стихії, з котрих безліч можна запозичити ніколи раніше не споруджуваних будівель. Візьмемо, приміром, ті висячі оздоби, котрі почали з'являтися нещодавно. Поки що висяча архітектура тільки показується в ложах, балконах і у невеликих місточках. Та якщо цілі поверхи повиснуть, коли перекинуться сміливі арки, якщо цілі маси замість важких колон опиняться на наскрізних чавунних підпорах, якщо будинок обвішається знизу догори балконами з візерунковими чавунними бильцями, і від них висячі чавунні оздоби, у тисячах розмаїтих виглядів, огорнуть його своєю легкою сіттю, і він дивитиметься крізь них, наче крізь прозору вуаль, коли ці чавунні наскрізні оздоби, оповиті навколо круглої прекрасної башти, полетять разом з нею на небо, — якої легкості, якої естетичної ефірності набудуть тоді доми наші! Та яка безліч є розкиданих на всьому натяків, спроможних зародити цілком незвичайну живу ідею в голові архітектора, якщо тільки цей архітектор — творець і поет [1].

1831

[1] Стаття ця писалася давно. Останнім часом смак у Європі покращився, і особливо в нашій любій Росії. Багато архітекторів вже їй роблять честь; з них слід згадати про Брюллова, котрого будівлі наповнені істинним смаком та оригінальністю.

СКУЛЬПТУРА, МАЛЮВАННЯ І МУЗИКА

Подяка Сотворителеві міріад за благостиню і співчуття до людей! Три чудних сестри надіслані Ним прикрасити й втішити світ; без них він би був пусткою і без співу котився б своїм шляхом. Дружніше, згуртованіше злютуємо наші бажання і — перший кубок на пошану скульптури! Чуттєва, прекрасна вона першою відвідала землю. Вона — миттєве явище. Вона — залишений слід того народу, котрий весь умістився в ній, з усім своїм духом та життям. Вона — ясний привид того світлого грецького світу, котрий пішов від нас у глибоку віддаль віків, схований уже туманом і котрого сягає лишень думка поета. Світ, оповитий виноградними гронами й оливковими лозами, гармонійною вигадкою й розкішним язичництвом; світ, що несеться у грацйному танку під звуки тимпанів, у поривах вакхічних рухів, де відчуття краси проникло скрізь: у хижу бідняка, під віття платану, під мармур колон, на площу, що кипить живим, свавільним людом, у рельєф, який прикрашає чашу учти і зображує всю звивисту вервечку грацйної міфології, де з піни хвиль сором'язливо виходить богиня краси, тритони пливуть, плескаючи в долоні. Посейдон виходить із глибин своєї прекрасної стихії — срібний і білий; світ, де вся релігія вмістилася у красі, у красі людській, у богоподібній красі жінки, — цей увесь світ залишився в ній, у цій ніжній скульптурі; ніщо, крім неї, не могло так жваво виразити його світле існування. Біла, лілейна, дихаюча у прозорому мармурі красою, млістю і ласолюбством, вона зберегла одну ідею, одну думку: красу, горду красу людини. За будь-якого шалу пристрасті, за будь-якого сильного поривання, завжди в ній людина постає прекрасною, гордою і мимовільно зупиняє атлетичною, вільною своєю поставою. Все в ній злилося в красу і чуттєвість: з її страждаючими групами не зливаєш зойку страждаючого серця, а, можна сказати, насолоджуєшся самим їхнім стражданням, — так відчуття краси пластичної додає їй стремління духу! Вона ніколи не виражала тривалого глибокого почуття,

вона створювала лише швидкі рухи: миттєвий зойк страждання, жах, переляк від несподіванки, сльози, гордість і презирство і, зрештою, красу, занурену саму в себе. Вона перетворює всі почуття глядача на одну насолоду, насолоду спокійну, що веде за собою млість і самовдоволення язичницького світу. В ній немає тих таємних, безмежних почуттів, які викликають безкінечні мріяння. В ній не прочитаєш усього довгого, наповненого потрясінь і переворотів життя. Вона прекрасна, миттєва, як красуня, що глянула в дзеркало, посміхнулася, побачивши своє зображення, і вже побігла, звабивши переможно за собою юрму гордих юнаків. Вона чарівна, як життя, як світ, як чуттєва врода, котрій вона слугує вівтарем. Вона народилася разом з язичницьким, ясно утвореним світом, виразила його — і померла разом з ним. Намарне хотіли зобразити нею високі явища християнства: вона так само відокремлювалася від нього, як сама язичницька віра. Ніколи піднесені, стрімкі думки не могли влягтися на її мармуровій сластолюбній поверхні. Вони поглиналися в ній чуттєвістю.

Не такими є дві сестри її, малювання і музика, котрих християнство вивело з нікчемства і перетворило на гігантські. Його поривом вони розвинулись і вийшли за межі чуттєвого світу. Мені шкода моєї мармурово-ефірної скульптури! Та... світліше променій, келиху мій, у моїй смиренній келії, і хай живе малювання! Ця посестра, піднесена, прекрасна, наче осінь, у пишному своєму вбранні миготить крізь шибки вікна, оповитого виноградом, смиренна та обширна, наче всесвіт, яскрава музика очей — ти прекрасна! Ніколи скульптура не сміла виразити твоїх небесних одкровень. Ніколи не розливалися на ній ті тонкі, ті таємничо-земні риси, вдивляючись у які чуєш, як наповнює душу небо, і відчуваєш невимовне. Ось миготять, наче у хмарному тумані, довгі галереї, де зі старовинних позолочених рам виказуєш ти себе живою й темною від невблаганного часу, і перед тобою стоїть, склавши навхрест руки, мовчазний глядач; і вже немає на його обличчі насолоди — погляд його дихає насолодою несьогосвітньою. Ти не була виразом життя якої-небудь нації, — ні, ти була вище: ти була виразом усього того, що має таємничо-високий світ християнський. Погляньте на неї, замислену, що опустила на руку прекрасну свою голову: який натхненний і проникливий ясний погляд її! Вона не охоплює лишень швидкої миті, яку виражає мармур; вона робить тривалішою цю мить, вона виводить життя за межі чуттєвого, вона запозичує явища з іншого, безмежного світу, для назв яких немає

слів. Все непевне, що не в силах виразити мармур, який розсікає могутній молот скульптора, визначається натхненним її пензлем. Вона також виражає пристрасті, зрозумілі всякому, але чуттєвість уже не так владарює в них: духовне невільно пронизує все. Страждання виражається жвавіше і викликає співчуття, і вся вона потребує співчуття, а не насолоди. Вона бере вже не одну людину, її межі ширші: вона вбирає у себе весь світ; всі прекрасні явища, що оточують людину, під її владою; вся таємна гармонія і зв'язок людини з природою — в ній одній. Вона злютовує чуттєве з духовним.

Та дужче шипи, третій келиху мій! Яскравіше променись і бризкай на золотих краях його, дзвінка піно, — ти сяєш на честь музики. Вона більш захоплена, вона більш стрімка за обох сестер своїх. Вона вся — порив; вона вмить, враз відриває людину від землі її, вражає її громом могутніх звуків і занурює її в свій світ. Вона владно б'є, наче по клавішах, по її нервах, по всьому її існуванню і перетворює її на одне тремтіння. Вона вже не насолоджується, вона не співчуває, — вона сама перетворюється на страждання; душа її не споглядає незбагненного явища, але сама живе, живе своїм життям, живе поривчасто, тривожно, буремно. Невидима, солодкоголоса, вона просякла увесь світ, розлилася й дихає у тисячі різних образів. Вона млосна і буремна; та могутньо й піднесено під безкінечними, темними склепіннями катедраля тисячі молільників, що стоять навколішках, злютовує вона в єдиний суголосний рух, оголює до глибини сердечні їхні помисли, кружляє і плине з ними вгору, залишаючи після себе тривалу безмовність і тривало згасаючий звук, що бринить у заглибленні гостроконечної башти.

Як порівняти вас між собою, три прекрасних цариці світу? Чуттєва, зваблива скульптура навіює насолоду, малювання — тихе захоплення і мріяння, музика — пристрасть і бентежність душі. Дивлячись на мармуровий витвір скульптури, дух невільно поринає в захват; дивлячись на витвір малювання, він перетворюється на споглядання; слухаючи музику — на болісний зойк, немов душею заволоділо тільки одне бажання вирватися з тіла. Вона — наша! вона — приналежність нового світу! Вона залишилась нам, коли покинули нас і скульптура, і малювання, і зодчество. Ніколи не жадали ми так поривань, що підносять дух, як нинішнього часу, коли наступає на нас і тисне весь дріб забаганок і насолод, над вигадуванням яких ламає голову наш XIX вік. Все чинить змову про-

ти нас; увесь цей спокусливий ланцюг витончених винаходів розкоші сильніше та сильніше прагне заглушити і приспати наші почуття. Ми жадаємо врятувати нашу бідолашну душу, втекти від цих страшних облесників і — кинулись у музику. О, стань же нашим оборонцем, спасителем, музико! Не залишай нас! пробуджуй частіше наші меркантильні душі! бий різкіше своїми звуками по дрімаючих наших почуттях! Роз'ятрюй, шматуй їх і прожени, хоч на мить, цей холодно-жахний егоїзм, що силкується заволодіти нашим світом! Хай при могутньому ударі смичка твого збурена душа грабіжника відчує, хоч на мить, докори сумління, спекулятор порозгублює свої розрахунки, безсоромність і нахабство невільно зронять сльозу перед творінням таланту. О, не залишай нас, божество наше! Великий Сотворитель світу кинув нас у німоту безмовності Своєю глибокою мудрістю: дикій, ще не розвиненій людині Він уже навіяв думку про зодчество. Простими, без допомоги механізмів, силами вона верне гранітну скелю, високим урвищем громадить її до неба і падає ниць перед потворною її величчю. Древньому, ясному, чуттєвому світові послав Він прекрасну скульптуру, що принесла чисту, сором'язливу красу, — і весь Древній світ перетворився на фіміам красі. Естетичне відчуття краси злило його в єдину гармонію і втримало від грубих втіх. Вікам неспокійним і темним, де часто сила і неправда торжествували, де демон забобон і нетерпимості виганяв усе райдужне з життя, дав Він натхненне малювання, яке показало світові неземні явища, небесні втіхи угодників. А в нашу юну і дряхлу добу низпослав Він могутню музику — стрімко навертати нас до Нього. Та якщо й музика нас покине, що буде тоді з нашим світом?

1831

КІЛЬКА СЛІВ ПРО ПУШКІНА

При імені Пушкіна відразу ж осяває думка про російського національного поета. Справді, ніхто з поетів наших не вищий за нього і не може більше назватися національним; це право безперечно належить йому. В ньому, немов у лексиконі, вмістилося все багатство, сила і гнучкість нашої мови. Він більше за всіх, він далі розсунув її межі й більше показав усю її широчінь. Пушкін є явище надзвичайне і, може, єдине явище російського духу: це росіянин в його розвитку, в якому він, може, з'явиться через двісті років. У ньому російська природа, російська душа, російська мова, російський характер відбилися в такій же чистоті, в такій очищеній красі, в якій відбивається ландшафт на випуклій поверхні оптичного скла.

Саме його життя цілком російське. Той самий розгул і роздолля, якого іноді, забувшись, прагне росіянин і яке завжди подобається свіжій російській молоді, відбилися на його перших роках вступу в світ. Доля, наче навмисне, закинула його туди, де кордони Росії відзначаються різкою, величною характерністю, де рівна незмірність Росії переривається підхмарними горами і обвівається півднем. Велетенський, вкритий вічним снігом Кавказ, серед гарячих долин, вразив його; він, можна сказати, викликав силу душі його і розірвав останні кайдани, які ще тяжіли на вільних думках. Його полонило вільне поетичне життя сміливих горців, їх сутички, їх швидкі, невідпорні наскоки; і з цього часу пензель його набув того широкого розмаху, тієї швидкості й сміливості, що так дивувала і вражала Росію, яка тільки що починала читати. Чи малює він бойову сутичку чеченця з козаком — стиль його блискавка; він так само виблискує, як блискотливі шаблі, і летить швидше, ніж сама битва. Він один тільки співець Кавказу: він закоханий в нього всією душею і почуттями; він пройнятий і насичений його чудовими місцевостями, південним небом, долинами прекрасної Грузії і розкішними кримськими ночами і садами. Може,

тому і в своїх творах він гарячіший і палкіший там, де душа його торкнулася півдня. В них він мимоволі відбив усю силу свою, і тому твори його, насичені Кавказом, волею черкеського життя і ночами Криму, мали дивну, магічну силу: вони вражали навіть тих, хто не мав стільки смаку і розвитку душевних здібностей, щоб бути в силі розуміти його. Сміливе — найбільш доступне, сильніше і просторіше розширяє душу, а особливо юності, яка вся ще жадає тільки незвичайного. Ні один поет в Росії не мав такої завидної долі, як Пушкін; нічия слава не ширилась так швидко. Всі до речі й не до речі вважали обов'язком проказати, а іноді перекрутити які-небудь яскраво сяючі уривки його поем, його ім'я вже мало в собі щось електричне, і досить було тільки кому-небудь з пустопорожніх писак виставити його на своєму творі, вже він розходився повсюди [1]. Він з самого початку вже був національний, тому що справжня національність полягає не в описі сарафана, але в самому дусі народу. Поет навіть може бути і тоді національний, коли описує зовсім чужий світ, але дивиться на нього очима своєї національної стихії, очима всього народу, коли почуває і говорить так, що співвітчизникам його здається, ніби це почувають і говорять вони самі. Якщо треба сказати про ті достоїнства, що становлять своєрідність Пушкіна, якою відмінний він від інших поетів, то вони полягають у надзвичайній яскравості опису і в незвичайному вмінні небагатьма рисами змалювати весь предмет. Його епітет такий точний і сміливий, що іноді один заміняє цілий опис; пензель його літає. Його невелика п'єса завжди варта цілої поеми. Навряд чи можна сказати про когось із поетів, щоб у нього в коротенькій п'єсі вміщувалось стільки величі, простоти і сили, скільки у Пушкіна.

Але останні його поеми, писані ним у той час, коли Кавказ зник з його очей з усією своєю грізною величчю і вершиною, яка могутньо підноситься з-над хмар, і він поринув у серце Росії, в її звичайні рівнини, віддався глибше дослідженню життя і звичаїв своїх співвітчизників і захотів бути цілком національним поетом, — його поеми вже не всіх вразили тією яскравістю і сліпучою

---

[1] За іменем Пушкіна розходилось дуже багато найбезглуздіших віршів. Це звичайна доля таланту, що має велику популярність. Це спочатку смішить, але потім буває досадно, коли нарешті виходиш з молодих літ і бачиш, що ці дурниці не припиняються. Таким чином, почали, нарешті, Пушкіну приписувати: «Ліки від холери», «Пе́ршу́ ніч» і тому подібні.

сміливістю, якими дихає у нього все, де з'являються Ельбрус, горці, Крим і Грузія.

Явище це, здається, не так важко зрозуміти. Будучи вражені сміливістю його пензля і чарами картин, всі читачі його, освічені й неосвічені, вимагали навперебій, щоб вітчизняні та історичні події стали предметом його поезії, забуваючи, що не можна тими самими фарбами, якими малюються гори Кавказу та його вільні жителі, змалювати спокійніший і значно менш сповнений пристрастей побут російський. Маса публіки, яка представляє в особі своїй націю, дуже чудна в своїх бажаннях; вона кричить: «Змалюй нас такими, які ми є, цілком правдиво, покажи діла наших предків такими, якими вони були». Але нехай поет, виконуючи її веління, спробує змалювати все цілком правдиво і так, як було, вона відразу почне говорити: «Це мляво, це слабко, це недобре, це ніяк не схоже на те, що було». Маса народу схожа в цьому разі на жінку, яка наказує художникові намалювати з себе портрет цілком схожий; але горе йому, якщо він не зумів приховати всіх її вад! Російська історія тільки від часу останнього її напряму при імператорах набуває яскравої живості; до того характер народу здебільшого був безбарвний, різноманітність пристрастей йому мало була відома. Поет не винен; але і народові теж цілком можна пробачити бажання надати більшого розміру ділам своїх предків. Поетові лишалося два засоби: або піднести, якомога вище, свій стиль, дати силу безсилому, говорити із запалом про те, що само в собі не має великого запалу, тоді юрба шанувальників, юрба народу — на його боці, а разом з ним і гроші; або бути вірним самій тільки істині: бути високим там, де предмет високий, бути різким і сміливим, де справді різке і сміливе, бути спокійним і тихим, де не кипить подія. Але в цьому разі, прощай юрба! її не буде у нього, хіба тоді, коли самий предмет, зображуваний ним, уже такий великий і різкий, що не може не викликати загального ентузіазму. Першого засобу не вибрав поет, тому що хотів лишитися поетом і тому що у всякого, хто тільки почуває в собі іскру святого покликання, є тонка розбірливість, яка не дозволяє йому виявляти свій талант таким засобом. Ніхто не буде сперечатись, що дикий горець у своєму войовничому вбранні, вільний як воля, сам собі і суддя, і господар, далеко яскравіший, ніж який-небудь засідатель, і, незважаючи на те що він зарізав свого ворога, причаївшись в ущелині, або спалив ціле село, проте він більше вражає, дужче викликає в нас співчуття, ніж наш суддя в потертому фраку, забрудненому тютюном, який не-

винно, з допомогою довідок і виправок, пустив з торбами силу всяких кріпосних і вільних душ. Але той і другий, вони обидва — явища, що належать до нашого світу: вони обидва повинні мати право на нашу увагу, хоч з цілком природної причини те, що ми рідше бачимо, завжди дужче вражає нашу уяву, і віддати перевагу звичайному над незвичайним є не що інше, як необачність поета — необачність перед його численною публікою, а не перед собою. Він нітрохи не втрачає свого достоїнства, навіть, може, ще більше набуває його, але тільки в очах небагатьох справжніх цінителів. Мені прийшла на пам'ять одна подія з мого дитинства. Я завжди почував у собі маленьку пристрасть до малювання. Мене дуже цікавив писаний мною пейзаж, на першому плані якого розкидало свої віти сухе дерево. Я жив тоді на селі; знавці й судді мої були навколишні сусіди. Один з них, поглянувши на картину, похитав головою і сказав: «Хороший маляр вибирає дерево високе, гарне, на якому б і листя було свіже, дерево, що добре росте, а не сухе». В дитинстві мені було досадно чути такий присуд, але потім я з нього здобув мудрість: знати, що подобається і що не подобається юрбі. Твори Пушкіна, де дихає у нього російська природа, так само тихі й безпоривні, як російська природа. Їх може цілком зрозуміти тільки той, чия душа має в собі чисто російські елементи, кому Росія — батьківщина, чия душа так ніжно організована і розвинулась у почуттях, що здатна зрозуміти неблискучі на вигляд російські пісні й російський дух. Тому що чим предмет звичайніший, тим вищим треба бути поетові, щоб здобути з нього незвичайне, і щоб це незвичайне було, між іншим, цілковитою істиною. Чи по справедливості оцінено останні його поеми? Чи оцінив, чи зрозумів хто «Бориса Годунова», цей високий, глибокий твір, що має в собі внутрішню, неприступну поезію, що відкинув всяке грубе, строкате вбрання, на яке звичайно задивляється юрба? Принаймні в пресі ніде не було дано їм вірної оцінки, і вони лишились донині без розгляду.

У дрібних своїх творах, цій чудовій антології, Пушкін різносторонній надзвичайно і виступає ще багатше, видатніше, ніж у поемах. Деякі з цих дрібних творів такі різко сліпучі, що їх може розуміти кожний, але зате більша частина з них, і до того найкращих, здається звичайною для численної юрби. Щоб розуміти їх, треба мати надто тонке чуття, потрібен смак, вищий від того, який може розуміти тільки одні занадто різкі й грубі риси. Для цього треба бути в деякому відношенні сибаритом, який уже давно бай-

дужий до грубих і важких страв, який їсть пташку, не більшу за наперсток, і тішиться такою стравою, смак якої здається зовсім невиразним, дивним, не дає ніякої приємності тому, хто звик ковтати вироби кріпосного кухаря. Це зібрання його дрібних віршів — ряд найяскравіших картин. Це той ясний світ, в якому так виразно дишуть риси, знайомі тільки древнім, в якому природа виявляється так само живо, як у струмку якої-небудь срібної річки, в якому швидко й яскраво з'являються чарівної краси плечі, або білі руки, або алебастрова шия, вкрита темними, як ніч, кучерями, або прозорі грона винограду, або мірти і затінок дерев, створені для життя. Тут усе: і насолода, і простота, і раптова високість думки, що відразу охоплює читача священним холодом натхнення. Тут нема цього каскаду красномовства, що захоплює тільки багатослів'ям, в якому кожна фраза тільки через те сильна, що з'єднується з іншими і приголомшує падінням всієї маси, але якщо відокремити її, вона стає слабкою і безсилою. Тут нема красномовства, тут сама поезія: ніякого зовнішнього блиску, все просте, все пристойне, все сповнене внутрішнього блиску, який розкривається не відразу; все лаконізм, яким завжди буває чиста поезія. Слів небагато, але вони такі точні, що означають усе. В кожному слові — безмір простору; кожне слово неосяжне, як поет. Звідси походить те, що ці дрібні твори перечитуєш кілька разів, тоді як достоїнства цього не має твір, в якому надто просвічує одна тільки головна ідея.

Мені завжди було дивно чути міркування про них багатьох тих, які мають славу знавців і літераторів, яким я більше довіряв, поки ще не чув їх розмов про цей предмет. Ці дрібні твори можна назвати пробним каменем, на якому можна випробовувати смак і естетичне почуття критика, що їх розглядає. Незрозуміла річ! Здавалось, чому б їм не бути доступними всім! Вони так просто-величні, такі яскраві, такі палкі, такі жагучі і разом такі дитячо чисті. Чому б не розуміти їх! Але, на жаль, це незаперечна істина: що чим більше поет стає поетом, чим більше змальовує він почуття, знайомі самим тільки поетам, тим помітніше зменшується юрба людей, що його обступили, і, нарешті, стає такою малою, що він може перелічити на пальцях усіх своїх справжніх цінителів.

1832

ЯК СЛІД ЗРОБИТИ ЦЮ ДРАМУ

Прибрати її в шати місячної ночі та її срібного сяйва і в розкішне дихання півдня.

Облити її блискотливою повінню сонячного яскравого проміння, і нехай наповниться вона вся нестерпним блиском!

Освітити її всю минулим і викликаним із лав віддалених віків, повним старовини часу, оповити розгулом, козачком і всім привіллям волі.

І у повінь слів незгасаючої пристрасті, і у рішучий, уривчастий лаконізм сили й свободи, і в жахливий, дихаючий дикою помстою порив, і в грубі, суворі доброчесності, і в залізні, не пом'якшені пороки, і в самовіддане, нечуване, дике й нелюдське великодушне.

І в безжурність відчайдушних віків.

Відповідає порівнянням, іносказанням: «Правда, бувало, що віл падав, здихав, — але під рукою людини, котрій Бог дав розум на те, щоб зробити ножа; та ніколи ще не бувало, щоби бик гинув від свині».

Робить розпорядження про продаж риби, про запас на зиму, саме на такий-то час, бо тоді хлопці пиячать. Про купування солі, про баштани, хліби, про порох, рушниці, кунтуші для солдат. — «Війни, знати, чекати не слід, бо мужицький і козацький хист бунтувати, — так, щоб не побунтувати, не може клятий народ; так ось у нього рука свербить; дармоїжкує та гультяює по шинках та по вулицях».

Ченцям такого-то монастиря купити виткані й шиті утирачі.

РИЦАРСЬКІ

Не поєдинки, а поквитатися бійками; зібравши з собою якомога більше слуг і виїхавши у поле, нападає на своїх супротивників.

МУЖИКИ

Розмова між мужиками. «Подорожчало все, дорого. За землю, їй-богу, не довшу ось цього пальця — двадцять четвериків, чотири пари курчат, до Духова дня та до Пасхи — пару гусей, та десять з кожної свині, з меду, та й після кожних трьох років третього вола».

Розповідають про скарби й золото-срібло запорожців. «Піду на Запорожжя, тут усякий чорт тебе лупцює».

Дем'ян перетворюється у кашовара, Самко у перекупщика.

Вимислити, як запала думка до голови молодого дворянина. Суто козацька вигадка, як підмовити. Лукаш каже, що він нічого не значить, що треба схилити полковників. Народ обступає їхні доми, і змушують... І сказати, яким же чином...

Входять, сповіщають і радять тікати.

«Тікайте і рятуйтесь, жінки й баби! Ляхи за нами, і грабують, і палять». У цьому стані знаходять. Лягає спати старенька, плаче, розстаючись з колишнім житлом, де стільки пробула і звідки нікуди не виходила.

Натхненна, небесно-бухкітлива, чудесна ніч. Чи любиш ти мене? Чи як і раніше ти дивишся на свого любленця, якого не змінили ні роки, ні втрати, і гориш, і блищиш йому в очі, і цілуєш його у уста і чоло? Чи так само, чи як і раніше смієшся, місячне світло? О Боже, Боже, Боже! Чи такі звуки, такі снують і тремтять у тобі? Клянусь, я чув ці звуки, я чув їх один у той час, коли я перед вікном; на грудях сорочка розхристана, і груди й шия моя навстріч освіжаючому нічному вітру. Який божественний, і який чудесний і оновлюючий, утомливий, дихаючий млістю і пахощами, рай і небеса — вітер нічний. Дихаючий радісним холодом вітер поривчасто обнімав мене і охоплював своїми обіймами, і втікав, і знову повертався обнімати мене, а чорні, похмурі маси лісу, нахилившись, здаля дивилися, і над ними стояло урочисте, не збурене повітря. І раптом соловей... О небеса, як загорілося все, як спалахнуло! У, який грім... А місяць, місяць... Віддайте, поверніть мені, поверніть

юність мою, молоду наснагу сил моїх, мене, мене свіжого — того, котрий був. О, неповоротне все, що не є у світі.

Проказавши монолог, довго кричить. Виходить мати. «Дочко, у тебе болить голова», — та інше.

— Ні, не голова. Болить у мене все, болять мої руки, болять мої ноги, болять груди мої, болить моя душа, болить моє серце. Вогонь у мені. Води, мати моя, матусю, мамусю. Дай такої води, щоб загасила вогонь, що мене спалює. О, проклята моя лиходійнице, і проклятий рід твій і прокляті ті сво...[1], що кричали. Мати моя, матусю, нащо ти мене породила таку горопашну? Ти, знати, не ходила до церкви; ти, знати, не молилася Богу, ти, знати, у нечистій воді скупалася, в отруйному зіллі, по котрому проповзла гадина.

Усередині рве мене, все немиле мені: ні земля, ні небо, ні все, що навкруг мене.

Зречення від світу цілковите. А тим часом уявляється колишнє щастя і багатство, котре могло... Прощання слізне з молодими літами, з молодими радощами, з усім, і сувора покора долі. Обітниці і як буде молитися, як припадати до ікони. «І все плакатиму, і нічого ніякої поживи бідному серцю, не порадую його ніяким спогадом».

І зненацька. Тут зустріч з суперницею у приниженому стані, і все спалахує знову в усьому вогні та силі. Потоки докорів і злобна радість. Потім опам'ятовується і згадує про обітниці, падає на коліна і просить пробачення.

Народ кипить і товчеться на площі, коло дому обох полковників, вимагаючи від них взяти участь у справі, начальство над ними. Полковник виходить на ґанок, напоумляє, умовляє, представляє неможливість.

---

[1] Слово недописане.

ЛІТОПИС ЖИТТЯ І ТВОРЧОСТІ МИКОЛИ ГОГОЛЯ

1809

Березень, 19. У с. Великі Сорочинці Миргородського повіту Полтавської губернії народився Микола Васильович Гоголь.

1818

Серпень, 3. Брати Микола та Іван Яновські вступають до вищого відділення 1-го класу Полтавського повітового училища.

1819

Літо. Помер брат Гоголя Іван.

1820

Серпень. Гоголь починає навчання у Полтавській гімназії.
Кінець року. В.О. Гоголь дізнається про відкриття Гімназії вищих наук у Ніжині від чернігівського губернського прокурора Є.І. Бажанова, який і радить йому віддати сина у пансіон при Гімназії.

1821

Січень-лютий. В.О. Гоголь звертається до директора Гімназії вищих наук В.Г. Кукольника з проханням зарахувати сина Миколу в «ніжинський пансіон».
Лютий, 18. Тимчасове правління Гімназії вищих наук повідомляє В.О. Гоголя про згоду зарахувати Миколу Гоголя учнем за власний кошт.
Квітень, до 30. В.О. Гоголь привозить сина Миколу в Ніжин.
Травень, 1. Микола Гоголь зарахований до Гімназії вищих наук.
Листопад, 1. І.С. Орлай обіймає посаду директора Гімназії вищих наук. З листа Гоголя до батьків від 6 жовтня: «Сюди чекають з дня на день директора, який вже затверджений у місцеву гімназію. Директор же вам відомий, доктор Орлай, котрий був у Кибинцях».

1822

Д.П. Трощинський переїздить з Петербурга до Кибинців.

1824

Січень. Гоголь грає в аматорських виставах учнів Гімназії, має великий успіх у ролі Простакової. Разом з К.М. Базилі та В.М. Любичем-Романовичем виготовляє декорації для «театральних вистав».

1825

Березень, 31. У Кибинцях помер батько Гоголя Василь Опанасович.

1826

Січень. Гоголь разом з К. Базилі та П. Мартосом починає видавати рукописний журнал «Метеор литературы».

Січень—березень. Гімназисти починають видання рукописного журналу «Северная заря», в якому Гоголь бере участь як один з авторів і оформлювачів обкладинки. В одному з чисел цього видання, ймовірно, була вміщена його повість «Брати Твердиславичі».
Січень—липень. Гімназисти випускають рукописний журнал «Литературное эхо» (№ 1—6).
Червень. Зі спогадів В.І. Любича-Романовича: «Перший прозовий твір Гоголя був написаний у Гімназії і прочитаний публічно на вечорі Редкіна. Називався він “Брати Твердиславичі, слов'янська повість”. Наш гурток розніс її нещадно і постановив негайно ж знищити. Гоголь... цілком спокійно розірвав свій рукопис на дрібні клаптики і кинув у палаючу піч».
Гоголь починає «Книгу всякої всячини, або Підручну енциклопедію», матеріалами якої згодом скористався, працюючи над «Вечорами на хуторі біля Диканьки».
Серпень, 1—16. І.С. Орлай, призначений директором Рішельєвського ліцею в Одесі, від'їздить з Ніжина.
Серпень—жовтень. Гоголь складає епіграму на наглядача Є.І. Зельднера.
Жовтень, 1—15. Василівку відвідує Д.П. Трощинський, про що Гоголь дізнається з листа матері. Відповідаючи їй 15 жовтня, він дякує за докладний опис візиту Трощинського, на прохання якого надіслати свої твори відказує, що не хоче показувати «якийсь ефемерний дріб'язок», але збирається «зробити що-небудь більш гідне уваги освіченого вельможі, благодійника Малоросії».
Листопад, 23. В листі до матері Гоголь говорить про «новий переворот» у своїх творах: «Рід їх тепер цілковито особливий».
Протягом року. У рукописному журналі Гімназії «Метеор литературы» вміщено вірш Гоголя «Новосілля» («Негода»).

1827

Січень, друга половина. У Гімназії поновлено шкільний театр.
Лютий, 1. З листа Гоголя до матері: «Масляну ми сподіваємося провести найкращим чином. Театр наш готовий цілком, а з ним разом скільки задоволення!»
Лютий, 7—13. Масляна. В Ніжині — Всеїдний ярмарок. У Гімназії йдуть шкільні вистави у присутності великої кількості глядачів.
Березень, 12—19. Гоголь важко хворий, перебуває в гімназичній лікарні. Про це, події в Гімназії та місті він пише Г.І. Висоцькому 19 березня: «Я холонув поступово і розучився брати палко до себе все, що відбувається. Без радості й без горя, у глибоких роздумах стою я над дорогою життя, безмовно оглядаючи майбутнє. З хвилин твого вибуття в душі моїй залягла порожнеча, якесь безжиттєве почуття. І ось ти мене вивільнив із мого мертвого супокою. Я тепер все той самий, як і раніше, веселий, відданий тобі, з вигляду холодний, але в серці полум'яний до почуттів дружби... Масляну ми провели чудово. Чотири дні підряд був у нас театр, грали прекрасно... Чекаємо з дня на день нашого нового директора Ясновського... У Ніжині тепер безупинний рух між греками; галасують, сперечаються у магістраті, хочуть нового правління... Про себе скажу, що я пролежав цілий тиждень хворим; я був хворий доволі небезпечно, навіть був у відчаї щодо одужання і тепер тільки починаю вчитися ходити, падаю від слабкості...»
Березень, 24. У листі до матері Гоголь пише про господарчі справи, пов'язані з пошуками управляючого, а також, згадуючи батька, зізнається в любові до са-

дівництва: «Весна наближається. Час найвеселіший, коли весело можемо провести його. Це нагадує мені часи дитинства, мою палку пристрасть до садівництва. <...> я ніколи не залишу сього вишуканого заняття, хоч би й зовсім не любив його. Воно було улюбленою справою татуся... Через рік вступлю я на службу державну».

Квітень, 6. Вітаючи матір зі святом Пасхи, Гоголь дякує за надіслані кошти і зізнається, що витратив їх на книжки: «Мій план життя тепер навдивовижу суворий і точний в усіх відношеннях, кожна копійка тепер має у мене місце. ...За Шиллера, котрого я виписав із Лемберга, дав я 40 карбованців — гроші вельми немалозначні, як на мій стан: та я нагороджений з надміром і тепер кілька годин протягом дня проводжу з найбільшою приємністю. Не забуваю також і росіян і виписую що лишень виходить найпрекраснішого».

Квітень, перша половина. Шість вистав шкільного театру пройшли в Гімназії.

Квітень, 16. Колишній інспектор К.А. Мойсеєв доносить Конференції Гімназії, що пансіонери читають недозволені книжки.

Професор російської словесності П.І. Нікольський подає в Конференцію рапорт з вимогою заборонити шкільний театр, оскільки на нього немає спеціального дозволу, а шість зіграних спектаклів були «з якимись особливими, тільки невідомо чиїми, доповненнями і додатками...»

Квітень, 16—17. Вистави шкільного театру в Гімназії тимчасово заборонені.

Квітень, 26—30. Поведінка вихованців Гімназії викликає невдоволення професури. Зокрема, у Гоголя виник конфлікт зі старшим професором М.В. Білевичем.

Травень, 7. Старший професор М.В. Білевич подає в Конференцію Гімназії рапорт про стан «дисципліни і моральності» вихованців.

Червень, 26. З листа Гоголя Г.І. Висоцькому: «...я осиротів і зробився чужим у порожньому Ніжині. Я іноземець, який забрів на чужину шукати те, що лишень перебуває в самій вітчизні... Як важко бути заритим разом зі створіннями низької невідомості у безголосся мертве! Ти знаєш всіх наших існувателів, всіх, хто населив Ніжин. Вони затисли корою своєї земності, нікчемного самовдоволення високе призначення людини. І між цими існувателями я маю плазувати... З них не виключаються й дорогі наставники наші. Тільки між товаришами, та й то небагатьма, знаходжу інколи, кому б сказати що-небудь».

Серпень, 19 — грудень. Гоголь навчається у дев'ятому (останньому) класі Гімназії.

Серпень—вересень. У Гімназії поновлені репетиції шкільного театру.

Вересень, 26. Старший професор М.В. Білевич звинуватив Гоголя разом з іншими гімназистами у вживанні спиртних напоїв. На його вимогу відбулося позачергове зібрання Конференції, на якому лікар К.К. Фібінг засвідчив відсутність ознак сп'яніння в гімназистів.

Жовтень, 3. Гоголь відвідує Покровський ярмарок, який тими днями відбувався в Ніжині.

З листа Гоголя до П.П. Косяровського: «Ще від самих часів минулих, від самих років майже неусвідомлення, я палав незгасаючим жаданням зробити життя своє потрібним для блага держави, я кипів принести хоч найменшу користь. Тривожні думки, що я не зможу, що у мене стануть на шляху, що не дадуть можливості принести їй хоч найменшу користь, кидали мене у глибокий відчай. ...бути в світі і не означити свого існування — це було для мене жахливо. Я перебирав подумки всі стани, всі посади в державі й зупинився на одно-

му. На юстиції. Я бачив, що тут роботи буде найбільше, ...що тут тільки буду істинно корисним людству. Неправосуддя, найбільше у світі нещастя, більше за все краяло моє серце. Я поклявся жодної хвилини короткого життя свого не втратити, не зробивши блага».

Протягом року. Гоголь поповнює «Книгу всякої всячини» історичними записами, лексикографічними та фольклорними матеріалами, серед яких «Лексикон малоросійський», «Вірша, казана гетьману Потьомкіну на світле свято Воскресіння», виписки з «Малоросійських пісень» М.О. Максимовича і «Малоросійського села» І.Г. Кулжинського.

Гоголь працює над ідилією «Ганц Кюхельгартен».

1828

Січень. Старший професор М.В. Білевич негативно оцінює поведінку Гоголя при вивченні юридичних наук: «Неслухняний, дуже потребує виправлення, різкий на язик і грубий». За знання предмета виставив «3».

Березень, 1. У листі до матері Гоголь пояснює конфлікти з професурою станом навчання в Гімназії, що можна зрозуміти як завбачливе застереження щодо можливих результатів іспитів: «Я не говорив ніколи, що втратив цілих 6 років даремно, скажу тільки, що ще треба дивуватися, що в цьому дурнуватому закладі міг стільки дізнатися... Крім невдатних викладачів, крім великої недбалості і т. п., тут мовам зовсім не навчають... Якщо я щось і знаю, то цим зобов'язаний цілковито одному собі... Ким хочете вважайте мене, та тільки зі справжнього мого поприща ви дізнаєтеся мій справжній характер, вірте, ...що...ніколи не принижувався я у душі і що я все життя своє прирік благові».

Травень, 1. Гімназистів у парадних мундирах зібрали для зустрічі імператора Миколи І, однак він проминув Ніжин інкогніто.

Червень, 27. Гоголь закінчив гімназію з правом на чин 14 класу.

Червень, після 28. Гоголь виїздить у Василівку.

Серпень, 27 — вересень, 2. Гоголь на ярмарку у Кременчуку: найбільше «промотався на вина і закуски» (лист до П. Косяровського від 8 вересня).

Вересень, до 8. Гоголь складає дарчу, в якій висловлює бажання передати матері частину маєтку з будинком, садом, лісом і ставками, які належали йому за заповітом.

Вересень. З листа Гоголя О.С. Данилевському: «Вибач, друже мій, що я не сього ж часу, по приїзді моєму, з'являюся до тебе. Коні наші всі виморені жахливо, бо колесили з Полтави по всіх околицях».

Жовтень, 16. З листа М.І. Гоголь-Яновської П. Косяровському: «Нікоша має чинок у ранзі університетських студентів 14 класу. З ним нечесно вчинили, так само, як і з іншими, які були в його відділенні. Через причину партій наставників. Йому слід було отримати 12 клас... Головне, що треба було запобігати перед ними, а він ніяк не міг того зробити».

Жовтень, 26—28. Родина Гоголів відвідує Кибинці з нагоди іменин Д.П. Трощинського. Останній адресується у Санкт-Петербург до Л.І. Голенищева-Кутузова з рекомендаційним листом, у якому просить за Миколу Гоголя.

Грудень, 2. М.І. Гоголь в листі П. Косяровському повідомляє, що від'їзд сина планується на 6 грудня: «Нікоша мій хоче неодмінно через чотири дні виїхати, хоч ще не все для нього готове, але ніяк уже не можу втримати його більше, треба визначитися йому до нового року».

Грудень, 13. Гоголь разом з О. Данилевським виїздять із Василівки до Петербурга. Дорогою вони заїжджають до родини Капністів у Обухівку, де Гоголь обіцяє С.В. Скалон: «Ви або нічого про мене не почуєте, або почуєте що-небудь дуже гарне».
Грудень, 14—15. Прямуючи до Петербурга, Гоголь з Данилевським зупиняються в Ніжині.
Грудень, кінець місяця. Гоголь і Данилевський у Петербурзі.

1829

Січень, 3. Гоголь повідомляє матері, що у Л.І. Голенищева-Кутузова ще не був через його хворобу, а «...Петербург мені здався зовсім не таким, як я гадав, я його уявляв набагато красивішим, розкішнішим, і чутки, які розносили інші про нього, теж брехливі».
Лютий, 15. У Миргороді М.І. Гоголь отримує свідоцтво про те, що її син Микола Гоголь приналежний до миргородського дворянства.
Березень, 23. У Петербурзі вийшов «Сын Отечества и Северный архив» (Т. 2, № 12) з першим надрукованим твором Миколи Гоголя — вірш «Італія» (без зазначення імені автора).
Квітень, 30. Гоголь просить матір надіслати комедії батька «Вівця-Собака» і «Роман з Параскою», написати про «звичаї», «точні назви одягу, який носили у часи гетьманські», «про колядки, Івана Купала, про русалок», а якщо «є, крім того, якість духи чи домовики, то про них детальніше з їхніми назвами та справами; безліч носиться між простого народу повір'їв, страшних розповідей, легенд, різних анекдотів і т. п.».
Починає роботу над «Вечорами на хуторі біля Диканьки».
Травень, 22. Гоголь нагадує матері про своє прохання збирати етнографічні матеріали, зокрема про ігри картярські та хороводні, і з ностальгією згадує весну в Україні: «Прихід весни в нашу запилюжену столицю, котра зовсім не схожа на весну, змушує мене скрушно згадувати нашу малоросійську весну».
Червень, кінець місяця. Вийшов «Московский телеграф» (№ 12) з негативним відгуком М.О. Полевого про «Ганца Кюхельгартена».
Липень, 20. Негативний відгук О.М. Сомова про «Ганца Кюхельгартена» надрукувала «Северная пчела» (№ 87). Там же вміщена інформація, що книга «продається в усіх книжкових ятках».
Липень, 23. Гоголь передав матері право на управління своєю частиною маєтку особливою довіреністю, надісланою у листі до неї від 24 липня.
Липень, 24. Гоголь дякує матері за інформацію про українські звичаї, ділиться своїми творчими планами: «В тиші усамітнення я готую запас, якого, належно не обробивши, не пущу у світ, я не люблю квапитися, а тим більше займатися поверхово. ...Твір мій, якщо коли вийде, буде іноземною мовою, і тим більше мені потрібна точність, <щоб> не спотворити неправильними назвами сутнісного імені нації».
Гоголь повідомляє матір про намір виїхати за кордон: «...я недалеко їду: дорога моя тепер лежить у Любек».
Липень, кінець місяця. Перед від'їздом Гоголь викупив у книготорговців екземпляри «Ганца Кюхельгартена» і спалив їх.
Серпень, 13. У листі з Любека Гоголь пояснює матері головну причину свого від'їзду: «Майже всю весну і літо у Петербурзі я хворів; тепер, хоч і здоровий,

але у мене великий висип на всьому обличчі і на руках». Тож за порадою лікарів має лікуватися в Травемюнде, містечку неподалік від Любека, що викликає в нього згадки про Україну: «Місця, які оточують Любек, непогані, але не годящі проти наших біля Псла. Будиночки, розкидані за містом, оповиті та обсаджені деревами, кущами і квітами, прекрасні й дуже схожі на петербурзькі дачі; повітря вельми здорове, а клімат дещо подібний до нашого, тобто полтавського, хоча фрукти, здається, тут дозрівають пізніше, втім все ж не так, як у Петербурзі, де досі ще їдять малину й суниці. Тут видно принаймні вишні вже».
Серпень, 23. Гоголь — матері: «Дорога з Травемюнде у Любек і особливо з Любека у Гамбург є великим і різноманітним садом. Поля місцеві поділені на невеликі ділянки, котрі всі обсаджені у два ряди кущами. Снопи на полях не у копах, як у нас, а приставляються один до одного, як у нас коноплі».
Вересень, 22. Гоголь повертається до Петербурга.
Вересень—жовтень. Спроби Гоголя зробити сценічну кар'єру виявилися невдалими.
Жовтень, кінець місяця. Гоголь подає прохання на ім'я міністра внутрішніх справ про зарахування на службу.
Листопад, 12. У листі до матері Гоголь розповідає про свої закордонні враження, зокрема, побачене там намагається використати для облаштування будинку у Василівці: «Я знайшов спосіб розташувати його надзвичайно зручно, за найменшої переробки, на манер будинків, які бачив у Німеччині».
Листопад, 15. Гоголь зарахований на випробувальний термін у Департамент державного господарства і публічних споруд.

1830

Січень. Гоголь з французької переклав статтю «Про торгівлю росіян наприкінці XVI і на початку XVII століття», яка не була надрукована.
Лютий, 2. Гоголь просить матір збирати «стародруковані книги», «рукописи стародавні часів гетьманщини», «записки, які вели предки якогось старовинного роду», монети, стріли тощо.
Лютий, 25. Гоголь подав прохання про звільнення з Департаменту державного господарства і публічних споруд.
Лютий—березень. В «Отечественных записках» надрукована без імені автора повість Гоголя «Бісаврюк, або Вечір на Івана Купала. Малоросійська повість (з народних переказів), розказана дячком Покровської церкви».
Березень, 27. Гоголь подає прохання про прийняття на службу в Департамент наділів.
Квітень, 2. У листі матері Гоголь говорить про наміри змінити своє життя: «Я вже радився тут і щодо моїх намірів перебратися у провінцію, та зізнаюся, Боже бережи, коли доведеться їхати в Росію. Як на мене, якщо їхати, так уже їхати в одну Малоросію. Та зізнаюся, якщо розсудити як слід, то, незважаючи на моє бажання їхати в Малоросію, я зовсім втрачу все, якщо виїду з Петербурга. Тут тільки людині досягнути можна чогось; тут тисяча шляхів для неї; треба тільки вдатися до терпіння, з яким можна-таки дочекатися свого».
Квітень, 10. Гоголь прийнятий на службу в Департамент наділів на посаду старшого писаря.
Червень, 3. Гоголь затверджений у чині колезького реєстратора і приведений до присяги.

У листі до матері говорить про свої заняття в Академії мистецтв і про зустрічі з «однокоритниками» з Ніжина: «Чи повірите, що ...їх тут до 25 чоловік. Ви, певно, думаєте, що таке знайомство має бути обтяжливим — аніскільки, це не в селі, де зобов'язані частувати своїх гостей столом або чаєм. Кожен у нас їсть у себе, приятелів же і товаришів частує бесідою, якою кожен із нас буває цілком задоволений». У 1830—1833 рр. в Петербурзі з ніжинських «однокоритників» Гоголя мешкали: К.М. Базилі, Є.П. Гребінка, О.С. Данилевський, Н.В. Кукольник, В.І. Любич-Романович, П.Я. Лукашевич, А.П. Мокрицький, І.Г. Пащенко, М.Я. Прокопович, М.О. Ріттер, П.Г. Редкін та ін.

Липень, 22. Гоголь призначений помічником столоначальника.

Грудень, 18. Цензурний дозвіл альманаху «Северные цветы на 1831 год», де надрукована «Глава з історичного роману» Гоголя «Гетьман» за підписом OOOO.

Грудень, 19. Гоголь — матері: «Ви мені приписуєте ті твори, які я б ніколи не визнав своїми, ні за які гроші. ...Якби я писав щось у цьому роді, то певно б обрав для цього Малоросію, яку я знаю, а не ті країни і людей, яких я не знаю ні звичаїв, ні поведінки, ні справ».

Грудень. Знайомство з В.А. Жуковським, П.О. Плетньовим, ймовірно, з А.А. Дельвігом.

1831

Січень, 1. Вийшли друком «Вчитель» — «Глава з малоросійської повісті “Страшний кабан”» за підписом «П. Глечик» і стаття «Кілька думок про викладання дітям географії» за підписом «Г. Янов».

Січень, 16. За підписом «М. Гоголь» надрукована стаття «Жінка», написана на пошану померлого А.А. Дельвіга.

Лютий, 6. За рекомендацією П.О. Плетньова Гоголь отримує посаду вчителя історії в Патріотичному інституті.

Лютий, 22. П.О. Плетньов пише Пушкіну про Гоголя, високо оцінюючи його як письменника і людину: «Жуковський від нього у захваті. ...Він любить науки тільки заради них самих і як митець готовий заради них зазнати всіляких незгод. Це мене зворушує і захоплює».

Березень, 9. Гоголь звільнений з Департаменту наділів.

Березень, 22. Надрукований «Успіх посольства», другий уривок «з малоросійської повісті “Страшний Кабан”», без підпису.

Квітень, 1. Гоголь призначений старшим учителем історії Патріотичного інституту, затверджений у чині титулярного радника.

Травень, 20. Гоголь знайомиться з О.С. Пушкіним.

Травень, 26. Цензурний дозвіл першої частини «Вечорів на хуторі біля Диканьки».

Червень, кінець місяця. Гоголь мешкає у Павловську; часто буває в Царському Селі, де спілкується з В.А. Жуковським та О.С. Пушкіним. Працює над повістю «Зачароване місце».

Серпень, 21. У листі до матері Гоголь повідомляє, що надсилає їй число альманаху «Северные цветы на 1831 год» з надрукованою там «Главою з історичного роману»: «Книжка буде вам приємною, бо в ній ви знайдете мою статтю, яку я писав, перебуваючи ще в ніжинській Гімназії. <...> — Вона підписана чотирма нулями: OOOO».

Вересень, початок місяця. У Петербурзі виходить перша частина «Вечорів на хуторі біля Диканьки».

Вересень, 19. Гоголь надсилає матері «Вечори...», зазначаючи, що книга «сподобалася всім, починаючи з государині...»
Листопад, 2. З листа Гоголя до О.С. Данилевського, який перебуває на Кавказі: «Порося моє давно вже вийшло у світ (тобто «Вечори...»). Один екземпляр надіслав я до тебе у Сорочинці. ...Одначе, про всяк випадок, надсилаю тобі ще один».
Кінець року. Гоголь працює над другою частиною «Вечорів на хуторі біля Диканьки».

1832

Лютий, 19. Гоголь присутній на обіді петербурзьких літераторів у О.Ф. Смірдіна з нагоди переселення його книжкової крамниці на Невський проспект.
Березень, 2. У газеті «Северная пчела» (№ 59) друкується оголошення про вихід другої частини «Вечорів на хуторі біля Диканьки».
Квітень, 16. У листі матері Гоголь спростовує чутки про комету в Петербурзі: «Хтось, я уявляю собі, працює в Полтаві над вигадкою всієї цієї нісенітниці? Я думаю, люди все значні: правитель губернської канцелярії, губернський стряпчий, прокурор. А Марія Василівна Клименко, певно, розвозить усе це, як запечатані листи, по провінціях».
Травень, 12. Гоголь — матері: «Тутешній клімат — не Малоросія. ... Травень у нас найбільш гидкий: дощі і сніг безупинні, і я не наважуюся довго виїздити на дачу...»
Червень, 9. Гоголь звертається з проханням до статс-секретаря імператриці М.М. Лонгінова: «Маючи необхідність їхати у домашніх обставинах у маєток мій, що знаходиться у Полтавській губернії Миргородського повіту, покірно прошу ...наказати надати мені належну відпустку на канікулярний час».
Червень, 15. Гоголь пише О.С. Данилевському, пропонуючи виїхати назустріч один одному і зустрітися у Толстому чи Василівці: «Наші ніжинці майже всі потяглися на це літо в Малоросію, навіть Красненький поїхав, а в липні місяці, коли б тобі спало на думку зазирнути в Малоросію, то застав би мене, як я ліниво повертаюся з поля від косарів чи безтурботно лежу під крислатою яблунею без сюртука, на килимі, біля відра холодної води з кригою та ін. Приїзди!..»
Червень, кінець місяця. Гоголь виїхав із Петербурга до Москви, прямуючи у Василівку. В Москві відбулося знайомство з М.П. Погодіним та родиною Аксакових.
Липень, 4. Гоголь затримується у Москві, з листа до матері: «...я тепер не певен, чи буду у вас, чи ні, бо термін моєї відпустки недалекий від закінчення свого і мені треба буде квапитися у Петербург; втім напевне я і сам не знаю».
Липень, 4—7. Гоголь знайомиться з М.М. Загоскіним, І.В. Киреєвським, М.С. Щепкіним, І.І. Дмитрієвим.
Липень, 7. Гоголь виїхав із Москви у Василівку.
Липень, 8. З Подільська Гоголь пише М.Я. Прокоповичу про свої пригоди дорогою і запрошує приїхати у Василівку: «Я їду прямо на Полтаву, отже, не побачу Ніжина. Ти повинен, я тебе заклинаю усім (утім, ти сам же й слово навіть дав) негайно приїхати з братом до мене в село Василівку, яку в народі називають Яновщина. Що тобі робити в Ніжині? Якісь застарілі любовні справи? ...Приїзди, якщо я тобі скільки-небудь дорогий, бо від твого приїзду здоров'я моє неодмінно виправиться. ...Ось тобі маршрут: із Ніжина в Прилуки, із Прилук у Пирятин, із Пирятина в Лубни, із Лубен у Миргород, із Миргорода

на село Устивицю в містечко Яреськи, а з Яресьок кожен покаже тобі дорогу на Каменецький міст у село Василівку чи Яновщину».
Липень, 20. Гоголь у Василівці.
Гоголь — І.І. Дмитрієву: «Тепер я живу у селі, достеменно такому, яке змальоване незабутнім Карамзіним! Мені здається, він копіював малоросійське село: так барви його яскраві й подібні з місцевою природою. Чого б, здавалося, не вистачало цьому краю? Повне, розкішне літо! Хліба, фруктів, усього рослинного погибель! А народ бідний, маєтки розорені й недоїмки невиплатні».
Вересень, 2. З листа Гоголя М.П. Погодіну: «За місяць я обійму вас у Москві, і тоді поговоримо докладніше про все». Гоголь, жартуючи, пише, що хоч і покращив своє здоров'я, але йому загрожує врожай фруктів: «Клята, наче зумисне, цього року родючість України спокушує мене невідступно, і бідний мій шлунок безперервно зайнятий травленням то груш, то яблук».
Вересень, 23. З листа Гоголя І.І. Дмитрієву: «Ваше привітання мене з небом України і яскравим промінням сонця прийшлося дуже доречно: весь серпень тут був чарівним, початок вересня схожий на літо. Я у повному задоволенні».
Вересень, 29. Гоголь виїздить із Василівки до Петербурга разом з молодшими сестрами Єлизаветою і Ганною.
Жовтень, 18—23. Гоголь у Москві. Відвідини Аксакових, М.М. Загоскіна. Знайомство з О.М. Бодянським, зближення з М.О. Максимовичем.
Жовтень, 30. Гоголь у Петербурзі.
Листопад, кінець місяця. Сестер Гоголя прийняли до Патріотичного інституту на «підготовче» відділення.
Кінець року. Гоголь починає роботу над статтею «Погляд на утворення Малоросії» та повістю «Старосвітські поміщики».
Кінець 1832—1833. Гоголь надіслав П.В. Киреєвському 46 українських пісень.

1833

Січень, 9. У бенефіс В.А. Каратигіна в Петербурзі поставлені «Вечори на хуторі біля Диканьки», «малоросійська інтермедія в одній дії, взята з повістей сієї ж назви пасічника рудого Панька, з приналежними до неї співами і танцями».
Лютий, 8. У листі О.С. Данилевському Гоголь згадує минуле літо, гімназичних товаришів Кукольника і Любича-Романовича, зізнається у власній бездіяльності («Я вивіз, одначе, з дому всю розкіш лінощів і нічого рішуче не роблю. Розум у дивній бездіяльності. Думки такі розгублені, що ніяк не можуть зібратися в одне ціле, і не один я, все, здається, дрімає». Згадує про смерть М.І. Гнєдича, і повідомляє про публікацію Т.Б. Булгаріна: «Вітаю тебе з новим земляком — набутком нашої вітчизни. Це Тадей Бенедиктович Булгарін. Уяви собі, вже друкує малоросійський роман під назвою "Мазепа". Довелося й нам терпіти! В альманасі *Комета Белы* був уміщений його уривок під титулом "Похід вольниці Палея", де персонажі говорять навіть малоросійською мовою».
Травень, 2. Гоголь матері повідомляє про навчання сестер, а також намагається відмовити її від облаштування взуттєвої фабрики: «Я зумисне тут розпитував знаючих фабрикантів про виробництво шкіри, з якими саме для цього познайомився. Деякі з них заводили в Малоросії і скаржаться на особливий неуспіх, скаржаться на те, що Москва все підриває. Там виробляються шкіри доволі погано, і через те надзвичайно дешево; а народ мало дивиться на добротність, та більше на дешевизну».

Перша половина року. Задуми повістей «Записки божевільного музиканта», «Портрет» (початок роботи), «Ніс» (перший начерк), задум комедії «Женихи». Триває робота над комедією «Володимир 3-го ступеня», з якої Гоголь улітку читав уривки О.С. Пушкіну.

Червень, 8. Гоголь заспокоює матір щодо вимірів землі власником Диканьки В.П. Кочубеєм: «Заради Бога, не беріть близько до серця всяку дрібницю. Велике діло, що Кочубей міряв нашу землю! Нехай він хоч усю її розташує в себе на плані! Ми можемо розташувати його Диканьку в себе на плані. Це все дурниця, коли він не має на неї ніяких актів. Отож все скінчено. Я думаю, що це вимірювання відбулося просто з цікавості знати сусідні землі. Може, він має намір прикупити до себе що-небудь, і тому виміряв завчасно для свого кошторису. Шкода, що в Яворівщині живуть у нас такі телепні, котрим ні до чого немає діла, у котрих, коли б власний язик їхній стали міряти аршинами, так вони не попитали б».

Липень, 2. Гоголь дякує М.О Максимовичу за надіслані книжки і запрошує наступного року їхати в Україну: «Киньте справді кацапію, та їдьте у гетьманщину. Я сам думаю те саме зробити і наступного року махнути звідси. ...Для чого й кому ми жертвуємо всім. Їдьмо! Скільки ми там назбираємо всякої всячини! Все викопаємо. ...Отож ви спіймаєте ще в Малоросії осінь. Духмяну, славну осінь, зі своїм свіжим, непідробним букетом».

Серпень, 30. З листа Гоголя до матері: «Я досі ще не переїхав у місто, і хоч надписую на листі до вас Петербург.., та все ще живу у Стрельні. Мене дуже цікавить, який у нас у Малоросії неврожай, яка ціна на хліб, і т. п., і т. п.».

Листопад, 8. Прийнятий указ «Про заснування в місті Києві Імператорського університету Св. Володимира». Гоголь мав намір зайняти там кафедру всесвітньої історії.

Листопад, 9. З листа Гоголя М.О. Максимовичу: «Тепер я взявся за історію нашої єдиної, бідної України. Ніщо так не заспокоює, як історія. Мої думки починають литися тихіше і стрункіше. Мені здається, що я напишу її, що я скажу багато того, чого до мене не говорили».

Листопад, 22. З листа Гоголя до матері: «Я маю подякувати вам за посилку, сестру за пісні, з яких особливо та, що: *Що се братця як барятця*, дуже характерна і гарна. Та найбільшу зробили ви мені послугу, надіславши старовинний зошит з піснями, між якими є багато дуже чудових. Зробите велику послугу, коли відшукаєте подібні до того зошита з піснями, котрі, я думаю, найбільше водяться у старовинних скринях між старими паперами у старовинних панів чи нащадків старовинних панів».

Грудень, 2. Гоголь читає О.С. Пушкіну «Повість про те, як посварилися Іван Іванович з Іваном Никифоровичем».

Грудень, після 20. З листа Гоголя М.О. Максимовичу: «Дякую тобі за все: за лист, за думки в ньому, за новини та ін. Уяви, я теж думав. Туди, туди! В Київ! У древній, у прекрасний Київ! Він наш, він не їхній, чи не правда? Там чи навкруг нього діялися діла старовини нашої.

Я працюю. Я усіма силами стараюся; але на мене находить страх: може бути, я не встигну. Мені набрид Петербург чи, краще, не він, а клятий клімат його: він мене допікає. Так, це славно буде, якщо ми займемо з тобою київські кафедри. Багато можна буде наробити добра.

А нове життя серед такого гарного краю! Там можна оновитися всіма силами».
Грудень. Гоголь під впливом М.О. Максимовича вирішив добиватися кафедри всесвітньої історії в Києві і залучає до підтримки О.С. Пушкіна. У зв'язку з цим береться за статтю «Про викладання всесвітньої історії».
Грудень, 23. З листа Гоголя О.С. Пушкіну: «Я захоплююся зарані, коли уявляю, як закиплять труди мої в Києві. ...Там закінчу я історію України і півдня Росії, і напишу Всесвітню історію, якої, у справжньому вигляді її, досі, на жаль, не тільки на Русі, а навіть у Європі немає. ...Порадійте знахідці: я дістав літопис без кінця, без початку про Україну, написаний, за всіма ознаками, наприкінці XVII-го ст.».
Грудень, 31. Гоголь пише ліричне звернення до ангела-охоронителя і до наступного 1834 року — «Будь і ти моїм Ангелом».

1834

Січень, 7. З листа Гоголя М.О. Максимовичу: «Чого ж ти не пишеш ні про що? Ох, ці земляки мені! Що ми, брате, за лінюхи з тобою! Однак наперед поставити умову: щойно в Київ — лінь до біса, щоб і дух її не пах. Хай перетвориться він у руські Афіни, богоспасенне наше місто! ...Чи знаєш ти зібрання галицьких пісень, які вийшли минулого року?.. Дуже гарна річ! Між ними є багато справжніх малоросійських, таких гарних, з такими свіжими барвами і думками, що вельми не завадить включити їх у задумане зібрання».
Січень, 11. З листа Гоголя М.П. Погодіну: «Я весь тепер занурений в Історію малоросійську і всесвітню; і та, й друга у мене починають рухатися. Це надає мені якогось спокійного й байдужого до житейського характеру, а без цього я був би жахливо сердитий на всі ці обставини. ...Малоросійська історія моя надзвичайно шалена, втім інакшою їй бути не можна. Мені дорікають, що мова в ній занадто вже горить, не історично пекуча і жива; та що за історія, коли вона нудна!»
Початок року. Гоголь вивчає українські пісні за книгою *Waclaw'a s Oleska, Piesni polskie i ruskie ludu galicyjskiego,* видрукованою у Львові в 1833 р. З неї доповнює своє зібрання українських пісень.
Січень—лютий. У «Северной пчеле», «Московском телеграфе» та «Молве» надруковане «Оголошення про видання Історії Малоросії».
Лютий, 12. З листа Гоголя М.О. Максимовичу: «В одному листі ти пишеш про Київ. Я думаю їхати. ...Ти роздивися гарненько характер земляків: вони лінуються, але зате, коли що візьмуть у свою голову, то навіки. Адже тут тільки рішучість: раз почати, і все... Друкарня буде під боком. Чого ж більше? А повітря! а сливи! а рогоза! а соняшники! а пасльон! а цибуля! а вино хлібне, як каже приятель наш Ушаков. Тополі, груші, яблуні, сливи, морелі, терен, вареники, борщ, лопух!.. Це просто розкіш! Це одне тільки місто у нас, в якому якось пасує бути келії вченого».
Лютий, 27. Цензура забороняє «Кривавого бандуриста».
Лютий (після 12) — березень (до 6). У «Журнале Министерства народного просвещения» надрукована стаття Гоголя «План викладання всесвітньої історії».
Березень, початок місяця. Гоголь обраний дійсним членом Товариства любителів російської словесності при Московському університеті.
Квітень, 5. Гоголь звертається до міністра народної освіти С.С. Уварова з клопотанням про переведення М.О. Максимовича у Київ.

Квітень, 18. Цензура дозволяє другу частину «Новоселья», де надрукована «Повість про те, як посварився Іван Іванович з Іваном Никифоровичем».
Квітень, після 22. В листі матері адресується до сестри Марії: «...вона писала мені про карти, які десь бачила. Якщо там є карти Галіції, Буковини, Кроації, Угорщини, Богемії, Трансильванії, Померанії й взагалі західних слов'янських земель і Австрії, то нехай купить. Але мені не треба ні Франції, ні Іспанії, ні Швеції, ні Англії, ні Італії, ні Швейцарії, ні Данії. А я їй за це надішлю ноти».
Травень, 4. М.О. Максимович призначений професором російської словесності Київського університету Св. Володимира.
Травень. Гоголь у листі К.С. Сербиновичу пише, що в разі непризначення в Київ, готовий вирушити на Кавказ.
Травень, 28. З листа Гоголя Максимовичу: «Я збожеволію, якщо мені дадуть російську історію. Якщо ж вони мене водитимуть далі і не відправлять зараз же, то, зізнаюся, я кину все і відкланяюся».
Травень, 29. З листа Гоголя М.О. Максимовичу: «Оскільки не скоро доходять до вас петербурзькі книги, то надсилаю тобі особливий віддрукований аркуш, також і аркуш з історії Малоросії, котрий мені зело не хотілося давати. Я чув уже судження деяких записних знавців, котрі дивляться на цей шматок, як на повну історію, забуваючи, що ще попереду цілих 80 глав вони читатимуть і що ця глава лишень — фронтиспіс. Я б, утім, вельми бажав бачити твої зауваження...»
Червень, 8. Гоголь закінчує роботу над статтею «Про середні віки». В листі М.О. Максимовичу пише, що, ймовірно, переїзд до Києва не відбудеться: «Ти бачиш, що сама доля озброюється, щоб я їхав до Києва. ...мені не бачити його».
Червень, 9. Гоголь подав прохання про призначення на кафедру всесвітньої історії Санкт-Петербурзького університету.
Червень, 27. З листа Гоголя Максимовичу: «Отже, ти в дорозі. Благословляю тебе! Я певен, що тобі буде весело, дуже весело в Києві. ...Я до тебе буду, неодмінно буду... Книжок я тобі у Москву не надсилаю, бо боюся, щоб ти з ними не розминувся, а надсилаю прямо в Київ, де вони на тебе чекатимуть. Чорт забирай! Як тільки уявлю, що тепер на київському базарі цілі рядна вивалюють персиків, абрикос, яке все там ні по чому, що києво-печерські монахи вже облизують уста, домислюючи про виробництво вина з доморослого винограду, і що тополі ушипигують незабаром увесь Київ, так, їй-бо, й розбирає їхати, кинувши все».
Липень, 19. Гоголь призначений ад'юнктом по кафедрі історії Санкт-Петербурзького університету.
Серпень, 7. В листі до В.В. Тарновського Гоголь питає про ніжинських товаришів, повідомляє, що залишається у Петербурзі, хоч планував поїхати в Україну, надсилає «Римську історію» Нібура і коментує стан справ з Київським університетом: «Ну, якої ж сволоти набрали у ваш київський університет! Мені навіть шкода бідолаху Максимовича, що він утрапив між ними».
Серпень, 14. Гоголь підбадьорює Максимовича: «Все йде як слід, а він ще й кисне!.. Хоч душа сильно сумує за Украйною. Але треба покоритися, і я покорився не ремствуючи, знаючи, що зі свого боку доклав усі можливі сили».
Серпень, 23. Гоголь цікавиться у Максимовича, «що і як у Києві», та повідомляє: «Історія моя зазнає страшних змін: у першій частині ціла половина цілком нова». Зазначає, що працює над «Арабесками».

Серпень, друга половина — вересень. Написана стаття «Картина Брюллова» («Останній день Помпеї»), закінчена робота над повістями «Невський проспект», «Записки божевільного», «Портрет».
Вересень. Гоголь читає першу лекцію у Санкт-Петербурзькому університеті («Про середні віки»).
Жовтень. Вийшло вересневе число «Журнала Министерства народного просвещения» зі статтею «Про середні віки» — вступна лекція Гоголя в університеті. У присутності О.С. Пушкіна і В.А. Жуковського Гоголь читає лекцію про Аль-Мамуна (за свідченням М.І. Іваницького) або лекцію про норманів (за свідченням С.І. Барановського).
Листопад, 6. Гоголь обіцяє матері приїхати: «...весною старатимуся бути в Малоросії».
Листопад, 10. Цензурний дозвіл «Арабесок» і другого видання «Вечорів на хуторі біля Диканьки».
Грудень, 29. Цензурний дозвіл «Миргорода».

1835

Січень. Надруковані «Арабески. Різні твори М. Гоголя».
Січень, 22. З листа Гоголя Максимовичу: «Я думаю, ти багато почув нових пісень. Ти повинен неодмінно поділитися зі мною і надіслати. Та чи немає яких-небудь отаких старовинних переказів? Гей, не лови ґав! Час біжить, і з кожним роком все стирається. ...Я пишу історію середніх віків, котра, думаю, становитиме томів вісім, якщо не дев'ять».
Лютий, після 20. Гоголь мав розмову з попечителем Санкт-Петербурзького навчального округу щодо поширення несхвальної думки про його лекції.
Лютий, 21. Надрукований «Миргород. Повісті, що служать продовженням "Вечорів на хуторі біля Диканьки"».
Березень, 18. Гоголь надсилає в «Московский наблюдатель» повість «Ніс», яку редакція відхилила.
Березень, 22. З листа Гоголя Максимовичу: «Ой, чи живі, чи здорові/ Всі родичі гарбузові?.. Надсилаю тобі *Миргород.* Либонь, тобі він припаде до душі. Принаймні я б хотів, щоб він прогнав хандричний твій настрій духу, котрий, скільки я помічаю, інколи заволодіває тобою в Києві. Їй-богу, ми всі страшенно віддалилися від наших первісних елементів. Ми ніяк не звикнемо (особливо ти) дивитися на життя, як на пусте, як завжди дивився козак. Чи пробував ти коли-небудь, вставши вранці з ліжка, утнути в самій сорочці по всій кімнаті тропака?.. я наприкінці весни постараюся припхатися в Київ, хоч мені, втім, зовсім не по дорозі».
Квітень, 3. З'являється 27-ме число «Литературных прибавлений к *Русскому инвалиду*» з передруком уривків «Записок божевільного».
Квітень, кінець місяця. Гоголь клопочеться про відпустку на чотири місяці з Патріотичного інституту і Санкт-Петербурзького університету для поїздки на Кавказ для лікування. Натомість з'їздив у Василівку і Крим.
Квітень, 26. Гоголь виїхав з Петербурга до Василівки.
Травень, після 15. Гоголь у Василівці.
Травень, 24. Гоголь пише М.Я. Прокоповичу про свої сумніви: «Сиджу вдома на роздоріжжі близько тижня вже, не знаючи, куди краще їхати — на Кавказ чи у Крим, де нині славляться мінеральні грязі та купальні в морі».

Червень, 1. Гоголь з Василівки пише Г.І. Спаському у Перекоп: «Я замалим було не побував сам у Перекопі та Криму Південному за мінеральними грязями і слідами татарськими і древніх козаків, та купа домашніх турбот, можна сказати, вхопила мене за горло і не пускала. ...тепер читаю старі рукописи, котрих вдалося викопати добрячий запас, все здебільшого приналежний до малоросійської історії...»

Червень, 25. З представлення начальниці Патріотичного інституту про звільнення Гоголя: «...будучи одержимим хворобою, може пробути у відпустці доволі тривалий час і тим поставити інститут у скрутне становище...»

Червень—липень, початок. Гоголь у Криму (Саки).

Липень—серпень. Гоголь знову у Василівці. Працює над драмою «Альфред».

Серпень, біля 11. Гоголь від'їздить із Василівки. Дорогою разом з Данилевським кілька днів були в Києві у Максимовича.

Вересень, 1. Гоголь повернувся до Петербурга.

Жовтень. Гоголь працює над драмою «Альфред».

Грудень, 4. Гоголь закінчив комедію «Ревізор».

Грудень, 31. Гоголь звільнений з посади ад'юнкта по кафедрі історії Санкт-Петербурзького університету.

1836

Січень. У продаж надійшло друге видання «Вечорів на хуторі біля Диканьки».

Січень, 18. З листа Гоголя М.П. Погодіну: «...чи не можеш ти щось мені викопати про слов'ян? Зроби ласку. Може, ти уклав якісь виписки з різного сміття і особливо щось про Галіцію древню і нову. Чи немає де якого-небудь опису обрядів, звичаїв їхніх та ін.?»

Лютий, 21. З листа Гоголя М.Д. Білозерському: «Донеслися до мене інші звістки, також дуже, дуже неприємні мені, буцімто згорів Ніжинський ліцей. Зізнаюся, це так мене засмутило, як не засмутила б звістка про те, що згорів власний батьківський дім».

Лютий—березень. Гоголь працює для «Современника».

Готується вистава «Ревізора».

Березень, 9. Гоголь отримав 2500 карбованців за «Ревізора» з тим, щоб найближчим часом виїхати за кордон.

Березень, 13. Цензурний дозвіл першого видання «Ревізора».

Березень, 31. Цензурний дозвіл першого тому «Современника», де надруковані «Коляска», «Ранок чиновника» (назву змінено цензурою на «Ранок ділової людини»), стаття «Про рух журнальної літератури в 1834—35 р.» і кілька рецензій Гоголя.

Квітень, 19. Прем'єра «Ревізора» на сцені Александринського театру у Петербурзі.

Квітень, 29. Гоголь повідомляє М.С. Щепкіна про закінчення роботи над «Одруженням» і про свою відмову керувати постановкою «Ревізора» у Москві: «Тепер я бачу, що значить бути комічним письменником. Найменший привид істини — і проти тебе постають, і не одна людина, а цілі стани. Уявляю, що було б, якби я взяв що-небудь із петербурзького життя, котре мені більше й краще тепер знайоме, ніж провінційне».

Травень, 10. Гоголь доручає М.С. Щепкіну керівництво постановкою «Ревізора», а в листі М.П. Погодіну зізнається: «Їду за кордон, там розвію той сум,

якого завдають мені щодня співвітчизники. Письменник сучасний, письменник комічний, письменник звичаїв повинен подалі бути від своєї батьківщини. Пророку немає слави у вітчизні...»

Травень, 15. З листа Гоголя С.Т. Аксакову: «...зайнятий приготуваннями до мого від'їзду, котрий буде якщо не 30 травня, то 6 червня неодмінно. Та по поверненні з чужих країв я постійний мешканець столиці древньої».

Травень, 25. Перша вистава «Ревізора» в Москві, в Малому театрі.

Травень, 26. З листа до матері: «За кордоном, думаю, пробути більше року. Я чув, що у наших місцях знову говорять про неврожай. Якщо ці неприємні чутки точно справедливі, то чи не краще б вам не думати тепер про куріння горілки, а приберегти запас?..»

Перед від'їздом за кордон Гоголь зробив розпорядження дати вольну своєму кріпакові Якиму Німченку, але той відмовився.

Червень, 6. Гоголь і О.С. Данилевський від'їздять за кордон.

Червень, 28—31. Гоголь у Гамбургу.

Червень, 28. З листа до В.А. Жуковського: «Це великий перелом, велика епоха мого життя. Знаю, що мені багато зустрінеться неприємного, що я терпітиму і нестачу і бідність, та ні за що в світі не повернуся швидко. Довше, довше, якомога довше буду в чужій землі. І хоча думки мої, моє ім'я, мої труди належатимуть Росії, але сам я, але тлінне тіло моє буде віддаленим від неї».

Липень, перша половина. Гоголь через Бремен, Оснабрюк і Дюссельдорф прибув у Ахен.

Липень, друга половина. З Ахена Гоголь поїхав у Кельн, потім плив два дні Рейном на пароплаві, висадився у Майнці і звідти диліжансом прибув у Франкфурт-на-Майні.

Липень, 26. Гоголь виїздить із Франкфурта-на-Майні у Баден-Баден, де затримується на три тижні.

Серпень, середина місяця. Гоголь проїхав Базель, Берн, Лозанну і прибув до Женеви.

Серпень—жовтень. Гоголь у Швейцарії: Женева, Веве, Лозанна. Піднімався у гори, читав Вальтера Скотта, Мольєра, Шекспіра. У Веве, де мешкав більше місяця, поновив роботу над «Мертвими душами».

Вересень, 27. Гоголь відвідав Ферней, маєток Вольтера.

З листа М.Я. Прокоповичу: «Коли, коли-небудь, ми зберемося разом і згадаємо і Ніжин, і Петербург, і молодість? Весела і сумна буде наша гулянка».

Листопад, 6. З листа Гоголя матері: «Вчора я був у Фернеї і відвідав Вольтера. Бачив його палац, куди приїздили королі і принци. До нього веде прекрасна каштанова алея у три ряди. Перед будинком маленька церква з написом: *Вольтер Богу!*»

Листопад, початок місяця. Гоголь приїхав у Париж. Продовжив роботу над «Мертвими душами».

Листопад, 12. З листа Гоголя В.А. Жуковському: «...який величезний, який оригінальний сюжет! Яка різноманітна купа! Вся Русь з'явиться у ньому! Це буде моя перша вагома річ, річ, котра винесе моє ім'я. <...>

Мертві течуть жваво, свіжіше і бадьоріше, ніж у Веве, і мені цілком здається, буцім я в Росії: переді мною всі наші, наші поміщики, наші чиновники, наші офіцери, наші мужики, наші хати, словом, уся православна Русь».

Листопад, 28. З листа М.П. Погодіну: «Про Париж тобі нічого не пишу. Місцева атмосфера цілковито політична, а я завжди тікав від політики. Не поетова справа утиратися у мирський ринок. Як мовчазний монах, живе він у світі, не належачи до нього, і його чиста, непорочна душа вміє тільки розмовляти з Богом».
Листопад. З листа до матері: «Вчора я був у Луврській картинній галереї вдруге уже і все насилу зміг вийти. Картини тут зібралися найкращі з усього світу. Був минулого тижня у відомому саду, де зібрані всі рідкісні рослини з усього світу і всі на вільному повітрі. Слони, верблюди, страуси й мавпи ходять там, як у себе вдома».
Листопад—грудень. У Парижі Гоголь зустрічається з А. Міцкевичем, Б. Залеським, О.О. Смирновою, ніжинським приятелем І.П. Симоновським. Бере уроки французької мови.

1837

Січень, 14. З листа до матері: «Шкода мені тільки, що у вас знову невелика благодать у справах господарчих. Наша Малоросія точно нещасливий край: неврожай — лихо; врожай — теж».
Січень—лютий. Гоголь у Парижі у товаристві О.С. Данилевського, О.О. та М.М. Смирнових, О.І. Тургенєва, А. Міцкевича, Б. Залеського. Працює над «Мертвими душами». Дізнається про смерть О.С. Пушкіна.
Лютий, 15. З листа до матері: «Тепер у Парижі найгаласливіший час — карнавал: бали за балами, спектаклі чудові. ...і до сих пір, хоча вчора уже почався піст, ні бали, ні маскаради не припинилися. Мені хочеться Світле свято зустріти в Римі і бути в церкві Святого Петра, де має служити сам Папа...»
Лютий, друга половина. З листа Гоголя українською мовою до Б. Залеського: «Дуже — дуже було жалко, що не застав пана земляка дома. Чував, що на пана щось напало — не то *сояшница*, не то *завійниця* (хай їй присниться лисий дідько), та тепер, спасибо Богові, кажут начей-то пан зовсім здоров. Дай же Боже, щоб на довго, на славу усій козацькій землі давав би чернецького хліба усякій болізні і злидням. Та й нас би не забував, писульки в Рим слав. Добре б було, коли б і сам туди коли-небудь примандрував. Дуже, дуже близький земляк, а по серцю ще ближчий, чим по землі. Микола Гоголь» (орфографія Гоголя, по можливості, збережена. — *Комент.*).
Березень. Гоголь їде у Рим через Геную у Флоренцію.
Березень, 26. Гоголь приїхав у Рим разом з І.Ф. Золотарьовим.
Березень, 28. З листа до матері: «Їхав я морем і землею з затримками і зупинками, та, попри все, устиг саме до свята. Обідню прослухав у церкві Святого Петра, котру відправляв сам Папа».
Березень, друга половина — червень, перша половина. Гоголь у Римі в товаристві Балабіних, Рєпніних, кн. З.О. Волконської, художників О.А. Іванова, І.С. Шаповалова та ін.
Березень, 30. З листа М.П. Погодіну: «Я живу близько року в чужій землі, бачу прекрасні небеса, світ, багатий мистецтвами і людиною. Та хіба перо моє взялося змальовувати предмети, що можуть вразити кожного? Жодного рядка не міг присвятити я чужому».
Квітень, 15. З листа О.С. Данилевському: «Що сказати тобі взагалі про Італію? Мені здається, буцім я заїхав до старовинних малоросійських поміщиків. Такі ж дряхлі двері біля будинків, з величезною кількістю непотрібних дірок, які бруднять одяг крейдою; старовинні підсвічники і лампи у вигляді церковних.

...Закохуєшся у Рим дуже повільно, потроху — і вже на все життя. Словом, уся Європа для того, щоб дивитися, а Італія для того, щоб жити».
Квітень, 18. Через В.А. Жуковського Гоголь клопочеться про пансіон, «який дається вихованцям Академії мистецтв, що мешкають в Італії», чи хоч би такий, «який дається дячкам, що перебувають тут при нашій церкві», щоб «продовжити розпочату мною велику працю, яку написати з мене взяв слово Пушкін».
Червень, 3. Гоголь просить М.Я. Прокоповича надіслати йому «рукописні книги»: «там у мене виписки і матеріали всього. Тепер же берусь не на жарт за важливу справу». Ймовірно, ці матеріали були потрібні Гоголю для роботи над «Мертвими душами», а також у зв'язку з задумом драми з історії Запорожжя.
Червень, 12—13. Гоголь через Турін виїхав у Баден-Баден.
Липень, початок місяця — серпень. Гоголь у Баден-Бадені.
Липень, 21. З листа до М.Я. Прокоповича: «Який гидкий, який жахливий час! Дощ, сльота. Серце моє сумує за Римом і за моєю Італією! І не дочекаюся, поки мине місяць, котрий мені треба вбити на місцевих водах».
Серпень, 14. У Бадені Гоголь читає Смирновим дві перші глави з «Мертвих душ». На читанні присутні А.М. Карамзін, гр. Л.О. Сологуб і В.П. Платонов.
Вересень, початок місяця. Гоголь приїхав у Франкфурт.
Вересень, 3. З листа М.О. Смирнову: «Тургенєв, між іншим, сказав важливу істину, котра почасти відома, може, й Олександрі Осипівні, — що, мешкаючи за кордоном, нудишся за Росією, а не встигнеш приїхати в Росію, так уже нудить від Росії...»
Вересень, перша половина. Гоголь приїхав у Женеву.
Жовтень, середина місяця. Гоголь виїхав у Рим через Мілан і Флоренцію.
Жовтень (друга половина) — листопад (перша половина). Гоголь у Римі працює над «Мертвими душами».
Листопад, 2. З листа М.Я. Прокоповичу: «Я тебе просив вислати мені мої рукописи — всі повністю, без винятку. Будь ласка, не забудь цього виконати. Вони мені цілковито всі потрібні, в тому числі, разом з ними, є й друковані екстракти зі справ і доповідні записки, і малорос<ійські> пісні; все це надсилай. ...Якщо що-небудь вийшло щодо російської історії, видання Нестора, або Київського літопису, Іпатьєвського чи Хлєбніковського списку — будь ласка, присилай. Якщо вийшов переклад Слов'янської історії Шафарика чи що-небудь стосовно слов'ян, чи міфол<огії> слов<'янської>, також які-небудь акти до древньої рос<ійської> історії, чи гарне видання російських пісень, чи малорос<ійських>, — все це візьми у Смірдіна, нехай поставить на мій рахунок...»
Грудень, 22. З листа до матері: «Я дуже радий, що ви трохи розважили себе поїздкою у Київ. Це для вас добре — і для здоров'я, і для задоволення, і для душі, бо приємніше молитися там, де спочивають святі. Щодо моїх почуттів і думок про це, ви праві, що сперечалися з іншими, що я не зміню обрядів своєї релігії. Це цілком справедливо. Тому що як релігія наша, так і католицька цілковито одне і те саме, і тому цілковито немає потреби змінювати одну на другу. Та й друга істинні».

1838

Січень—червень. Гоголь у Римі працює над «Мертвими душами».
Лютий, 5. З листа до матері: «Ви запевняєте, що наш клімат у Малоросії має ту саму дію, що в Італії, і що Кричевський мене вилікує неодмінно. На це я вам

скажу, що клімат місцевий зовсім не той, що у Малоросії. У вас тепер, поза сумнівом, 25 градусів морозу, а тут 15 градусів тепла. Ніякого вітру, тепло і набагато краще, ніж навесні. ...Клімат у Римі безпечний і найкращий у світі».
Квітень—травень. Гоголь зустрічається в Римі з поляками — членами ордену «із-мертвих-встанців» П. Семененком та І. Кайсевичем. Гоголь захоплюється їх релігійною діяльністю в ім'я вільної Польщі. Члени ордену роблять спробу схилити Гоголя до прийняття католицизму.
Квітень, 23. З листа О.С. Данилевському: «Ти питаєш мене, куди я влітку. Нікуди, нікуди, крім Рима. Посох мій мандрівний вже не існує».
Квітень, друга половина. Гоголь через М.Я. Прокоповича просить І.Г. Пащенка, «щоб він зробив невеликого роду викрадення яких-небудь казусних справ», потрібних йому для роботи над «Мертвими душами».
Червень, 25. З листа П.А. В'яземському: «Італія, прекрасна, моя ненаглядна Італія продовжила моє життя, але викорінити цілком хворобу, що деспотично увійшла в єство моє і перетворилася на натуру, вона не в силах. Що коли я не закінчу праці моєї?.. О, геть ця жахлива думка! Вона містить у собі ціле пекло мук, яких не доведи Боже відчути смертному».
Липень, 2. З листа М.Я. Прокоповичу: «... я про тебе думаю часто, завжди. І ні розкіш цих країн, де я живу тепер, ні південь, ні чудові небеса, ніщо не в силах перешкодити мені думати про тебе, з ким почався союз наш під алеями лип ніжинського саду, у другому музеї, на маленькій сцені нашого домашнього театру, і зміцнювався, стягнутий холодом петербурзького клімату, крізь усі дні нашого перебування разом».
Липень—серпень. Гоголь у Неаполі й Касталламаре.
Серпень, 14. Гоголь у листі М.П. Погодіну говорить про роботу над «Мертвими душами» і свої задуми: «...я веду свою роботу, і вона буде закінчена, але інші, інші... О друже! які існують великі сюжети».
Серпень, друга половина. Гоголь їде у Париж.
Серпень, 28. Гоголь із Ліворно в листі до матері просить відомостей «про теперішній стан нашого краю, чи поправляється наша Полтавська губернія, і який нинішній генерал-губернатор, і які прибутки наших поміщиків. Про це я нічого не знаю, а хотів би, між іншим, знати». Цікавлять його новини «про сусідів і хто з них приїздив до нас у церкву недільного дня і потім, звісно, обідав у нас, у що був одягнений чи одягнена, і що казав чи казала. Я не знаю, чого мені тепер прийшла фантазія знати про це».
Вересень, перша половина. Гоголь у Парижі.
Вересень (кінець місяця) — жовтень (перша половина). Гоголь повертається у Рим дорогою через Ліон і Марсель.
Вересень, 28. З листа О.С. Данилевському: «Я багато, багато разів шкодув<ав> через те, що взяв цю підлу дорогу на Марсель. Нічого рідного до самого Рима. Це, їй-бо, нудьга. Там хоч Женева з мамзелями Фабр і Калам, з чаєм у Коронованому готелі і, врешті, з натхненним Міцкевичем, що мені приносило чимало задоволен<ня>».
Грудень, 1. У листі М.П. Погодіну Гоголь говорить про роботу над «Ревізором»: «Я почав переробляти і виправляти деякі сцени, які були написані доволі недбало і необачно».
Грудень, 19. Гоголь показує В.А. Жуковському пам'ятки Рима.

Грудень, 31. З листа О.С. Данилевському: «Я отримав лист від матусі. Вона пише, що у Полтаві чекала дуже довго, з тим, щоб дочекатися, коли даватимуть “Ревізора” у якомусь тамтешньому театрі і що кріпосний бовдур, якого відправили про це дізнатися, перебрехав і переплутав і нічого не добився, і що вони, натомість, потрапили на Шекспірового “Гамлета”, котрого вислухали усього, і на другий день, на їхнє невимовне задоволення, тобто матусі і сестри, дізналися, що гратимуть “Ревізора”, і вирушили того ж вечора. <...> З кільк<ох> випадково сказаних слів у листі матусі я міг також помітити, що мої співвітчизники, тобто Полтавської губернії, терпіти мене не можуть».

1839

Січень—червень (перша половина). Гоголь у Римі.
Січень, 18. З листа до В.М. Рєпніної: «Я такий тепер щасливий приїздом Жуковського, що це одне наповнює мене всього. Побачення наше було дуже зворушливим. Перше ім’я, вимовлене нами, було: Пушкін».
Лютий, 12. З листа О.С. Данилевському: «Я, як тобі вже відомо, проводив увесь час з Римом, тобто з його руїнами, природою і з Жуковським, котрий тепер тільки поїхав і залишив мене сиротою, і мені стало вперше сумно в Римі».
Березень, 8. М.П. Погодін приїхав у Рим.
Березень, 25. Гоголь, М.П. Погодін і С.П. Шевирьов відвідали майстерню О.А. Іванова.
Квітень—травень. Гоголь біля помираючого Й.М. Вієльгорського.
Травень, 5. З листа Гоголя М.П. Погодіну: «Йосиф, здається, справді помирає. Бідолашний, лагідний, благородний Йосиф. ...Нема життя на Русі людям прекрасним. Самі тільки свині там живуть...»
Травень, 21. Смерть Й. Вієльгорського.
Травень, 30. З листа до М.П. Балабіної: «Я проводжу тепер безсонні ночі біля одра хворого, помираючого мого друга Йосифа Вієльгорського. ...Клянуся, незбагненно дивна доля всього доброго у нас у Росії! Щойно воно встигає з’явитися — і одразу смерть!»
Липень, 5. Граф П.І. Кутайсов надсилає Гоголю та Є.Р. Рейтерну повідомлення про їхнє прийняття у члени-кореспонденти петербурзького Товариства заохочення художників.
Серпень, 15. З листа Гоголя М.П. Погодіну: «Ще тижнів на півтора залишаюся у Марієнбаді. ...Нічого особливого зі мною не трапилося. Відчуваю порожнечу без тебе, але не сумую. Малорос<ійські> пісні зі мною. Припасаю і намагаюся якомога надихатися старовиною».
Серпень, 25. З листа С.П. Шевирьову: «Переді мною вияснюються і проходять поетичними лавами часи козацтва, і якщо я нічого не зроблю з цього, то я буду великим дурнем. Чи малоросійські пісні, котрі тепер у мене під рукою, навіяли їх, чи на душу мою найшло само собою яснобачення минулого, тільки я чую багато того, що нині рідко трапляється. Благослови!»
Вересень, 10. Гоголь з Відня пише С.П. Шевирьову про труднощі з роботою над новою драмою з історії Запорожжя: «Труд мій, котрий почав, не йде; а, відчуваю, річ може бути славна».
Вересень, 22. Гоголь і М.П. Погодін виїхали з Відня у Росію.
Вересень, 26. Гоголь приїхав у Москву і зупинився у М.П. Погодіна.

Гоголь пише матері листа з Москви з поміткою «Трієст»: «Якщо я буду у Росії, то це буде ніяк не раніше листопада місяця, та й то, якщо знайду для цього зручну нагоду і якщо ця поїздка мене не розорить».

Вересень, 27. З листа Гоголя П.О. Плетньову: «Я у Москві. ...Як дивно! Боже, як дивно. Росія без Пушкіна. ...Я побачу вас — і Пушкіна немає. Нащо вам тепер Петербург? До чого вам тепер ваші любі колишні звички, ваше колишнє життя? Киньте все! і поїхали у Рим. <...> Як близько там до неба. Боже, Боже, Боже! о мій Рим. Прекрасний мій, чудовий Рим».

Жовтень, 9. Гоголь у В.А. Жуковського читає «Мертві душі».

Жовтень, 17. Гоголь вперше присутній на виставі «Ревізора» у московському Малому театрі.

Жовтень, 24. Гоголь з Москви пише матері листа з поміткою «Відень»: «Я сьогодні виїжджаю. Вирішено, я їду в Росію на короткий час, на час, який дозволить мені пробути моє здоров'я».

Жовтень, 26. Гоголь з Аксаковими виїздить у Петербург.

Жовтень, 30. Гоголь у Петербурзі, зупиняється у П.О. Плетньова.

Листопад, 5. У листі до М.П. Погодіна пише, що через випуск сестер з Патріотичного інституту потребує грошей.

Листопад, 13. Гоголь з С.Т. Аксаковим говорив про розпочату трагедію з історії Запорожжя, «в якій все готово, навіть до останньої нитки в одязі дійових осіб; що це його давнє улюблене дитя, що він уважає, що ця п'єса буде найкращим його твором і що йому буде цілком достатньо двох місяців, щоб переписати її на папір».

Листопад, 14—15. Гоголь переїхав від П.О. Плетньова на квартиру В.А. Жуковського.

Листопад, 19. Гоголь забрав сестер з інституту і тимчасово оселив у Балабіних.

Листопад—грудень. Гоголь читає перші чотири глави «Мертвих душ» у М.Я. Прокоповича.

Грудень, 5. Гоголь у П.А. Вяземського читає перші глави «Мертвих душ» і початок повісті «Рим».

Грудень, 11. Гоголь у Карамзіних читає «Мертві душі».

Грудень, 17. Із сестрами та Аксаковими Гоголь виїздить із Петербурга до Москви.

Грудень, 21. Гоголь з сестрами у Москві, зупиняються у М.П. Погодіна.

Грудень, 29. З листа Гоголя О.С. Данилевському: «Так, я в Росії. Останню треба принести жертву. ...я не буду в Малоросії і не маю ніякої можливості це зробити. Та бажаючи виконати синівський обов'язок, тобто надати матусі змогу мене бачити, запрошую її до Москви, на два тижні. На мене ж чекає, як сам знаєш, дорога немала в мій любий Рим, де там тільки знайду заспокоєння. Дух мій страждає».

1840

Січень. У Москві Гоголь зустрічається з композитором О.І. Верстовським, який збирався написати оперу «Страшна помста».

Січень, 25. З листа Гоголя М.П. Погодіну: «О, вижени мене, заради Бога і всього святого, геть у Рим, хай відпочине душа моя. Швидше, швидше. Я загину. Ще, мабуть, можливе освіження! Не може бути, щоб я зовсім помер...»

Березень, 7. Гоголь пише П.О. Плетньову про труднощі з отриманням закордонного паспорта і просить вислати довідку про його службу у Петербурзькому університеті.
Квітень, 6. У «Прибавлении» до 28 числа «Московских ведомостей» надруковано об'яву Гоголя: «Пан, який не має власного екіпажу, шукає попутника до Відня, який має власний екіпаж, на половинних витратах...»
Квітень, 12. З листа Гоголя М.Д. Білозерському: «За два тижні я їду. Здоров'я моє та й я сам вже не годяться для місцевого клімату, а головне — моя бідна душа: їй немає тут притулку, чи, краще сказати, для неї немає такого притулку тут, куди б не доходили до неї хвилювання. Я ж тепер більше годящий для монастиря, ніж для життя світського».
Квітень, до 13. У Москву приїхала мати Гоголя Марія Іванівна з молодшою донькою Ольгою.
Квітень, 13. Гоголь читав у Аксакових перед пасхальною заутренею шосту главу «Мертвих душ».
Квітень, 27. Марія Іванівна Гоголь разом з дочками виїхала з Москви у Василівку.
Травень, 9. Гоголь у саду М.П. Погодіна влаштовує обід на честь своїх іменин. Серед гостей — І.С. Тургенєв, П.А. Вяземський, М.Ю. Лермонтов, М.Ф. Орлов, М.О. Дмитрієв, М.М. Загоскін, К.С. Аксаков, П.Я. Чаадаєв, О.С. Хомяков, М.С. Щепкін, П.Г. Редкін та ін. Лермонтов читав Гоголю уривки з поеми «Мцирі».
Травень, 18. Гоголь разом з В.О. Пановим виїхав у Італію, пообіцявши друзям повернутися за рік і привезти для друку перший том «Мертвих душ».
Червень, 10. У листі С.Т. Аксакову з Варшави Гоголь просить дістати для нього «яких-небудь докладних записок і справ», необхідних для роботи над «Мертвими душами».
Червень, 14. Гоголь і В.О. Панов у Кракові.
Червень, 17 — липень, середина місяця. Гоголь і В.О. Панов перебувають у Відні.
Червень, 25. З листа О.А. Іванову: «Я був у Росії і чорт знає де. Тепер сиджу у Відні, п'ю води, а наприкінці серпня чи на початку вересня буду в Рим, побачу вас, поплетемося до Фалькона їсти Bacchio arosto або girato чи осушимо фольєту Asciuto, і настане знову райське життя...»
Липень—серпень. Гоголь працює над драмою з історії Запорожжя: «Сюжет, котрий останнім часом ліниво тримав я у голові своїй, не насмілюючись навіть братися за нього, розгорнувся переді мною у величі такій, що все в мені відчуло солодке трепетання. І я, забувши все, переселився зненацька у той світ, в якому давно не бував, і тієї ж миті засів за роботу...»
Серпень, після 10 — вересень, 2. У Відні Гоголь захворів, лікував його М.П. Боткін.
Вересень, 2. Гоголь у Венеції зустрічається з В.О. Пановим.
Вересень, 25. Гоголь, В.О. Панов, М.П. Боткін приїздять у Рим. В.О. Панов переписує окремі глави «Мертвих душ».
Жовтень, 13. Гоголь вичитує сестру Анну за забобонність: «Саме ти сказала, що у вас багато було свят і що братися за голку тут (тобто у Василівці) вважається страшним гріхом».
Листопад. Гоголь читає В.О. Панову початок драми з історії Запорожжя. З листа В.О. Панова С.Т. Аксакову від (21 листопада): «Це буде, як він мені сказав, трагедія. План її він задумав ще у Відні, почав писати тут. Дія в Малоросії. У

кількох сценах, котрі він уже написав і прочитав мені, є одна особа комічна, котра, виражаючись не стільки у діях, скільки у словах, тепер уже досконалість. Про інші судити не можна: вони мають ще вималюватися в самій дії. Головна постать ще не оприявнилася».
Грудень, друга половина місяця. В листі С.Т. Аксакову Гоголь пише про підготовку до друку першого тому «Мертвих душ»: «Я тепер готую до повної очистки перший том "Мертвих душ". Змінюю, перечищаю, багато переробляю зовсім...»

1841

Січень — серпень. Гоголь у Римі.
Січень, 7. Отримавши офіційне повідомлення про обрання в члени-кореспонденти Товариства сприяння мистецтвам, Гоголь, дякуючи, відмовляється через неможливість участі у його роботі.
Лютий, 14. На віллі кн. З.О. Волконської Гоголь читає «Ревізора» на підтримку художника І.С. Шаповалова.
Березень, 5. Гоголь відправляє С.Т. Аксакову обіцяні йому в листі від 28 грудня 1840 р. «виправлення і додатки» до другого видання «Ревізора».
Березень. З листа Гоголя К.С. Аксакову: «Є в російської людини ворог, непримиримий, небезпечний ворог, аби його не було, вона стала б велетнем. Ворог цей — лінощі чи, краще сказати, якесь хворобливе присипляння, що долає росіянина».
Травень, 6. В.О. Панов від'їздить із Рима. П.В. Анненков займає в помешканні Гоголя кімнату, в якій жив В.О. Панов.
Травень—червень. П.В. Анненков під диктовку Гоголя переписує перші шість глав «Мертвих душ».
Серпень, після 7. Гоголь виїхав із Рима через Флоренцію і Геную в Німеччину, з наміром відвідати у Дюссельдорфі В.А. Жуковського.
Серпень, кінець місяця. Гоголь не застав В.А. Жуковського у Дюссельдорфі і вирушив на зустріч із ним до Франкфурта. Тут Гоголь читав йому драму з історії України.
Гоголь спалює драму з історії Запорожжя.
Серпень, після 26 — вересень, до 26. Гоголь мешкає у Ганау в товаристві М.М. і П.М. Язикових. Починає роботу над другою редакцією «Тараса Бульби».
Вересень, 26. Гоголь і П.М. Язиков виїздять із Ганау до Росії.
Жовтень, початок місяця. Гоголь проїздом у Берліні, про що повідомляє В.А. Жуковського. Надсилає останньому чернетку листа, який написав від імені О.А. Іванова, з клопотанням про подовження матеріальної допомоги на три роки.
Жовтень, 7. Гоголь приїхав у Петербург.
Жовтень, середина місяця. Гоголь приїхав у Москву для публікації першого тому «Мертвих душ». Зупинився у М.П. Погодіна.
Жовтень, друга половина — листопад. Гоголь налагоджує переписування «Мертвих душ». Поки переписували перші шість глав, Гоголь у помешканні М.П. Погодіна прочитав останньому, а також С.Т. і К.С. Аксаковим «решту п'ять глав».
Грудень, 7. Гоголь передає рукопис «Мертвих душ» московському цензору І.М. Снєгірьову.

Грудень, друга половина. Дізнавшись про несприятливі відгуки цензорів, Гоголь забирає рукопис «Мертвих душ» у І.М. Снєгірьова.
Попечитель Московського навчального округу граф Строганов повідомляє Гоголя, що він «рукопис пропустить, що заборона й капості сталися без його відома».

1842

Січень, 1—7. Гоголь передає через В.Г. Бєлінського рукопис «Мертвих душ» у Петербург.
Січень, 7. У листі П.О. Плетньову Гоголь говорить про вороже ставлення Московського цензурного комітету до «Мертвих душ» і просить його, О.О. Смирнову і В.Ф. Одоєвського посприяти проходженню рукопису в Петербурзі.
Січень, біля 24. Не отримуючи відомостей з Петербурга, Гоголь пише В.Ф. Одоєвському з проханням повернути рукопис «Мертвих душ».
Січень. З листа Гоголя до М.П. Балабіної: «З того часу, як стала моя нога на рідну землю, мені здається, ніби я опинився на чужині. Бачу знайомі, рідні обличчя; та вони, мені здається, не тут народилися, а десь їх в іншому місці, здається, бачив; і багато дурниць, незрозумілих мені самому, ввижаються у моїй збентеженій голові».
Січень — лютий, початок місяця. Гоголь закінчує роботу над «Римом».
Лютий, 6. Не отримуючи відомостей з Петербурга, Гоголь пише П.О. Плетньову, що готовий відкласти публікацію першого тому «Мертвих душ»: «Я бачу, не судилося моєму творінню тепер бути надрукованим. Та й до того, минув і час. Я вмію покоритися».
Лютий, 14. П.О. Плетньов повідомляє Гоголю, що цензором «Мертвих душ» призначений О.В. Никитенко.
Лютий, кінець місяця — березень. Гоголь закінчує переробку «Портрета».
Березень, 9. Цензурний дозвіл першого тому «Мертвих душ» (без «Повісті про капітана Копєйкіна», яку заборонили).
Березень, 17. З листа Гоголя П.О. Плетньову: «Надсилаю вам повість мою: *Портрет*. Вона була надрукована в *Арабесках*; та ви цього не лякайтесь. Прочитайте її, ви побачите, що залишилася одна тільки канва колишньої повісті, що все вишите на ній наново».
Березень, друга половина — квітень. Гоголь тривожиться за рукопис «Мертвих душ».
Березень, 30. З листа Гоголя М.М. Язикову: «Скажу тільки тобі, що стан мій досі тяжкий і що напади, котрі були зовсім залишили мене поза Росією, тепер повернулися. І тому як благодаті чекаю щасливого від'їзду».
Квітень, 5. Гоголь отримує рукопис «Мертвих душ» з петербурзької цензури і, дізнавшись про заборону «Повісті про капітана Копєйкіна», вирішує «за краще переробити її, ніж втратити зовсім».
Квітень, 5—9. Почалося друкування першого тому «Мертвих душ» (2400 примірників).
Квітень, 5—10. Гоголь переробляє «Повість про капітана Копєйкіна».
Квітень, 9. З листа Гоголя М.Я. Прокоповичу: «...рукопис мій («Мертві душі»), певно, таскався по руках багатьох, отож про нього говорять. Я ж страх люблю чути всі балачки, особливо жорсткі балачки і погляди з недоброзичливих сторін. Вони мені тепер усі потрібні до останнього».

Квітень, 10. Гоголь відправляє П.О. Плетньову у Петербург перероблену «Повість про капітана Копєйкіна» для передачі цензору О.В. Никитенку з листом для останнього, в якому просить дозволити її нову редакцію.
Квітень, кінець місяця — травень, початок. Гоголь працює над коректурою «Мертвих душ».
Травень, 9. У М.П. Погодіна проходить іменинний обід Гоголя, на якому присутні С.Т. і К.С. Аксакови, Т.М. Грановський, О.С. Хомяков, І.В. Киреєвський, Ю.Ф. Самарін, М.М. Загоскін, М.Ф. Павлов, Д.М. Свербєєв, П.В. Нащокін, П.Г. Редкін та ін.
Травень, 9. З листа Гоголя О.С. Данилевському: «Відповіді не чекаю на цей лист у Москві, бо за півтора тижні від сього числа їду. Це буде моє останнє і, ймовірно, найбільш тривале віддалення від вітчизни: повернення моє можливе тільки через Єрусалим».
Травень, 11—15. Гоголь отримує рукопис «Повісті про капітана Копєйкіна» з дозволом цензури.
Травень, 15. У листі М.Я. Прокоповичу Гоголь повідомляє, що за два тижні буде в Петербурзі і «Мертві душі» вже будуть видрукувані: «Попроси Бєлінського, щоб сказав що-небудь про них кількома словами, як можна сказати, не прочитавши». Це прохання В.Г. Бєлінський виконав у № 6 «Отечественных записок».
Травень, 15—17. Закінчилося друкування «Мертвих душ». С.П. Шевирьову Гоголь довірив продаж видання.
Травень, 22. Гоголь отримує закордонний паспорт.
Травень, 23. У № 41 «Московских ведомостей» надрукована об'ява про появу нової книги: «Мандри Чичикова, або Мертві душі, поема М. Гоголя, надрукована на веленьовому папері, у велику 8 частину аркуша, 473 стор., М., 1842, ціна у гарній обгортці 10 крб. 50 коп.».
Гоголь виїздить з Москви у Петербург.
Травень, 25—26. Гоголь у Петербурзі.
«Мертві душі» надійшли у продаж у Петербурзі.
Червень, 5. Гоголь виїздить з Петербурга за кордон.
Червень, 8—13. М.Я. Прокопович у Петербурзі починає друкувати «Твори» Гоголя у чотирьох томах.
Червень, 20. Гоголь у Берліні.
З Берліна Гоголь виїздить на курорт Гастейн через Дрезден і Прагу.
Липень—вересень, перша половина. Гоголь у Гастейні з М.М. Язиковим.
Серпень, 15. У листі С.П. Шевирьову Гоголь просить написати свою думку про «Мертві душі»: «Крім тебе, навряд чи хто інший може правдиво і як слід оцінити їх».
Серпень, 18. Гоголь пише великого листа С.Т. Аксакову з приводу «Мертвих душ» і зазначає, що в жодному разі не поїде в Єрусалим «раніше закінчення всього труда» (тобто другого і третього томів).
Вересень, 1. З листа до матері: «Я бачу також з листа вашого, що ви вже встигли з'їздити на прощу у Диканьку і Будище. Молитва — святе діло, та пам'ятайте, що вона нікчемна, коли не супроводжується святими ділами. Молитви діла, а не молитви слова вимагає від нас Ісус».
Вересень, 10. Гоголь з Гастейна надсилає М.Я. Прокоповичу рукопис «Гравців» і просить повідомляти йому про розмови з приводу «Мертвих душ».

Вересень, 11. У московському Большому театрі в бенефіс І.Ф. Самаріна були поставлені «Комічні сцени з нової поеми *Мертві душі...*» (інсценування М.І. Куликова) за участю М.С. Щепкіна (Поштмейстер).
Вересень, 22. Гоголь і М.М. Языков приїхали у Венецію.
Листопад, 2. Гоголь просить М.П. Балабіну повідомляти йому все, що кажуть про його твори: «...і особливо, коли ганьблять і засуджують мене. Останнє мені дуже треба знати».
Листопад, 4. Гоголь з М.М. Языковим приїхав на зиму в Рим і винайняв старе помешкання на Via Felice, № 126.
Листопад, 4 — кінець року. Гоголь мешкає в Римі; працює над виданням «Творів» і другим томом «Мертвих душ»; спілкується з О. Івановим, Ф. Іорданом та ін.
Листопад, 28. З листа П.О. Плетньову: «До мене дійшли чутки, буцім з «Мертвих душ» тягають цілими сторінками на театр. Я ледве міг у це повірити».
Кінець року. У Петербурзі вийшли з друку перший і другий томи «Творів» Миколи Гоголя.

1843

Січень—квітень. Гоголь у Римі. Наприкінці січня приїздить О.О. Смирнова. Гоголь знайомить її та її брата з архітектурними пам'ятками і художніми скарбами Рима.
Січень, кінець місяця. Цензура скасувала заборону третього і четвертого томів «Творів» Гоголя, і вони вийшли у світ.
Лютий, 28. У листі С.П. Шевирьову, який квапив його з другим томом «Мертвих душ», Гоголь пише, що останній буде готовий не раніше ніж за два роки.
Березень, 18. З листа Гоголя С.Т. Аксакову: «Що тепер я півроку живу в Римі без грошей, не отримуючи нізвідки, це, звісно, байдуже. Нагодився Языков, і я зміг у нього зайняти. Та іншим разом це може статися не у Римі: у мене попереду глухі усамітнення, далекі від'їзди. Не випускайте цього з поля зору. Якщо не вистачить і не трапиться до строку грошей, збирайте їх хоч у вигляді милостині. Я злидар і не соромлюся свого звання».
Квітень, 17. З листа М.Я. Прокоповичу: «Коли мені потрібно зненацька зірватися з місця і їхати в іншу землю, тоді це потрібно зробити зненацька. З цим надто пов'язана моя творча здатність, оновлення, освіження і та незбагненна мені самому потреба, вдоволення якої закінчувалося важким станом і, зрештою, просто моральною і фізичною хворобою».
Травень, 1—9. Гоголь у Флоренції, Болоньї, Модені, Мантуї, Вероні, через Трент, Ровердо, Інсбрук і Зальцбург прямує у Гастейн.
Травень, 24—28. Гоголь приїхав у Мюнхен, де «засів на кілька днів» для роботи.
Травень, 24. У листі К.С. Аксакову Гоголь цікавиться публічними читаннями своїх творів у Москві.
Травень, 28. З листа М.Я. Прокоповичу: «*М<ертвих> д<уш>* не тільки не підготовлений другий том до друку, але навіть і не написаний. Раніше двох років (якщо тільки мої сили будуть постійно свіжими в цей час) не може вийти у світ. А що публіка бажає і вимагає другого тому, це не резон».
Червень, 8—10. Гоголь у Франкфурті зустрічається з В.А. Жуковським, разом з яким і його дружиною виїздить у Вісбаден. Знайомиться з критичними статтями про «Мертві душі».

Липень—серпень. Гоголь у Баден-Бадені. Тут перебуває О.О. Смирнова, якій він «кожного дня по обіді» читає «Іліаду» у перекладі М.І. Гнєдича. З Бадена Гоголь їздив у Карлсруе побачитися з А. Міцкевичем.

Вересень, 1. Гоголь прочитав отримані з Петербурга статті В.Г. Бєлінського про «Мертві душі» і «Твори». З листа С.П. Шевирьову: «Бєлінський смішний. А найприкметніша заувага його <про> *Рим*. Він хоче, щоб римський князь мав той же погляд на Париж і французів, який має Бєлінський. Я був би винуватим, коли б навіть римському князю навіяв такий погляд, який маю я на Париж. Тому що і я, хоч можу зіткнутися у художньому відчутті, але взагалі не можу бути однієї думки з моїм героєм. Я належу до живої і сучасної нації, а він до віджилої».

Вересень, 24. Ф.А. Міллер передав Гоголю екземпляри його «Творів», надіслані з Петербурга М.Я. Прокоповичем.

Листопад, 4. З листа М.М. Язикову: «Дюссельдорф я залишаю. Зима в Італії для мене необхідна. У Німеччині вона просто мерзотна і не варта підошви нашої російської зими. У Рим з різних обставин не доїду, а зазимую у Ніцці, куди завтра ж і виїжджаю».

Листопад, після 19. Гоголь проводить зиму в Ніцці в товаристві О.О. Смирнової, Вієльгорських та Сологубів. Мешкає у Вієльгорських. По обіді читає О.О. Смирновій виписки з творів отців церкви, інколи — Марка Аврелія. Вранці працює над другим томом «Мертвих душ».

Грудень, 2. З листа В.А. Жуковському про роботу над «Мертвими душами»: «Такі відкриваються таємниці, яких і не чула доти душа. І багато в світі стає після цього труда ясним».

1844

Січень—березень. Гоголь мешкає у Вієльгорських. Пише твори «Правило житія у світі», «Про ті душевні нахили і недоліки наші, які нас бентежать і заважають нам перебувати у спокійному стані»; починає роботу над книгою про Божественну Літургію.

Лютий, 2. В листі С.П. Шевирьову Гоголь просить призупинити друге видання «Мертвих душ» під приводом того, що не бачить «великого розпродажу», а також просить купити й подарувати від його імені М.П. Погодіну, С.Т. Аксакову та іншим видання книги Томи Кемпійського «Про наслідування Христу».

Лютий, 15. Гоголь пише розлогий лист М.М. Язикову про завдання ліричної поезії.

Березень, 12. З листа С.П. Шевирьову: «Я їду говіти і зустріти Пасху в Штутгарт. Звідти у Франкфурт до Жуковського, котрий віднині переселяється туди жити».

Березень, 18. У листі до О.А. Іванова Гоголь застерігає художника від зневіри і занепаду духу: «Поки не зробиш погано, то тих пір не зробиш добре».

Квітень, 2. Гоголь просить М.М. Язикова надіслати свої вірші, які були необхідні для задуманої ним статті про російську поезію.

Квітень—травень, перша половина. Гоголь у Франкфурті, мешкає у В.А. Жуковського; просить друзів надсилати книги з Росії.

Квітень, 13. З листа О.С. Данилевському: «Переїзди мої здебільшого залежать від стану здоров'я, інколи для освіження душі після якої-небудь важкої внутрішньої роботи (кліматичні красоти участі не беруть; мені геть байдуже, що є навкруг мене), частіше для того, щоб побачитися з людьми, потрібними душі моїй».

Травень, 10. Гоголь пише П.В. Анненкову лист, в якому виразно звучать окремі мотиви майбутніх «Вибраних місць із листування з друзями».

Червень, 12. Гоголь пише матері листа, в якому відгукується на смерть сестри Марії: «...я вирушив негайно у Штутгарт, де наша церква, і відслужив за нею панахиду... Нещастя не посилаються нам даремно; вони посилаються нам із тим, щоб ми озирнулися на самих себе і пильно у себе вдивилися».

Липень, 12. З листа М.М. Язикову: «Ти питаєш, чи пишуться *М<ертві> д<уші>*? І пишуться й не пишуться. Пишуться надто повільно і зовсім не так, як би хотів, і на заваді цьому часто і хвороби, а ще частіше я сам... Я йду вперед — іде і твір, я зупинився — не йде і твір».

Вересень, 15. Гоголь у листі до сестри Єлизавети просить передати матері, щоб та з Диканьки привезла образок Миколи Чудотворця: «...найменший, котрий можна було б носити на шиї у вигляді благословення».

Вересень, 24. Гоголь пише листи О.О. Смирновій та С.М. Сологуб, які стали першими начерками статті «Чим може бути дружина для чоловіка у простому домашньому побуті, за нинішнього стану речей у Росії».

Жовтень, 1. У листі М.М. Язикову Гоголь просить переказати С.П. Шевирьову, щоб той написав у «Москвитянине» про неприємну для нього появу його портрета в якомусь харківському виданні (альманах Є.І. Бецького «Молодик» на 1844 р.).

Жовтень. У Франкфурті Є.І. Бецький відвідав Гоголя з приводу публікації його портрета.

Жовтень, 26. У листі М.М. Язикову Гоголь повідомляє, що від Є.І. Бецького дізнався про публікацію свого портрета М.П. Погодіним минулого року в «Москвитянине»: «самочинно, без усяких обмовок, буцімто свій власний».

Грудень, 2. Гоголь дякує листом М.М. Язикова за надіслану тим збірку своїх віршів. Ідеї з цього листа пізніше Гоголь використав при написанні статті «Предмети для ліричного поета в нинішній час».

Грудень, перша половина місяця. Гоголь пише листи П.О. Плетньову і С.П. Шевирьову з проханням створити з грошей, отриманих від продажу його «Творів», фонд для допомоги бідним талановитим студентам Московського і Петербурзького університетів.

Грудень, 12. З листа Гоголя до матері: «З Петербурга пишуть мені про подію, що сталася в Єрусалимі, свідком якої був воронезький архірей, який перебував тоді біля Гробу Господнього, саме про те, що чули голос під час Божественної Літургії, котрий був витлумачений патріархом, як пророкування нещастя світові, якщо він не покається. Мені прислали молитву, привезену архіреєм. Судити про те не <наша> справа».

Грудень, 24. На питання О.О. Смирнової про те, яка в нього душа, Гоголь відповідає: «Скажу вам одне слово щодо того, яка у мене душа, хохлацька чи російська, бо це, як я бачу з листа вашого, слугувало один час предметом ваших розмірковувань та суперечок з іншими. На це я вам скажу, що сам не знаю, яка у мене душа, хохлацька чи російська. Знаю тільки те, що ніяк би не дав переваги ні малоросіянину перед росіянином, ні росіянину перед малоросіянином. Обидві природи дуже щедро обдаровані Богом, і наче зумисне кожна з них окремо містить у собі те, чого немає в другій, — явний знак, що вони мають поповнити одна другу».

1845

Січень, 2. У листі М.М. Язикову Гоголь зізнається: «Нервовий тривожний неспокій і різні ознаки цілковитого розклеювання в усьому тілі лякають мене самого». Тому вважає за потрібне від'їзд із Франкфурта до Парижа «для розваги і відновлення сил».

Січень, 14. Гоголь у Парижі, зупиняється в домі графа О.П. Толстого.

Січень—березень. Гоголь працює над книгою про Божественну Літургію.

Лютий, 2. Отримавши від С.П. Шевирьова звістку про обрання Гоголя почесним членом Московського університету, М.П. Погодін занотовує у щоденнику: «Призначення останнього всупереч думці аристократів і, можливо, уряду».

Лютий, 12. З листа Гоголя М.М. Язикову: «Жив внутрішньо, як у монастирі, й, на додачу до того, не пропустив майже жодної обідні у нашій церкві».

Лютий, 24. Гоголь — О.О. Смирновій: «Я бачу відчутніше, що клімат у Німеччині не такий для мене благотворний, як в Італії. Велика різниця в усьому. А тому, полікувавшись літо на водах холодних і морських, я думаю на зиму (майбутню) вирушити в Італію і звідти, вже не відкладаючи надовго, їхати в Єрусалим, відчуваючи, що тільки там отримаю повне одужання...»

Лютий. Виходить журнал «Москвитянин» на 1845 рік зі статтею І.В. Киреєвського «Бібліографія», в якій високо поціновується Гоголь як представник «сили російської народності».

Березень, 1. Гоголь від'їздить із Парижа.

Березень, 4. Гоголь повертається у Франкфурт, до В.А. Жуковського.

Березень, 14. З листа Гоголя Н.М. Шереметєвій: «Дорогою з Парижа до Франкфурта я знову почувався добре, а приїхавши у Франкфурт, знову погано. <...> А тому помоліться перш за все, друже мій, за моє здоров'я. Бо, щойно допоможе Бог мені дотягтися до майбутнього року, то на початку його і не відкладаючи вже на подальший час, вирушу в Єрусалим. З нинішнього літа чи осені вирушаю в Італію, з тим, щоб звідти бути напоготові сісти на корабель».

Березень, 27. Завдяки клопотанню О.О. Смирнової та В.А. Жуковського, Гоголю, зваживши на його хворобливий стан, призначений пенсіон з державних коштів на три роки.

Березень—травень, початок місяця. Гоголь у Франкфурті. Тяжко хворіє, що викликає в нього думки про смерть. Виникає задум книги «Вибрані місця з листування з друзями».

Квітень, 2. З листа Гоголя О.О. Смирновій: «А на осінь і зиму щоб я міг переїхати в Рим і провести цей час плідно і як потрібно душі моїй, а з початком нового майбутнього року щоби міг я підготуватися> до від'їзду і приїхати в Єрусалим до посту й Пасхи, а після Пасхи, здійснивши як слід перебування в Єрусалимі, повернутися в Росію. Тоді ступлю я твердою ногою на рідну землю, і буде в радість і мені і вам моє повернення, і всякому буду тоді, можливо, в допомогу, в якому б стані він не перебував, до якого б звання не належав і яке б місце не посідав, і всім буду рідним, і всі мені будуть рідними... Тепер же, поки що, і мені всі чужі, і я всім чужий. Приїхати в Росію мені хочеться таким чином, щоб уже не їхати з Росії».

Квітень, 5. Гоголь — М.М. Язикову: «Я знаю тільки те, що де не випаде мені тягатися влітку, але треба тягатися і їздити; дорога й переїзди мені робили добро. А восени — у Рим, де зустріну і початок зими, а наприкінці зими — в Єру-

салим, до говіння і Пасхи. А з Єрусалима — в Москву. Все це, звісно, у такому разі, коли Бог буде таким милостивим, що звелить прийти до ладу душевним і тілесним моїм силам».
Травень—червень. Гоголь лікується на водах у Гомбургу, неподалік від Франкфурта; відвідує В.А. Жуковського.
Червень, 5. З листа Гоголя М.М. Язикову: «Батько мій теж був слабкої статури і помер рано, загас через нестачу власних сил своїх, а не через напад якоїсь хвороби».
Червень, кінець місяця — липень, початок. Гоголь вдруге спалює першу редакцію другого тому «Мертвих душ».
Липень, початок місяця. Гоголь виїздить із Франкфурта у Берлін для консультацій з лікарями. Через Галле і Дрезден приїздить на лікування у Карлсбад.
Липень, 24. Гоголь — В.А. Жуковському: «Ось уже п'ять днів, якщо не більше, як п'ю води Карлсбада. Більше нічого не можу сказати: такий слабкий і в такому знесиленому стані».
Вересень, кінець місяця — жовтень, початок. Не закінчивши курсу лікування, Гоголь їде в Берлін, до лікаря Шенлейна, який діагностує нервовий розлад (з ураженням нервів у шлунку) і схвалює поїздку у Рим.
Жовтень, 24. Гоголь повідомляє рідних і друзів про повернення до Рима.
З листа О.О.Смирновій: «Я знову у Римі, довга дорога мені знову допомогла. Вічний Петро знову переді мною; Колізей, Монте-Пінчіо і всі наші старі друзі зі мною. ...Чекаю з нетерпінн<ям> змалювання вашого приїзду в Калугу, до найменших подробиць, які всі до одної мені потрібні».
Грудень, 8. З листа до матері: «Государя я так само, як і всі, бачив мигцем, але разів зо три. Він пробув у Римі тільки чотири дні; йому справ і занять була тут купа і зовсім не до того, щоб приймати всяку дрібноту, подібну до мене».
Листопад—грудень. Гоголь у Римі; зустрічається з художниками О.А. Івановим, Ф.О. Міллером, Ф.І. Іорданом; відвідує поетесу Є.П. Ростопчину.
Протягом року. У Парижі критика і читацька публіка захоплено зустріла французьке видання повістей Гоголя «Тарас Бульба», «Записки божевільного», «Коляска», «Старосвітські поміщики», «Вій» (переклад Луї Віардо за участі І.С. Тургенєва).

1846

Січень—травень. Гоголь у Римі. В листах і розмовах скаржиться на хворобливий стан; поновлює роботу над другим томом «Мертвих душ».
Січень, початок місяця. У Лейпцигу вийшли німецькою мовою «Мертві душі», які в передмові перекладач Ф. Льобенштейн назвав «народною російською книгою».
Січень, 8. З листа Гоголя М.М. Язикову: «Звістка про переклад "М<мертвих> д<уш>" німецькою мовою мені була неприємна. Крім того, що мені взагалі не хотілось би, щоб про мене що-небудь знали завчасно європейці, цьому творові непристойно з'являтися в перекладі ні в якому разі до часу його закінчення, і я б не хотів, щоб іноземці припустилися такої дурної помилки, якої припустилася більша частина моїх співвітчизників, прийнявши "М<ертві> д<уші>" за портрет Росії».
Січень, 27. Гоголь просить О.О. Смирнову повідомляти йому про Калугу та її мешканців, про селян «як поміщицьких, так і казенних, про всі у них і з ними зміни і взагалі про все, що тільки стосується їхньої долі».

Лютий, 26. З листа Гоголя М.М. Язикову: «З усіх засобів, які на мене досі впливали, я бачу, що дорога і подорож впливали найбільш благотворно. А тому з весною почну їзду і постараюся писати в дорозі».
Березень, 4. З листа О.О. Смирновій: «Літо все їздитиму Європою в місцях, де не був, восени по Італії, взимку островами Середземного моря, Грецією і нарешті в Єрусалим. Тепер же їхати в обітовану землю не можу з багатьох причин, а головне, що не готовий — не в тому сенсі, щоб смів думати, буцім можу бути коли-небудь готовим до такої поїздки, та й яка людина може так приготуватися? Але тому, що насправді неспокійно на душі, не зробив ще того, внаслідок чого і по закінченні чого мав намір тільки здійснити цю поїздку.
Мене тепер цікавить Калуга і вся внутрішність Росії, а тому не позбавляйте мене звістки про всяку подію, якою б вона вам нікчемною не здавалася».
Березень, 16. З листа В.А. Жуковському: «Восени об'їду Італію, взимку береги Середземного моря, Грецію, Єрусалим і через Константинополь, коли благословить Бог, у Росію, що має бути навесні майбутнього, 1847 року. Протягом подорожі я влаштуюсь так, щоб у дорозі писати, тому що труд сей потрібний: приходить такий час, коли поява моєї поеми є сутнісною необхідністю для нинішнього стану справ і думок».
Квітень, 21. З листа Гоголя М.М. Язикову: «Мені б тепер дуже хотілося прочитати повісті наших нинішніх письменників. Вони справляють на мене дію збуджувальну, попри саму важкість хворобливого стану мого. В них уже тепер прозирає речовинна і духовна статистика Росії, а це мені дуже потрібно».
Квітень, 23. З листа до матері: «Відчуваю, що більше всього мені слід надіятися на Святі Місця і поклоніння Гробу Господньому, ніж на лікарів і лікування».
Травень, 5. Гоголь пише М.М. Язикову, «виїжджаючи з Рима».
Травень—листопад. Гоголь подорожує Європою, лікується, спілкується з друзями.
Липень, 4—6. Гоголь відправляє П.О. Плетньову для публікації статтю «Про *Одіссею*, яку переклав Жуковський».
Жовтень, 3—22. Гоголь у Франкфурті, у В.А. Жуковського. Закінчує роботу над книгою «Вибрані місця з листування з друзями», пише «Розв'язку Ревізора».
Жовтень, 5. Гоголь у різкій формі відмовляється від участі у слов'янофільському «Московском сборнике». З листа М.М. Язикову: «Виховай спершу себе для спільної справи, щоби вміти точно про неї говорити як слід. А вони: надягнув жупан та завів бороду, та й думають, що розповсюджують цим російський дух по російській землі!»
Жовтень, 16. Гоголь відправляє П.О. Плетньову «п'ятий і останній зошит» «Вибраних місць із листування з друзями».
Жовтень, 20. З листа П.О. Плетньову: «Ти питаєш, коли ж я в Росію. Знає це той, хто керує всіма нашими обставинами. Щодо мене, то скажу тобі, що ще ніколи не було в мені бажання такого сильного їхати в Росію, і я думаю з Єрусалима після Світлого свята першим весняним шляхом на Константинополь і Одесу спрямувати вітрило до берегів її».
Листопад, 8. З листа Гоголя Н.М. Шереметєвій: «Пишу до вас... із Флоренції, з дороги. ...Тепер все просуваюся на південь, щоби бути ближче до тепла, кот-

ре мені необхідне, і до Святих Місць, котрі мені ще більше необхідні. ...Подорож моя не є простим поклонінням. Багато, багато мені треба буде там обміркувати біля Гробу самого Господа, в Нього попросити благословення на все, в самій ті<й> землі, де ходили Його небесні стопи».
Листопад, 14. Гоголь повідомляє матір про те, що незабаром вона отримає «Вибрані місця із листування з друзями». Надсилає їй уривок із «Заповіту», який має стосунок до справ родини.
Листопад, 24. З листа О.О. Смирновій: «Переді мною прекрасний Неаполь і повітря заспокійливе і тихе. Я тут зупинився немов на якомусь прекрасному роздоріжжі, чекаючи попутного вітру волі Божої до від'їзду мого у Святу землю».
Грудень, 9. Лист С.Т. Аксакова Гоголю з суворою критикою «Розв'язки Ревізора».
Грудень, 16. З листа М.М. Язикову: «Що робиться в Петербурзі з моєю книгою, я рішуче нічого не знаю, а між тим через ці затримки і зволікання змінилися мої власні обстав<ини> і віддаляється мій власний від'їзд, який відбувся б у тому разі, коли все потрібне для подорожі, як власне гроші від продажу книги, так само й інші, причетні до цього потреби, вирішаться наприкінці цього чи на початку наступного року. Але тепер, як бачу, Богові не угодно, щоб я вирушив цією зимою в дорогу. Бачу й сам, що далеко ще не так готова душа моя, як слід їй бути, щоб ця подорож принесла мені саме те, чого хочу».

1847

Січень, 7. Смерть М.М. Язикова — одного з найближчих друзів Гоголя.
Січень, 11. Цензурний дозвіл першого числа журналу «Современник» зі статтею В.Г. Бєлінського «Погляд на російську літературу 1846 року», в якій йдеться про значення для російської літератури натуральної школи та її глави Гоголя.
Січень, 12. У Петербурзі опубліковані «Вибрані місця із листування з друзями».
Січень, 20. Гоголь відповідає на закиди С.Т. Аксакова щодо містицизму і «нового напряму» творчості: «На книгу мою нападуть з усіх кутків, з усіх боків і в усіх можливих сенсах. Ці напади мені тепер дуже потрібні: вони покажуть мені ближче *мене самого* і покажуть мені в той же час *вас*, тобто *моїх читачів*».
Січень, 25. Гоголь цього дня пише два листи матері, що була стривожена отриманим уривком із «Заповіту», бо зрозуміла його як попередження про близьку кончину сина. З листа Гоголя матері: «Не збагну, чого ви думаєте, що я маю намір залишитися назавжди в Єрусалимі, тоді як я саме для того їду в Єрусалим, щоб мати право повернутися в Росію і почати нарешті мою службу істинну вітчизні, до якої так довго готуюся чи, краще, — до якої готує мене сам Бог».
Лютий, 4. Гоголь відкидає пропозицію О.А. Іванова зайняти місце секретаря при попечителі російських художників у Римі.
Лютий, 6. Гоголь отримує звістку про видачу паспорта для подорожі в Єрусалим. Гоголь починає клопотання про дозвіл до друку другого, повного видання «Вибраних місць із листування з друзями».
Лютий, 11. З листа С.П. Шевирьову: «Безголів'я щодо книги моєї в Петербурзі та інші непередбачувані перешкоди відсунули від'їзд мій на Схід, а тому гроші зберігай у себе до мого запиту».
Січень—лютий. Перший лист Гоголя протоієрею М.А. Константиновському, якій матиме на нього великий вплив, з проханням висловитися про «Вибрані місця із листування з друзями».

Березень, 4. Гоголь змушений пояснювати М.П. Погодіну свою думку щодо нього, виказану у «Вибраних місцях із листування з друзями».
Березень, 6. У листі В.А. Жуковському Гоголь визнає, що поява «Вибраних місць із листування з друзями» прозвучала «у вигляді якогось ляпасу: ляпасу публіці, ляпасу друзям моїм і, врешті, ще найсильнішого ляпасу мені самому... Я розмахнувся в моїй книзі таким Хлестаковим, що не маю духу зазирнути в неї».
Березень, 16. З листа В.Ф. Одоєвському: «Я думав, що з приводу виходу книги моєї друзі мої покладуть собі за неодмінний обов'язок передати мені свої відчуття, вказати мені мої хиби, помилки чи упущення, доведуть до мого відома зауваги розумних людей, — словом, дадуть мені нагоду озирнутися на самого себе і суворіше поглянути на себе. І хоч би яке-небудь слово від кого-небудь із Петербурга!»
Квітень, 6. Гоголь радить своїй сестрі О.В. Гоголь взяти на виховання хрещеницю, сироту Емілію.
Квітень, 15. З листа О.О. Россету: «Книга моя у певному сенсі випробувальний камінь, і повірте, що ні на якій іншій книзі ви не промацали б нинішнього часу так удосталь, що таке нинішня російська людина, як на цій».
Квітень, 20. З листа О.О. Смирновій: «Літо проводжу на водах, липень і серпень в Остенде на морському купанні, а звідти на осінь в Італію, щоби звідти в Єрусалим. А біля Гроба Господнього зміцнюся і духом, і тілом, та й чи може бути інакше?»
Квітень, 24. З листа О.О. Россету: «Я б хотів отримати повісті Даля, які щойно вийшли, і дві частини "Петербурзьких вершин" Буткова. Взагалі все, що тільки зачепило хоч скількись російську людину та її життя, мені тепер дуже потрібне». Гоголь також повідомляє, що отримав два числа «Современника». Там були надруковані рецензія В.Г. Бєлінського на друге видання «Мертвих душ» (№ 1) та його відгук про «Вибрані місця із листування з друзями» (№ 2).
Квітень, 28. Гоголь поновлює листування з М.Я. Прокоповичем з метою через нього передати лист В.Г. Бєлінському з приводу його відгуків у «Современнике». З листа Гоголя: «Якщо ти думаєш (особливо після прочитання моєї книги), що я змінився чи став не той, що був колись, то скажу тобі, що я все той же і майже те саме люблю, що любив у юності моїй, хоч і не відкривав нікому багатьох сокровенних почуттів; різниця вся в тому, що тепер багато в мені стало простішим (за книгою не суди) і що я більше, ніж будь-коли, люблю старовинні мої зв'язки і колишніх друзів моїх, особливо тих, з котрими з незабутнього Ніжина почалася моя дружба».
Квітень, 30. З листа М.П. Погодіну: «Ми були б тепер дуже потрібні один одному. Допомога брата, необхідна на всякому путі нашого життя, стає ще необхіднішою, коли путь цей — проща».
Травень, 11—18. Гоголь виїздить із Неаполя.
Червень, 10 — липень, 10. Гоголь у В.А. Жуковського у Франкфурті.
Червень, 20. Гоголь через М.Я. Прокоповича надсилає В.Г. Бєлінському лист з приводу статті останнього в «Современнике» про «Вибрані місця із листування з друзями». З листа Гоголя до В.Г. Белінського: «Я зовсім не мав на увазі завдати вам прикрощів ні в якому місці моєї книги. Як це вийшло, що на мене розсердилися всі до єдиного в Росії, цього я поки ще не можу сам збагнути. Східні, західні і нейтральні — всім стало прикро».

Червень—липень, початок. Гоголь пише «Доповнення до *Розв'язки "Ревізора"*».
Червень—липень. Гоголь працює над «Авторською сповіддю».
Липень, 15. В.Г. Бєлінський у Зальцбрунні пише різку відповідь Гоголю, звинувачуючи його в лицемірстві, користолюбстві і закидаючи надмірну увагу до релігійних питань, пов'язаних з майбутнім російського народу.
Липень, кінець місяця — серпень, початок. Гоголь пише лист-відповідь В.Г. Бєлінському, який так і залишився невідправленим.
Серпень, 2. З листа О.П. Толстому: «Ваші відомості про бідну нашу Росію невтішні. Я теж маю багато невтішних: до кровопролиття на Кавказі додалася ще й холера у тих місцях. Та як подумаю, адже нам перш за все треба жити в Богові, а не в Росії. Адже ми знаємо, що без Божої волі нічого не робиться. А воля Божа розумна, воля Божа знає, що нам треба».
Серпень, 10. З листа Гоголя В.Г. Бєлінському: «Бог знає, може у ваших словах є частка правди. Скажу вам тільки, що я отримав біля п'ятдесяти різних листів з приводу моєї книги: жоден з них не схожий на інший; немає двох людей суголосних у думках про один і той самий предмет, що заперечує один, те стверджує другий. ...Поки мені здалося тільки те неспростовною істиною, що я не знаю зовсім Росії, що багато змінилося з тих пір, як я в ній не був, що мені треба майже наново дізнаватися все те, що є в ній тепер».
Серпень, 12. З листа П.В. Анненкову: «Здоров'я моє... підупало від цієї нищівної історії з приводу моєї книги. Багато ударів такими були відчутними для всякого роду дражливих струн, що дивуюся сам, як я ще залишився живий...»
Серпень, 24—28. Гоголь відмовляється від наміру друкувати у доповненому вигляді «Вибрані місця із листування з друзями» та «Авторську сповідь» до поїздки в Єрусалим.
Серпень, 28. З листа С.П. Шевирьову: «Що стосується пояснень на мою книгу, то я вирішив справу цю залишити. Поки не з'їжджу в Єрусалим, не робитиму нічого, а перед тим й інші від багато чого отямляться».
Листопад—грудень. Гоголь у Неаполі. Спілкується з С.П. Апраксіною та О.П. Толстим. Шукає супутника в Єрусалим, хоч зізнається у відсутності бажання їхати туди і в тому, що перспектива омріяної подорожі лякає його.

1848

Січень, 10. Гоголь пише В.А. Жуковському з Неаполя лист під назвою «Мистецтво є примирення з життям», який мав намір надрукувати у наступному виданні «Вибраних місць із листування з друзями»
Січень, 12. Цензурний дозвіл першого числа журналу «Современник» за 1848 р. з першою статтею В.Г. Бєлінського «Погляд на російську літературу 1847 року», що містить нарис про натуральну школу. Називаючи Гоголя засновником цієї школи, В.Г. Бєлінський зазначає народність його творчості, оригінальність і самобутність, силу впливу на російську літературу.
З листа М.О. Константиновському: «Мені здається, що в мені й віри немає зовсім; визнаю Христа богочоловіком тільки тому, що так велить мені розум мій, а не віра. ...Хочу вірити. І, попри все це, я насмілююсь тепер йти вклонитися Святому Гробу. Цього мало: хочу молитися за всіх і все, що тільки є в російській землі і вітчизні нашій».
Січень, 18. З листа О.А. Іванову: «Що ж до житейських турбот і обставин, то вони тепер у всіх погані, стан у всіх сутужний. Все це спонукає мене не покладатися на те, що буде, і пришвидшити від'їзд мій у Святу Землю. ...Я збираюся

виїхати днями, — тим більше, що залишатися в Неаполі не зовсім весело. В місті неспокійно; що буде, бозна».
Січень, 22. Гоголь на Мальті.
Січень, 23. Гоголь з Мальти пише А.М. Вієльгорській, що з Неаполя його «вигнали раніше», ніж він збирався, «різні політичні заворушення...»
Січень, 27. Гоголь від'їздить з Мальти. З листа О.П. Толстому: «...я змінив дорогу і їду через Константинополь, бажаючи уникнути двадцятиденного карантину. Погода хмарніє, гримить грім і шумить дощ. Яким-то буде моє плавання? Чи порятує Бог мене недостойного?»
Лютий, перша половина. Гоголь у супроводі К.М. Базилі, виїхав у Єрусалим.
Лютий, 16. Гоголь у Єрусалимі.
Заувага в записнику Гоголя: «Микола Гоголь — у Св. Граді».
Лютий, 17. З листа матері і сестрам: «Кілька рядків до вас із Єрусалима. Дякуючи Богові, я прибув сюди благополучно. ...Пробуду тут недовго і, якщо благословить Бог, то, можливо, в червні чи липні місяці зазирну до вас у Малоросію».
Березень, 18. Гоголь у Бейруті. З листа С.П. Шевирьову: «З допомогою генерального нашого консула в Сирії Базилі, мого старого товариша по школі, путь у Єрусалим, через Сидон і древній Тір і Акру, а звідти через Назарет, здійснив. Чекаю тут, у Бейруті, тільки на пароплав, щоб переїхати у Константинополь через Смирну, де дванадцять днів буду у карантині. Провівши скількись часу у Константинополі — в Одесу, з Одеси — в Малоросію, що припаде, можливо, на кінець червня. Літо проведу в Малоросії. В серпні місяці хочеться в Москву і в ній обійняти вас».
Квітень, 6. Гоголь з родиною К.М. Базилі виїздить у Константинополь.
В листі до В.А. Жуковського розповідає про Літургію біля Гроба Господнього і свої враження протягом служби: «Вже мені заледве віриться, що я й був у Єрусалимі. А між тим я був точно, я говів і причащався біля самого Гроба Святого. Літургія здійснювалася на самому гробовому камені. Як це було неперевершено! Я не пам'ятаю, чи молився я. Мені здається, я тільки радів тому, що влаштувався на місці, такому зручному для моління і яке так сприяло молінню. Молитися ж власне я не встиг. Так мені здається. Літургія неслася, мені здавалося, так швидко, що самі крилаті моління не в силах були наздогнати її. Я не встиг майже отямитися, як опинився перед Чашею, яку виніс священик із вертепу для причастя мене, недостойного...»
Квітень, 13—14. Гоголь у Константинополі.
Квітень, 16. Гоголь прибув до Одеси на пароплаві-фрегаті «Херсонес».
Квітень, 16—30. Гоголь перебуває в Одеському карантині через епідемію холери.
Травень, 1. Обід в Одесі на честь Гоголя.
Травень, 7. Гоголь з Одеси виїздить у Василівку.
Травень, 9 — серпень, 24. Гоголь у Василівці. Піклується про благоустрій садиби, страждає від спеки, важко хворіє шлунком. Відвідує Полтаву і Сорочинці.
Травень, 16. З листа Н.М. Шереметєвій: «Біля Гроба Господнього я був начебто з тим, щоб *там*, на місці, відчути, як багато в мені холоду сердечного, як багато себелюбства і самолюбства. Отже, *далеко* від мене те, що я вважав ледь не *близько*. За всього того мене наснажує ще промінь надії».
З листа О.С. Данилевському: «Ти запитуєш мене про враження, які справив на мене вигляд давно залишених місць. Було трохи сумно, от і все».
Травень, 25 — початок червня. Гоголь у Києві.

Червень, 3. Гоголь повернувся у Василівку.
Відповідає на лист К.С. Аксакова з критикою «Вибраних місць із листування з друзями»: «По-перше, мене дещо здивувало, що ви, замість звістки про себе, розводилися про книгу мою, про яку я вже не сподівався почути що-небудь після повернення мого у вітчизну. Я вважав, що про неї вже всі пересуди закінчилися і вона забута. Я, однак, прочитав уважно три великих ваших сторінки. Багато в них дало мені зрозуміти, що ви з того часу, як ми з вами розсталися, досліджували (історичним і філософським шляхом) сутність природи російської людини і, певно, зробили чимало значних висновків».
Червень, 8. З листа П.О. Плетньову: «Брався був за перо, та чи спека втомлює мене, чи я все ще не готовий. А між тим відчуваю, що, можливо, ще ніколи не був так потрібен труд, що становить предмет давніх обмірковувань моїх і помислів, як нинішнього часу».
Червень, 15. З листа С.П. Шевирьову: «Ось уже місяць, як я на батьківщині, де видається мені поки що дещо порожньо, хоч сам не знаю чому; нічого не думається і не пишеться; голова тупа. Навкруг посухи й холера. В майбутньому чекає голод і та сама повсюдна недоумкуватість. Якщо Бог не втрутиться врешті сам у справу, люди загинуть через власні дурощі. Дурощі роблять останнім часом успіхи неймовірні, і хто від кого дурніший — це тепер нерозв'язна задача».
Липень, 26. З листа до К.М. Базилі: «Я всупереч сподіванням прожив у селі набагато більше, ніж думав: холера і всілякі хвороби навкруг, а зрештою і моя власна хвороба, від котрої досі ледве зміг поправитися, затримали мій від'їзд. У половині серпня думаю, одначе, піднятися в Москву...»
Серпень, 17. Полтавським цивільним губернатором М.І. Ознобішиним видане свідоцтво «чиновнику 8 класу» Гоголю «на проїзд його в міста С.-Петербург і Москву у власних справах».
Серпень, 24. Гоголь у Сорочинцях відвідує родину Данилевських.
Серпень, кінець місяця — початок вересня. Гоголь з Данилевськими гостює в А.М. Марковича в с. Сварково Глухівського повіту Чернігівської губернії.
Вересень, початок місяця. Гоголь повідомляє рідних, що разом з А.М. Марковичем виїздить в Орел, а звідти у Москву.
Вересень, 7. Гоголь у Москві.
Вересень, 16 — жовтень, 9. Гоголь у Петербурзі, де спілкується з П.О. Плетньовим, Вієльгорськими, М.Я. Прокоповичем, О.О. Смирновою, П.В.Анненковим. Знайомиться з М.О. Некрасовим, І.А. Гончаровим, Д.В. Григоровичем, О.В. Дружиніним.
Жовтень, 14. Гоголь у Москві, зупиняється у М.П. Погодіна.
Листопад, 11. «На честь перебування Гоголя у Москві Погодін урочисто відсвяткував день свого народження у фраках і білих краватках».
Листопад, 20. З листа П.О. Плетньову: «Міркую, думаю і обдумую другий том "М<ертвих> д<уш>". Читаю переважно те, де чутно сильніше присутність російського духу. Перш ніж візьмуся всерйоз за перо, хочу назвучатися російськими звуками і мовою. Боюся нагрішити проти мови».
Грудень, початок місяця. Гоголь переїздить від М.П. Погодіна до графа О.П. Толстого на Никитський бульвар.
Грудень—лютий 1849. Гоголь часто буває у Аксакових, читає їм «Одіссею» у перекладі В.А. Жуковського, а також російські пісні, зібрані О.В. Терещенком. Займається з О.М. Бодянським сербською мовою, щоб читати народні пісні, зібрані Вуком Караджичем.

1849

Лютий, 25. З листа О.С. Данилевському: «Цієї зими я якось почав хворіти. Суворий північний клімат починає допікати. Нічого не можу тобі сказати поки що щодо того, де буду влітку, а ще менше — чи буду в Малоросії...»

Березень, 19. День свого сорокаліття Гоголь проводить у Аксакових.

Березень, 30. У листі до А.М. Віельгорської Гоголь схвально відгукується про «Домострой», надрукований у «Временнике Московского общества истории и древностей российских».

Квітень, 3. Гоголь у листі В.А. Жуковському скаржиться на «нерухомість» у своїх літературних справах і на «заціпеніння», яке його охопило.

Весна. У Василівці голод, епідемічні хвороби, загибель домашніх тварин. Молодша сестра Гоголя Ольга лікує хворих, засновує аптеку. Гоголь надсилає кошти на ліки і допомогу голодуючим.

Травень, 9. Традиційний іменинний обід Гоголя у саду М.П. Погодіна.

Травень. Гоголь хворіє і скаржиться «на тяжкий розлад нервовий», що посилився через «певні душевні негаразди».

Червень, 5. Гоголь з М.П. Погодіним їдуть в маєток П.О. Вяземського Остаф'єво.

Липень, 1. Гоголь звертається з проханням до О.М. Марковича укласти і надіслати йому «маленький сільський календар річних робіт, як вони проводяться у вас у Чернігівській губернії».

Липень, після 4 або 5. Гоголь проводить чотири дні у маєтку О.О. Смирнової Бегічево Мединського повіту Калузької губернії. Під час сінокосу Гоголь звертає увагу на мальовничий одяг калузьких селянок і змушує художника Алексєєва «малювати їх з усіма візерунками на сорочках». Продовжує роботу над «Мертвими душами». Читає О.О. Смирновій кілька глав з другого тому.

Липень, кінець місяця. Гоголь повертається у Москву.

Серпень, початок місяця. Гоголь мешкає на дачі С.П. Шевирьова у Больших Вяземах і «з неймовірною таємничістю» читає йому перші глави другого тому «Мертвих душ».

Серпень, 14—18. Гоголь у Аксакових в Абрамцеві читає першу главу другого тому «Мертвих душ».

Вересень—жовтень, початок місяця. Поїздки Гоголя околицями Москви та сусідніми губерніями, в тому числі в Калугу до О.О. Смирнової.

Жовтень, 15. Гоголь, І.П. Киреєвський, А.О. Григор'єв та інші — у М.П. Погодіна. «Духовна розмова, а Гоголь нудився і випорснув».

Жовтень, кінець місяця. В Москву побачитися з Гоголем приїхав М.О. Максимович. Гоголь читав йому перші глави другого тому «Мертвих душ».

Осінь. З листа В.А. Жуковському: «Звістка про закінчену і надруковану "Одіссею" відібрала мову. Скотина Чичиков ледве дістався до половини своїх мандрів. Може бути, через те, що російському герою з російським народом треба бути незрівнянно гнучкішим, ніж грецькому з греками. Може бути, й через те, що авторові "М<ертвих> д<уш>" треба бути набагато кращим душею, ніж скотина Чичиков».

Грудень, 6—15. Гоголь скаржиться на млявість і повільність у роботі, на «несхильність до писання» і розумову сплячку, що здолала його.
Грудень, 6. З листа О.М. Марковичу: «Тільки й здається мені тверезою дією поїздка в Єрусалим. Творчість моя лінива».
Грудень, 21. М.О. Максимович відвідав Гоголя, щоб повідомити про повернення О.М. Бодянського в Московський університет, звідки той був звільнений за публікацію перекладу книги Флетчера «Про державу Російську, або Образ правління російського царя...» (1591). Гоголь негайно вирушив до О.М. Бодянського, щоб привітати «з перемогою над супостатами».
Зима 1849—1850. Гоголь, О.М. Бодянський, М.О. Максимович щонеділі збираються у Аксакових, де слухають українські народні пісні у виконанні О.С. Аксакової: «щоб упитися піснями».

1850

Січень, початок. Гоголь вдруге читає Аксаковим перероблену першу главу другого тому «Мертвих душ».
Січень, 19. Гоголь читає глави з другого тому «Мертвих душ» М.П. Погодіну, М.О. Максимовичу, Аксаковим.
Січень, 31. Гоголь стає хрещеним батьком сина Хомякових Миколи.
Лютий, перша половина. Гоголь хворіє.
Лютий, 28. На прохання В.А. Жуковського Гоголь пише великого листа з описом Палестини: «...не знаю, що можу повідомити тобі такого про Палестину, що б навело тебе на благодатні думки і спонукало б тебе натхненно взятися за перо і свою поему. Я думаю, що замість мене кожна проста людина, навіть російський мужичок, якщо тільки він з трепетом віруючого серця вклонився, обливаючись сльозами, кожному куточку Святої Землі, може розповісти тобі найбільше з того, що тобі потрібне. Моя подорож у Палестину точно була здійснена мною з тим, щоб дізнатися особисто і немов побачити власними очима, яка велика ***черствість*** мого серця. ... Я удостоївся провести ніч біля Гробу Спасителя, я удостоївся причаститися святих тайн, що стояли на самому Гробі замість вівтаря, — і за всього того я не став кращим, тоді як усе земне мало б у мені згоріти і залишитися одне небесне».
Березень, 19. Сорок перший день свого народження Гоголь святкує у Аксакових разом з О.М. Бодянським, М.О. Максимовичем, О.С. Хомяковим та ін., співають українські народні пісні.
Квітень, друга половина. З листа П.О. Плетньову: «Збирався був їхати до тебе в Петербург про дещо поговорити, дещо прочитати з того, що написалося серед хвороб і всіляких тривог. Та тепер не знаю, як це буде. Справи матері моєї і сестер через неврожай і голод так розладналися, і вони самі опинилися в таких крайнощах, що я змушений зібрати все, яке у мене залишилось майно, і поспішати сам до них на допомогу».
З листа М.О. Константиновському: «Потрібної свіжості в роботі немає. І (не приховаю перед вами) це буває предметом таємних страждань, чимось на штиб хреста. Утім, можливо, все походить від знесилення тілесного, сили фізичні мої ослабли. Я всю зиму хворів... Думав з Богом пуститися в дорогу, в

мандри, на Схід, під найблагодатніший клімат, що навівають околиці Святих Місць. Дорога завжди впливала на мене освіжуючи: і на тіло і на дух...»
Травень, 9. Іменинний обід в саду М.П. Погодіна. Присутні К.С. і Г.С. Аксакови, М.В. Берг, О.М. Островський, О.І. Кошелев, М.О.Максимович.
Травень, 15. З листа до матері, якій дає вказівки щодо ремонту садиби: «Якщо мені випаде їхати в Константинополь, тоді я зможу пробути місяць у вас і влаштувати так, щоб при мені все було закінчене, а до того часу прошу вас завчасно підшукати теслярів, мулярів і гарних пічників».
Весна. Гоголь через Веневітінових просить руки А.М. Вієльгорської, йому відмовляють. Його листування з Вієльгорськими припиняється.
Червень, 5. З листа О.С. Данилевському: «Тепер перебираюся на південь, на Середземне море. Дорогу хочу зробити на Малоросію, щоб ще побачитися з вами. ...я приєднався до Максимовича, котрий їде звідси у Глухів. Отож якщо будеш в цей час поблизу Глухова, то зробиш велику послугу, і себе показавши, і мене підвізши».
Червень, 9. З листа до матері: «Говорячи про переробки у будинку, я зовсім не мав на увазі його перебудову, але поправку, перебирання підлоги, переустановлення окремих грубок, зміну деяких вікон і дверей, інакше облаштувати сіни й, зрештою, штукатурку всередині. ...Хочу виконати роботу при собі, бо жінки багатьох речей ніяк не зуміють зробити...»
Червень, 13. Гоголь з М.О. Максимовичем від'їздять з Москви в Україну.
Липень, 1. Гоголь у Василівці.
Літо. Гоголь опікується ремонтом садиби у Василівці.
Липень, 18. З листа С.П. Шевирьову: «Я ще сиджу в Малоросії і піднімуся на південь не раніше як за півтора місяці: спека нестерпна. Немає сил ні працювати, ні навіть лікуватися; одне, що наважуюсь використовувати, — це купання».
Серпень, 20. В листі О.О. Смирновій Гоголь пише, що «тілом не дуже здоровий, але голова, слава Богу, вся сидить у другому томі» (йдеться про «Мертві душі»).
Вересень. Гоголь опікується насадженням дубового лісу у Василівці.
Жовтень, 1. На іменинах матері Гоголь читає їй і сестрам глави з другого тому «Мертвих душ».
Жовтень, після 1. Гоголь від'їздить із Василівки до Одеси.
Жовтень, 24. Гоголь в Одесі. Обідає у Рєпніних, розповідає про Константинополь.
Листопад, 7. У листі С.П. Шевирьову Гоголь пише про намір випустити друге видання своїх творів і продавати їх дешево.
Листопад. З листа до О.М. Трахимовського: «Не слід нам, миргородським дворянам, випустити з нашого повіту молодого Трощинського, котрого переманюють у Київську губернію... Кажу це не через які-небудь родинні стосунки, але тому що це насправді мені так здається. Нам такі дворяни потрібні. ...Додає ще шпори моєму проханню і неприємний відгук про Миргородський повіт, який довелося мені почути дорогою від дворянства інших повітів, буцім вони з найбільшої глухомані й найбільш неосвічені у Полтавській губернії. Що повітове наше місто Миргород поганеньке, ми це знаємо самі і з цього сміємося. Але пустельність повітового міста і не процвітання його радше показують те, що дворяни сидять на місцях і зайняті справою, а не б'ють байдики у містах. ...Принаймні наша спільна користь і вигода в тому, якщо посади за виборами будуть зайняті нашими найкращими родинами».

Грудень, 16. Гоголь — В.А. Жуковському: «Милосердний Бог мене ще уберігає, сили ще не слабіють, не дивлячись на слабкість здоров'я; робота йде зі звичною сталістю і хоч ще не закінчена, але близька до завершення».

1851

Січень, 6. Гоголь у Рєпніних читає комедію Мольєра «Школа жінок».
Січень, 20. Гоголь у Рєпніних читає «Одіссею» у перекладі В.А. Жуковського.
Січень. Гоголь читає артистам одеського театру «Школу жінок» Мольєра і свою сцену «Лакейська».
Лютий, 3. Гоголь у Рєпніних читає «Бориса Годунова» О.С.Пушкіна.
Березень, 21. З листа до матері: «Я маю намір виїхати на майбутньому тижні, так, щоб до Страсної бути в Кагарлику. Якщо допоможе Бог здійснити дорогу благополучно, то або в суботу, або в неділю доберуся до Кагарлика».
Березень. Гоголь у Рєпніних читає глави другого тому «Мертвих душ».
Березень, до 27. Обід з нагоди від'їзду Гоголя з Одеси.
Березень, 27. Гоголь залишає Одесу.
Квітень, початок місяця. Гоголь приїздить у Кагарлик, до А.А. Трощинського, де гостює з дочками М.І. Гоголь; читає рідним першу главу другого тому «Мертвих душ».
Квітень, 20. Гоголь з матір'ю і сестрами приїздить у Василівку.
Травень, початок місяця. У Василівку з дружиною приїздить О.С. Данилевський і гостює до від'їзду Гоголя.
Травень, 29. Гоголь виїздить із Василівки у Москву.
Червень, 2. Гоголь в Оптиній пустині.
Червень, 5. Гоголь у Москві.
Червень, 25. Гоголь приносить Аксаковим нові записи народних пісень, читає четверту главу другого тому «Мертвих душ».
Червень. Гоголь відвідує Аксакових у Абрамцеві.
Липень, 13. Гоголь — у Аксакових; записав нову пісню, яку поклали на музику.
Липень, 15. З листа П.О. Плетньову: «Пишу тобі з Москви, втомлений, знеможений від спеки і пилу. Поквапився сюди з тим, щоб зайнятися справами щодо приготування до друку "Мертвих душ" другого тому і до того знесилився, що ледве в змозі водити пером, щоб написати кілька рядків записки, а не те, щоб поправляти чи навіть переписати те, що потрібно переписати».
Липень—серпень, початок. Гоголь на дачі у С.П. Шевирьова читає нові глави другого тому «Мертвих душ», загалом сім у незакінченій редакції.
Серпень, 15. Гоголь разом з М.П. Погодіним їздив на Преображенське кладовище до старообрядців, де вони були присутні на обіді зі співами.
Літо. Затримка з отриманням цензурного дозволу на друге видання творів Гоголя; чутки про заборону цього видання.
Вересень, 2. З листа сестрі: «Якщо поїду в Крим, якщо дістану грошей і якщо відшукаю не нову дешеву колясочку. Чи бачиш, скільки всіляких *якщо...*»
Вересень, середина місяця. Гоголь отримав з Петербурга від М.С. Скуридіна лист з виписками з виданої у Парижі французькою мовою брошури О.І. Герцена «Про розвиток революційних ідей у Росії»; болісно реагує на звинувачення в ренегатстві, які закидає йому О.І. Герцен.

Вересень, 22. Гоголь їде з Москви у Василівку, маючи намір відвідати хвору матір, побувати на весіллі у сестри Олени, а звідти — у Крим на зиму.
З листа до матері: «Я, щоб і вас потішити, вирішив їхати сам, але ви ніяк не зупиняйтеся з днем весілля і на мене не чекайте. Мені не можна швидко їхати. Нерви мої так розхиталися від нерішучості, їхати чи не їхати, що їзда моя буде неквапною; навіть побоююся, щоб вона не розладнала мене ще більше. До того ж я на вас тільки погляну і швидше у Крим, а тому ви, прошу, мене не затримуйте. В Малоросії залишитися на зиму для мене ще важче, ніж у Москві. Я захандрю і впаду в іпохондрію. Мені необхідний такий клімат, де б я міг кожного дня гуляти».
Вересень, 25. Гоголь доїхав до Калуги, відвідав Оптину пустинь. Почувався таким хворим, що, побоюючись захворіти в дорозі, вирішив повернутися в Москву.
Вересень, 30. Гоголь повідомляє С.П. Шевирьова про отримання дозволу на публікацію своїх творів.
Жовтень, 10. Цензурний дозвіл другого видання творів Гоголя.
Жовтень, 22. Гоголь — у Малому театрі на виставі «Ревізора». Гра акторів, за винятком С.В. Шумського — Хлестакова, викликала його невдоволення.
Жовтень, 31. Гоголь — на вечорі у Аксакових. Співають українські народні пісні; Гоголь розповідає про те, як О.С. Пушкін дав йому сюжет «Ревізора».
Жовтень, кінець місяця — листопад, початок. М.С. Щепкін привозить І.С. Тургенєва до Гоголя. Останній у розмові захищається від обвинувачень О.І. Герцена і на доказ незмінності своїх поглядів покликається на «Арабески».
Листопад, 15. У № 4 «Revue des Deux Mondes» надрукована стаття П. Меріме зі стриманою оцінкою творчості Гоголя.
Ніч з 31 грудня на 1 січня 1852. Гоголь, виходячи зі своєї кімнати, випадково зустрів лікаря Ф.П. Гааза, який, прагнучи привітати його, ламаною російською мовою побажав такого нового року, котрий подарував би йому вічний рік. Ці слова справили гнітюче враження на Гоголя.

1852

Січень, 1. До Гоголя приходить Л.І. Арнольді, якому він говорить про закінчення другого тому «Мертвих душ».
Січень, початок місяця. Гоголь скаржиться С.Т. Аксакову, що справа з другим виданням творів «йде надзвичайно тупо».
Січень, 26. Помирає сестра М.М. Язикова, К.М. Хомякова, смерть якої Гоголь приймає близько до серця.
Січень, 27. На першій панахиді за К.М. Хомяковою Гоголь «ледве зумів залишитися до кінця». Над труною він говорив: «Ніщо не може бути урочистішим за смерть. Життя не було б таким прекрасним, якби не було смерті». Після панахиди Гоголь сказав О.С. Хомякову: «Все для мене скінчено!»
Січень, після 26. З Ржева до О.П. Толстого приїздить протоієрей Матвій Константиновський, розмови з яким вразили Гоголя. Отець Матвій вимагає від Гоголя відмови від письменства, зречення від Пушкіна як «грішника і язичника».
Лютий, 5. Гоголь проводжає на залізницю протоієрея Матвія Константиновського.
Лютий, 7. Гоголь їде у свою колишню парафіяльну церкву, сповідується і причащається.

Лютий, 9. Гоголь відвідує О.С. Хомякова, грається зі своїм малим хресником.
Лютий, 10. Гоголь просить О.П. Толстого передати рукописи його творів митрополиту Філарету, щоби той відібрав, що слід друкувати і що слід знищити. О.П. Толстой відмовляється, сподіваючись у такий спосіб подолати думки Гоголя про смерть. З цього дня Гоголь перестав виїздити з дому.
Лютий, ніч з 11 на 12. Гоголь спалює підготовлений до друку другий том «Мертвих душ».
Лютий, 13—18. Гоголь відмовляється від їжі і медичної допомоги.
Лютий, 14. Гоголь, за свідченням О.С. Хомякова, сказав: «Потрібно мене залишити, я знаю, що повинен померти».
Лютий, 20. Консиліум лікарів вирішує лікувати Гоголя проти його волі. Вжиті заходи привели до втрати свідомості Гоголем.
Лютий, 21, ранок, біля 8 години. Помер Микола Гоголь.

Автори літопису життя і творчості Гоголя —
Тетяна Михед, Юлія Якубіна

Переклад листів Гоголя Тетяни Михед

КОМЕНТАРІ

Останній том зібрання творів Миколи Гоголя містить ранні твори, більшість з яких сам письменник називав юнацькими пробами. Гоголь, від початків формуючись як російськомовний український і російський письменник, звертав увагу на минуле України. Представлені твори репрезентують перші проби Гоголя-історика, Гоголя-фольклориста, а також художню прозу. Включена і перша редакція повісті «Тарас Бульба», що відчутно відрізняється від відомої редакції 1842 р. (див. том 2 нашого видання). Саме на початку 30-х років формуються історіософські погляди Гоголя, про що свідчать його наукові та художні твори, пов'язані з українською історією. Вони дають уявлення про рівень його історичного мислення, а також про використану джерельну базу.

Історичні праці Гоголя протягом тривалого часу доволі іронічно сприймалися фахівцями, яким з часом довелося визнати їх оригінальність та непересічність. І не тільки історичних праць, а й присвячених мистецтву і народній творчості. Зокрема, Віссаріон Бєлінський у рецензії на «Арабески», написаній одразу після їх публікації, так відгукнувся про наукові студії Гоголя: «Я не розумію, як можна так нерозважливо компрометувати своє літературне ім'я. Невже перекласти або, краще сказати, перефразувати і спародіювати деякі місця з історії Міллера, перемішати їх зі своїми фразами, означає написати наукову статтю?.. Невже дитячі мрії про архітектуру — вченість?.. Невже порівняння Шлецера, Міллера і Гердера, в жодному разі не порівнюваних, теж ученість?.. Якщо подібні етюди — вченість, то борони нас, Боже, від такої вчености» (*Белинский В.Г.* Полное собрание сочинений: В 14 т. — М., 1956. — Т. 1. — С. 307) [1].

Але вже через декілька років у листі до Гоголя від 20 квітня 1842 р. критик визнає: «Я винуватий перед вами: тодішніми часами я з жорстокою запальністю вивергнув хулу на ваші в "Арабесках" статті наукового змісту, не розуміючи, що тим самим вивергнув хулу на Дух. Вони для мене були надто простими, а тому неприступно високими; до того ж на каламутному дні самолюбства ворушилося бажання зблиснути й незашореністю» (*Белинский В.Г.* Полное собрание сочинений. — Т. 12. — С. 108).

Остаточно цю проблему вирішили дві публікації початку XX ст. Спершу Г.П. Георгієвський надрукував з архіву письменника зібрання народних пісень — одне з найповніших для свого часу, а також конспекти історичних і географічних праць, які свідчили про велику підготовчу працю Гоголя до лекцій і наукових студій (див.: *Георгиевский Г.П.* Гоголевские тексты. Памяти В.А. Жуковского и Н.В. Гоголя. — СПб., 1909. — Вып. 3).

[1] Тут і далі переклад Т. Михед.

Висновковою стала досить категорична теза С.О. Венгерова: «Раз і назавжди треба відкинути абсолютно несправедливу легенду про науковий дилетантизм Гоголя» і визнати, що «інтерес і покликання до науки мали глибоке коріння в його духовній істоті...» (*Венгеров С.А.* Собрание сочинений: В 2 т. — СПб., 1913. — Т. 2. — С. 164).

Історія залишила задокументовані відгуки про історичні та мистецтвознавчі праці Миколи Гоголя. Один із впливових російських критиків другої половини XIX ст., згадуючи свої студентські роки у 1830-ті, писав про гоголівські статті, надруковані в «Арабесках»: «Все це глибоко вражало мене мальовничістю і художністю викладу. А якби нам у такій манері читали історію в класі, — думав я сто разів, порівнюючи статті Гоголя з тією мертвою духовністю, нудьгою і занудністю, якою нас пригощали наші вчителі під назвою "історії", звісно, і не підозрюючи, що у нас є уява, потреби життя й пластичності» (*Стасов В.* Гоголь в восприятии русской молодежи 30—40-х гг. // Гоголь в воспоминаниях современников. — М., 1952. — С. 397).

Одна з причин популярності гоголівських статей — їхній виразний індивідуальний стиль. П. Паламарчук, автор коментарів до «Арабесок», схильний думати, і небезпідставно, що статті збірника «здебільшого побудовані на випробуваному тисячоліттями мистецтві моральної проповіді — гомілетики...» Витоки вмілого володіння цим мистецтвом дослідник вбачає в тому, що на свій лад називає «третім південно-слов'янським впливом», вершиною якого у XVIII ст. був св. Димитрій Ростовський (Туптало), а в XIX ст. — Микола Гоголь (див.: *Паламарчук П.* Узор «Арабесок» // Гоголь Н.В. Арабески. — М., 1990. — С. 388).

До цього тому увійшло Гоголеве зібрання українських народних пісень, яке дає уявлення про його широку обізнаність з українським фольклором. Сюди входять також українські народні прислів'я і загадки. Особлива сторінка творчості письменника — лексикографічні праці. У першій половині XIX ст. склалася традиція супроводжувати публікації творів з української тематики коротенькими словничками. Ще батько письменника Василь Гоголь-Яновський полишив у своїх чернетках словник українських слів на літеру «К» (див.: *Назаревский А.А.* Из архива Головни // Материалы и исследования. — М.; Л., 1936. — Т. 1. — С. 327). Микола Гоголь, цілеспрямовано «колекціонуючи» український лексикон, продовжив батькову справу, засвідчивши свій інтерес до української мови.

Самобутній та оригінальний талант письменника, його естетичні уподобання і світоглядні засади формуються в першій половині 30-х років, що переконливо демонструють його художні і наукові студії, які увійшли в цей том.

ІЗ РАННЬОЇ ПРОЗИ

<Дві глави з малоросійської повісті «Страшний кабан»>

Уперше надруковано в «Литературной газете» 1831 р.: «Вчитель» (1831, № 1, 1 берез.) за підписом П. Глечик, «Успіх посольства» (1831, № 17, 22 берез.). Рукописи твору не збереглися. В.І. Шенрок відносить за-

дум і написання твору до ніжинського періоду (див.: *Гоголь Н.В.* Сочинения. — 10-е изд. — Т. 7. — С. 952). Коментатори академічного видання схильні віднести задум до 1830 р., коли Гоголь працював над «Вечорами на хуторі біля Диканьки». У цих фрагментах помітні дві особливості художнього стилю письменника: звернення до фантастичного і «комічного побутописання на основі сучасного українського матеріалу» (*Гоголь Н.В.* Полное собрание сочинений: В 14 т. / АН СССР; Ин-т рус. лит. (Пушкинский Дом). — [М.; Л.]: Изд-во АН СССР, [1937—1952]. — Т. 9. — С. 710. Далі в коментарях посилання на це видання у дужках: том — римською, сторінка — арабською цифрою). Деякі образи і мотиви з цього шкіца знайшли втілення в «Ночі перед Різдвом» (Онисько і Катерина з'ясовують стосунки подібно до Вакули з Оксаною) та «Сорочинському ярмарку» (Симониха нагадує Хіврю, а семінарист Іван Йосипович — Афанасія Івановича) (IX, 710).

Перекладено українською вперше. Переклад здійснено за вид.: *Гоголь Н.В.* Полное собрание сочинений: В 17 т. — [М.; К.]: Изд-во Московской патриархии, 2009. — Т. 7. — С. 51—62.

I

УЧИТЕЛЬ

С. 7. *...благословенні місця голтв'янські... — Голтва* (Говтва) — містечко на Полтавщині, неподалік від маєтку Гоголів-Яновських, розташоване біля річки Псел та гирла річки Голтви (Говтви).

...у сірих кобеняках і свитах... — Кобеняк — «рід суконного плаща, з пришитою ззаду відлогою» (словник «Малоросійських слів, які зустрічаються у першому і другому томах» зібрання творів Гоголя 1842 р.), оскільки одежина досить широка, її вдягали взимку поверх кожуха. *Відлога* — «відкидна шапка з сукна, пришита до кобеняка» (Там само), власне сукняний мішок для голови з прорізами для очей, іноді й для рота, призначений для захисту голови й обличчя від негоди. *Свита* (*свитка*) — «рід півкафтану» (Там само); старовинний довгополий одяг з домотканого грубого сукна, переважно незаможних селян, тому символізує бідність.

...старшинам... нічого побоюватись... — Старшини — виборні посадові керівні особи у козаків.

...нову шапку з сірих решетилівських смушок... — Решетилівські смушки — сорт овечої шкури з дрібними завитками переважно сірого кольору, що вироблявся у селі Решетилівка на Полтавщині.

...села Мандрик. — Назва села походить від слова *мандрики* — рід сирників, які виготовлялися на розговіння після Петрівок, тобто свята Апостолів Петра й Павла. Згідно з легендою, саме «мандрівні» апостоли придумали цю страву.

С. 8. *...очіпки... летіли їм на голову... — Очіпок* — «рід жіночої шапочки» (гоголівський словник «Малоросійських слів...»); головний убір заміжньої українки.

...убоявшихся бездны премудрости... — Ремінісценція з комедії Д.І. Фонвізіна «Недоросток» (1781; дія 2, ява 3): «Такой-то-де семинарист, из церковничьих детей, убояся бездны премудрости, просит от нея об увольнении», де використані слова апостола Павла з Послання до римлян (11:33).

...дійшов навіть до богослов'я... — Клас богослов'я був найвищим у духовних навчальних закладах.

...підсипали в табакерку його чемерки... — *Чемерки (чемериця)* — смертельно отруйна трав'яна рослина, яку в народній медицині використовують при лікуванні екземи, лишаїв, вошивості та як протипаразитарний засіб у тварин.

...зі смурого сукна... — Тобто селянського, нефарбованого сукна, зі змішаної темної вовни.

Хламида (гр.) — у древніх греків чоловічий одяг у вигляді видовженої мантії із застібкою на грудях або на правому плечі; зазвичай так називають плащ, накидку чи будь-який незугарний довгий одяг.

С. 9. *Гостра горілка* (міцна горілка) — азотна кислота.

Herba rabarbarum (лат.) — ревінь хвилястий, багаторічна трав'яниста рослина, листя якої використовують для приготування киселю, варення, начинки для солодких пирогів.

С. 10. *...в брунатному шушуні...* — *Шушун* — жіночий верхній короткий одяг або кофтина.

С. 11. *Кухмістер* (нім. Küchenmeister) — кваліфікований кухар.

Орест і Пілад — у давньогрецькій міфології двоюрідні брати, які заради своєї дружби готові були віддати життя. Сила цієї дружби вже в античні часи зробила їхні імена називними. Так жартома називають вірних, нерозлучних друзів.

...лікарської настоянки на буквицю... — *Буквиця* — польова шавлія.

Мельпомена — муза трагедії у давньогрецькій міфології.

С. 12. *...Іван Йосипович був справжнім стоїком...* — *Стоїцизм* (від гр. στοά — портик, галерея з колонами в Афінах, де вчив філософ Зенон, засновник стоїцизму) — напрям у античній філософії, що виник близько 300 р. до н. е., головною ідеєю якого було розуміння щастя як свободи від пристрастей, збереження спокою духу.

...жоден із філософів, починаючи від Сенеки, Сократа... — *Луцій Анней Сенека*, Сенека молодший (4 до н. е., Кордуба — 65 н. е., Рим) — римський філософ, поет і державний діяч; вихователь Нерона і один з найвидатніших представників стоїцизму. *Сократ* з Афін (469—399 до н. е.) — знаменитий античний філософ, учитель Платона, втілення істинного мудреця в історичній пам'яті людства.

Ergo (лат.) — 1) Внаслідок цього, тому; 2) отже; 3) висновок.

«Homo proponit, Deus disponit» (лат.) — Дослівно: «Людина намічає, Господь розпоряджує». Український відповідник: «Чоловік крутить, а Бог розкручує».

II

УСПІХ ПОСОЛЬСТВА

С. 13. *Майнула синя запаска... — Запаска* — традиційний одяг українських жінок: спідниця з двох полотен темної вовняної тканини, одне підв'язується спереду, друге — ззаду; «рід фартуха з вовни» («Малоросійські слова...»).

С. 15. *...здохла після дихавиці. — Дихавиця* — задуха, хвороба коней, яких загнали чи напували, коли вони ще не остигли.

...віддав штоф найкращої третьопробної горілки... — Штоф (нім. Stof — великий келих, чарка) — одиниця виміру рідини, що вживалася до введення метричної системи, зазвичай для виміру вино-горілчаних напоїв; дорівнює 1,23 л. Штофом називали також чотиригранну пляшку цієї місткості, яку наповнювали вином чи горілкою. *Третьопробна горілка* — горілка, отримана при розведенні 100 відер хлібного спирту 33 1/3 відра води. Трактирне питво «для народу».

<ГЛАВИ З РОМАНУ «ГЕТЬМАН»>

<I> Глава з історичного роману

Уперше надруковано в альманасі «Северные цветы на 1831 год», в 1835 р. увійшли до книги «Арабески. Разные сочинения Н. Гоголя». У примітках до цього видання автор зауважив: «із роману під заголовком "Гетьман"», а далі вперше публічно висловився про спалення своїх текстів: «Перша частина його була написана і спалена, тому що сам автор не був нею задоволений...» Йшлося про першу частину роману «Гетьман».

В обох редакціях автор датує «Глави» 1830 р. У листі до матері від 21 серпня 1831 р. Гоголь стверджує, що твір написаний ще в роки навчання в Гімназії вищих наук кн. Безбородька (X, 205). В цьому ж листі він розкриває свій псевдонім — OOOO, яким підписане перше видання. За версією П. Куліша, це чотири «О» в повному підписі: *Николай Гоголь-Яновский*, (див.: *Кулиш П.А.* Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя, составленные из воспоминаний его друзей и знакомых и из его собственных писем: В 2 т. — М., 2003. — С. 159).

Перекладено українською вперше. Переклад здійснено за вид.: *Гоголь Н.В.* Полное собрание сочинений: В 17 т. — [М.; К.]: Изд-во Московской патриархии, 2009. — Т. 7. — С. 76—119.

С. 18. *Казимир IV* (1427—1492) — Великий князь Литовський (з 1440 р.) і король Польщі (з 1447 р.).

С. 19. *Пищаль* — коротка рушниця, що заряджається з дула кулями зі свинцю чи каміння.

Ромоданівський шлях — старовинна торгівельна дорога, була частиною великого шляху з Росії до Криму; пролягала Лівобережною Україною з півночі на південь через Ромни — Лохвицю — Лубни — Кременчук.

С. 20. *Сула* — річка, ліва притока Дніпра.

Мосьпане (польськ.) — вельможний пан.

Ворскла — річка, ліва притока Дніпра.

Лохвиця — старовинне місто на Полтавщині, відоме з 1320 р.

С. 22. *...на кожного бердиші, самопали...* — *Бердиш* (польськ. berdysz) — холодна зброя у вигляді сокири з серповидним лезом, настромленим на довгий держак. *Самопал* — старовинна гладкоствольна рушниця з гнітом, що заряджалася з дула.

Краков'як (польськ. krakowiak) — швидкий польський танок, що виник серед мешканців Краківського воєводства краков'яків; виконується темпераментно, з гордовитою поставою.

...підніміть попа на крилас... — *Крилас* — у православній церкві частина підвищення перед іконостасом, праворуч і ліворуч від амвона, де стоять співці та читці.

С. 24. *...став схимником...* — *Схимник* — чернець, який дав обітницю вести винятково суворе аскетичне життя, повністю відійти від світу для єднання з Богом.

Днів за три до Купала... — *Купало* (день Івана Купала, Іванів день) — народне свято язичницького походження у східних і західних слов'ян. Відпочатково пов'язане з літнім сонцестоянням, з прийняттям християнства відзначається 24 червня за ст. ст. як Різдво Іоанна (Івана) Предтечі — св. пророка і хрестителя Господа.

Буколічне життя — ідилічне, спокійне, просте життя на лоні природи, за назвою циклу віршів римського поета Вергілія «Буколіки» (43—37 до н. е.).

С. 25. *...неклепана коса...* — тобто не нагострена.

<II> КРИВАВИЙ БАНДУРИСТ

Глава з роману

Уперше фрагмент під назвою «Пленник. Отрывок из исторического романа» був надрукований у другій частині «Арабесок», повністю надрукований в «Литературном музеуме» (Пг., 1921. — С. 27—39). У редакції «Арабесок» твір датований 1830 р. Перша редакція, що призначалася для «Библиотеки для чтения» і була заборонена цензурою, мала дату 1832 р. Заборона твору пов'язана з поширенням французької літератури, де подавалися, на думку цензора О.В. Никитенка, «картини страждань і приниження людського» (див.: Литературный музеум. — Пг., 1921. — Т. 1. — С. 352). Однак мав рацію П. Паламарчук, зауваживши в коментарях до «Арабесок», що «картини страждань і принижень» мали інше джерело — українські літописи, які поширювались у рукописах і були добре відомі Гоголю. Серед них й «Історія Русів» (див.: *Паламарчук П.* Примечания // Гоголь Н.В. Арабески. — М., 1990. — С. 420).

Українські переклади і видання

Крівавий бандурист. Розділ із нововідкритого роману / Пер. Ф. К[оролевський] (Ів. Кревецький) // Діло. — 1917. — № 88.

С. 26. *Луком'я* (Лукомль) — відомі два давньоруських містечка під цією назвою. Одне — Лубенського повіту Полтавської губернії на правому березі р. Сула, входило до складу Переяславського князівства; перша згадка датується 1178 р.; 1846 р. місто згадував Тарас Шевченко. Друге було одним із найважливіших поселень кривичів-полочан; уперше згадується 1078 р.; нині — село, розташоване біля Лукомського озера (Вітебська обл., Білорусь).

...загоном реєстрових коронних військ. — *Реєстрове військо* — частина запорозьких козаків, прийнятих на постійну службу польським урядом у XVI — першій половині XVII ст. Козаків записували у спеціальні списки-реєстри, за котрими визначалися їхні обов'язки та привілеї. *Коронні* — державні.

С. 27. *Лафет* (нім. Lafette, фр. l'affut) — основа, на якій закріплюється ствол гармати.

Терем-те-те (від угор. teremtettezni — проклинати, лаятися, лихословити) — розповсюджений в Австро-Угорщині і західнослов'янських мовах вигук, що означає «тисяча чортів!»; увійшов до гусарського жаргону і став інтернаціональним (Словарь Фасмера. — Т. 4. — С. 47).

С. 28. *То брешеш, лайдаку... — Лайдак* (польськ.) — нероба, ледарюга, негідник.

Я тобі, псяюхо, порохом прочищу очі! — Псяюха — «польське лайливе слово» (гоголівський словник «Малоросійських слів...»).

Басе мазенята — угорська лайка: baszem az anyad(ar).

С. 31. *Жовнір* (польськ. żołnierz) — солдат-піхотинець у польській армії.

Опанча — старовинний широкий плащ без рукавів.

На цугундру... (на цугундер брати, тягнути, від нім. Zu Hundertum — на сотню ударів) — тобто для виконання тілесного покарання.

<III> ПОЧАТОК ІСТОРИЧНОГО РОМАНУ

Уперше надруковано в 1856 р. у виданні: Сочинения Николая Гоголя. — СПб., 1856. Вдруге уривок був надрукований у збірці творів письменника, підготовленій П. Кулішем 1857 р. Текстологічна робота здійснена О. Бодянським. Рукопис був утрачений, тому подальша публікація уривка здійснювалася за цим виданням. У 1976 р. був віднайдений автограф (див.: *Чарушникова М.В.* Фрагмент незавершенного романа Н.В. Гоголя «Гетьман» // Записки Отдела рукописей Государственной библиотеки им. В.И. Ленина. — М., 1976. — Вып. 37. — С. 185—208).

На думку В.П. Казаріна, цей уривок, як і фрагмент «Мені треба бачити полковника», може бути датований другою половиною 1833 р. (*Казарин В.П.* Повесть Н.В. Гоголя «Тарас Бульба». Вопросы творческой истории. — Киев, 1866. — С. 30). Дослідник схильний розвести у часі написан-

ня «Главу», «Кривавого бандуриста» (1829—1832), «Декілька глав» і «Мені треба бачити полковника» (1833). Останні уривки написані у стилістичній манері, яка виявиться у всій повноті у «Тарасі Бульбі», а крім того, ймовірно, вони належать до іншого задуму (Там само. — С. 34).

Глава <1>

С. 34. *Комишни* (Комишна) — містечко Миргородського повіту Полтавської губернії.

Панікадило — (від гр. Πολυκάνδηλον — багато свічок) — у православному храмі центральний світильник з великою кількістю свічок та лампад.

С. 35. *...бідний нащадок Ізраїлів...* — тобто єврей як нащадок одного з 12 єврейських племен, що ведуть свій початок від дітей Іакова, який отримав від Бога після нічної битви з Ним нове ім'я — Ізраїль (Бут. 32:27, 28).

...у галанцях? — Галанці — вузькі штани або, за Гоголем, «штани німецькі» («Лексикон малоросійський»).

...поки не обірвав тобі пейсиків. — Пейси — довгі непідстрижені прядки волосся на скронях, традиційний елемент зачіски ортодоксальних євреїв. За Гоголем, «жидівські локони» (словник «Малоросійських слів...»).

С. 36. *Гунство* — лайливе від гунів, азіатів-кочовиків, які вторглися в Європу в IV ст.

У нього єломок гарніший... — Тобто *ярмулка* (польськ. jarmulka) — шапочка з м'якої матерії, яка щільно прилягає до голови і яку носять під верхнім капелюхом євреї, що дотримуються старих національних традицій.

Алгвазил, альгвасил (від араб. al ghasi — захисник віри) — іспанська назва служителя правосуддя, зокрема поліцейського чиновника, жандарма.

С. 38. *Сивач* (Сиваш, Гниле море) — затока на заході Азовського моря, що відокремлює Кримський півострів від материка.

...що до мізерії належить. — Мізерія — дрібний господарський крам.

...чвертку горілки... — Чвертка — чверть штофу чи півпляшки.

...двох кобил узяли під верх вербуни. — Вербуни — вербувальники.

С. 39. *...храми Божі взяло на відкуп жидівство?* — Відомості про оренду православних храмів євреями Гоголь знайшов у «Історії Русів» та козацьких літописах.

...на платані був повішений... — Платан — чинара, явір (білий клен).

...посполитий народ! — Тобто селяни, простий люд.

<Глава> II

С. 42. *Злотий* — срібна польська монета, вперше викарбувана 1663 р. за часів правління Яна II Казимира.

С. 43. *Плахта* — старовинний український жіночий одяг; вдягався поверх довгої, вишитої внизу сорочки, у вигляді спідниці. Спереду плахта закривалася особливим фартухом. «Плахта, зіткана з шовку, й запаска з тканини називалася попередниця» (з листа Гоголя до матері від 4 червня 1829 р.).

С. 44. *Галіція* — Галицька Русь.

<Глава III>

С. 48. *Баторій* Стефан (1533—1586) — король польський (з 1575 р.) і Великий князь Литовський (з 1576 р.).

Г<лава> V

С. 52. *...жіночі парчеві кораблики...* — «Головний убір... у жінок кораблик... Верхівка його з суто золотої парчі (чи насипу) і здається скутою з золота, і оскільки він на потилиці вирізаний, то видно з-під нього золотий очіпок; околиця широка навкруг голови [і] з двома ріжками: один спереду, другий ззаду, з чорних, найдрібніших, гарних смушок» (з листа Гоголя до матері від 4 червня 1829 р.).

...білі намітки... — «*Намітка* — біле жіноче покривало з нещільного полотна з відкидними кінцями» (гоголівський словник «Малоросійських слів...»).

...сині кунтуші. — У гоголівській «Книзі всякої всячини» з покликом на Академічний словник зазначено: «Кунтуш — старовинна назва довгого верхнього жіночого одягу, який носять влітку і взимку, з широкою навкруг опушкою, рукави в нього бувають вузькими з широким до ліктя клапаном. <...> Він зазвичай шиється з тонкого сукна кольорів синіх і блакитних, з парчевими відворотами на рукавах і комірі, шалею зробленому, як у звичайному халаті; спинка кроїться; рід сюртуку: ззаду на фалдах замість ґудзиків нашивається рід хреста золотим галуном (вуса)».

С. 53. *— Чи немає у тебе в запасі губки? — Губка* — гніт, який використовували, викрешуючи вогонь.

<IV> <Мені треба бачити полковника>

Уперше надруковано в 1889 р. (див.: Сочинения Н.В. Гоголя. — М., 1889. — Т. 5). Імовірно, уривок написаний у 1833 р.

<I>

С. 56. *Осавул* — виборна службова особа, яка обіймала одну з найважливіших військово-адміністративних посад у Запорозькій Січі. Обирався на військовій раді терміном на один рік; відав військовою підготовкою, забезпеченням зброєю та провіантом; очолював козацьку розвідку.

...не стріляли... дрохв... — Дрохва — великий степовий птах.

...що за м'ясоїд такий козакові? — М'ясоїд — період, коли православна церква дозволяє споживати м'ясні страви.

ТАРАС БУЛЬБА

Ця перша редакція повісті надрукована в збірнику повістей «Миргород» 1835 р. Друга, перероблена і розширена, була надрукована в 1842 р. у другому томі творів письменника (див. коментар до тому 2, с. 214—228).

Повість стала підсумком наукових і художніх студій Гоголя в царині історії та фольклору України. І наукові статті письменника, і його художні проби були своєрідною творчою лабораторією цього епічного полотна. То була «несвідома, але геніальна спроба створити літературний епос» (В. Сиповський), історію цілого народу. Динаміка історичного буття в романтичну добу була так виразно продемонстрована, що історія стала захопленням масовим. Гоголь відчув свою причетність до історії ще й тому, що його родовід був укорінений в історії України, він відчував своєрідний «поклик предків». В його родоводі, ймовірно, був не лише Остап (Євстафій) Гоголь, а й гетьмани Дорошенко, Скоропадський, Мазепа, а також — Лизогуби, Забіли, Безбородьки, Трощинські (див.: Родословие Н.В. Гоголя. Статьи и материалы. — М., 2009). Малоймовірною виглядає думка І. Виноградова (див.: *Виноградов И.* Комментарий // Н.В. Гоголь. Тарас Бульба. Автографы, прижизненные издания: Историко-литературный и текстологический комментарий. — М., 2009. — С. 416), оперта на статтю М. Гаско «Міцкевич і Гоголь» (Всесвіт. — 1974. — № 12. — С. 184—186), про знайомство Гоголя і А. Міцкевича та вплив останнього на історичні заняття письменника. До того ж ні Гоголь, ні Міцкевич жодного разу не обмовились про своє петербурзьке знайомство.

Для Гоголя всі великі діла, що творилися на цій землі, і особливо історія українського козацтва як європейського лицарства, його звитяга у боротьбі за християнську віру (цим Гоголь і визначав місце народу в європейській історії), не повинні були зникнути з людської пам'яті.

Усі історичні писання Гоголя — це спроба відтворити славне минуле, але Україна «представлялась йому дорогою, прекрасною покійницею», «Гоголь овіяв її гробовець ароматами поезії, не підозріваючи її близького воскресіння, не підозрюючи вічного життя під шкорлупою зотлілих форм» (*Грушевський М.* Юбилей Миколи Гоголя // Літературно-науковий вістник. — К.; Л., 1909. — Кн. 3. — С. 608). Ця думка присутня в статті Гоголя «Про малоросійські пісні», де він писав: «Вони надгробний пам'ятник минулого, більше ніж надгробний пам'ятник: камінь з красномовним рельєфом, з історичним написом — ніщо проти цього живого літопису, який говорить, співає про минуле» (VIII, 90—91). М. Максимович у передмові до «Українських народних пісень» (1834) зауважує в унісон: «Прес централізованої держави був настільки потужним, а пам'ять про суверенність такою далекою, що для покоління романтиків і навіть їх батьків Малоросія (Україна) з її великою і славною історією вмерла. І ще покоління намагається зберегти пам'ять і пам'ятки старовини, щоби дати відчути і збагнути свою минувшину. Ця трансформація пам'яті призводила до ідеалізації минулого, але так було визначено долею історії, щоб із цієї ідеалізації народилась віра, що була поживою для наступних поколінь».

Епічна повість «Тарас Бульба» в її першій редакції виразніше й цілісніше передає пафос «відспівування», тризни за Україною. Всі центральні сцени оповіді утримують мотив прощання, який екзистенційно породжує могутню емоційну енергію.

В рецензії на «історичні афоризми» Михайла Погодіна Гоголь ставить у заслугу відомому історику сформульовану ним думку, що «історія повинна зі всього роду людського сотворити одну одиницю, одну людину, і представити біографію цієї людини крізь всі віхи її віку» (VIII, 191). Мистецтво романтичної доби тяжіє до таких масштабних узагальнень. Тому доля епічного Тараса Бульби у найзагальніших рисах втілює ранню історію України. Молодість нації, войовниче і звитяжне минуле, причетність високого лицарства, на кшталт європейського, до боротьби за християнську віру, а разом з тим трагедія роду-народу (рід Бульбенків загинув), а причина — нерозсудливість молодості, спокуса Польщею, відсутність зваженої мудрості, а іноді і здорового глузду, і як наслідок — самознищення.

Ні до, ні після Гоголя козацький міф — осердя національної ідентичності — не отримав адекватного його генію втілення. Цей міф був вживлений, чого Гоголь, певне, і не передбачав, в українську національну свідомість і став одним із найбільш могутніх засобів її розвитку. У другій редакції письменник дещо змінює акценти. Апостольський проект Гоголя, що активно формувався на рубежі 30—40-х років, став важливою причиною нової редакції повісті «Тарас Бульба». Масштабність цього проекту передбачала всеросійські православні простори і саме цей факт, ця обставина визначили характер трансформації задуму, «общерусский» пафос повісті, появу «білого царя».

Усі спроби віднайти певні прототипи головного образу не мають сенсу, бо образ Тараса Бульби — символічна постать, яка уособлює українську історію.

Ще М. Тихонравов, а за ним В. Шенрок висловили думку про впливи на «Тараса Бульбу» народних дум і пісень. Найбільш повно ця проблема висвітлена в дослідженні О. Карпенко «Про народність Гоголя» (К., 1973). Як свідчить В. Воропаєв на підставі аналізу цієї праці, «в “Тарасі Бульбі” немає жодного скільки-небудь значного епічного чи ліричного мотиву, який би не мав своєї аналогії в українських народних піснях і думах» (*Гоголь Н.В.* Полное собрание сочинений: В 17 т. — М.; К., 2009. — Т. 1—2. — С. 636). На думку І. Виноградова, «в подоланні Гоголем творчої кризи в 1833 р. помітну роль зіграло його звернення до народних пісень-дум» (див.: *Виноградов И.* Комментарий // Н.В. Гоголь. Тарас Бульба. Автографы, прижизненные издания: Историко-литературный и текстологический комментарий. — С. 427).

Звернення до історії, народнопоетичної творчості мало кілька важливих мотивів. Насамперед Гоголь відчував причетність свого роду до славного минулого України. З іншого боку, письменник приходить до думки, що це минуле стало історією і лише літописи та народна пісня зберегли ту пам’ять, яку належить поновити. Саме в цьому він бачить свою мету як історичного письменника: відтворити час, коли «козакував майже кожний».

Переклад здійснено за вид.: *Гоголь М.* Тарас Бульба / Пер. Василя Шкляра. — Львів: Вид-во «Кальварія», 2005.

Про українські переклади повісті див. наше вид.: Т. 2. — С. 220—222.

МАТЕРІАЛИ І СТАТТІ З ІСТОРІЇ ТА ФОЛЬКЛОРУ УКРАЇНИ

ОГОЛОШЕННЯ ПРО ВИДАННЯ ІСТОРІЇ МАЛОРОСІЇ

Уперше надруковано в «Северной пчеле» (1834, № 24) під заголовком «Про видання історії малоросійських козаків»; пізніше — в «Московском телеграфе» (1854, № 3) і «Молве» (1834, № 8).

«Оголошення» містить важливі тези, які в різних редакціях фігуруватимуть в історичних працях і художніх творах Гоголя. Як історик Гоголь невдоволений існуючими історичними відомостями про свою землю: в них недооцінена роль та її місце в історії. Гоголь переконаний, що історична доля його народу самобутня, сповнена звитяги і битв на оборону своєї віри. Письменник констатує, що вся велика історія козацького народу, який був «оплотом для Європи від магометанських завойовників» (фраза з варіанта статті, надрукованої в «Северной пчеле»), відійшла в минуле і в новий час вона повністю «злилася з Росією».

«Оголошення» засвідчує і кропітку роботу Гоголя над вивченням історичних джерел.

Перекладено українською вперше. Переклад здійснено за вид.: *Гоголь Н.В.* Полное собрание сочинений: В 17 т. — [М.; К.]: Изд-во Московской патриархии, 2009. — Т. 7. — С. 157.

С. 117. *Смірдін* Олександр Филипович (1795—1857) — петербурзький видавець і книготорговець.

Будинок Лепена. — У будинку Лепена на вулиці Малій Морській Гоголь жив з липня 1833 р. до від'їзду за кордон у червні 1836 р.

ПОГЛЯД НА УТВОРЕННЯ МАЛОРОСІЇ

Уперше надруковано в «Журнале Министерства народного просвещения» (1834. — Ч. 2, № 4, отд. 2. — С. 1—15) під назвою «Отрывок из истории Малороссии. Том 1, книга 1, глава 1» (стаття увійшла у книгу: Арабески. Разные сочинения Н. Гоголя. — 1835. — Ч. 1. — С. 187—209).

У поясненні Гоголя, поданому в посиланні, вказано, що цей «ескіз» призначається до вступного розділу з «Історії Малоросії», але «оскільки вся перша частина *Історії Малоросії* перероблена зовсім, то він лишився заштатним і вміщується тут як цілком окрема стаття». Вишукано і переконливо письменник ще раз підтверджує своє бажання написати «Історію Малоросії», формулює засадничі ідеї масштабного задуму, публікуючи фрагмент, який яскраво унаочнює майбутній твір.

Гоголь заговорив уперше про свою історію в листі до М.О. Максимовича від 9 листопада 1833 р.: «Тепер я взявся за історію нашої єдиної бідолашної України. Ніщо так не заспокоює, як історія. Мої думки починають

литися тихіше і стрункіше. Мені здається, що я напишу її, що скажу багато такого, чого до мене не говорили» (X, 284).

11 січня 1834 р. Гоголь із захопленням писав М. Погодіну: «Ух, брате! Скільки приходить до мене думок тепер! та яких крупних! повних, свіжих! мені здається, що зроблено дещо незагальне в загальній історії, малоросійська історія моя надзвичайно буремна, але інакше, втім, і бути не може. Мені дорікають, що стиль у ній надто вже горить, не історично палючий і живий; але що за історія, якщо вона нудна!» (X, 294).

Гоголь планує переїхати в Україну, до Києва, і посісти посаду професора університету, який був заснований як цитадель русифікації краю після польського Листопадового повстання 1830 р. Про це він пише в листах до М.О. Максимовича. У листі від 12 лютого 1834 р. Гоголь викладає задум написати «Історію Малоросії» «в шести малих або в чотирьох великих томах» і «від початку до кінця» (X, 297). Однак навесні 1834 р. увага письменника зосередилась на повісті «Тарас Бульба», митець переміг науковця, що своєрідно зафіксовано в листі до І. Срезневського від 6 березня 1834 р. Гоголь виявляє невдоволення «нашими літописами», які не відтворили багатої подіями епохи. Невдоволений Гоголь і польськими істориками, серед яких «жодного літописця з нечерствою душею, думками». Зате «кожний звук пісні мені говорить живіше про минуле, аніж наші в'ялі й короткі літописи... Якби наш край не мав такого багатства пісень — я б ніколи не писав Історії його, або історія моя була б зовсім не те, що я думаю зробити тепер» (X, 298—299). Саме українська народна пісня стала головним джерелом художнього літопису минулого, що найповніше втілився в повісті «Тарас Бульба» (див. примітки до тому 2 цього видання).

Серед джерел, які використовує Гоголь, на думку сучасного дослідника, були «Історія Малої Росії» Д. Бантиша-Каменського та «Історія Русів» (див.: *Казарин В.П.* Повесть Н.В. Гоголя «Тарас Бульба». — С. 58—62). Разом з тим думка дослідника про орієнтацію Гоголя на «Історію» Д. Бантиша-Каменського на противагу «художньо-публіцистичній природі "Історії Русів"», яка нібито «породила недовіру М. Гоголя» до цього твору (Там само. — С. 58), є радше даниною часу, коли «Історія Русів» перебувала у підозрі в середовищі радянського історичного офіціозу (книга була перевидана лише в 1990 р.). Негативну оцінку впливів «Історії Русів» давав свого часу П. Куліш, який вважав, що з цього джерела «переходив до нашого поета старовинний спадок забобонів і злісних видумок» (цит. за кн.: *Крутикова Н.Е.* Н.В. Гоголь: Исследования и материалы. — Киев, 1992. — С. 279). Ще різкіше Куліш писав в іншому листі до В. Шенрока: «Його "Тарас Бульба" народився недоноском від прочитаної ним випадково "Історії Русів" псевдо-Кониського і записок Боплана про Україну» (цит. за кн.: *Крутикова Н.Е.* Н.В. Гоголь. Исследования и материалы. — С. 286). Між тим «Історію Русів» і «Погляд...» поєднують виразні ідеї автономізму. Гоголь наголошує, що в результаті історичних колізій «склалися дві держави, що називалися однаковим іменем — Русь, одна під татарським ігом, друга під одним скіпетром з литовцями».

До близькості Гоголя і автора «Історії Русів» схилялися історики початку XX ст., зокрема І. Каманін писав, порівнюючи їх: «Обидва вони намагаються в яскравій картині представити страждання своєї гаряче любої

батьківщини; ці страждання, "нестерпний зойк", поет відчуває в народних малоросійських піснях і свою скорботу за долею Малоросії виражає в листі до Максимовича від 9 листопада 1833 р.: "...тепер я взявся за історію нашої єдиної бідолашної України"» (див.: *Каманин И.* Научные и литературные произведения Гоголя по истории Малороссии // Чтения в Историческом обществе Нестора-Летописца. — Киев, 1902. — Кн. 16, вып. I—IV. — С. 113).

Вочевидь, Бантиш-Каменський не переймався місцем українського народу в історії світу, що було головною метою Гоголя в його історичних художніх студіях, і він (Гоголь), «завдячуючи історичному чуттю свого генія, близько підходив до істини» (див.: *Каманин И.* Научные и литературные произведения Гоголя по истории Малороссии. — С. 95). З погляду О. Стромецького, «Історія Русів» була «головним ресурсом», в якому письменник «знаходить джерело для своїх ідейно-філософських поглядів» (див.: *Стромецький О.* Гоголь. Дослідження стилю, філософії, методів та розвитку персонажів. — Львів, 1994. — С. 78). Дещо інший ракурс цього питання цікавить Ю. Барабаша, який зауважує, що «Історія Русів» була «важливою опорою в освоєнні матеріалу з історії України», «жива нитка, що пов'язує його з традицією староукраїнської літератури, з козацькими літописами» (див.: *Барабаш Ю.* Почва и судьба. Гоголь и украинская литература: у истоков. — М., 1995. — С. 147—149).

Підводячи підсумок у дослідженні доробку Гоголя-історика, І. Каманін зазначав: «Ми маємо сумнів, щоб навіть у наші дні могла з'явитися така історія, в якій би героєм був народ, а не окремі особи, хоч ми значно наблизилися вже до написання такої історії» (*Каманин И.* Указ. соч. — С. 93).

Переклад здійснено за вид.: *Гоголь Н.В.* Полное собрание сочинений: В 17 т. — [М.; К.]: Изд-во Московской патриархии, 2009. — Т. 7. — С. 160—168.

Українські переклади і видання

Погляд на утворення Малоросії // *Гоголь М.* Твори: В 3 т. — К., 1952. — Т. 3. — С. 377—386.

Погляд на укладання Малоросії: [нарис] / Вступ. слово В. Крисаченка // Український світ. — 1995. — № 1/3. — С. 11—13.

<УРИВОК З «ІСТОРІЇ МАЛОРОСІЇ». РОЗМИСЛИ МАЗЕПИ>

Уперше надруковано в 1896 р.: Сочинения Н.В. Гоголя. — М.; СПб., 1896. Написано на початку 1830-х років (клеймо на папері 1829 р.).

Звернення до постаті Мазепи у часі прийняття головного рішення всього його правління — красномовне свідчення гоголівських розмислів над історією України. У вуста гетьмана письменник вкладає ідею незалежності та пояснює його геополітичний вибір і ставку на шведів бажанням «пожити своїм життям», бо інакше «йому загрожувала втрата національності». Гоголь пояснює і політику Петра на «більше чи менше урівняння прав з власним народом», що було єдино правильним політичним кроком, «бо, не зробивши цього, Петро ніяк не подіяв би на них (українців. — *П. М.*)».

Як зауважує Ю. Барабаш: «У гоголівському начерку... прочитується якщо не пряма спроба виправдати вулканного гетьмана, то принаймні збагнути хід його думок, мотивації дії і — головне — пояснити ці дії об'єктивними обставинами» (див.: *Барабаш Ю.Я.* «Пушкин» как текст в гоголевском контексте // Гоголь и Пушкин. Четвертые Гоголевские чтения: Сб. докладов. — М., 2005. — С. 64).

Уривок присвячено періоду української історії, коли ще залишались надії на оборону суверенності.

Переклад здійснено за вид.: *Гоголь Н.В.* Полное собрание сочинений: В 17 т. — [М.; К.]: Изд-во Московской патриархии, 2009. — Т. 7. — С. 158—159.

Українські переклади і видання

Роздуми Мазепи // Українознавство: Календар-щорічник. — 2002. — К., 2001. — С. 169.

ПРО МАЛОРОСІЙСЬКІ ПІСНІ

Уперше надруковано в «Журнале Министерства народного просвещения» (1834. — Ч. 2, № 4, отд. 2. — С. 16—26). Авторська дата — 1833 р. — зазначена при передруку в «Арабесках» (Ч. 2. — С. 99—117).

Про статтю Гоголь згадує в листі до І. Срезневського від 1 червня 1834 р.: «Я хотів було зробити декілька зауважень і оцінку Вашої *Запорожської старовини* і вже приступ до цього під заголовком *Про малоросійські пісні* відіслав в *Журнал Освіти*. Але лінь проклята здолала, і я сів на одному приступі» (X, 321).

Звернення до української народної пісні було логічним кроком у пошуках джерел гоголівських історичних студій. У листі до М. Максимовича Гоголь писав: «Моя радість, життя моє, пісні, як я вас люблю. Що всі черстві літописи, в яких я тепер риюсь, перед цими дзвінкими, живими літописами», відзначаючи високі достоїнства пісні як історичного джерела: «Ви не можете уявити, як мені допомагають в історії пісні. Навіть історичні, навіть сороміцькі: вони всі дають по новій рисі в мою історію, всі розвінчують ясніше і ясніше, гай-гай, минуле життя і, гай-гай, минулих людей...» (X, 284).

Гоголь добре знав сучасні йому зібрання пісень, зокрема, «Опыт собрания старинных малороссийских песней» кн. М.О. Цертелєва (СПб., 1819), «Малороссийские песни, изданные М. Максимовичем» (М., 1827), збірник Вацлава з Олешка (*Wacław Z Oleska.* Pieśni polskie i ruskie ludu Galicyjskiego. — Lwów, 1833). Про популярність останнього видання див.: *Пыпин А.Н.* История русской этнографии. — СПб., 1891. — Т. 3. — С. 121.

В листі до І. Срезневського від 6 березня 1834 р. Гоголь повідомляв, що має у своїх записах біля 300 українських пісень (X, 300).

Центральна теза статті, на думку Г.І. Чудакова, йде від ідеї Гердера про те, що народні пісні втілюють «дух нації» (*Чудаков Г.И.* Отношение творчества Н.В. Гоголя к западноевропейским литературам. — Киев, 1908. — С. 33—34). Прикладом наукового осмислення народної пісні в осягненні її

духу є, за свідченням Б. Залеського, реферат Гоголя, який був зачитаний перед польськими емігрантами на квартирі А. Міцкевича у Парижі (див.: *Гришко В.* Ніколай Гоголь та Микола Гоголь: Париж 1837. Розділ зі студій про Гоголів комплекс «двох дум» // Гоголезнавчі студії. — Ніжин, 2007. — Вип. 5 (16). — С. 188—215). Там Гоголь, за словами Б. Залеського, виклав ідею впливу неслов'янського фактору на російську ментальність.

Як вважав Гоголь, пісні закарбували минуле народу і в цьому сенсі вони «можуть цілком називатись історичними». Зберегти і зробити живою історію — такою бачив Гоголь місію народної пісні.

Текст друкується за вид.: *Гоголь М.В.* Твори: У 3 т. — К., 1952. — Т. 3. — С. 393—400.

УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ ПІСНІ

Уперше надруковано: Песни, собранные Н.В. Гоголем / Изд. Г.П. Георгиевским // Памяти В.А. Жуковского и Н.В. Гоголя. — Вып. 2. — СПб., 1908. — С. 1—429.

У передмові до «Українських народних пісень» М. Максимович зауважив участь у підготовці збірника М. Гоголя: «...нового історика Малоросії і автора Вечорів на хуторі біля Диканьки». Про існування зошитів Гоголя із записами народних пісень повідомив В. Шенрок. Йшлося про три зошити, один з яких був присвячений російським пісням, а два інші — українським («южнорусские и малороссийские») (див.: *Шенрок В.И.* Материалы для биографии Гоголя. — СПб., 1893. — Т. 2. — С. 158—159).

Про активне заняття збиранням і записуванням пісень свідчить листування Гоголя. В листі до Пушкіна від 23 грудня 1833 р. він писав: «Я захоплююсь передчасно, коли уявляю, як закиплять труди мої в Києві... А скільки зберу там переказів, повір'їв, пісень та ін.!» (X, 290). Навесні 1834 р. в листі до М. Максимовича від 12 березня 1834 р. Гоголь планує після переїзду до Києва взятися до збирання народної творчості: «Пісні нам треба видати неодмінно в Києві. Об'єднавшись разом, ми таке утнемо видання, якого ще ніколи ні у кого не було. Весну і літо ми б там (у Києві) славно відпочили, набрали матеріалів, а восени засіли б працювати» (X, 302). Дізнавшись, що Максимович має у розпорядженні зібрання Зоріана Доленги-Ходаковського, Гоголь захоплено відгукується: «Як би я бажав бути з вами і переглянути їх разом, при тремтливій свічці, серед стін, заставлених книгами і книжковим пилом, з жадібністю жида, який рахує червінці! Моя радість, життя моє, пісні! Як я вас люблю!» (X, 284).

Дослідники сходяться на думці, що пісні потрапляли в зібрання Гоголя різними шляхами, хоч питання, які з них «записані особисто Гоголем і які надіслані йому кореспондентами, доводиться залишити відкритим» (див.: *Ухов П.Д.* Н.В. Гоголь — собиратель дум и украинских исторических песен // Изв. отд. лит-ры и языка АН СССР. — М., 1959. — Т. 18. — Вып. 1. — С. 39).

В. Шенрок виказав думку, що початком зібрання могли бути записи матері (*Шенрок В.И.* Материалы для биографии Н.В. Гоголя. — Т. 2. — С. 159). Часто в листах Гоголь згадує сестру матері Катерину Іванівну Ходаревську, яка знала багато пісень і охоче поповнювала записи небожа.

На думку Г. Георгієвського, Гоголь зібрав біля 300 пісень, невідомих іншим збирачам (див.: *Георгиевский Г.П.* Песни, собранные Гоголем. — С. 7).

Пісні були для письменника втіхою у часи перебування за кордоном, про що свідчать його листи, зокрема до М. Погодіна від 15 серпня 1839 р.: «Відчуваю пустку без тебе, але не сумую. Малоросійські пісні зі мною. Запасаюсь і намагаюсь, наскільки можливо, надихатися старовиною» (XI, 240); до С. Шевирьова від 25 серпня 1839 р.: «Переді мною вияснюються і проходять поетичною шеренгою часи Козаччини, і якщо я нічого не зроблю з цього, то буду великим дурнем. Чи малоросійські пісні, які тепер у мене під рукою, навіяли їх, чи на душу найшло саме собою яснобачення минулого, тільки я чую багато того, що нині рідко трапляється» (XI, 241). Гоголь полюбляв і співати, хоч доволі іронічно ставився до свого голосу («мого козлячого співу») (див.: *Кулиш П.А.* Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя, составленные из воспоминаний его друзей и знакомых и из его собственных писем. — С. 593). О. Бодянський згадував, як на «варениках» у Аксакових разом з Гоголем і Максимовичем співав українських пісень у супроводі Надії Сергіївни Аксакової, яка мала «дуже мелодійний голос» (див.: *Бодянский О.М.* Из дневников // Гоголь в воспоминаниях современников. — С. 431).

Тексти пісень друкуються за вид.: Народні пісні у записах Миколи Гоголя. — К., 1985.

ЛЕКСИ<КОН> МАЛОР<ОСІЙСЬКИЙ>

Лексикон, так само, як і прислів'я, примовки, загадки, входить у «Книгу всякої всячини», яку Гоголь почав, навчаючись в гімназії. Тут містилася інформація з різних сфер людської діяльності, в тому числі малюнки. Перші відомості про книгу подав П.О. Куліш. Уперше надрукована в неповному вигляді: *Гоголь Н.В.* Собрание сочинений: В 9 т. — М., 1994. — С. 330—336. Повністю надрукована: *Гоголь Н.В.* Полное собрание сочинений: В 17 т. — [М.; К.]: Изд-во Московской патриархии, 2009. — Т. 9.

У першій половині XIX ст. склалася традиція укладати короткі словники українських слів, уживаних у російськомовних і україномовних текстах. Подібні словнички супроводжували публікації українських народних пісень М. Максимовича (М., 1827), кн. М. Цертелєва (СПб., 1819), публікації українських творів, зокрема «Енеїди» І. Котляревського (СПб., 1809).

Словник, складений Миколою Гоголем, за прототип має словник батька — Василя Гоголя-Яновського. На думку істориків української мови, небезпідставно говорити про В. Гоголя-Яновського «як дослідника української мови» (див.: *Лобас П.О.* Василь Гоголь-Яновський і становлення нової української літературної мови / П.О. Лобас, Г.П. Півторак // Мовознавство. — 1968. — № 3. — С. 65).

У виданні збережено правопис і акцентацію Миколи Гоголя.

Текст друкується за вид.: *Гоголь Н.В.* Полное собрание сочинений: В 17 т. — [М.; К.]: Изд-во Московской патриархии, 2009. — Т. 9. — С. 495—536.

Прислів'я, приказки, примовки і фрази малоросійські надруковані: Там само. — С. 553—556. Про Малоросію. Загадки: Там само. — С. 538—539.

ПРО СЕРЕДНІ ВІКИ

Уперше надруковано в «Журнале Министерства просвещения» (1834. — Ч. 3, № 9, отд. 2. — С. 409—427). Пізніше увійшла до книги «Арабески, разные сочинения Н.В. Гоголя» (1835). Перша редакція написана на початку 1834 р., перероблена в серпні-вересні того ж року. В листі до М. Максимовича від 23 серпня 1834 р. Гоголь писав: «Я тружусь як віл, відчуваючи, що це останній рік, але тільки не над казенною роботою, тобто не над лекціями, які у нас ще не починалися, а над власними своїми речами» (X, 339). Цю статтю Гоголь згадує пізніше у листі до М. Погодіна від 14 грудня 1834 р.: «Не дивись на статтю "Про середні віки" в департаментському часописі. Вона проговорює тільки так, щоб сказати що-небудь і лише дещо додати вогню слухачам у бажанні дізнатися те, про що ще треба розказати, що воно таке» (X, 344).

Імовірно, стаття була написана на замовлення міністра народної освіти С.С. Уварова, як і стаття «Про малоросійські пісні». Обидві статті, а також «План викладання загальної історії» були перевіркою для Гоголя, який претендував на кафедру загальної історії в Київському університеті. В листі до М. Максимовича від 8 червня 1834 р. письменник виказує надію, що Уваров «благоволить до мене і дуже задоволений моїми статтями. Здається, який сильний авторитет!» (X, 322). Але мрія переїхати до Києва, з яким Гоголь пов'язував великі надії у вивченні української народної культури, не здійснилася. Натомість Гоголь отримав посаду професора середньовічної історії у Петербурзькому університеті й у вересні 1834 р. почав лектуру саме з цієї статті, яка стала прологом до курсу. Гоголь планував багатотомну історію середніх віків. У листі до М. Погодіна від 22 січня 1835 р. він пише про 8, «якщо не 9», томів своєї історії (X, 348). Але, як і багатотомна історія Малоросії, ця історія не була написана. З погляду сучасної медієвістики, гоголівські праці — помітна віха в історії вітчизняної науки: «Гоголя по праву можна назвати одним з перших медієвістів, безпосереднім попередником Т. Грановського» (див.: *Семенов В.Ф.* Гоголь — историк-медиевист // Из истории западноевропейского Средневековья. — М., 1972. — С. 20).

Переклад здійснено за вид.: *Гоголь Н.В.* Полное собрание сочинений: В 17 т. — [М.; К.]: Изд-во Московской патриархии, 2009. — Т. 7. — С. 177—187.

С. 266. *...заткана утоком... — Уток* — поперечні нитки тканини, які переплітаються з поздовжніми (основою). У статті «Про викладання всесвітньої історії» Гоголь писав: «...скласти ескіз загальний, повний історії всього людства... можна не інакше, ніж коли спізнаєш і осягнеш найбільш тонкі й заплутані ниті історії...»

С. 267. *Гільдебрандт* (бл. 1021—1085) — чернець з Північної Італії, з 1073 р. Папа Римський Григорій VII. Остаточно утвердив у католицькій церкві *целібат* — заборону на шлюб духівництва; виступав проти *симонії* — продажу церковних посад; боровся за політичну владу у Західній Європі з германськими імператорами. Одного з них, Генріха IV, змусив з'явитися з

покаянням у фортецю Каносса. «Піти в Каноссу» стало загальновживаним виразом для позначення поразки взагалі й панування церкви над державою зокрема. Метою Григорія VII було утвердження ролі Папства в християнській церкві та його авторитету як джерела моральності й духовності.

Готфські руна — найдревніші письмена германського племені готів на могильниках, камінні, зброї тощо; їм надавали магічного значення.

С. 269. *І одній тільки людині і створеній нею релігії...* — Йдеться про *Магомета* (бл. 570—632) — проповідника, пророка, засновника ісламу; політичний діяч, засновник і глава мусульманської общини, котра протягом його правління стала потужною державою на Аравійському півострові.

Індійське море — Аравійське.

С. 270. *...похмурий їхній Одін...* — *Одін* — верховний бог у скандинавській міфології; могутній шаман, мудрець, бог війни.

Чингісхан (1155—1227) — монгольський полководець, хан, який об'єднав розрізнені монгольські племена, створивши на території Степу величезну багатонаціональну державу, відому як Монгольська імперія, Орда, Ординське царство і т. п.

ШЛЕЦЕР, МІЛЛЕР І ГЕРДЕР

Уперше надруковано у книжці «Арабески» (Ч. 2. — С. 9—21). Стаття, датована автором 1832 р., присвячена трьом видатним німецьким ученим, яких Гоголь називає «великими зодчими загальної історії».

Гоголь, роздумуючи над питаннями філософії історії і популяризації історичних знань, приходить до думки, що сучасний історик має поєднати глибинну плідність Гердера, полум'яність погляду Шлецера, захопливо цікаву оповідь Вальтера Скотта і Міллера з «шекспірівським мистецтвом розвивати крупні риси характерів».

Стаття формулює погляд письменника на історико-літературний жанр, який був втілений в творчості 30-х років.

С. 275. *Шлецер* Август-Людвіг (Schlözer, 1735—1809) — німецький просвітник, історик, публіцист, учень Вольтера. Упродовж шести років працював у Російській академії наук у Петербурзі, вивчав російські літописи. Вважав, що всі історичні епохи і всі народи заслуговують на вивчення, без цього неможливе створення достовірної всесвітньої історії. Відомий критикою станових привілеїв, феодального ладу, кріпацтва. У квітні 1791 р. першим у Німеччині надрукував у своєму журналі французьку «Декларацію прав людини і громадянина», але надалі ставився до революції у Франції негативно. Наприкінці життя написав працю «Нестор» (1802—1809), присвятивши її імператору Олександру I. З цієї роботи, відомої у російському перекладі 1809—1819 рр., Гоголь робив виписки, що дозволило схарактеризувати Шлецера як «опозиційного генія». Репутація Шлецера в Росії була дуже високою, про що свідчить заувага П. Плетньова: «...муж правди й любові, перший у вченому світі благовісник нашої Вітчизни» (див.: *Плетнев П.А.* О народности в литературе // ЖМНП. — 1834. — № 1, отд. II. — С. 26). Про це говорить і Гоголь у лек-

ції «Бібліографія середніх віків» («Історія Північної Європи найбільше розроблена геніальними працями Шлецера...» — IX, 104) і статті «Про рух журнальної літератури, в 1834 і 1835 році» («...проникливий Шлецер, який не має донині рівного за суворим та глибоким критичним поглядом...» — VIII, 159).

Міллер (Мюллер) Іоганн (Müller, 1752—1809) — швейцарський історик, відомий працею «Швейцарська історія» (т. 1—5, 1786—1808, доведена автором до 1489 р., продовжена іншими істориками до 1851 р.). Написана у просвітницькому дусі, робота Міллера героїзувала швейцарську історію та ідеалізувала патріархальний побут середньовічних швейцарців, що трактувався як визначальний чинник формування національної самосвідомості. По смерті Міллера були надруковані прочитані ним лекції з всесвітньої історії під назвою «24 томи всесвітньої історії» (1811), згадувані Гоголем в «Бібліографії середніх віків» як «чудові в багатьох сенсах записи...» (IX, 596). Гоголь високо поціновував головну працю Міллера, зазначивши: «Швейцарія має повну історію свою в творі Іоаннеса Міллера, творі, наповненому великим історичним достоїнством» (IX, 103).

Гердер Іоганн-Готфрід (Herder, 1744—1803) — видатний німецький історик культури, критик, поет, перекладач, фундатор наукового осмислення історії та культури. У своїх творах («Фрагменти з німецької літератури», 1766—1768; «Про виникнення мови», 1772; «Про Оссіана і пісні древніх народів», 1773; «Про Шекспіра», 1770 та ін.) Гердер прагнув виявити закономірності історичного та культурного процесів, проводив думку, що кожен народ, кожен період світової історії має й повинен мати літературу, просякнуту національним духом. Головна праця Гердера «Ідеї до філософії історії людства» (1784—1791) стала першою спробою створення всесвітньої історії культури. Гердер проголосив національну самобутність мистецтва, доводив історичну своєрідність і рівноцінність різних епох культури. Він першим запропонував поряд з терміном «культура» в однині вживати цей термін у множині — «культу́ри», що мало підкреслювати унікальність і неповторність різних національних культур. Особливої популярності твори філософа зажили у слов'янському середовищі. Про функціонування ідей Гердера в Україні див.: *Яценко М.Т.* Гердеризм і українська літературно-теоретична думка доби романтизму // Українська література в системі літератур Європи і Америки (XII—XX ст.). — К., 1997.

...сто аргусових очей... — *Аргус* (Аргос) — у давньогрецькій міфології ім'я велетня, все тіло якого було вкрите безліччю (сотнею) очей; він був невсипущим вартовим, якому Гера наказала стерегти Зевсову коханку Іо. Гермес приспав велетня грою на флейті й відрізав йому голову. Очима Аргуса Гера прикрасила хвіст павича. У переносному значенні Аргус — пильний охоронець.

С. 276. *Кант* Іммануїл (Kant, 1724—1804) — видатний німецький філософ, родоначальник німецької класичної філософії.

...в невеликій книжечці, виданій ним для студентів... — Йдеться про книгу «Представление всеобщей истории, сочиненное Людвигом Шлецером, профессором в Геттингене, перевод с немецкого» (СПб., 1809).

Герен (Геєрен) Арнольд-Герман-Людвіг (Heeren, 1760— 1842) — німецький історик. Вважав, що при вивченні побуту і державного ладу древніх народів найбільш вагомим є аналіз їхніх торговельних зв'язків. Гоголь був знайомий з його книгою «Руководство к истории политической системы европейских государств и колоний их от образования оной, по открытии обеих Индий, до восстановления оной, чрез низвержение престола Французской империи, и до освобождения Америки» (СПб., 1832—1834. — Ч. 1—3).

С. 277. *...відкривається, за виразом Вагнера у «Фаусті», на землі небо.* — Гоголь у загальних рисах передає частину репліки Вагнера з «Фауста» Гете у перекладі Д. Веневітінова: «И, право, открывать случалось / Такой столбец, что сам ты на земли, / А будто небо открывалось» (Сочинения Д. Веневитинова. Ч. 1: Стихотворения. — М., 1829. — С. 121).

Брамін (брахман) — за сучасними Гоголю уявленнями, індійський жрець-вчений, який належить до древньої вищої касти і володіє абсолютним знанням про світ.

С. 278. *...в історичних уривках Шиллера, і особливо в «Тридцятилітній війні»...* — *Шиллер* Іоганн-Крістоф-Фрідріх (Schiller, 1759—1805) — великий німецький поет, драматург, філософ, теоретик мистецтва Просвітництва, історик. У 1789 р. зайняв посаду екстраординарного професора історії Йєнського університету, прочитав вступну лекцію на тему: «Що таке всесвітня історія і з якою метою її вивчають?». У 1793 р. надрукував «Історію Тридцятилітньої війни» (рос. переклад — 1815) і низку статей про всесвітню історію. Добою Тридцятилітньої війни навіяна тема драматичної трилогії Шиллера «Табір Валленштейна», «Пікколоміні», «Смерть Валленштейна» (поставлена 1798—1799, надрукована — 1800).

ПРО АРХІТЕКТУРУ НИНІШНЬОГО ЧАСУ

Уперше надруковано в книзі «Арабески» 1835 р. Написано в 1834 р., автором датована 1831 р.

Звернення до питань архітектури є логічною ланкою розмислів Гоголя про переоблаштування сучасного світу. В цій статті вже помітні утопічні інтенції Гоголя в устремлінні розбудови сучасного міста у формах, найбільш відповідних духовному буттю людини. Дослідник історії архітектури зазначає: «Гоголь чи не першим у Росії сформулював положення, що вивчення минулого є верстовою дорогою сучасного зодчества» (див.: *Кириченко Е.И.* Русская архитектура 1830—1910-х годов. — М., 1982. — С. 85).

Гоголь пов'язує найвищі досягнення готичної архітектури з християнським ученням, вважаючи згасання «ентузіазму середніх віків» причиною занепаду величі архітектури. Оновлення архітектури, повернення її до «основної законодавчої ідеї — висоти» — це і є «будівля християнському Богу», яку може спланувати лише архітектор — «творець і поет». Невдоволення сучасним станом речей і бажання оновлення світу — домінуючий пафос цієї статті, де розмова про архітектуру стає приводом до розмислів про оновлення, преображення сучасного світу.

Переклад здійснено за вид.: *Гоголь Н.В.* Полное собрание сочинений: В 17 т. — [М.; К.]: Изд-во Московской патриархии, 2009. — Т. 7. — С. 255—273.

С. 280. *...Міланський і Кельнський собори й що донині чорніють цегли незакінченої башти Страсбурзького мюнстеру.* — *Міланський* собор будувався у 1386—1805 рр.; *Кельнський* — у 1248—1880 рр.; *Страсбурзький мюнстер* (нім. Münster — кафедральний собор) — у 1176—1876 рр., причому зазначена башта так і залишилась недобудованою.

...древнього аттичного смаку... — Тут йдеться про античний, давньогрецький, класичний стиль.

С. 281. *Пілястр*, пілястра (італ. pilastro, від лат. pila — колона, стовп) — архітектурний, переважно декоративний елемент, що розчленовує або конструктивно посилює стіну. Зазвичай плаский вертикальний прямокутний виступ на поверхні стіни чи стовпа.

С. 282. *Антіохські міста* — розташовані у Південній Туреччині, за назвою м. Антіохія (бл. 300 р. до н. е.) — столиці держави Селевкидів, потім римської провінції Сирія; після завоювання турками 1516 р. — Антакія. Відповідно до Нового Завіту, саме в Антіохії послідовники Христа вперше почали називатися християнами (Діян. 11:26).

С. 288. *Іпербола* — гіпербола, перебільшення.

С. 289. *Триченгурський храм* — імовірно, йдеться про храмовий комплекс X ст. Шрі Рангам біля м. Тричі. Займаючи площу близько 60 га, він є одним із найбільших в Індії. Головний храм, що нагадує усічену піраміду, багато оздоблений різьбою та статуями божеств.

...Кутуб-Мінар, котрим справедливо уславлені Дельфи. — *Кутуб-Мінар* (Кутб-Мінар, Кутаб-Мінар) — найвищий (бл. 70 м) у світі мінарет з цегли. Будувався в Делі (Delhi) упродовж 1193—1368 рр., що дозволяє за його зовнішнім виглядом прослідкувати розвиток архітектурного стилю.

Митра (гр. μίτρα — пов'язка на голову) — у православних і католицьких церквах високий головний убір вищого духівництва. Єпископська митра у традиціях православної церкви має багате оздоблення, включаючи стилізований трилисник, який символізує Трійцю.

...легкою, веселою торнюрою... — *Торнюра* (від фр. tournure — манера триматися) — постава, фігура.

С. 290. *...долина Кашеміру.* — *Долина Кашміру* (Кашмірська долина) у верхів'ях р. Інд була захоплена арабами у VIII ст.

С. 295. *Брюллов* (Брюлло) Олександр Павлович (1798—1877) — російський архітектор, художник, представник пізнього класицизму, старший брат Карла Павловича Брюллова. Поєднуючи традиції античної та готичної архітектури, збудував у Петербурзі Михайлівський театр (1831—1833), неоготичну церкву в Парголові (1831—1840), в стилі англійської готики створив проект лютеранської церкви Св. Петра і Павла на Невському проспекті (1832), споруджував Пулковську обсерваторію (1834—1839) і т. д. Захоплений відгук письменника можна пояснити й особистим знайомством, котре мало місце 19 лютого 1832 р. під час урочистого обіду з приводу відкриття магазину-бібліотеки О.Ф. Смірдіна, коли художник зробив замальовки присутніх знаменитостей: Пушкіна, Жуковського, Крилова і Гоголя.

СКУЛЬПТУРА, МАЛЮВАННЯ І МУЗИКА

Уперше надруковано в книзі «Арабески» (Ч. 1. — С. 1—12). Написана влітку 1834 р. В. Гіппіус вказав на перегуки гоголівської праці з поетичним фрагментом Д.В. Веневітінова «Скульптура, живопис і музика» (див.: Северная лира на 1827 год. — М., 1984. — С. 165—168).

Переклад здійснено за вид.: *Гоголь Н.В.* Полное собрание сочинений: В 17 т. — [М.; К.]: Изд-во Московской патриархии, 2009. — Т. 6. — С. 285—288.

С. 296. *Тимпан* (гр. бубон) — ударний музичний інструмент, різновид мідних тарілок або невеликої литаври. Звичайно на ньому грали жінки під час вакханалій.

Вакхічні рухи — від імені *Вакха*, античного бога вина, виноробства й веселощів, свято на честь якого супроводжувалось оргіями, тобто розгульним бенкетуванням та пияцтвом.

...з піни хвиль сором'язливо виходить богиня краси... — Тобто Афродіта, давньогрецька богиня вроди й кохання, за Гесіодом, народилася з морської піни, коли в море впали краплі крові оскопленого Зевсом Урана.

Тритон — у давньогрецькій міфології морське божество, що зображувалося у вигляді старця або юнака з риб'ячим хвостом замість ніг, з тризубом і мушлею в руках.

Посейдон — у давньогрецькій міфології головний бог моря й мореплавства, всіх джерел і води, жив у палаці в морських глибинах.

С. 298. *Катедраль* — кафедральний собор. Назва походить від грецького слова, що означає крісло, з котрого промовляли античні філософи й ритори. У середні віки кафедрою називалося місце єпископа в храмі, а в переносному значенні — головний храм єпархії, де він служить, і навіть сама єпархія.

С. 299. *Спекулятор* — торговець.

Фіміам (від гр. θυμιάω — палю) — ладан, запашна речовина для обкурювання, а також ароматичний дим, що виникає при спалюванні цієї речовини. У переносному значенні «курити фіміам» — вихваляти, лестити.

КІЛЬКА СЛІВ ПРО ПУШКІНА

Уперше надруковано в книзі «Арабески» (Ч. 1. — С. 211—216). Авторське датування — 1832 р. Дослідники схильні до думки, що стаття була доопрацьована перед публікацією в серпні-вересні 1834 р. Первісна назва — «Про Пушкіна».

Про те, як поставився Пушкін до статті Гоголя, свідчень немає, хоч у бібліотеці поета є розрізаний том «Арабесок», надісланих Гоголем. У супровідному листі від 22 січня 1835 р. він писав: «Надсилаю вам два примірники "Арабесок" ...один примірник для вас, а другий розрізаний для мене. Вичитайте мій і, будьте ласкаві, візьміть олівець у ваші ручки і жодним чином не стримуйте обурення, побачивши помилки, а того ж часу їх

усіх виявляйте на очі. — Мені це треба. Пошли вам Боже достатнього терпіння при читанні!» (Х, 347—348).

Гоголь першим наголосив на тому, що Пушкін — російський національний геній. Цю думку підхопив В. Бєлінський, який в огляді «Російська література в 1841 році» зазначив, що поезія Пушкіна — «найбільш звучний та урочистий орга́н російського духу і російського слова» (див.: *Белинский В.Г.* Собрание сочинений: В 3 т. — М., 1948. — Т. 2. — С. 125).

Вивищення Пушкіна було логічним бажанням Гоголя підняти статус літератури і поета-творця, закликаного до апостольського служіння. Протягом усього життя Гоголь декларував своє особливе ставлення до Пушкіна, говорив, попри внутрішню творчу полеміку, про причетність поета до головних своїх задумів. Пушкін залишиться з Гоголем до останніх років життя, його ім'я фігуруватиме і у «Вибраних місцях із листування з друзями» (не менше 70 разів) і «Авторській сповіді» (див.: *Золотусский И.П.* Пушкин в «Выбранных местах из переписки с друзьями» // Гоголь и Пушкин. Четвертые Гоголевские чтения: Сб. докладов. — М., 2005. — С. 360—374).

Текст друкується за вид.: *Гоголь М.В.* Твори: У 3 т. — К., 1952. — Т. 3. — С. 387—392.

ЯК СЛІД ЗРОБИТИ ЦЮ ДРАМУ

Уперше надруковано П.О. Кулішем (див.: Основа. — 1861. — № 1. — С. 118—120). Пізніше М. Тихонравов включив чотири фрагменти, які у такому вигляді вперше об'єднали В. Воропаєв та І. Виноградов (див.: *Гоголь Н.В.* Собрание сочинений: В 9 т. — М., 1994. — Т. 7. — С. 501—504).

Науковці вважають, що начерки, які можна віднести до кінця 30-х років, пов'язані з задумом написати «драму за вибритий вус». У листопаді 1839 р. Гоголь, як свідчить С.Т. Аксаков, оповідав, що «у нього склалася у голові трагедія з історії Запорожжя, в якій все готове, до останньої нитки, навіть в одежі діючих осіб; що це його давнішнє, улюблене дитя, що він вважає, що ця п'єса буде найкращим його твором і що йому буде досить двох місяців, щоб переписати його на папір» (*Аксаков С.Т.* История моего знакомства с Гоголем, 1832—1843 гг. — М., 1960. — С. 27—28).

Над драмою Гоголь активно працював улітку 1840 р. у Відні. В листі до М.П. Погодіна від 17 жовтня 1840 р. він писав: «Сюжет, який... ліниво я тримав у голові своїй, не насмілюючись навіть братися за нього, розгорнувся переді мною у такій величі, що все в мені відчуло солодке тремтіння. І я, забувши вас, переселився раптом у той світ, в якому давно не бував, і тієї ж миті засів за роботу» (XI, 314). Є свідчення В. Попова про читання Гоголем у листопаді 1840 р. в Римі початку трагедії: «Одного ранку... він мене пригостив початком нового твору!.. Це буде, як він мені сказав, трагедія. План її він задумав ще у Відні, почав писати тут. Дія в Малоросії. В декількох сценах, які він вже написав і прочитав мені, є одна особа комічна, яка, виражаючись не стільки в дії, скільки в словах, тепер уже досконалість. Про решту судити не можна: вони повинні ще проявитися в

самій дії. Головна особа ще не визначилась» (Письма Н.В. Гоголя / Ред. В.И. Шенрока. — СПб., 1901. — Т. 2. — С. 89). Про заключні етапи роботи і драматичний епізод спалення свідчить у своїх спогадах П.В. Анненков: «Він писав драму із козацького запорозького побуту, яку потім кинув незворушно у вогонь, незадоволений малим впливом її на Жуковського; історія Малоросії слугувала йому посібником. Про існування драми я дізнався випадково. Між паперами, які Гоголь пильно підкладав під мій зошит, коли я готувався диктувати, попався мимохіть відірваний клаптик, дрібно-дрібно писаний його рукою. Я нахилився до папірця і прочитав уголос першу фразу якогось старого козака (імені не пам'ятаю), що потрапила мені на очі і мною втримана в пам'яті: "...і на що це Господь Бог сотворив баб на світ, хіба тільки, щоб козаків народжувала..." Гоголь сердито кинувся до мене з криком: "Це що?" — вирвав у мене папірець з рук і запхнув його в письмове бюро; після чого ми спокійно взялися до справи» (*Анненков П.В.* Н.В. Гоголь в Риме летом 1841 года // Н.В. Гоголь в воспоминаниях современников. — М., 1952. — С. 272).

Про спалення трагедії (вересень 1841 р.) є два свідчення В.А. Жуковського. Одне — у спогадах Ф.В. Чижова: «Спочатку я слухав; дуже було занудно; потім рішуче не міг утриматись і задрімав. Коли Гоголь закінчив і запитав, як я вважаю, я кажу: "Ну, брате, Микола Васильович, вибач, мені сильно спати захотілося". — "А коли спати захотілося, тоді можна і спалити її", — відповів він і тут же кинув у камін. Я кажу: "І добре, брате, зробив"» (*Чижов Ф.В.* Встречи с Гоголем // Гоголь в воспоминаниях современников. — С. 228—229).

О. Никитенко записує цю ж історію з вуст Ф.В. Чижова з дещо іншими деталями: «Читання прийшлось якраз на після обіду, а в цей час Жуковський полюбляв трохи подрімати. Не маючи змоги боротися зі своєю звичкою, він і тепер, слухаючи автора, помалу-мала впав у такий сон. Нарешті прокинувся. — "Ось бачите, Василю Андрійовичу, — сказав йому Гоголь, — я просив вашої критики на мій твір. Ваш сон є найкращою на нього критикою". І з цими словами кинув рукопис у палаючий камін» (*Никитенко А.В.* Дневник: В 3 т. — Л., 1956. — Т. 3 (1866—1877). — С. 33).

Спроба пов'язати драму з іменем Богдана Хмельницького (див.: *Виноградов И.* Комментарии // Гоголь Н.В. Полное собрание сочинений: В 17 т. — [М.; К.]: Изд-во Московской патриархии, 2009. — Т. 7. — С. 782—783) позбавлена серйозної аргументації.

Переклад здійснено за вид.: *Гоголь Н.В.* Полное собрание сочинений: В 17 т. — [М.; К.]: Изд-во Московской патриархии, 2009. — Т. 7. — С. 539—541.

ЗМІСТ

Літературно-художнє видання

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ім. Т.Г. ШЕВЧЕНКА

ГОГОЛЬ
МИКОЛА ВАСИЛЬОВИЧ

Зібрання творів у семи томах

Том сьомий

ІСТОРИЧНА ПРОЗА. СТАТТІ. МАТЕРІАЛИ

Київ, Науково-виробниче підприємство
«Видавництво "Наукова думка" НАН України», 2012

Художнє оформлення *С.П. Муштенко*
Художній редактор *Є.І. Муштенко*
Технічний редактор *Г.М. Ковальова*
Коректор *Ю.М. Кирпич*
Комп'ютерний набір *В.Г. Каменькович, О.М. Кузьменко, О.О. Іщенко, І.С. Рябушка*
Комп'ютерна верстка *Т.О. Ценцеус*

Підписано до друку 23.08.2012. Формат 60×90/16.. Папір офс. № 1.
Гарн. Таймс. Офс. друк. Фіз. друк. арк. 23,5. + 1 вкл. на крейд. пап.
Ум. друк. арк. 23,63. Ум. фарбо-відб. 24,5. Обл.-вид. арк. 20,3.
Наклад 2000 прим. Зам. № 12—410

НВП «Видавництво "Наукова думка" НАН України»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2440 від 15.03.2006 р.
01601 Київ 1, Терещенківська, 3

ПАТ "Білоцерківська книжкова фабрика"
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 4063 від 11.05.2012 р.
09117 Біла Церква 117, вул. Леся Курбаса, 4